Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

PURANA

VOL. 26 1984

NO. 1-2

G. K. V.

G. K. V.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

112271

Vol. 26 - 1984

12 P.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

A... ...ing Hou...
Karachi ... H.E.L. Road,
JAWALAPUR

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Vol. XXVI, No. 1] [Jan., 1984

36

104
4.6.8

VoL 26
No 1-2 76

पुराणम्

PURĀṆA

(Half-yearly Bulletin of the Purāṇa-Department)

With the financial assistance from the Ministry of Education, Government of India

VASANTA PAÑCAMĪ NUMBER

आत्मा पुराणं वेदानाम्

ALL-INDIA KASHIRAJ TRUST
FORT, RAMNAGAR, VARANASI

Annual Subs.—Inland Rs. 50/- **Foreign £5**

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सम्पादक-मण्डल

डा० रामकरण शर्मा
सहशिक्षापरामर्शदाता, शिक्षामन्त्रालय तथा निदेशक, केन्द्रीय संस्कृत-संस्थान, नयी दिल्ली

डा० रामचन्द्र नारायण दाण्डेकर
भण्डारकर प्राच्यशोधसंस्थान, पुणे

EDITORIAL BOARD

Dr. R. K. Sharma
Joint Educational Advisor (Skt.), Govt. of India and Director, Kendriya Sanskrit Sansthana, New Delhi.

Dr. R. N. Dandekar
Bhandarkar Oriental Research Institute, Pune

EDITOR

Ram Shankar Bhattacharya
M.A., Ph.D., Vyakaranacharya

ASSOCIATE EDITORS

Ganga Sagar Rai, M. A., Ph. D.
Giorgio Bonazzoli, M. A. (Milan), M. Th. (Rome)
Shrish Chandra Datta, M. A., Dip. Ed. (Edin.).

लेखेषु प्रतिपादितानि मतानि लेखकैरेवाभ्युपगतानि; न पुनस्तानि सम्पादकेन न्यासेन वाभ्युपगतानीति विज्ञेयम् ।

Authors are responsible for their views, which do not bind the Editors and the Trust.

Authors are requested to use Devanāgarī characters in writing Sanskrit ślokas and prose passages. They are also requested to follow the system of transliteration adopted by the International Congress of Orientalists at Athens in 1912 [ऋ=ṛ ; च्=c ; छ्=ch ट=ṭ ; श्=ś ; ष्=ṣ ; ं=ṁ].

Traditional Sanskrit scholars are requested to send us articles (i) dealing with the religious & philosophical matters in the Purāṇas and (ii) explaining the obscure & difficult passages in the Purāṇas.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

112271
Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
112271

पुराणम्——PURĀṆA

Vol. XXVI., No. 1] [February 7, 1984

वसन्तपञ्चम्यङ्कः

Contents—लेखसूची

		Pages
1.	देवीस्तोत्रम् with Notes By *Dr. Ram Shankar Bhattacharya*	1-10
2.	सरस्वती-वन्दना	10
3.	Devī-purāṇa on Indian Art [देवीपुराणोक्तं भारतीयकलाविवरणम्] By *Dr. Manabendu Banerjee*; Dept. of Sanskrit, Jadavpur University, Calcutta-700032	11-20
4.	The Nārada-purāṇa on Bauddhālaya [बौद्धालयविषयकं नारदपुराणवचनम्] By *Dr. (Smt.) Krishna Kanti Gopal*; Dept. of Ancient Indian History and Culture, Women's College, B.H.U. (Varanasi).	21-32
5.	Prakṛtilaya in the Purāṇas [पुराणवर्णितः प्रकृतिलयः] By *Dr. Ram Shankar Bhattacharya*	33-39
6.	A few Purāṇic passages and views wrongly understood by modern scholars [पुराणप्रयुक्तशब्दार्थविषये पौराणिकमतविषये च आधुनिकानां विदुषां केचन प्रमादाः] By *Dr. Ram Shankar Bhattacharya*	40-62

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

7. A note on the Javanese Brahmāṇḍa-purāṇa in the light of Prasat Kanol Dom Inscription of Indravarman 63-67
[इन्द्रवर्मसंबन्धि-'प्रसत्केनोलडोम' शिलालेखानुसारिणी जावादेशीयब्रह्माण्डपुराणविषयिणी टिप्पणी]
By *Smt. Anamika Ray*;
Research Fellow, Dept. of Ancient History, Allahabad University.

8. Importance of the Sāmaveda 68-70
[सामवेदस्य महिमा]
By *Dr. Ganga Sagar Rai*
All-India Kashiraj Trust

9. Activities of All-India Kashiraj Trust 71-78

संस्कृतखण्डः

1. पुराणानां नूनमागममूलकत्वम् 3-15
श्रीव्रजवल्लभद्विवेदः, शास्त्रचूडामण्याचार्यः
सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालयः

2. आङ्ग्लभाषानिबद्धानां लेखानां संक्षेपाः 16-24

3. सर्वभारतीयकाशिराजन्यासकार्यविवरणम् 25-32

4. मानसखण्डः 1-60

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पुराणम्——PURĀṆA

Vol. XXVI., No. 2] [July 12, 1984

Contents—लेखसूची

Pages

1. व्यासस्तोत्रम् [Eulogy of Vyāsa] 81-85
(Compiled with Notes) By *Dr. Ram Shankar Bhattacharya*

2. शिवस्तोत्रम् [Eulogy of Śiva] with Notes 86-96
(Compiled with Notes) By *Dr. Ram Shankar Bhattacharya*

3. Manifestations of the Divine in the *Bhāgavata Purāṇa* 97-112
[भागवतपुराणे भगवतोऽभिव्यक्तयः]
By *Dr. Daniel P. Sheridan* ;
Associate Professor,
Loyola University,
New Orleans, Louisiana
U. S. A.

4. Some Observations on the Variant Readings in the Purāṇic Texts and their Imports for Critical Editions 113-133
[पुराणेषु पाठान्तरविषयको विवेचनं तस्य पाठसमोक्षित-संस्करणेषु प्रभावश्च]
By *Dr. Giorgio Bonazzoli*

5. The Bhāgavatā Mahāpurāṇa : An Enlargement of the Ur-Bhāgavata 134-141
[भागवतमहापुराणम्—मूलभागवतपुराणस्योपबृंहणम्]
By *Dr. Maheshwari Prasad* ;
Reader in ancient Indian History, Culture and Archaeology
B. H. U., Varanasi-221005

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

6. The Pretakalpa of the Garuḍa Purāṇa (A Preliminary Report of its Different versions) [गरुणपुराणस्य प्रेतकल्पः—विविधपाठसंप्रदायानां प्रारम्भिकं विवेचनम्] By *Dr. Giorgio Bonazzoli* 142-195

7. Is Śaṅkara's Assertion of the Purāṇic View About Naraka valid? [नरकविषयकपौराणिकमतस्य शंकराचार्यकृतोल्लेखः किमुचितम्] By *Dr. Ram Shankar Bhattacharya* 196-202

8. The Magian Priests and their Impact on Sun-worship [मगपुरोहितास्तेषां सूर्योपासने प्रभावश्च] By *Dr. C. D. Pandey*; Ancient History, Culture and Arcaaology Deptt. University of Allahabad 203-205

9. Paijavana or Pailavaka : A Śūdra Yogin [पैजवन पैलवको वा शूद्रजातीयो योगी] By *Dr. Jyotirmoyee Bhattacharya (Misra)* B 38/8 Hauz Katora, Varanasi-221001 206-208

10. **Reviews and Short Notes** 209-212
—Greg Bailly, The Mythology of Brahmā Reviewed by Dr. James H. Nye Gustavus Adolphus College, University of Wisconsin, Madison—U. S. A.

11. Activities of the All-India Kashiraj Trust 213-220

संस्कृतखण्डः

आङ्गलभाषानिबद्धानां लेखानां संक्षेपाः 1-5

सर्वभारतीय-काशिराजन्यासस्य कार्यविवरणम् 6-12

Suppliment

मानसखण्डः (अध्यायाः ११-२०) 61-140
Edited by *Dr. Ganga Sagar Rai*

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

देवीस्तोत्रम्

ब्रह्मोवाच—

जाने देवीमीदृशीं त्वां महेशीं
क्रीडास्थाने स्वागतां भूतलेऽस्मिन् ।
शत्रुस्त्वं वै मित्ररूपा च दुर्गा
दुर्गम्या त्वं योगिनामन्तरेऽपि ॥ ४ ॥

एकानेकासूक्ष्मरूपाविकारा
ब्रह्माण्डानि कोटिकोटीः प्रसूषे ।
कोऽहं विष्णुः कोऽपरो वा शिवाख्यो
देवाश्चान्ये स्तोतुमीशा भवेम ॥ ५ ॥

त्वं वै स्वाहा त्वं सुधा त्वं च वौषट्
त्वं चोङ्कारं त्वं च लज्जादिबीजम् ।
त्वं वै स्त्री च त्वं पुमान् सर्वरूपा
त्वां संनत्वा बोधये नः प्रसीद ॥ ६ ॥

त्वं वै वर्षो देवता कालरूपा
त्वं वै मासस्त्वमृतुश्चायने द्वे ।
कव्यं भुङ्क्ते त्वं यथा वै स्वधाख्या
तद्वत् स्वाहा हव्यभोक्त्र्यम्ब देवि ॥ ७ ॥

त्वं वै देवाः शुक्लपक्षेषु पूज्या
स्त्वं पित्राद्याः कृष्णपक्षे प्रपूज्याः ।
त्वं वै सत्यं निष्प्रपञ्चस्वरूपं
त्वां नत्वाहं बोधये नः प्रसीद ॥ ८ ॥

द्वारेणार्केणायने त्वाद्यके त्वां
मुक्तिं यान्ति त्वत्पदध्यानयोगात् ।
चन्द्रद्वारेणायने तु द्वितीये
त्वां वै मुक्तिं यान्त्यमी देवि सूक्ष्माम् ॥ ९ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

उच्चैर्नीचं नीचमुच्चैश्च कर्तुं
चन्द्रं चार्कं त्वं विधातुं समर्था ।
तत्राकाले शक्तिरूपा भव त्वं
त्वां नत्वाहं बोधये तत् प्रसीद ॥ १० ॥

त्वं वै शक्ती रावणे राघवे वा
रुद्रेन्द्रादौ मय्यपीहास्ति या च ।
सा त्वं शुद्धा राममेकं प्रवर्त
तत् त्वां देवीं बोधये नः प्रसीद ॥ ११ ॥

(बृहद्धर्मपुराण, पूर्वखण्ड २२।४–११)

NOTES ON THE DEVĪ-STOTRA

The *devas* being afflicted by Rāvaṇa extolled Devī. Being pleased Devī appeared before them in the form of a *kumārī* (maiden) and advised them to worship Durgā, so that she, being awakened, could enable Rāma to kill Rāvaṇa. Accordingly Brahmā with the *devas* came to the earth and found a little girl sleeping on the leaf of a Bilva tree. Brahmā recognised the girl as an incarnation of Devī and extolled her by uttering this *stotra*. Though it was not the proper time (*akāla*) for worshipping Durgā yet she came to be aroused by this eulogy and consequently Rāma, being favoured by the grace of Devī, became highly powerful and killed Rāvaṇa; see Kālikā-p. ch. 60 also.

The aforesaid eulogy in the Śālinī metre contains a few expressions on Vedic and Tāntric matters which deserve to be explained.

The eulogy contains the sentence तत्राकाले शक्तिरूपा भव त्वम् (verse 10). It shows that Brahmā worshipped Devī in *akāla* (improper time). The time was not proper since the worship was

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

performed in Āśvina[1], a month which falls in the *Dakṣiṇa ayana*[2] ('sun's progress south of the equator'). Since *Dakṣiṇa ayana* is regarded as the night of gods (उदगयनं देवानां दिनं दक्षिणायनं रात्रिः), worship of gods is prohibited in this period[3]. The Bṛ. Dh. P. says that Brahmā's worship was performed on the ninth *tithi* of the dark half of Āśvina (1.22.15) and it continued till Rāvaṇa was killed on the ninth *tithi* of the bright half. The Purāṇa further states that the *devas* after worshipping Devī in *akāla* assumed human forms and promulgated Devī's worship on the earth (1.22.40-41).

It is to be noted in this connection that in the Rāmāyaṇa there is no mention of Devī-worship. The Rāmāyaṇa says that Rāma muttered Ādityahṛdaya (Yuddha. 105) so that he could kill Rāvaṇa. Rāma's performing the Navarātra vrata (a vow connected with Bhagavatī) in the month of Āśvina has however been described in Devī-bhāgavata 3.28-30.

(Verse 4) Brahmā means to say that the earth is the playground of Devī, who is both a friend and a foe. He asserts that it is even difficult for yogins to meditate on her.

Devī is called here *maheśī*. The Devī-p. says : Since Devī is born of Mahādeva, since she is held in high esteem by the great,

---

1. According to the Bṛ. Dh. P. (1.22.25, 49) and the Kālikā-p. (62. 28) Rāvaṇa was killed on the शुक्लनवमीतिथि of Āśvina.
2. The Vāyu-p. enumerates the months of the two *ayanas* in the following order : तपस्तपस्यौ मधुमाधवौ च शुक्रः शुचिश्चायनमुत्तरं स्यात् । नभो नभस्योऽथ इषुः सहोर्जः सहः सहस्याविति दक्षिणः स्यात् ॥ (50.202).
3. रात्रावेव महामाया ब्रह्मणा बोधिता पुरा (कालिकापु. 60.26) इत्यत्र रात्रिपदम्, अकाले ब्रह्मणा बोध इति मन्त्रलिङ्गे अकालपदं च दक्षिणायनपरम्, देवानां रात्रित्वात् (Durgābhaktitaraṅgiṇī of Śūlapāṇi, p. 6). See also Tithitattva of Raghunandana for a similar view (अष्टाविंशतितत्त्वम्, p. 29). Since Devī was worshipped in autumn, she was called Śāradā (शरत्काले पुरा यस्मान् नवम्यां बोधिता सुरैः । शारदा सा समाख्याता पीठे लोके च नामतः (Kālī-purāṇa quoted in ललितासहस्रनामभाष्य, p. 60).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

and since she is the wife of Maheśa, she is called Maheśī[4]. The view that the earth is the play-ground of Devī is in consonance with the doctrine of the Tantras that the creation is nothing but *līlā* (sport) of Devī.

Devī is called Durgā, a name which has been explained in more than one way : (i) on account of killing the demon Durgama (Saptaśatī 11.45-46a); (ii) on account of killing the demon Durga (Kāśīkhaṇḍa 72.61); (iii) on account of rescuing or delivering her devotees from distress or danger[5].

Grammatically the word *durgamā* is preferable to *durgamyā*; see Pāṇini 3.3.126. For an idea similar to that expressed in the 4th foot of this verse, see Mahānirvāṇatantra 5.138 which describes the *dheya-rūpa* of Devī as 'अगम्यं योगिभि र्गम्यं कृच्छ्रैर्बहुसमाधिभिः'.

The view that Devī is both a friend and a foe is based on the Śākta doctrine that one may attain emancipation or remains in bondage through the pleasure (*prasāda*) or displeasure of Devī respectively. This is the reason for regarding Devī as *vidyā* as well as *avidyā*[6].

(**Verse 5**) Devī is described as immutable, one as well as many; she creates innumerable cosmic eggs; gods are said to be incapable of extolling her.

---

4. महादेवात् समुत्पन्ना महद्भिर्यत आदृता । महेशस्य वधूर्यस्माद् महेशी तेन सा स्मृता ॥ (Devī-p. quoted in the bhāṣya on the Lalitā-sahasranāma, p. 189). The printed Devī-p. reads : महादेवात् समुत्पन्ना महान्ते वीक्ष्यते यतः । माहेश्वर्यां तनुर्यस्या माहेशी तेन सा स्मृता ॥ (37. 84). The reading appears to be slightly faulty.
5. दुर्गात्तारयसे दुर्गे तत्त्वं दुर्गा स्मृता बुधैः (Viraṭa-p. 6.20); see also सुबलादिमये दुर्गे तारिता रिपुसंकटे । देवाः शक्रादयो येन तेन दुर्गा प्रकीर्तिता ॥ (Devī-p. quoted in the bhāṣya on the Lalitā-sahasranāma, p. 66). The verse is not found in the नामनिर्वचनाध्याय (ch. 37) of this Purāṇa.
6. Cp. विद्याविद्येति देव्या द्वे रूपे जानीहि पार्थिव । एकया मुच्यते जन्तुरन्यया बध्यते पुनः ॥ (Devī-bhāgavata); सा विद्या परमा मुक्तेर्हेतुभूता सनातनी । संसारबन्धहेतुश्च सैव सर्वेश्वरेश्वरी ॥ (Saptaśatī 1.58).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

The view that Devī is one and many (i. e. she has many forms, incarnations or aspects) is repeatedly stated in the Purāṇas and Tantras. Devī-p. 37.90 affords some reasons for using the words *ekā* and *bahurūpā* to her[7]. Devī is said to assume many forms (which are regarded as her *vibhūtis*) whenever required; *vide* Saptiśatī 10.2-5. For an elucidation of the idea stated in एकानेकासूक्ष्मरूपाविकारा, see the Mahābhāgavata, ch. 2.

The reading ब्रह्माण्डानि कोटिकोटी: is grammatically indefensible; it requires to be corrected to ब्रह्माण्डानां कोटिकोटी:.

That the cosmic eggs (*brahmāṇḍas*) are innumerable is an established view of *mokṣaśāstra*. Philosophers assert that since a cosmic egg has an end and since its material cause is inexhaustible and immeasurable, there are countless cosmic eggs. The view is found in the Purāṇas also.[8]

(Verse 6) Brahmā identifies Devī with *svāhā*, *sudhā*, *vauṣat*, *oṅkāra* and *bījamantra* hrīṁ; she is said to be both a man and a woman and to possess all forms.

The first half of the verse reminds one of the verse त्वं स्वाहा त्वं स्वधा त्वं हि वषट्कारः स्वरात्मिका । सुधा त्वमक्षरे नित्ये त्रिधामात्रात्मिका स्थिता ॥ (Saptaśatī 1.54). *Svāhā* is the mantra which is uttered at the time of offering oblation to gods. *Sudhā* is nector. *Vauṣat* is the well-known expression used at the end of a large number of Tāntric mantras. It was deemed so important that a separate name was given to it (वौषडितिशब्दस्य त्रिनयनेति संज्ञा नामपारायणे प्रसिद्धा) (Bhaṣyā on Lalitā-sahasranāma, p. 114). Vauṣat is used in Vedic sacrificial acts also.

7. एका गुणात्मा त्रैलोक्ये तस्मादेका सा उच्यते (37.90); बहूनि यस्या रूपाणि चराणि च स्थिराणि च । देवमानुषतीर्थानि बहुरूपा तथाह्युमा ॥ (37.71). See also Devī-p. 37.34 (अरूपा परभावत्वाद् बहुरूपा क्रियात्मिका) and 37.93-94 (एका सा तु पृथक्त्वेन शिवा सर्वत्र विश्रुता ॥ यथा तु व्यज्यते वर्णैर्विचित्रैः स्फटिको मणिः । तथा गुणवशाद् देवी नानाभावेषु वर्ण्यते ॥)

8. अण्डानामीदृशानां तु कोट्यो ज्ञेयाः सहस्रशः ॥४७॥ सर्वगतत्वात् प्रधानस्य तिर्यगूर्ध्वमधस्तथा । अण्डेष्वेतेषु सर्वेषु भुवनानि चतुर्दश ॥ (Liṅga-p. 1. 53. 47b–48); कोटिकोटियुतान्यत्र चाण्डानि कथितानि तु (Liṅga-p. 1.3.33). कोटिकोटियुतानि may be corrected to कोटिकोट्ययुतानि.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Sometimes *vaṣatkāra* is used to refer to *vauṣat*; see Pāṇini 1.2.35; वषट्शब्देन वौषट्शब्दो लक्ष्यते, Kāśikā; see also Padamañjarī on 1.1.35 (वषट् शब्दोऽयं मन्त्रब्राह्मणयोः कल्पसूत्रेषु वौषट् शब्दे निरूढः). *Vauṣat* is usually uttered in yājyā and other *mantras*. Its efficacy has been stated in various works; see Ai. Br. 11.6; Āśva. Śr. Sū. 1.5.18. In Tāntric tradition *vaṣat* and *vauṣat* are two distinct mantras (वषड्-हुं-वौषडन्तं च फडन्तं योजयेत्).

Oṅkāra is to be taken in two senses: the letter (*varṇa*) *om* and the utterance of *om* (Medhātithi on Manu 2.75). For a Tāntric explanation of om, see the Praṇava paṭala of the Prapañcasāra (ch. 18). Om is regarded as a *bījamantra* of Devī like hrīṁ (ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म....ह्रींमयम् । द्वे बीजे मम मन्त्रौ स्तः, Mahābhāgavata ch. 2); cp. नमः प्रणववाच्यायै नमो ह्रींकारमूर्तये (D. Bhāg. 7.31.53). The sectaries of Tantras declare that there exists an intimate connection between the name Umā and Om ($a+u+m$); Cp. ओंकारसाररूपत्वादुमेति परिकीर्तिता (Liṅga-p. quoted in the Bhāṣya on Lalitāsahasranāma, p. 135).

The word *lajjādibīja* refers to the bīja-mantra hrīṁ (लज्जा = ह्रीः आदौ यस्य मन्त्रस्य). The Kālikā-p. takes it as containing four letters.[10]

The idea expressed in त्वं स्त्री... is one of the established doctrines of the Tāntrikas (स्त्रीरूपां चिन्तयेद् देवीं पुंरूपामथवेश्वरीम्; cp. Śvetāśvatara-up. 4.3.[11]

(Verse 7) Here Brahmā identifies Devī with year, month, season and the two *ayanas*. Devī is said to eat *havya* (oblation of food to gods) and *kavya* (oblation of food to the deceased ancestors).

---

9. For various explanations of *svāhā* etc. see the comm. on Saptaśatī 1.54.

10. पूजायां ह्रीमिति चतुरक्षरमन्त्रमप्याह कालिकापुराणम्—चतुरक्षरमन्त्रेण पाद्यादीनथ षोडश .... (Tithitattva of Raghunandana, in Aṣṭāviṁśatitattva, p. 37). The transcendental form of Devī is said to be denoted by hrīṁ (ह्रींकारमन्त्रवाच्यं तत्, D. Bhāg. 7.32.6). On ह्रीं, see Prāṇatoṣiṇī-tantra, p. 75.

11. Cp. न त्वमम्ब पुरुषो न चाङ्गना चित्स्वरूपिणि न षण्ढतापि ते (Kālidāsa quoted in ललितासहस्रनामभाष्य, p. 26: This Kālidāsa is different from the poet Kālidāsa).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

The word *varṣa* in the sense of a year is both masculine and neuter (Medinī ष-द्विक 24).

The idea of *kālarupā devatā* is found in the Pāṇinian sūtra कालेभ्यो भववत् (4.2.34). According to this sūtra we get the word *māsika* (मासो देवता अस्य), *māsa* being the name of a deity.

In the Purāṇic passages on the divisions of time we find definitions of the divisions of time, namely, *māsa*, *ṛtu*, *ayana*, etc. (Viṣṇu-p. 1.3.8-9; 2.8.65). In the Purāṇas months are said to be of four kinds, namely *cāndrv*, *sāvana*, *saura* and *nākṣatra* (Viṣṇu-p. 2.8.66-67).[12]

In the second foot there is a metrical fault (the fifth letter is required to be *guru* while it i. e. त्व is *laghu*).

Kavya is associated here with *svadhā*, since *svadhā* is the mantra used for offering *havis* to the *pitṛs*. For a similar reason *havya* is associated with *svāhā*.[13]

(**Verse 8**) Here Brahmā identifies Devī with the *devas* and the *pitṛs* and speaks of the proper time of worshipping them respectively. He refers also to the absolute aspect of Devī.

The view that the *devas* and the *pitṛs* are to be worshipped in the bright half and the dark half respectively has been stated in various works.[14] This is why *amāvāsyā* has been especially regarded as the time fit for performing *śrāddha*.[15]

---

12. The number in these months varies : पञ्चवर्षात्मके युगे सौराः षष्टिमासाः, सावना एकषष्टिः, चान्द्रा द्विषष्टिः, नाक्षत्राः सप्तषष्टिः (Śrīdhara on Viṣṇu-p. 2.8.66-67).
13. For some interesting explanations of *svāhā* and *svadhā*, see the commentaries on Saptaśatī 1.54; for *svadhā*, see also the bhāṣya on Lalitāsahasranāma, p. 121).
14. एवं देवान् सिते पक्षे कृष्णपक्षे तथा पितॄन् (Viṣṇu-p. 2.12.14). The Śruti-passage अपरपक्षे पितॄणाम् has been quoted here by the commentator Śrīdhara. (अपरपक्ष = कृष्णपक्ष). For the connection of these two *pakṣas* with the *devas* and the *pitṛs*, see Viṣṇu-p. 2.11.22-23.
15. See Gobhila-gṛhya-sūtra 4.4.2; G. Dh. S. 15.2-3; Vasiṣṭha dharmasūtra 4.6 and Manu 3.276-278.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

That Devī has a transcendental aspect which is bereft of all limiting adjuncts (सर्वोपाधिविनिर्मुक्त) and devoid of quality (द्वैतवर्जित) has been stated in various Purāṇas (Kūrma-p. 1.12.37 and 279). On the changeful and changeless aspects of Devī the Śākta view is stated in the Devībhāgavata that 'it is the *śakti* of Devī which is transformed into the world; her transcendental aspect (which is her essential nature) is nothing but immutable awareness (चैतन्य) (7.32.7-8).

(**Verse 9**) Brahmā says that by means of meditation on Devī people can attain emancipation either in the *uttara ayana* (i. e. through the solar path) or in the *dakṣiṇa ayana* (i. e. through the lunar path).

The word *ādyaka* (*ādya*+the suffix *ka*) has been used to refer to the period of the summar (northern) solstice, for in the enumeration of *ayanas*, the *uttara ayana* is enumerated in the first place. Purāṇic statements like अयनानां तथोत्तरम् (Liṅga-p. 1.61.52) shows why the *uttara ayana* is regarded as the *ādya* which means first as well as pre-eminent or foremost.

The solar and lunar paths and their connection with the two *ayanas* have been stated in various Purāṇic works.[16] In this regard Brahmasūtras 4.2.18 to 4.3.6 with the scholia of the teachers of different schools may be considered. These two paths have been mentioned in the Upaniṣads also.[17]

The Gītā (8.25) clearly states that a person going through the lunar path returns to the mundane existence. That this path does not lead to emancipation is stated in the Upaniṣads also It is strange to note that the verse in question expressly states that the results of going through both the paths are the same i. e. attainment of emancipation.

It appears that the verse means to say that a devotee of Devī can attain emancipation whether he goes through the solar path or through the lunar path. That particular periods of time have no bearing on the attainment of emancipation by the knowers

16. See Gītā 8.24-25. Śaṅkara remarks : श्रौतावेतौ देवयानपितृयानौ.
17. सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ति (Muṇḍaka-up. 1.2.11); *sūrya* here means सूर्योपलक्षित-अर्चिरादिमार्ग, see also Maitrāyaṇī-up. 6.30; Chāndogya-up. 5.10.1-2; Bṛ.-up. 5.10.1.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

of brahman is asserted by the Vedāntins also (Śārīrakabhāṣya 4.2.20-21).

(**Verse 10**) Brahmā says that Devī is capable of performing all kinds of acts. She can even transform the moon into the sun. Brahmā earnestly requests her to bestow her divine power on Rāma in the improper time (i. e. the time not fit for worshipping her).

The idea stated in the first half of the verse is based on the omnipotence of Devī. It is interesting to note here that according to the Yoga school acts like transforming the moon into the sun and the like cannot be performed by yogins who have possessed *aṣṭasiddhis*.[18] The example of transforming the moon into the sun has been given to show the supremacy of the divine power.

उच्चैर्नीचं etc. —This reminds one of the sentence विषमप्यमृतं क्वचिद् भवेदमृतं वा विषमीश्वरेच्छया; cp. also the Devī-sūkta (यं कामये तन्तमुग्रं कृणोमि तं ब्रह्माणं तमृषिं तं सुमेधाम् (RV. 0.125.5). In तत्प्रसीद, तत् means तस्मात्.

(**Verse 11**) It is stated here that the power existing in Rāvaṇa, in Rāma and in other gods is the Devī herself. Brahmā means to say that Devī's power is working in all beings; she can make a person victorious by bestowing on him much power; consequently his enemy will be vanquished by him.

The idea of Devī's existing in all beings in the form of power (*śakti*) is repeatedly stated by Śākta teachers.[19] The Devī-p. derives the word *śakti* from the root *śak* and states the reason for using the word *śakti* for Devī.[20]

---

18. यथा [योगी] शक्तिविपर्यासं करोति एवं पदार्थविपर्यासमपि कस्मान् न करोति ? तथा च चन्द्रमसमादित्यं कुर्यात् कुहूं च सिनीवालीमित्यत आह-न च शक्तोऽपि । न खल्वेते यत्रकामावसायिनस्तत्रभवन्तः परमेश्वरस्याज्ञामतिक्रमितुम् उत्सहन्ते (तत्त्ववैशारदी on योगसूत्र 3.45).
19. या देवी सर्वभूतेषु शक्तिरूपेण संस्थिता (Saptaśatī 5.18); पदार्थशक्तयो या या स्तास्ता गौरीं विदुर्बुधाः (Liṅga-p. quoted in Lalitā-sahasranāma-bhāṣya, p. 124).
20. शक्ता या जगतः कर्तुं सर्गानुग्रहसंग्रहान् । शकि शक्तौ स्मृतो धातुः शिवा शक्तिस्ततः स्मृता ॥ (Devī-p. 37.81).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

The form प्रवर्त of the णिजन्त वृत् (in second person, singular number of the *lot lakāra*) is grammatically wrong. The proper form is प्रवर्तय (in *parasmaipada*; in *ātmanepada* the form is प्रवर्तयस्व). It appears that प्रवर्त is used to keep the metre intact. This form is not found elsewhere in this Purāṇa.

Ram Shankar Bhattacharya

सरस्वती-वन्दना

शश्वत्पुण्यहिरण्यगर्भरसना-
सिंहासनाध्यासिनो
सेयं वागधिदेवता वितरतु
श्रेयांसि भूयांसि वः ।
यत्पादामलकोमलाङ्गुलिनख-
ज्योत्स्नाभिरुद्वेल्लितः
शब्दब्रह्मसुधाम्बुधि र्बुधमन-
स्युच्छृङ्खलं खेलति ॥

(भविष्यपु० उत्तरपर्व १।२)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

DEVĪPURĀṆA ON INDIAN ART

By

MANABENDU BANERJEE

The Devīpurāṇa is one of the so-called upapurāṇas and deals mainly with variform means of worshipping Devī (Great Goddess) and her extraordinary exploits. The extant Devīpurāṇa (ed. with Bengali translation by Sri Pancanan Tarkaratna, Calcutta, 1384 B. S.) contains 128 chapters and adds valuable materials to the history of Śaktism. The general character of this work is not much different from that of other Purāṇas, but its speciality lies in the variety of topics concerning the glory of the goddess Devī. The nucleus of this Purāṇa is the overlordship of domon Ghora and his annihilation by the Great Goddess. It includes sporadic references to various aspects relating to works of art.

The sage Vaśiṣṭha, in the first chapter of this Purāṇa, speaks of four *pādas* (sections) of this work, viz. (i) त्रैलोक्यविजय (1.28) or simply विजय (1.36); (ii) त्रैलोक्याभ्युदय (1.42); (iii) निशुम्भशुम्भमथनम् (1.43) and (iv) युद्धं देवासुरम् (1.45). The contents to be discussed in each of these sections have also been elaborated by Vaśiṣṭha. But actually the present Devīpurāṇa contains the incidents that are mentioned in the second *pāda* (i. e., त्रैलोक्याभ्युदय) where the main theme is demon Ghora's slaying by Devī. It transpires, therefore, that the original Devīpurāṇa was much bigger than that which is now at our disposal.

After a critical evaluation of the internal evidence of the Devīpurāṇa, the lower limit of this work has been fixed by Dr. R. C. Hazra to 850 A. D. and the upper limit is calculated by him as the 6th century A. D. Dr. Hazra has come to these conclusions after considering the dates of some Nibandhakāras who cited portions from the Devīpurāṇa. Some of the reputed authors on Smṛti (law books) who have extensively quoted verses from the Devīpurāṇa are Gopālabhaṭṭa (author of the Haribhaktivilāsa), Raghunandana, Vācaspati Miśra, Vallālasena and Aparāka.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(cf. Studies in the Upapurāṇas, Calcutta, pp. 75-77). Relying on internal evidence Dr. Hazra opines that this work was composed in the eastern region of India and most likely in Bengal.

The Purāṇa informs us of the author's well acquaintance with a high standard of sculpture and building art and makes stray references to some constituents of fine arts, though, however, nowhere in this Purāṇa is any subject relating to the theory of art elaborated or emphasized. In spite of the fact that over-elaboration and exaggeration have been given full scope to move freely from the beginning to the end in this work, it is interesting to note here how this Purāṇa has dealt with the subject dealing with art.

In chapter 2 mention is made of a great festival organised by Candravatī, demon Ghora's wife, on the occasion of her husband's arrival at Kuśadvīpa. At that time extensive decoration and fine and vast structures were made. Buildings were glamorized with lights and silken banners (2.53). Here the picturesque description bears affinity with a portrait of modern artist showing the silhouette form of a town glowing with lights. On various locations, it is stated, merry-go-rounds (चक्रदोला) and bath-rooms with fountains were made; ponds were built with gold, silver and copper (रचिताश्चक्रदोलाश्च धारायन्त्रगृहाणि च। पुष्करिण्यः कृता हैमा राजतास्ताम्रजाः पराः ॥ 2.54). A highly luminous town named Vaivasvatī is said to be constructed on a hill and surrounded by many trenches (अनेकपरिखोपेता, 4.29). Again it is stated that the walls and arched doorways of a town were made of bright copper and it looked so glaring that it could be described only as a Fire city (पावकी पुरी, 4.37).

Some verses deal with the erection of banners which were considered to be essential parts of a religious festival. Thus a banner is said to be decorated with a circlet of small bells, cowries and placed on a variegated altar (तेन किंकिनीशोभाढ्यं घण्टाचामरमण्डितम्। विचित्रपीठकोपेतं शतसूर्यसमप्रभम् ॥ 11.26). On the top of the banner, the figure of Śiva or four-handed Viṣṇu was placed (11.26). The auspicious occasion during which a banner was implanted on the ground or placed on a chariot seems to be designated as इन्द्रध्वज festival. On such an occasion, a banner was declared beneficial if its staff was made of the wood of any one of the trees, such as

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अर्जुन, अश्वकर्ण, धव, उदुम्बर and प्रियक (12.4); but no tree of a garden dedicated to a god should be used for a banner (ध्वजार्थं वर्जयेद् वत्स देवोद्यानजान् द्रुमान् 12 5). The ध्वजदण्ड was also called इन्द्रकेतु. If the trees mentioned above were not available, sandal, mango and sāla trees could also be substituted for them. But in any case no other tree should be used (12.9). It goes to signify that the wood of the above-cited trees was of great utility during the period under consideration not only for the banners but probably for other purposes also. New houses made entirely of wood are referred to in one place (नवगेहानि दारुजानि, 22.9).

Chapter 35 also repeats the method of preparing flags with which the temples of Devī were furnished. When a banner was presented to Devī, paintings of the Dikpālas along with their vehicles were also presented (ध्वजापालनकर्त्तव्या दर्शयेद् दिक्षु देवताः। सर्वे वाहनलाञ्छेन लाञ्छिताः सहजेन च ॥ 35.8).

The Dikpālas are generally known as Indra, Agni, Yama, Nirṛti, Varuṇa, Vāyu, Kubera and Īśāna. These paintings perhaps presage the famous पट paintings practised later on, specially in Kālighāṭ and other parts of Bengal. On this occasion known as ध्वजादान a ferocious-looking lion, probably the वाहन of Devī, is prescribed to be made with any one of the following—gold, silver, wood, clay and stone (35. 13-14). The banner-stand was also sometimes adorned with drawings of conch, disc, ox, symbol of Garuḍa, swan, peacock, elephant, etc. (शङ्खचक्रवृषताक्ष्यर्हंसबर्हिणवारणैः। साचारो भक्तिमास्थाय ध्वजयष्टि समुच्छ्रयेत् ॥ 35.32).

The Purāṇa lays special stress on the construction of temples and Devī-images. Recommendation has often been made that temples, where Devī is to be worshipped, should be constructed with stone, brick or wood (शैलं पक्वेष्टकाष्ठजम्). Thus both perishable and permanent materials were used for the construction of temples. Though these materials have been prescribed for temple-building, the great number of temples belonging, of course, to the later period, that survive in various parts of the eastern region of Bengal were pre-eminently made of mud, wood and brick due to the probable reason that stone was not sufficiently available. One of the rare examples of temples entirely or partly

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

built of stone is the Pradyumneśvara temple of the time of Vijayasena at Deopara at Rajsahi, now in Bengladesh (12th century A.D.). The height of a temple might vary from eleven *dhanu-s* (*dhanu* = a measure of 4 *hasta-s* or cubits) to 108 *dhanu-s* (50. 40-41). Temples were of the forms of सर्वतोभद्र (a square form and having an entrance opposite to every point of the compass), सावष्टम्भ (with an open side gallery), विजय or जय; all of them contained windows (सगवाक्षविभूषितम्, 50. 43). An example of सर्वतोभद्र type of temple, which may be identified with चतुर्मुख shrine appears to be the temple excavated at Paharpur at Rajshahi in the 1930s. Temples were decorated with flags, altars and also with paintings of both popular and folk characters, such as, serpents, intoxicated elephants, lotuses, conches, swans, peacocks, etc. (50. 44). This reference to the wall-paintings seems to suggest that the temples, the walls of which were selected to be decorated, were generally very large. An altar was ordinarily of the height of 5 *hastas* and one-fourth of it was to be laid under the ground (पञ्चोच्छ्रयकरा कार्या सपादं क्षितिगं परम्—50. 46) and it should be in a group with pillars and arches (स्तम्भतोरणभूषिता). Construction of a porch (मण्डप) is also prescribed. A flag on the top of an arch was preferred to be marked with the sign of a trident (सर्वेषां शिरःपट्टस्थं त्रिशूलं लाञ्छनं शुभम्—50. 53). The measure of a flag-staff was to be of 4 *hasta-s* and that of the bunting (cloth) one *hasta* (50.57).

Adjacent to the frontal door of a temple, a pit (कुण्ड) should be properly constructed for sacrificial purposes and its shape was to be quadrangular (चतुष्कम्) or circular (वृत्तम्) or like a lotus. (पङ्कजाकृति) (26.1). Measurement of a कुण्ड was made mainly by hands (हस्तादिलक्षकाचितम्). Its depth and breadth were of equal dimension (विस्तारं खाततुल्यं तु) and it is prescribed to be girdled with a slightly elevated border (मेखलै भूषितम्) (25. 3). The inner apartment of a temple was adorned with all possible decorations (सर्वोपकरनिर्युक्तम्) and painted with various colours (नानावर्णैः सुवर्णितम्, 34. 1). In it bells, banners, umbrellas, canopy (वितान) and mirrors were properly arranged to make the interior decoration effective (34. 2).

Devī's chariot is prescribed to be made in such a way that it should contain ivory pillars and be decorated with gold and

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

various gems. Preference is given to its seven-storeyed (सप्तभौमम्) structure; it should have a covering of white silken cloth and the top is suggested to be crescent-shaped.

Cf. दन्तिदन्तमयै दंण्डै र्हेमबन्धैः सुशोभनैः ।
विचित्रपद्मरागाद्यै र्मणिभिश्चोपशोभितैः ॥
रथं तैः कारयेद् देव्याः सप्तभौमं मनोहरम् ।
दुकूलवस्त्रसंच्छन्नमर्धचन्द्रेण शोभितम् ॥
(31. 2-3)

Cowries, flags, mirrors etc. should be suitably fixed on the chariot (31.4) to make the latter impressive.

On some religious occasions (such as, पुष्यस्नानविधि) when the king used to visit the temple, the throne, already preserved there for the king, was decorated afresh. It was ornamented with valuable jewels; it contained a tiger-shaped pillow; on all sides of the throne there were pictures of demi-gods; over the throne there was a canopy made of white stone and embellished with the drawings of lotus, *svastika*, birds, etc. (67. 15-21),

Chapter 72 deals with the construction of forts (दुर्ग) and cities (नगर) which is the sole secular subject in this work. Firstly, it is prescribed that a suitable site should be selected for the construction of a fort. According to necessity forts were built on level land as well as on hilly places. Different units of measurement of the land are named (but not defined) as त्रसरेणु, लिक्षा, राजसर्षप, गौरसर्षप, यव, अंगुलि, प्रादेश, हस्त, किस्कु, धनु, ताल, वितस्ति etc. (72 14-20). Forts were protected by means of ramparts made of bricks, trenches and various types of trees. Forts are broadly divided into four traditional kinds—औदक or जलदुर्ग, पार्वत or गिरिदुर्ग, धानव or मरुदुर्ग and वनज or वनदुर्ग (72. 53). Further classification of each of these four kinds of forts has been elaborated, but to avoid complexity, they are not mentioned.

Shapes of cities are directed to be square, circular, triangular and oblong (i. e. greater in length than in breadth); these four types are considered by the Purāṇa respectively to be best, secondary, good and ordinary (चतुरस्रमथावृत्तं त्र्यस्रं दीर्घमथापि वा । पुरं यथाक्रमात् श्रेष्ठं मध्यमोत्तमकन्यसम् ॥ 72.22). According to dimensions, cities had

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

different names, such as, ऐन्द्र measuring eight yojanas on all sides, वैष्णव (twelve yojanas), शैव (six yojanas), ब्राह्म (ten yojanas) and सार्वभौमक (one yojana). (72. 23-24). But the reason for selecting these particular names remains unexplained. At the centre of a city, the king's palace was to be built (मध्ये राजदुर्गं कार्यम्—72.25). An example of a florid city is given in chapter 98, verses 85-91. Here the palaces are stated to be made of gold, their pillars being made of crystal (स्फटिक) and coral (प्रवाल); from the inner apartments of the houses, one could see through the windows elephants cut out of stone and crowned with pearls; bells and cowries were set up in each room; each temple of the city was ornamented with garlands made of pearls; a temple should be of the shape of a mountain which may signify the शिखर type of temple. Temple having nine peaks has also been referred to; the city was encircled by a golden wall. Another city is described as not-so-much low and not-so-much high and therefore a walk through this city gave pleasure to a traveller (न निम्ना नोन्नता चापि सुखपादप्रचारदा, 94. 9). The description of the construction of forts and cities, as given in this Purāṇa, though magnified, undoubtedly reveals that the author was well aware of the architectural niceties of his time.

Sculpture, as demonstrated in the Purāṇa, is characterised by the making of images of various gods with special reference to the images of Devī. Demon Ghora is said to have established in a temple an incomparable image of Lord Nārāyaṇa ornamented with pearls and gems and encircled by various beautiful scenes. References to Devī-images are to be noticed in different places of this work. Images fully made of gold, silver, clay and wood are repeatedly mentioned (22.10; 30.5; 30.6; 30.12; 32.16 etc.). Images had also different vehicles. Thus they were seated on lion (सिंहारूढ़ा), monkey (कपिस्था), ox, pitcher, swan, peacock, buffalo and Garuḍa (23.12-14) of which the first form is the most familiar to us. This Purāṇa lays emphasis on the Devī-image holding a trident and seated on an elephant—which a king should cause to be made during all his religious festivities (करिस्था सर्वकार्येषु नृपैः कार्या त्रिशूलिनी, 23.15). Images are advised also (ch. 30) to be made of stone (शैलमयी), sapphire (इन्द्रनीलमयी), brass (पित्तलसम्भवा), crystal (स्फाटिकी), coral (प्रवालकमयी) iron and of gems and other metals (रत्नधातुमयी)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(32.19). The Purāṇa makes reference to the Śāstric prescription that an image of Devī should consist of ten arms and three eyes (विधिना शास्त्रदृष्टेण दशबाहुंत्रिलोचनाम्--32.19), resplendant with all the good signs (सर्वलक्षणसम्पूर्णा) and embellished with all ornaments (सर्वाभरणभूषिता) (32. 20). Images might have two to twenty-eight arms (32.33).

A devoted artist, well-versed in the Śāstras, will have to take the charge of preparing a Devī-image. An image should have on its head a fillet of hair sprinkled with pieces of pearls; eyes are to be extended upto the ears and the eye-balls are to be pointed in such a way that they appear as rolling; the central part of its lip is to be slightly elevated (मध्योन्नतसगर्वेणाधरेण विराजते—32.24); its face is to be smiling; the neck should be marked with three parallel lines (त्रिरेखकन्धरा) and there should be a necklace (ग्रैवेयकविभूषिता); breasts are to be high and tightly prepared; waist should be slender and thighs well-built but with a tender appearance; on its waist there should be a girdle interlaced with small bells (सकाञ्चीकिंकिणीभा), hands should be ornamented with bracelet (केयूर), a snake as a chain or fetter (नागबन्ध); on the head a diadem (किरीट) and on the forehead a तिलक and the third eye; it should be dressed in yellow clothes strewed with reddish sports (राजन्ती पीतवासेन छुरितारुणरेणुना—32. 32); articles held by different hands include sword (असि), club (गदा), arrow (शर), bow (धनु) hammer (मुद्गर), axe (परशु), drum (डमरु), mirror (दर्पण), cowrie (चामर), etc. (32. 19-37). Repeated mention of various ornaments made of precious stones with which the images were decorated suggests that the author of this Purāṇa was conversant with the art of jewellery.

Chapter 50 enumerates the classification of sixty forms of Devī into three groups—twenty *sāttvika* forms (मंगला, विजया, भद्रा, etc.), twenty *rājasa* forms (ब्राह्मी, जयावती, शक्ति, दुर्गा, etc.), and twenty *tāmasa* forms (काली, रौद्री कपाली etc.). Description of the image of Mahādevi which is to be worshipped in common houses is given thus—

3

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सिंहासनस्थिता देवी जटामुकुटमण्डिता ।
शूलाक्षसूत्रधारी च वरदाभयचापधृक् ॥
दर्पणं शरखेटञ्च खड्गमुद्गरधरा शिवा ।
सुरूपा लक्षणोपेता सुस्तनी चारुभाषिणी ॥
सर्वाभरणभूषाङ्गी सर्वशोभासमन्विता ।
नेत्रत्रयकृतोद्यता सूर्यसोमहुताशना ॥
एवंविधा महादेवी गृहे सप्ताङ्गुला वरा ।
नवद्वादशमाना वा द्वादशोर्ध्वं न पूजयेत् ॥
(50. 30-33)

The height of an image to be worshipped in a palace might be upto fifteen hands (प्रासादे करमाना सा यावत् पञ्चदशकरा—50. 34). Description of each of the above-mentioned sixty forms of Devī has been elaborately furnished (50. 90ff.). Of these forms, Śivā is to be seated on an ox, Ṛddhi on a couch (पर्यंकासनसंस्थिता तुष्टिः), Tuṣṭi on a pitcher (कलशोपरि संस्थिता), Puṣṭi on a horse, Durgā on an intoxicated quarter-elephant and in the posture of slaying the buffalo demon, Vimalā on human corpse and so on. Though varieties of images have been referred to, the Mahiṣāsuramardinī form of the goddess seated on a lion which is one of 'her earliest and most important forms so beautifully delineated' in the Devīmāhātmya in the Mārkaṇḍeyapurāṇa and which is very much popular in modern eastern India is curiously absent in this Purāṇa. Most probably of the various forms this one came to be popularised in a later period. In this connection some observations of Dr. J. N. Banerjea (Development of Hindu Iconography, Calcutta, 1956, pp. 497-98) may be reproduced. He says, "A large number of eight-or ten-armed images of the Mahiṣāsuramardinī have been discovered in Eastern India, and the ten-armed variety of such iconic types endowed with some additional features came to be the accepted model of the composite clay image in the autumnal Durgā worship in Bengal." Dr. Banerjea has referred to (i) some two-armed figures of Devī belonging to the Gupta period engaged in combat with the Buffalo Demon, (ii) a beautiful brass image of the four-armed goddess of the time of Meruvarman, king of Chamba (8th century A. D.) where Devī is showm uplifting the hind part of the Demon in the shape of buffalo by holding its tail with her front left hand and piercing its neck with a *triśūla* with

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

her front right, (iii) an image of Devī having twelve hands and killing the buffalo demon carved on the facade of the Candragupta II cave at Udayagiri. Dr. Banerjea has pointed out that none of these sculptures shows the lion mount of the goddess.

Description of the images of elephant-faced Gaṇeśa, Mātṛs. eight Vidyās, six seasons (each of whom is to be made in a twin-form—स्त्रीयुग्मा ऋतवो मताः), eleven Rudras, Mahālakṣmī, etc. as well as of the materials which are required for making these images is given in detail (50. 39-60). The number of mothers (Mātṛkā-s) is variously referred to in various texts—sometimes their number is seven and sometimes eight. The Gangdhar Stone inscription (423 A. D.) of Kumāragupta I has a reference to the Mātṛs, but does not give their respective names. Utpala, commentator of the Bṛhatsaṁhitā, gives the names of the Mātṛs as Brāhmī, Vaiṣṇavī, Raudrī, Kaumārī, Aindrī, Yāmī, Vāruṇī, and Kauberī. The seven Mātṛkās are often seen carved in relief on a rectangular stone slab along with the figures of Vīrabhadra and Gaṇeśa on either side.

Repairing and renovating old temples and images have been stressed and it has been stated that one who repairs an old temple is destined to reside in heaven (वसते दिवि हृष्टात्मा जीर्णस्कारकारकः—60.27). Construction of new temples and removing the images of Durgā and Mātṛs to these temples from the old ones have been praised in chapter 118. Suitable time for removing the images, *mantras* to be uttered at the time of removing the images have also specifically been mentioned. This chapter has been named as *jīrṇadevatāpratīkāra*. Furnishing the temples with wells, tanks, gardens, bells and mirrors is repeatedly mentioned in this work, but it is interesting to note that advice is given to build a *ghaṭikāyantra* (with the purpose of measuring the time) which should be attached to a temple (90. 24).

Fine arts referred to in this work include the names of some musical instruments, such as भेरी (kettle drum), शङ्ख (conch-shell), मृदंग (tabor), पटह (war-drum), कांस्य (cymbal), काहल (a large drum). मुरज (a great drum), वेणु (flute) (2.62-63), घण्टा (bell), डमरु (a sort of bell) (7. 82). In the inner appartment of Devī's temple, tambourine (मुरज), flutes and other musical instruments were kept and musical performances were regularly carried on (34. 2). Reference is made in chapter 93 to dancing by a female and to

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

vocal and instrumental music performed in the temples. Other fine arts mentioned are reading books (पुस्तकवाचन), composing poems (काव्याख्यायिकाक्रीडा), acquaintance with the Śāstras on the employment of Viṇā (वीणाशास्त्र) and painting (93. 65); musical instruments such as विपञ्ची, लम्बुक, पिञ्जल्क, तन्त्री etc. have been mentioned but not defined. Painting of walls with various pictures has also been put in perspective (भित्तिषु चित्राणां मण्डनम्—93. 72).

An interesting reference is made regarding the maintenance of palm-leaves (ताडीपत्र) on which Śāstras were to be copied (91. 37-39). Firstly the leaves should be evenly shaped (cut) and then placed in a leathern jacket (चर्मणां संकुटीकृते). Then these should be furnished with two painted pieces of planks to serve as covers (विचि . पट्टिकापार्श्वे); the planks along with the leaves should then be tied with a piece of black or red thread having a coloured end (रक्तेनाथ कृष्णेन मूर्ध्नि रंगितेन च । दृढसूत्रसुबद्धेन . . . 91.38). This description fully tallies with the process of the preservation of manuscripts even in these days.

Thus we have seen that the Devipurāṇa touched upon various art subjects. The references to the structural and sculptural art shows that this work has tried to exploit the technical achievements of previous centuries, but as it dwells mainly on imaginative and superhuman themes, we are left in the lurch to find out any visual demonstration of the temples and images of which this Purāṇa is again and again very vocal. Due to the reason that sculptural and building examples of pre-Muslim period are rarely found in the eastern part of India, no specific characteristic of art belonging to Bengal and its adjacent territory can be attributed to the descriptions of temples, images, cities and forts as we find in this Purāṇa. In the opinion of Mr. Percy Brown the nature of the soil and the climate are mainly responsible for the scantiness of the structural remains in the extreme eastern position of India. He says, '. . . both the conditions encourage the rapid growth of jungle vegetation, and once a building ceases to be cared for, the creeping shrubs and trees speedily take charge, soon to tear it to pieces so that before long it becomes merely an unrecognizable mound of ruin. At the same time the destruction brought about by the hand of man cannot be omitted from any account of the architecture of this portion of the country.' (Indian Architecture, Bombay, 1965, p. 149).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

112271

THE NĀRADA-PURĀṆA ON BAUDDHĀLAYA

By

(SMT.) KRISHNA KANTI GOPAL

The *Nārada-purāṇa*[1] has three very interesting verses about the abode of the Buddists (*Bauddhālaya*). It says that for a *dvija*, who enters an abode of the Buddhists even in great distress, no absolution is envisaged even by performing hundreds of expiations. The Buddhists are pronounced to be heretics (*pāṣaṇḍins*), because they are revilers of the Vedas. Hence a *dvija* should not see them, as they are expelled from the *dharma*. A *dvija* is not to enter a Buddhist abode knowingly and not even unknowingly.[2] If he does so knowingly, there is no absolution. Such is the view of the Śāstras.

The significance of these verses has not been properly pointed out. K. Damodaran Nambiar[3] does not take any notice of them in his published thesis. R. S. Bhattacharya[4] records a reference to them in his list of Puranic passages dealing with the Buddha, the Buddhists, Bodhi tree and the Śākyas. P. V. Kane[5] reproduces

---

1. I.15. 51-53—

   बौद्धालयं विशेद्यस्तु महापद्यपि वै द्विजः ।
   न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा प्रायश्चित्तशतैरपि ॥
   बौद्धाः पाषण्डिनः प्रोक्ता यतो वेदविनिन्दकाः ।
   तस्माद् द्विजस्तान्नेक्षेत यतो धर्मबहिष्कृताः ॥
   ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि द्विजो बौद्धालयं विशेत् ।
   ज्ञात्वा चेन्निष्कृतिर्नास्ति शास्त्राणामिति निश्चयः ॥

2. In the absence of a critical edition the minor variations in reading cannot be fixed. The reading *vāpi* in verse 53 does not give a complete sense. We have preferred the reading *nāpi* for *vapi*.

3. *Nārada Purāṇa : A Critical Study* (All-India Kashiraj Trust, Varanasi, 1979).

4. *Itihāsa- Purāṇa kā Anuśīlana* (Varanasi, 1963), Appendix 4, pp. 280-86.

5. *History of Dharmaśāstra*, Vol. V, part 2, pp. 892 f.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

the first two verses as an important argument in support of the time bracket A. D. 700-1000 which he suggests for the composition of the *Nārada-purāṇa*.

The verses are to be placed in their proper historical perspective to yield satisfactory meaning. The Puranic passages reflect divergent views about the Buddha and Buddhism,[6] which at times are mutually conflicting and difficult to reconcile. We have to find out how the compilers of the *Purāṇas* have recorded different views about the Buddha, how the *pāṣaṇḍa*, referring to the Buddhists, has come to acquire its current connotation in Sanskrit sources, how the concept of ten incarnations of Viṣṇu has originated and its ten names, including that of the Buddha, have got fixed, and how the criticism and evaluation of the Buddist ideas and practices have received their present form in the *Purāṇas*. An enquiry into all these points will help us place the reactions of the orthodox Brahmanism to Buddhism in the correct historical sequence and will be useful in understanding the process of gradual assimilation of Buddhism in the folds of Brahmanism. But, not all the questions have been subjected to a systematic analysis, with the result that we face difficulty in placing the Puranic accounts of the Buddha and Buddhism in any one period of Indian history.

To emphasize the need for this type of study we may refer to the scholarly researches of R. C. Hazra. He builds an argument on the basis of 'the hatred with which the Nagnas (the naked) have been mentioned in chaps. 78 and 79' of the *Vāyu-purāṇa*. 'The word *nagna* is said to mean those people who are stripped of the garments consisting metaphorically of the Vedas. Such people are clearly the Jains and the Buddhist, because the terms 'Nirgrantha' and 'Pāṣaṇḍa' also have been used in these chapters of the Vāyu. The contempt shown for these religious sects could be possible only when their religions were in a decadent state. Buddhism, which found its strongest upholders in Aśoka Maurya and Kaniṣka, was probably in a flourshing condition to the end of the second century A. D. So the chapters of the Vāyu cannot possibly be earlier than that time'.[7] In this chain of argument the

6. R. S. Bhattacharya, *op. cit.*
7. *Studies in the Puranic Records on Hindu Rites and Customs*, p. 16.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

main point, that the contempt shown for Buddhism could be possible only when it was in a decadent state, is at best a subjective assumption. If there are two antagonistic groups, one group will not wait for the other to decline to give expression to its hatred. This type of behaviour will be expected from the lukewarm supporters within a group. The Purāṇas represent the views and feelings of the Brahmanical circles. Why could they not give vent to their contempt or hatred in periods earlier than that of the decline of Buddhism ? Such an expression of contempt can be possible any time in the long history of the antagonism of the two religious grups. What is really relevant is the fixing of the period of the first emergence of antagonism between the two and also of periods when the antagonism was pronounced and bitter. Thus a late date for all the Puranic passages denouncing Buddhism and Buddhists cannot be upheld. We know that feelings against the Buddhists rose high in Brahmanical circles towards the close of the Mauryan period. Even if the theory of the persecution of the Buddhists by the supporters of Brahmanism cannot be fully substantiated, it is admitted on all hands that the resurgent Brahmanism was critical of Buddhism. The antagonism persisted. It became pronounced during the times of Kumārila and Śaṅkara, but was noticeable even when Hsuan Tsang visited India.

R. C. Hazra[8] has very convincingly determined the history of the inclusion of the Buddha in the list of the ten incarnations of Viṣṇu. He points out that 'the Buddha incarnation seems to have been unknown in the beginning of the sixth century A. D.' and that 'the Buddha began to be regarded as an incarnation of Viṣṇu from about 530 A. D.' The important Puranic passages mentioning the Buddha in the list of Viṣṇu's incarnations, recorded by R. S. Bhattacharya, are : *Padma*, Uttara 257. 40-41; *Liṅga*, II. 48. 31-32; Varāha, 4. 2; 113. 42; 211. 68-69; *Matsya*, 285. 6-7; *Garuḍa*, I. 86. 10-11; II. 20. 31-32.

But the acceptance of the Buddha as an incarnation of Viṣṇu did not mean an approval of the philosophy and practices of Buddhism. This is a strange approach on the part of the compilers of the *Purāṇas*. They accepted the Buddha, but, in the same breath,

8. *Op. cit.*, pp. 41-42.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

denounced the doctrines of Buddhism.[9] They maintained that Viṣṇu appeared as the Buddha and preached the peculiar doctrines of Buddhism to delude the *daityas* with the ultimate aim of destroying them and the Mlecchas. This interpretation of the role of the Buddha and the bitter antagonism towards Buddhism can be seen in many Puranic passages; *Padma*, Bhūmi 18.66; Sṛṣṭi 73. 92; Uttara 263.69-70; *Bhāgavata*, I. 3.24; II. 7.37; X. 40.22; XI. 4.23; *Agni* 16.1-4; *Bhaviṣya*, III. 1.36-42; IV. 12. 26.29; *Skanda*, Revā, 151. 21-22; *Matsya*, 47.247; *Garuḍa*, I. 1.32; I. 145. 40-41; *Brahmāṇḍa*, I. 3. 28; *Śiva*, II. 4. 9. 15.

An important point in the Puranic criticism of Buddhism is that it is opposed to the Vedas. In many Puranic passages the Buddhists are criticised as being revilers of the Vedas; *Agni*, 161. I-4; *Śiva*, II. 4.9.15; *Matsya*, XXIV; *Viṣṇu*, IV. 8. 8.

It is, however, interesting to note that the *Purāṇas* did not denounce everything connected with Buddhism. The Bodhi tree, under which the Buddha attained knowledge, acquired high respect as a religious object.[10] The *Agnipurāṇa*[11] goes to the extent of saying that a pious man, by bowing to the Bodhi tree, attains heaven.

In this connection it is of some interest to note how the term *pāṣaṇḍa* came to be applied to the Buddhists in a derogatory sense. Monier-Williams [12] explains *pāṣaṇḍa* as meaning 'a heretic, hypocrite, impostor, any one who falsely assumes the characteristics of an orthodox Hindu, a Jain, Buddhist.' This usage of the term is more popularly current under its wrong spelling *pākhaṇḍa*. It is a later usage of the term which became so fixed that its origin and earlier usages have not been recorded either in ancient or in modern lexicons. The term appears in Jain literature and Asoka's

9. *Padma*, Uttara. 263.70—बौद्धशास्त्रमसत् प्रोक्तं ।
10. *Vāyu*, 111.27— नमस्तेऽश्वत्थरूपाय ब्रह्मविष्णुशिवात्मने ।
बोधिद्रुमाय कर्तृणां पितृणां तारणाय च ॥
See also *Padma*, Uttara 117.30- तस्मादिमौ विष्णुमहेश्वरावुमौ बभूवतुर्बोधिवटौ मुनीश्वराः ।
11. 115.37— महाबोधितरुं नत्वा धर्मवान् स्वर्गलोकभाक् ।
12. *A Sanskrit-English Dictionary*, p. 624, s. v. *pāṣaṇḍa*.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

incriptions and signifies a religious sect.[13] In Aśoka's inscriptions it occurs at many places. In Rock Edict XII at one place it signifies 'followers of different doctrines' or 'different religious sects',[14] but, in the following line it signifies a religious sect, the expressions *suva-praṣaṁḍa*, *ata-praṣaṁḍa* and *para-prasaṁḍa* being used respectively for all the sects, one's own sect and other sects.[15] Pillar Edict VII makes it quite clear that it was a general term and was not restricted to the Buddhists (*saṁgha*), Ājīvikas or the Jainas (*Nigaṁtha*).[16] These incriptions do not show any derogatory meaning being attached to the term. It occurs in the Hathi-gumpha Inscription of Khāravela. Here also it means a religious sect without any suggestion of disrespect or hatred.[17]

The derivation of the term *pāṣaṇḍa* is not known. D.C. Sircar approves Schubring's suggestion to derive it from Sanskrit *pārṣada*.[18]

But, for Kauṭilya, the term had lost its earlier innocuous connotation. In the *Arthaśāstra* the term *pāṣaṇḍa* occurs at eight places,[19] whereas at one the form is *pāṣaṇḍin*.[20] The religious character of the *pāṣaṇḍas* is clear in many passages. Thus, in one a prince in disfavour is advised to secretly rob the wealth of *pāṣaṇḍa* corporations or the wealth of temples except that to be used by Brāhmaṇas learned in the Vedas.[21] In another passage advising a king to look into the affairs of people in a prescribed order the *pāṣaṇḍas* are grouped with temple deities, hermitages, Brāhmaṇas learned in the Vedas, cattle and holy places.[22]

13. D. C. Sircar, *Select Inscriptions*, p. 213, f. n. 1.
14. *Ibid*, p. 33, line 1. See also R E XIII (D. C. Sircar, *op. cit.*, p. 36, line 4).
15. See also REV, line 3; RE VII, line 2; D. C. Sircar, *op. cit.*, pp. 23. 27.
16. Lines 15-16; D. C., Sircar, *op cit.*, p. 66.
17. Line 17, D. C. Sircar, *op. cit.*, p. 211—*Sava-pāsaṁḍa-pūjako*.
18 *Op. cit.*, p. 213, f. n. 1.
19. I. 18.9, 12; I.19.29; II.4.23; II.36.14; III.16.32, 33, 39.
20. II.36.5.
21. I.18.9—पाषण्डसंघद्रव्यमश्रोत्रियोपभोग्यं वा देवद्रव्यम्....अपहरेत् ।
22. I. 19 29—तस्माद्देवताश्रमपाषण्डश्रोत्रियपशुपुण्यस्थानानां . . . क्रमेण कार्याणि पश्येत् ... ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

The occurrence of the term *pāṣaṇḍa* in III. 32.42 makes it clear that it refers to a religous sect. The *pāṣaṇḍas* are mentioned along with *śrotriyas*, *āśramins*, *vānaprasthas*, *yatis* and *brahmacārins*. They are said to be without money and gold. The people belonging to a *pāṣaṇḍa* had their own peculiar dress (*pāṣaṇḍacchadma*)[23]. Many passages in the *Arthaśāstra* show that the *pāṣaṇḍas* were viewed with contempt. In one passage they are bracketed with the cāṇḍālas; their quarters are required to be located on the outskirts of the cremation ground[24]. It is laid down that officers in charge of charitable lodging-houses can allow lodging to *pāṣaṇḍin* travellers with the permission of the *gopa*.[25] Likewise, agents operating along roads and away from roads (*pathikotpathikāśca*) were required to make a search for suspect people inside the city in deserted places, work-shops, ale-houses, cooked-rice houses, cooked-meat houses, gambling dens and quarters of *pāṣaṇḍas* (*pāṣaṇḍāvaseṣu*)[26]. The *pāṣaṇḍas* often lived together.[27] That there were corporate bodies (*saṅghas*) of the *pāṣaṇḍas* is clearly recorded in one passage.[28] The *pāṣaṇḍas* clearly did not command respect. Possibly on account of their unorthodox ideas and way of life they were treated with contempt and suspicion.

The feeling of contempt for the *pāṣaṇḍas* can be seen in the *Manusmṛti*[29] also. It requires a king to instantly banish from the town gamblers, dancers and singers, cruel men, men belonging to a *pāśaṇḍa*, those following forbidden occupations and sellers of spirituous liquor. Kullūka has explained *pāṣaṇḍa* to mean revilers of the Vedas who resort to acts or rites opposed to the Vedas and Smṛtis (*vedavidviṣaḥ śrutismṛtibāhyavratadhāriṇaḥ*). Apparently Kullūka was fixing on the term the meaning current in his own time. The original passage does not suggest that *pāṣaṇḍa*

23. 1.18.22.
24. II. 8.23—पाषण्डचण्डालानां श्मशानान्ते वासः ।
25 II.36.3—धर्मावसथिनः पाषण्डिपथिकानावेद्य वाससेयुः ।
26. II, 36 14.
27. III. 16 33-आश्रमिणः पाषण्डा वा महत्यवकाशे परस्परमबाधमाना वसेयुः ।
28. I. 18.9.
29. IX. 225—कितवान् कुशीलवान् क्रूरान् पाषण्डस्थांश्च मानवान् ।
विकर्मस्थान् शौण्डिकांश्च क्षिप्रं निर्वासयेत् पुरात् ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

had come to signify a heretic. The relevant expression means 'persons belonging to the *pāṣaṇḍas*' (*pāṣaṇḍasthāṁśca mānavān*). The term *pāṣaṇḍa* refers to groups, possibly sects, of people who were considered to be undesirables. They were kept away from the city to save people from being influenced by their way of life.

The *pāṣaṇḍas* had their own characteristic social and religious views and behaviour. It is understandable that they could be easily distinguished from others. They emerged as distinct groups with some kind of corporate life. Their corporate nature is noted by Yājñavalkya[30], Nārada[31] and Kātyāyana[32] who place them along with other groups whose corporate nature was recognized by the Smṛtis. Yājñavalkya lays down the policy which a king is to follow in respect of corporate bodies, and concludes by remarking that this is applicable alike to the *śreṇis*, *naigamas* and *pāṣaṇḍins*; the king should preserve their unity and maintain their existing rules. Kātyāyana says that *gaṇas*, *pāṣaṇḍas*, *pūgas*, *vrātas*, *śreṇis* and others who live together (*samūhasthāḥ*) are called groups (or corporate bodies, *vargākhyāḥ*). According to Nārada the conventions of *pāṣaṇḍins*, *naigamas* and others are known as *samaya*. He requires the king to honour the conventions of the *pāṣaṇḍins*, *naigamas*, *śreṇis*, *pūgas*, *vrātas*, *gaṇas* and others.

Among the various sects or *pāṣaṇḍas* the Buddhists and the Jainas were pre-eminent on account of their corporate organisation. They had *saṅghas* for their monks and nuns. The *saṅghas* had a close corporate life with definite rules to regulate it. It was in the fitness of things that the term *pāṣaṇḍa*, which was supposed to refer to sects existing as distinct groups, came to be applied to the Buddhists and Jainas.

---

30. II.192— श्रेणिनैगमपाषण्डिगणानामप्ययं विधिः ।
भेदञ्चैषां नृपो रक्षेत् पूर्व्ववृत्तिञ्च पालयेत् ॥

31. गणाः पाषण्डपूगाश्च व्रातश्च श्रेणयस्तथा ।
समूहस्थाश्च ये चान्ये वर्गाख्यास्ते बृहस्पतिः ॥
Quoted in *Smṛticandrikā*, Vyavahāra, p.18.

32. X. 1-2— पाषण्डिनैगमादीनां स्थितिः समय उच्यते ।
समस्यानपाकर्म तद्विवादपदं स्मृतम् ॥
पाषण्डिनैगमश्रेणीपूगव्रातगणादिषु ।
संरक्षेत्समयं राजा दुर्गे जनपदे तथा ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

In some Puranic passages, though the name of the Buddha is not openly associated with *pāṣaṇḍa*, the context does not leave any doubt about *pāṣaṇḍa* referring to the Buddhists.[33] But, some passages connect Buddha and *pāṣaṇḍa* and make a reference to the corporate nature of the *pāṣaṇḍa*. Thus, in the *Garuḍapurāṇa*[34], among the Mūrtis of Viṣṇu, Buddha is to be invoked for protection from the *paṣaṇḍas* (*Buddhaḥ pāṣaṇḍasaṁghātāt*). In a similar passage in the *Bhāgavatapurāṇa* the expression is *Buddhastu pāṣaṇḍagaṇa-pramādat*. In these two passages the occurrence of the words *saṁghāta* and *gaṇa* is to be noted.

It seems that in course of time in using the term *pāṣaṇḍa* the corporate nature of these sects was not given its primary importance. Instead the *pāṣaṇḍas*' opposition to the Vedic religion came to be emphasised. Thus, the term came to be explained as referring to the unorthodox or heretical views of Buddhism, known to be opposed to the Vedas. The *Agnipurāṇa*[35] refers to the birth of Viṣṇu as Māyā-moha, the son of Śuddhodana, and says that he deluded the *daityas*, who gave up the Vedic religion and became Bauddhas; he next became Arhata and turned the remaining *daityas* into Ārhatas. 'Thus the *pāṣaṇḍins* for whom the Vedic rites were prohibited came into existence' (*Evaṁ pāṣaṇḍino jātā veda-karmādivarjitāḥ*).

From this change in the usage it was a natural corollary that the term was not restricted to the Buddhists and could be used for other sects which did not subscribe to the supremacy of the Vedas and did not fully follow the injunctions in the Vedas and Smṛtis. Thus, *pāṣaṇḍa* became a general term for a heretical or unorthodox sect. The *Kūrmapurāṇa* mentions a number of *Pāṣaṇḍa Śāstras* which were Tantric or had imbibed Tantric rites and practices : Kāpāla, Bhairava, Yāmala, Vāma, Ārhata, Kāpila, Pāñcarātra, Ḍāmara, Nākula, Pūrva-paścima, Pāśupata, Soma, Lāṅgala, Sāttvata and many others declared by Śiva.[36] In the *Padmapurāṇa*[37]

33. See R. C. Hazra, *op.cit.* 16.
34. I. 202.
35. 161. 1-4.
36. I.12.256-58; I.16.115-17; I.24.31-33; I.29.25; II.16.15-16; II.21.32-33; II.37. 146-47.
37. Uttarakhaṇḍa, 263 A story in a Manuscript of the *Padmapurāṇa* (*Māghamāhātmya*, Uttarakhaṇḍa MS. No.931 in the Dacca University MSS. Library) describes the Śaivas as *Veda-bāhya* and *pāṣaṇḍa*. See R. C. Hazra, *op.cit*, pp.223 f.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

the *pāṣaṇḍins* include Śiva-worshippers.

We have now to assign to the passage in the *Nārada-purāṇa* its proper place in the history of Puranic approach to the Buddha and Buddhism and the gradual transformation in the meaning of the terms *pāṣaṇḍa* and *pāṣaṇḍin*. It seems that for the author of the *Nārada-purāṇa pāṣaṇḍin* was not a general term for a sect. He is not aware of the earlier application of the term to Buddhism on account of its corporate nature. He uses it as meaning a heretical or unorthodox sect. That is why he says that the Buddhists are called *pāṣaṇḍins* because they revile the Vedas. In this respect the present reference represents the phase reflected in the *Agnipurāṇa*[38] passage recorded above.

H. H. Wilson[39] regards the *Nārada-purāṇa* to be a compilation of the sixteenth or seventeenth century. R. N. Mehta[40] infers that part of the *Nāradapurāṇa* including the *Kurmārikākhaṇḍa* was written in the seventeenth century. But, other scholars generally favour an earlier date for the *Nārada-purāṇa*. According to D. K. Shastri[41] this *purāṇa* was written sometime between the ninth and twelfth centuries. R. C. Hazra's[42] suggestion (A. D. 875 to 1000) is not much different from this time-bracket. Other scholars favour an earlier upper limit in A. D. 700, though they suggest different lower limits : A. D. 800 (H. P. Shastri[43]), A. D. 900 (Baladeva Upadhyaya[44]) or A. D. 1000 (P. V. Kane[45] and K. Damodaren Nambiar[46]).

As in the case of Puranic texts in general, in the case of the *Nārada-purāṇa* also 'it is necessary to study the text part by part, and to find out the respective dates of the part.[47] R. C. Hazra

38. 161. 1-4.
39. *Viṣṇu Purāṇa*, Preface, pp. xxxi-xxxii.
40. *Journal of the M. S. University of Baroda*, Vol. XIV, No.1 (April) 1963), p. 45.
41. *Purāṇa-Vivecana*, pp. 231-33.
42. *Op.cit*, pp. 132.
43. *Descriptive Catalogue of Sanskrit MSS in the Govt. Collection, the Asiatic Society of Bengal*, Vol. V, preface, p. cxxxviii.
44. *Purāṇa-vimarśa*, pp. 529-50.
45. *History of Dharmaśāstra*, Vol. V, part 2, pp. 892-93.
46. *Nārada Purāṇa : A Critical Study*, p. 229.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

has attempted it in the case of many chapters in the *Nāradapurāṇa*. He places *Nāradīya* chapters I. 1-41 (the verses in study I. 15. 51-53 belong to this group) between A. D. 875 and 1000. But, these chapters are to be identified with the *Bṛhannāradīya-purāṇa* whose date has been refixed as A. D. 750-900 by R. C. Hazra himself.[48] Hence K. Damodaran Nambir[49] favours the revised bracket of C. A. D. 750-900 for these chapters. It must, however, be noted that the detailed break-up of the chapters in this group, as given by R. C. Hazra[50], mentions chapters I. 12-14, 17-32 but omits chapters I. 15-16 presently relevant to us.

P. V. Kane is the only other scholar to consider the date of this chapter in the *Nārada-purāṇa*. As we have pointed out above, the time-bracket (A. D. 700-1000) suggested by him is based, among other arguments, on the strong view against Buddhism as recorded in chapter 15.

How do we explain the occurrence of these verses ? We do not have any other similar statement in any Purāṇa discouraging persons from entering into a Buddhist abode. The only other authority laying down injuction against entry in a Buddhist house is Vṛddha-Hār.ta. He says that a person who goes to a Buddhist, Śaiva or Piśāca abode should bathe in water with his clothes on and should recite Sāvitrī three hundred times.[51] This particular provision occurs in connection with the rules about expiation for contamination with unholy and unclean objects and persons. The text includes persons of some other sects or religions also in the category of untouchables. The *pāṣaṇḍins* and the Śaivas doing forbidden acts are specifically mentioned.[52] In a subsequent verse[53] for touching the leavings of the food of a Śaiva the gift of

47. *Ibid*, p. 218.
48. *Op. cit.*. p.129, See also his *Studies in the Upapurāṇas*, I, p. 344.
49. *Op. cit.*, pp. 224, 228.
50. *Op.cit.*, pp. 184-85.
51. IX. 364— बौद्धशैवपिशाचानामालयं योऽनुगच्छति ।
सचैलमवगाह्यापः सावित्रीं त्रिशतं जपेत् ॥
52. IX.358.
53. IX.369.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

a milch cow is prescribed. A verse ascribed to the *Ṣaṭtriṁśanmata*[54] says that after touching the Buddhists, Pāśupatas, Jainas, Lokāyatikas, Kāpālis and *dvijas* living by forbidden acts a person should bathe with his clothes on. Thus, Vṛddha-Hārita forbids people to enter a Buddhist abode because their touch was considered to be impure.

The contempt for Buddhists expressed in the *Nārada-purāṇa* is stronger. Whereas according to Vṛddha-Hārita a person going to a Buddhist abode is absolved merely by entering water with his clothes on, the *Nārada-purāṇa* takes a more serious view and says that there is no expiation for this sin. It will be interesting to compare the *Nārada-purāṇa* passage with the *Dharmaśāstra* injunction that no one should go to a Jain temple. The *Bhaviṣyapurāṇa*[55] says that one should not speak the Yāvanī language even though on the point of dying and should not enter a Jain temple even when attacked by elephants. The text avowedly says that these are injunctions laid down by the Smṛtis.[56] As is well known, the images of Jain *tīrthaṅkaras* are without any garments. For non-Jainas it was considered to be indecent. But there is no such reason for prohibiting people from entering a Buddhist religious place. The images of Buddhas and Bodhisattvas do not suffer from any such shortcoming. That is why the compiler of the *Nārada-purāṇa* had to advance another reason for prohibiting people from entering a *Bauddhālaya*. Here Bauddhālaya is not used in the

---

54. Quoted by *Smṛticandrikā*, I, p. 118—

बौद्धान् पाशुपताञ्जैनान् लोकायतिककापिलान् ।
विकर्मस्थान् द्विजान् स्पृष्ट्वा सवासा जलमाविशेत् ।।

Aparārka (p. 923) substitutes *caiva*, *nāstikān* and *sacailo* for *Jainān*, *Kāpilān* and *savāsā*. The *Mitākṣarā* on Yājñavalkya III. 30 ascribes it to the *Brahmāṇḍapurāṇa* replacing *Bauddhān*, *Jainān*, *Kāpilān* and *spṛṣṭvā* respectively by *Śaivān*, *spṛṣṭvā*, *Nāstikān* and *śūdrān*.

55. III.3.28.53-54—

न वदेद् यावनीं भाषां प्राणैः कण्ठगतैरपि ।
गजैरापीड्यमानोऽपि न गच्छेज्जैनमन्दिरम् ।।
इत्येवं स्मृतिवाक्यानि मुनिना पठितानि वै ।

56. We have not been able to trace parallel passages in any Smṛti. See above f. n. 51 for Vṛddha-Hārita prohibiting entry in a Buddhist, Śaiva and Piśāca temple.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

sense of the house of an ordinary Buddhist. It refers to a Buddhist monastery. A follower of the Brahmanical faith did not have any serious apprehension of being infected with anti-vedicism at the house of a Buddhist householder, but he definitely ran the risk of exposing himself to anti-Vedic influences if he entered a Buddhist monastery.

We know that corruptions gradually crept into Buddhist monasteries in the post-Gupta period. This was mostly due to the prosperity of the monasteries and the increasing influence of Tantric rites and practices. But, possibly by the time of the composition of the verses in question this aspect of the life in Buddhist monasteries had not become so pronounced as to be a reason for stopping common people from entering them.

Thus, we can suggest that the present provision was formulated parallel to the injunction against entering a Jain temple and belongs to a period when resentment against the anti-Vedic stance of Buddhism had gathered momentum and when the earlier association of the term *pāṣaṇḍa* with the corporate activities of the Buddhist Saṅgha had been forgotten; but it was before the Buddhist monasteries had become disreputed for their immoral activities. A date between A. D. 700 and 850 will serve the requirements of the case.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

PRAKṚTILAYA IN THE PURĀṆAS

By

RAM SHANKAR BHATTACHARYA

While commenting on the 13th mantra of the Īśāvāsya-upaniṣad Śaṅkarācārya remarks : यदुक्तम् अन्धंतमः प्रविशन्ति इति (12th mantra) प्रकृतिलय इति च पौराणिकैरुच्यते....

It is remarkable to note here that though *prakṛtilaya* is one of the important topics discussed in the Yoga[1] as well as in the Sāṁkhya philosophy[2], yet Śaṅkarācārya thought it necessary to refer to the Paurāṇikas (i.e. authors of the Purāṇas) while mentioning the authority for *prakṛtilaya*.

It would be wrong to supposse that Śaṅkara referred to the Purāṇa as he did not consider the Yogasūtra authoritative, for he quoted its sūtras twice in his bhāṣya on the Brahmasūtra; YS.2.44 and 1.6 are found to have been quoted in the bhāṣya on Br. Sū. 1.3.13 and 2.4.12 respectively.

From Śaṅkara's remarks it appears that the Purāṇas (in which the Mahābhārata is also included) contain elaborate descriptions of *prakṛtilaya* and these descriptions were considered by him highly authoritative.

It is necessary to say here something about the nature of *prakṛtilaya*. It is a 'state' which is aquired by those yogins who

1. Cf. भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानाम् (Yogasūtra 1. 19). The Vyāsabhāṣya speaks of the *prakṛtilayas* on YS. 3. 26 (विदेहप्रकृतिलयास्तु. . .).
2. वैराग्यात् प्रकृतिलयः Sāṁkhyakārikā 45); न कारणलयात् कृतकृत्यता मग्नवद् उत्थानात् (Sāṁkhyasūtra 3. 54). Though this sūtra of the Sāṁkhya-sūtra does not mention *prakṛtilaya* by name, yet there is not the slightest doubt that it alludes to the state of *prakṛtilaya*. Devala, who was a follower of Sāṁkhya, spoke of *prakṛtilaya* as one of the four *prayojanas* (*vide* Mokṣakāṇḍa, p. 8).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

rigorously practise acute *vairāgya* but fail to acquire discriminative discernment (*vivekajñāna*). On account of their ignorance about the nature of the constituent principles, especially of the puruṣa principle, these yogins merge after their death into one or other of the eight prakṛtis.[3]

The word *prakṛtilaya* is found to have been used in two different senses in śāstric works. Usually it is analysed as प्रकृतौ (or प्रकृतिषु) लयो यस्य and the word means 'that yogin whose mind has merged into one or other of the eight prakṛtis.' (The word prakṛtilīna is also used in this sense). It may also be analysed as प्रकृतौ (or प्रकृतिषु) लयः and the word would refer to the state in which the *citta* of a yogin as described above remains.

Following passages about *prakṛtilaya* are found in the Purāṇas.

(A) *Prakṛtilaya* is mentioned in those Purāṇic passages that speak of five goals (*gatis*) of beings, In several Purāṇas the passages are more or less identical—a fact which tends to prove that they existed in older Purāṇic texts also.

(i) The Brahmāṇḍa-p. (1.30.44-45a) reads :

यज्ञेन देवानाप्नोति वैराजं तपसा पुनः ।
ब्राह्मं तु कर्मसंन्यासाद् वैराग्यात् प्रकृतौ लयम् ॥[4]
ज्ञानात् प्राप्नोति कैवल्यं पञ्चैता गतयः स्मृताः ।[5]

3. "प्रकृतिलयाः साधिकारे चेतसि प्रकृतिलीने कैवल्यपदमिव अनुभवन्ति यावन्न पुनरावर्ततेऽधिकारवशाच् चित्तमिति" (Vyāsabhāṣya 1. 19). See also "मूढानामपि जायेत तपोदार्ढ्यन्मनोलयः । प्रकृतौ वा महत्तत्त्वे भवप्रत्यय एव सः ॥"(Bodhasāra of Narahari, sec. on Yogadīkṣā 16). Narahari's mentioning of *prakṛti* and *mahat* is to be taken as the उपलक्षण of the other six *prakṛtis*.

4. The printed reading प्रकृते जंयम् is corrupt and is to be corrected to प्रकृतौ लयम्.

5. These passages have been quoted as from the Mahābhārata in Mokṣakāṇḍa, p. 8 (with the readings संन्यासाद् ब्रह्मणः स्थानम् and ज्ञानात् कैवल्यमाप्नोति).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(ii) A similar passage is found in Agni-p.379.1-2a (with the readings यज्ञैश्च, तपसा पदम्,ब्रह्मण: कर्म).[6]

(iii) An elaborate description of these five *gatis* is found in the Anuśāsana-parvan. (16.60-65a) of the Mahābhārata. The verse (63) on *prakṛtilaya* reads as follows :

अपुनर्भवकामानां वैराग्ये वर्ततां च या।
प्रकृतीनां लयानां[7] च सा गतिस्त्वं सनातन ॥[8]

---

6. Maskarin in his bhāsya on G. Dh. Sūtra 3.1 quotes the following verse without mentioning its source. Most probably the verse belongs to some Purāṇa (यज्ञेन देवानाप्नोति वैराजं तपसा पुनः । संन्यासाद् ब्रह्मणः स्थानं वैराग्यात् प्रकृतौ लयम् ॥).

7. Since traditional commentators take the word *prakṛti* in *prakṛtilaya* in the sense of प्रकृतौ (or प्रकृतिषु), one expects प्रकृतिषु लयानाम् in the place of प्रकृतीनां लयानाम्. It appears that the *laya* of the *citta* in a *prakṛti* is regarded as the *laya* of *prakṛti* itself in a secondary sense.

8. The critical edition however reads the verse as : अपुनर्मारकामानां वैराग्ये वर्ततां परे । विकृतीनां लयानां च सा गतिस्त्वं सनातन ॥ (16.63). Following points are to be considered in connection with this reading :

(i) Though the word *apunarmāra* is grammatically correct, yet it is hardly used in the works on philosophy of Vedic tradition.

(ii) The word *māra* is to be taken in the sense of death or passion and the like. In this sense *apunarmāra-kāmas* are inferior to *apunarbhavakāmas*.

(iii) *Prakṛtilayas* do not possess *paravairāgya* as defined in Yogasūtra 1.16 and as such the reading वैराग्ये वर्ततां परे cannot be accepted as valid. *Paravairāgya* is intimately connected with *vivekajñāna* which invariably leads to isolation. The Sāṁkhya-yoga school asserts that *prakṛtilayas* do not attain isolation; see the comm. on Sāṁ. Kā 45. According to the commentator Gauḍapāda the *vairāgya* in *prakṛtilayas* is अज्ञानपूर्वं. Māṭhara remarks that *prakṛtilayas* possess *vairāgya* without *vivekajñāna*. The Yuktidīpikā observes : विपरीतं यदेव वैराग्यं तुष्टिकाण्डानुपतितं प्रकृत्यादिषु परत्वाभिमानः तत एव प्रकृतिलयो भवति.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

It is to be noted here that though this verse uses the expression *apunarbhavakāma* (possessing the desire for not coming again in this transmigratory existence) yet the *prakṛtilayas* are said not to attain isolation or emancipation directly (see footnote 8) That is why the obserations of the commentator Nīlakaṇṭha (प्रकृतीनां ये लयमभ्यस्यन्ति तेषां दहरादिरूपकारणब्रह्मोपासकानाम् अपुनरावृत्तिरूपा गतिश्चतुर्थी) are against the Sāṁkhya-yoga view.

(B) In some Purāṇic passages *prakṛtilaya* is mentioned in connection with *vairāgya* (dispassion). As for example we find the following verse in Vāyu p. 102.93b-94 :

शब्दाद्ये विषये दोषविषये पञ्चलक्षणे ॥
अप्रद्वेषोऽनभिष्वङ्गः प्रीतितापविवर्जनम् ।
वैराग्यकारणं ह्येतत् प्रकृतीनां लयस्य च ॥

The expression *prakṛtīnāṁ layasya* undoubtedly refers to the state of *prakṛtilaya*.

(C) The particular form of bondage (*bandha*) found in the *prakṛtilayas* is called prākṛta. This bondage is also mentioned in some Purāṇic passages; *vide* Vāyu-p. 101.59; Brāhmaṇḍa-p. 3.3.37b-38.[9] An enumeration of *bandhas* (which are eight in number since there are eight *prakṛtis*, according to Sāṁkhya; cp. अष्टौ प्रकृतयः. Tattvasamasa-sūtra-1). For प्रकृत्यष्टकबन्ध, see Śiva-p. I. 18. 2-4.[10]

(iv) In the eight entities in which the *citta* of a yogin gets dissolved, seven are called *prakṛtivikṛtis* and one is called *prakṛti* proper. As the word *prakṛti* is used in the names of all the eight entities in which the mind of a Yogin gets dissolved, the word *prakṛtilaya* seems to be more justified than the word *vikṛtilaya*. This is why the reading प्रकृतीनां लयानां is preferable to विकृतीनां लयानाम्

9. प्राकृतेन च बन्धेन तथा वैकारिकेण च ।
दक्षिणाभिस्तृतीयेन बद्धोऽत्यन्तं विपर्तते ॥
इत्येते वै त्रयः प्रोक्ता बन्धा अज्ञानहेतवः ।
(Brahmāṇḍa-p. 3.3.37b-38; Vāyu-p. 102. 59-60a).

10 प्रकृत्याद्यष्टबन्धेन बद्धो जीवः स उच्यते ।
प्रकृत्याद्यष्टबन्धेन मुक्तो जीवः स उच्यते ॥२
प्रकृत्यादिवशीकारो मुक्त इत्युच्यते स्वतः ।
बद्धजीवस्तु निर्मुक्तो मुक्तजीवः स कथ्यते ॥३

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(D) The period for remaining immersed in each of these eight *prakṛtis* has not been mentioned in the works on philosophy. It is the Vāyu-purāṇa which contains a passage that specifies the period as follows :

दश मन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः ।
भौतिकास्तु शतं पूर्णं सहस्रं त्वाभिमानिकाः ॥
बौद्धा दश सहस्राणि तिष्ठन्ति विगतज्वराः ।
पूर्णं शतसहस्रं तु तिष्ठन्त्यव्यक्तचिन्तकाः ॥
पुरुषं निर्गुणं प्राप्य कालसंख्या न विद्यते ।[11]

Here the *bhautikas* are those beings whose minds are immersed in the five *bhūtas*, i. e. the *tanmātras*[12], which are regarded as prakṛtis. *Ābhimānikas* are those whose minds are immersed in the *ahaṅkāra* principle—one of the eight prakṛtis. *Bauddhas* are those whose minds are immersed in the *mahat* principle—one of the eight *prakṛtis*. *Avyakta* is the *prakṛti* in its equilibrium state. It is to be noted in this connection that the *indriyacintakas* do not fall under the field of *prakṛtilaya*, for the *indriyas* are not regarded as

प्रकृत्यग्रे ततो बुद्धिरहंकारो गुणात्मकः ।
पञ्चतन्मात्रमित्येतत् प्रकृत्याद्यष्टकं विदुः ॥४

(Śiva-p. 1. 18. 2-4). Mention of eight prakṛtis is found in many places in Itihāsa-Purāṇa literature. While commenting on 'प्रकृतिभ्यः परं यत्तु तदचिन्त्यस्य लक्षणम्' (Bhīṣma-p. 5. 12) Devabodha takes *prakṛti* in the sense of eight *prakṛtis* (प्रकृतेरेकस्याः प्रकृतिविकृतिभ्यः सप्तभ्यः).

11. These verses are found neither in the extant Vāyu-purāṇa nor in the Vāyavīya section of the Śiva-purāṇa. It is quite possible that these verses were left by the later redactors of the older Purāṇic texts in which they occurred. There is a Vāyavīya-upapurāṇa (*vide* Studies in the Upapurāṇas, I, p. 489). As it has not been published, it cannot be said whether these verses belong to this Upapurāṇa or not. That these verses belonged to some Purāṇic work was known to ancient teachers. Medhātithi (on Manu 1.78) quoted these verses (with slight variations) with the remarks "उक्तं हि पुराणकारेण".

12. *Tanmātras* are somtimes called by the name *bhūta* as has been stated by the comm. Yuktidīpikā : भूतसंज्ञा हि तन्मात्राणाम् (22).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

prakṛtis; similarly those beings, who abide in the puruṣa-principle, are not to be taken as *prakṛtilaya*, as *puruṣa* is not a *prakṛti*.

(E) Some Purāṇic passages are found to refer to the state of *prakṛtilaya* without using the name, an example of which is found in Śanti-p. 217.21 which reads : रजोवर्जोऽप्ययं देही देहवान् शब्दवच्चरेत् । कार्यैरव्याहतमतिर्वैराग्यात् प्रकृतौ स्थितः ।। That this verse refers to the *prakṛtilaya* has been clearly shown by the comm. Nīlakaṇṭha.[13] The expression प्रकृतौ स्थितः undoubtedly shows that the verse speaks of *prakṛtilaya*. There are such verses in the Purāṇas as seem to refer to the *prakṛtilayas* though they contain neither the words *prakṛti* and *laya* nor their equivalents. *Vide* Vāyu-p. 102.32b-33;[14] here the words आजवञ्जवीभाव and स्थान seem to refer to the state of *prakṛtilaya*. The passage अव्यक्ते संप्रलीयन्ते सर्वे ते क्षणदर्शिनः (Vāyu-p. 101.85. Brahmāṇḍa-p. 3.2.83) may also refer to this state.

Though the extant Purāṇas do not seem to contain much material on the state of *prakṛtilaya*, yet Śaṅkara's referring to the Purāṇas indicates that the older forms of the Purāṇas did contain much more material than is found in the extant ones.[15] It is quite

13. अयं देही रजोवर्ज्यो बाह्येन्द्रियप्रवृत्तिशून्यः समाधौ संत्यक्तस्थूलदेहोऽपि देही पुरुषो देहवान् भूत्वा शब्दवत् शब्दादिवत् कार्यं सूक्ष्मशरीरं चरेद् अनुचरेत् । यत्तु कार्यैरव्याहतमतिः स वैराग्यात् सूक्ष्मभोगेष्वपि निःस्पृहः प्रकृतौ लीयते, न तु प्रकृतेः परं पुरुषं प्राप्नोति । अयं भावः—स्थूलसूक्ष्मकारणशरीरैर्मुक्तो योगी सद्यो मोक्षमश्नुते; स्थूलमात्रविहीनो विदेहः स्थूलसूक्ष्माभ्यां विहीनः प्रकृतिलयः । एतौ हि सुषुप्तिस्थवद् उत्तरकक्ष्यां प्रविविक्षन्तौ मध्ये लयेनाभिभूतौनिर्विकल्पं परमनुभवत इव । अतएव तयोर संप्रज्ञातः संसारहेतुः। तथा च सूत्रितम्—भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानाम् (Ys. 1.19) (Comm. on Śānti p.217.21).

14. संसिद्धकार्यकरणाः संसिद्धा ज्ञानिनस्तु ये ।।
गत्वाजवञ्जवीभावे स्थानेष्वेषु प्रसंयमात् ।

15. It is remarkable to note that after describing the five *gatis* (in which *prakṛtilaya* is included) the Anuśāsana-p. says वेदशास्त्रपुराणोक्ताः पञ्चैता गतयः स्मृताः' (16.65a). That *prakṛtilaya* was described in the Vedic as well as in the Purāṇic works is undoubtedly proved by this statement. Most probably the Purāṇic works referred to in this verse are older than the extant Purāṇas in which *prakṛtilaya* has been described.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

likely that a large number of Purāṇic passages on this state occurring in the older forms of the extant Purāṇas were left in later times by the authors of the extant Purāṇas, as these authors, whose chief purpose was to preach sectarian religions in various ways, felt no interest in the tasteless theme of *prakṛtilaya*.

Prakṛtilaya falls under the field of *nirbīja* form of concentration (samādhi). It is gratifying to note that the *nirbīja* samādhi has been described in the Purāṇas in a considerable number of passages.[16]

16. तत्रान्यज्ञानरोधेन योगिनो यान्ति ये लयम् । संसारकर्मणोऽसौ ये यान्ति निर्बीजतां द्विज ।। (Viṣṇu-p. 1.22.50); अन्ये निर्बीजयोगेन ब्रह्मभावेन भाविताः . . . (Kūrma-p. 2. 48.44); योगं निर्बीजमत्यन्तं दुःखसंयोग-भेषजम् (Bhaviṣya, Brāhma, 62. 13); निर्बीजमत्यन्तदुःखसयोग भेषजम् (Viṣṇudharma; *vide* Studies in the Upapurāṇas, I, p. 121).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

A FEW PURĀṆIC PASSAGES AND VIEWS WRONGLY UNDERSTOOD BY MODERN SCHOLARS

By

RAM SHANKAR BHATTACHARYA

We sometimes come across glaring mistakes in the translations (or explanations) of Purāṇic passages in the works written by modern scholars. Erroneous views on Purāṇic matters are also found in these works. In the following pages a few examples of wrong translations and views are given to draw the attention of scholars interested in Purāṇic studies. These examples would show that a sound knowledge of Sanskrit as well as of Purāṇic tradition is essential for carrying fruitful research in the Purāṇas (Epics are included in the Purāṇas).

(1) A wrong observation on an expression of the Vāyupurāṇa

Referring to the names of measures (especially land measures) as given in some of the Purāṇas, Wilson observes: "The Vāyupurāṇa giving similar measurements upon the authority of Manu (मनोर्थानि प्रमाणानि), although such a statement does not occur in the Manusaṁhitā, adds that . . ." (Viṣṇupurāṇa, p. 40; footnote no. 6 on the verse 1.6.19; pub. Punthi Pustaka, Calcutta).

According to us the aforesaid observation of Wilson is wrong, as it is based on a reading of the Vāyupurāṇa which is evidently corrupt.

The relevant Vāyu-verses as printed (Anandāśrama ed.) are:

चक्रुस्तदा यथाप्रज्ञं मित्त्वा मित्त्वात्मनोऽङ्गुलैः ।
मनोर्थानि प्रमाणानि तदा प्रभृति चक्रिरे ॥१०१
यथाङ्गुलप्रदेशांस्त्रीन् हस्तकिष्कुधनूंषि च ।

(8.101-102a)

It is a pity that a Purāṇic scholar like Wilson failed to realize that the printed reading मनोर्थानि प्रमाणानि is highly corrupt (as shown below). Since the printed reading bears no sense, it is useless to draw any conclusion from it.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

It can be easily understood that in the expression मनोर्थानि प्रमाणानि the word मनोर्थानि must be taken as an adjective qualifying the noun प्रमाणानि (measures). The word मनोर्थानि can be taken as an adjective if it is regarded as an example of Bahuvrihi compound bearing the sense of मन: अर्थ: येषां तानि. Do these words express any sense in connection with measures. What purpose is served by the word *manas* (mind) ? No meaning of the word *artha* (namely *prayojana, vastu, abhidheya*, etc.) suits the context.

It is evidently clear that had the aforesaid expression contained the word मनु, it would have assumed the form मन्वर्थानि (in Bahuvrihi compound) meaning 'those whose *artha* is Manu'. Does the word मन्वर्थानि yield any sense ? It is absurd to think that the sage Manu is an *artha* (in any of its senses recorded in the lexicons) of the measures. Even if we take the expression as a non-compound word and read it as मनोरर्था: प्रमाणानि we do not get rid of the absurdity, for there is no sense in saying that 'the measures are the *arthas* of Manu'.

All these tend to prove that the printed reading is corrupt and it requires to be corrected.

If we compare the aforesaid Vāyu passage with the similar passages in other Purāṇas[1], it would appear that the printed reading मनोर्थानि प्रमाणानि must be corrected to मानार्थानि प्रमाणानि (चक्रिरे) meaning 'they conceived (or standardized or fixed) measures for the purpose of measuring things'. It is needless to say that this is the only reading which yields sense and suits the context.

(2) A wrongly conceived name of the descendants of Druhyu, the son of Yayāti

Wilson writes : "The Mahābhārata says that the descendants of Druhyu are the Vaibhojas, a people unacquainted with the use of cars or beasts of burden and who travel on rafts. They have no kings" (Viṣṇupurāṇa, 4. 18, p. 354).

1. मानार्थानि प्रमाणानि तदा प्रभृति चक्रिरे (Brahmāṇḍa-p. I. 7.95; Devī-purāṇa 72.14); मानार्थानि प्रमाणानि तास्तु पूर्वं प्रचक्रिरे (Mārkaṇḍeya-p. 49.36; ता: refers to प्रजा:).

C

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

The above account is based on Ādi-p. 85.34 (द्रुह्योः सुतास्तु वै भोजाः and Ādi-p. 84, 21-22 (यत्राश्वरथमुख्यानां····अराजा भोजशब्दं त्वं नित्यं प्राप्स्यसि सान्वयः).

It is highly lamentable that a scholar like Wilson thought that the word Vaibhoja could be the name of a people on the basis of the passage द्रुह्योः सुतास्तु वैभोजाः, in spite of the fact that Ādi-p. 84.22 uses the word भोजशब्द in connection with the descendants of Druhyu. There is not the slightest doubt that in Ādi-p. 85.34 वै is an indeclinable and that भोज is the name of the people. It is gratifying to note that Bhojas as the descendants of Druhyu have been mentioned in Matsya-p. 34.30 also (द्रुह्यो श्चैव सुता भोजाः).

(3) A Wrong rendering of yuga in Viṣṇupurāṇa 2.3.52

While dealing with the life of Bharata (Jaḍabharata) the Viṣṇu-purāna says :

ययौ जडमतिः सोऽथ युगमात्रावलोकनम् ।
कुर्वन् मतिमतां श्रेष्ठस्तदन्ये त्वरितं ययुः ॥
(2.3.52).

Wilson translates युगमात्रावलोकन as 'fixing his eyes upon the pole' (p. 200). Here *yuga* has been taken in the sense of a pole, which in the present context means 'the long rounded piece of wood attached to the palanquin (*śibikā*) of the king.'

Though apparently there is no difficulty or impossibility in gazing the pole of the palanquin by Bharata, who was one of those who carried the palanquin, yet this sense does not seem to be appropriate, if we consider the two epithets (viz. मतिमतां श्रेष्ठः and जडमतिः) of Bharata given in the aforesaid verse. What is the relevance or coherence in saying that a person, who was the best of intelligent persons and was of stupefied mind, looked to the pole of the palanquin.[2] Bharata was called *jaḍamati* on account of his being fully absorbed in meditation on the self i. e., he acted as if he were *jaḍamati*—in reality he was neither lunatic nor idiot.[2]

2. Cf. The Śāstric statements on the nature of yogins of higher order : बालोन्मत्तपिशाचवद् एकाकी संचरन्···· (तुरीयातीतावधूतोपनिषद् 2); बालोन्मत्तपिशाचवद् अनुन्मत्तोन्मत्तवत् (नारदपरिव्राजकोपनिषद् 3.89); अनुन्मत्ता उन्मत्तवद् आचरन्तः (याज्ञवल्क्योपनिषद् 6).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

In fact युगमात्रावलोकन[3] bears a highly specialized sense, when it is used in connection with yogins or sannyāsins and the like. Traditionally in all such passages *yuga* stands for the measure of four *hastas* (one *hasta* = 24 *aṅgulis* = 18 inches).[4] Thus it is clear that according to the Viṣṇupurāṇa Bharata carried the palanquin (with others) and while moving he used to look at a space of four *hastas* only i.e. he did not cast his eyes at a long distance.

It should be noted in passing that this meaning of *yuga* is metaphorical. Since *yuga* means a yoke[5] which is usually of four *hastas*[6] only, the word was metaphorically used in the sense of the measure of four *hastas*.[7]

(4) A wrong rendering of the word भूम्यादिसंस्थान—one of the characteristics of the Purāṇas

In his Preface to the Viṣṇupurāṇa Wilson has quoted the verse 'सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च । भूम्यादेश्चैव संस्थानं पुराणं पञ्चलक्षणम्' and has rendered the expression भूम्यादेश्चैव संस्थानम् by 'destruction of the earth and the rest or final dissolution' (p. 5).

---

3. पात्री दण्डी युगमात्रावलोकी (शाट्यायनीयोपनिषद् 20); नासाग्रन्यस्तनेत्रत्वम्....युगमात्रेक्षितगतिः (quoted in Bhaktirsāmṛtasindhu, sec. Paścima, Laharī 1).
4. On युगमात्रोदिते सूर्ये (Vana-p. 295. 10) Nīl. remarks : 'युगं हस्तचतुष्कं तावद् उदिते उपरियाते'.
5. *Yuga* means धुर्ययोजनदण्ड (Nīl. on Karṇa-parvan 34.21). युगो नाम धुर्यस्कन्धगः सच्छिद्रप्रान्तो यानाङ्गभूतो दारुविशेषः (Malli. on Raghuvaṁśa 3.34). *Dhurya* is a bullock or horse yoked to the pole or carriage.
6. चतुर्हस्तं युगं कार्यं स्कन्धयोरर्धचन्द्रवत् (Bṛhatparāśarasmṛti 5.72). युगं हलाङ्गं तच्च चतुर्हस्तप्रमाणमिति लक्ष्यते (Comm. Durgamasaṅgamanī on Bhaktirasāmṛtasindhu, sec. Paścima, Laharī 1).
7. The Bhāgavata uses the expression इषुमात्रावलोकन (5.10.2) while referring to the same incident. *Iṣu* (an arrow) also means a measure of length like yuga; it is about three feet; (*vide* Mon. Will.; s. v. इषु. It appears that there were two customs (for sannyāsins) for the space to be looked at at the time of wandering.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

In the above verse *saṁsthāna* cannot mean destruction or dissolution, which falls under the characteristic *pratisarga*. Evidently *saṁsthāna* in the above verse means *sanniveśa*, the usual meaning of this word (Amarakośa 3.3.124) or *vinyāsa* (arrangement) and it is quite reasonable to hold that भूम्यादिसंस्थान points to those chapters in the Purāṇas that deal with *bhuvanakośa*. Though the fifth characteristic of the Purāṇas is usually said to be *vaṁśyānucarita*, yet the author of the above verse seems to include it in *vaṁśa* thinking that *vaṁśyānucarita* (deeds of persons mentioned in the genealogical lists) is not quite different from *vaṁśa*.

(5) A wrong view about the offspring of Kubera

While dealing with the Pulastyas F. E. Pargiter says :

"Viśravas had four wives........Devavarṇinī,........Puṣpotkaṭā,.... and Vākā and........Kaikasī. Viśravas's son by Devavarṇinī was Kubera Vaiśravaṇa and Kubera had four sons Nalakūbara, Rāvaṇa Kumbhakarṇa and Vibhīṣaṇa and a daughter Śūrpanakha[8] (Ancient Indian Historical Tradition, p. 241).

A perusal of the Purāṇas reveals that the view of Pargiter is based on a wrong understanding of the relevant Purāṇic passages. While it is correct to state that Viśravas had four wives, it is wrong to say that Kubera had four sons, named Rāvaṇa etc. and a daughter named Śūrpaṇakhā.

Pargiter informs us that the account of the Pulastya dynasty is found in the five Purāṇas, namely the Vāyu-p., Brahmāṇḍa-p., Liṅga-p., Kūrma-p., Padma-p., and the Bhāgavata-p.

Let us consider the relevant passage of the Vāyu-p which reads :

ऋद्धयां कुबेरोऽजनयद् विश्रुतं नलकूबरम् ।
रावणं कुम्भकर्णं च कन्यां शूर्पणखां तथा ।
विभीषणचतुर्थांस्तान् कैकस्यजनयत् सुतान् ।
(70.41)

8. Pargiter spells it with a dental *n*, which is wrong. There must be a cerebral *ṇ* in this word according to Pāṇinian sūtra पूर्वपदात् संज्ञायामगः (8.4.3). If the word is taken in its derivative sense (a woman having finger-nails like winnowing basket) it must be spelt with a dental *n*.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Similar verses are found in Brahmāṇḍa-p. 3. 8. 46b-47 and Liṅga-p. I. 63. 61b-62a also.

It appears that Pargiter takes Kubera as the agent of the verb *ajanayat* in both the first and second lines. Since it is said that Kaikasī was the wife of Viśravas (and not of Kubera) we are compelled to draw the conclusion that Rāvaṇa and others were the sons of Viśravas (and not of Kubera).

A similar view is expressed in Kūrma-p. 1.19. 9-12a. There is however no mention of the offspring of Kubera here. In Bhāgavata 9.2.31-32 Dhanada (i.e. Kubera) is said to be the son of Viṣravas. In these verses there is no mention of the birth of Rāvaṇa, his brothers and sister. Padma-p. 6. 269. 15-19 do not say anything about Kubera. It is stated here that Kekasī (i.e. Kaikasī) was married to Viśravas and that they gave birth to Rāvaṇa, Kumbhakarṇa, Śūrpaṇakhā and Vibhīṣaṇa.

Thus it is clear that none of the Purāṇic passages referred to by Pargiter upholds his view.

(6) A wrongly rendered verse of the Mārkaṇḍeya-purāṇa

Pargiter translated Mārkaṇḍeya-p. 10.31 as follows :

"Hence O father, I will abandon this wellknown series of pains .... and I will depart. Does not the duty enjoined by the three Vedas, which abound in unrighteousness, resemble the result of sin" ? (Fn.—Prof. Monier-Williams gives त्रयीधर्म as masculine only).

The reading of the verse (in the Jivananda edition of 1879) is as follows :

तस्माद् यास्याम्यहं तात त्यक्त्वेमां दुःखसन्ततिम् ।
त्रयीधर्ममधर्माढ्यं किम्पापफलसन्निभम् ॥

The above translation and the footnote show that (1) Pargiter took the word किम् as a separate word indicating a question and considered पापफलसन्निभ as one word and that (2) he considered the second line an independent sentence since he took *trayī-dharma* as a word which should have been used in the masculine gender (dharma being a masculine word).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

All of these views of Pargiter are untenable as the following consideration would show :

It is astonishing that though the verse as printed contains no negative particle, yet Pargiter translated it as if it were negative in sense. (Mark the expression 'does not').

The genuineness of the reading किम्पाप is highly doubtful. As the word *pāpa* itself signifies *kṣepa* (censure) it is useless to make it compounded with *kim* according to the Pāṇinian sūtra 2.1.64 (किमः क्षेपे).

The proper reading of the fourth foot of the verse is किम्पाक-फलसन्निभम् as clearly appears from the following works which quote this verse mentioning the Mārkaṇḍeya-purāṇa as its source :

(i) The bhāṣya by Vijñānabhikṣu on Sāṁkhyasūtra 1.6 (with the reading दृष्टेमं दुःखसन्निधिम्); (ii) the comm. by Nāgeśa on Sāṁkhya-sūtra 1.6 (with the same reading as found in Bhikṣu's bhāṣya); (iii) the comm. Vidvattoṣiṇī by Bālarāma Udāsīna on Sāṁ. Kā 2 (with the reading दृष्टेमं दुःखसन्निभम्); (iv) the comm. Tattvavibhākara on Sām. Kā 2 (with the reading दृष्टेमं दुःखसन्निधिम्).

Since *kimpāka* is a tasteless fruit,[9] *trayīdharma* has been rightly compared to it.[10] The fruit is said to be poisonous though it is similar to mangoes in colour and smell (*vide* Jātaka in Bengali, p. 180 ed. by Īśānacandra Ghoṣa). Nāgeśa takes it to be the same as the *nimba* (comm. on Sāṁ. Sū. 1.6), while according to others it is the *mahātālaphala*.

In the above verse त्रयीधर्मम् is the object of त्यक्त्वा. We are not going to say here anything about the reading of the words दुःखसन्निधिम्, दुःखसन्ततिम् or दुःखसन्निभम् , or about the process of construing these words with the other words in the verse.

---

9. Cp. विपाकविरसतया किम्पाकफलमेव (Medhātithi on Manu. 2.96); see also Kimpākajātaka.
10. Cp. एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभन्ते(Gitā 9.21).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(7) A wrong rendering of the word Sāgara in the Mārkaṇḍeya-purāṇa

Mārkaṇḍeya-p. 21.85b-86 read :

तेन ते दानवाः सर्वे सह पातालकेतुना ॥
ज्वालामालातितीव्रेण स्फुटदग्निचयाः कृताः ।
निर्दग्धाः कापिलं तेजः समासाद्येव सागराः ॥

The last line of the above passage has been translated by Pargiter as : "just as the oceans were burnt up when the fire of Kapila fell on them".

The above translation shows that Pargiter took the word *sāgarāḥ* in the sense of 'oceans'.

Evidently the rendering is wrong. Here *sāgarāḥ* must be taken to mean 'the sons of Sagara, a king of the Ikṣvāku dynasty'. It is a pity that Pargiter failed to notice that in the Purāṇas there was no account of falling Kapila's *tejas* into oceans.

The above Purāṇic passage means to say that the demons together with Pātālaketu were burnt like the sons of Sagara when they came in contact with the *tejas* of (the sage) Kapila.

(8) A wrong view about the character of the word अभ्यस्यसे in Mārkaṇḍeya-P. 84.8

The Mārkaṇḍeya–p. reads :

या मुक्तिहेतुरविचिन्त्यमहाव्रता त्व
मभ्यस्यसे सुनियतेन्द्रियतत्त्वसारैः ।
(84.8).

While rendering the above verse Pargiter translates त्वम् अभ्यस्यसे as 'thou studies' (according to him अभ्यस्यसे is the form in active voice) and remarks that the use of the root अभ्यस् as ātmanepadin is rare ('ātmanepada, which seems rare').

A consideration of the above verse would show that the sentence is in passive voice, the agent being सुनियतेन्द्रियतत्त्वसारैः (जनैः), and as such the root अभ्यस् is required to be used in its ātmane-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

padin form. There is no question of rarity in this use. The root अस् belongs to the Divādi group.[11]

(9) A wrong view about the name of the foster-father of Karṇa—the kānīna son of Kuntī

John Davies, the translator of the Bhagavad-gītā, remarks that Karṇa's foster-father was Nandana, the sūta of Dhṛtarāṣṭra; hence he was assumed to be the son of a sūta[12] (Footnote on 11.34, p. 74)

In fact the name of the foster-father of Karṇa was Adhiratha as has been clearly stated in the Mahābhārata.[13] That Karṇa was brought up in a sūta family has been stated in the Purāṇas also.[14] Davies seems to have drawn his view from the word *sūta-nandana* in the following verse of the Mahābhārata :

तमुत्सृष्टं जले गर्भं राधाभर्ता महायशाः ।
पुत्रत्वे कल्पयामास सभार्यः सूतनन्दनः ॥
(Adi-p. 111.23)

The word *sūtanandana* cannot grammatically mean 'a sūta Nandana by name'. It simply means 'a delighter of sūta' i.e. the sūta caste.[15]

---

11. The first line has two variants, namely अविचिन्त्यमहाप्रभावादभ्यर्च्यसे and महाव्रता च अभ्यस्यसे (Devīmāhātmya, p. 250, ed. by Dr. V. S. Agrawala). Our reading has been accepted by almost all commentators. The agent (*kartṛ*) of अभ्यस्यसे must be conceived as त्वम्, whether it is read in the verse or not.
12. Sūtas belong to the *Pratiloma* caste. They are said to be the offspring of Kṣatriya males and Brāhmaṇa women. Driving chariots is said to be their chief avocation (सूतानामश्वसारथ्यम्).
13. सूतोऽधिरथ इत्येव (Vana-p. 108.2);
सूतो हि मामधिरथो दृष्ट्वैवाभ्यनयद् गृहान् ।
राधायाश्चैव मां प्रादात् सौहार्दाद् मधुसूदन ॥
(Udyoga-p. 141.5; said by Karṇa to Kṛṣṇa).
14. कर्णोऽभूद् बलवान् वीरः पालितः सूतसद्मनि (D. Bhāg. 2.6.38).
15. Cp. यदुनन्दनो = यदूनामानन्दयितारो (Comm. by N.l. on Harivaṁśa 2.3.29). Nandana—one who delights (नन्दयतीति नन्दनः).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(10) A wrong meaning of अष्टसहस्र in Kūrma-p. 1.12.196

The Kūrma-purāṇa contains 1008 names of Devī in the 12th chapter of its first part. After enumerating these names the Purāṇa uses the expression नाम्नामष्टसहस्रेण in 1 12. 196.

While dealing with this Purāṇa Dr. Winternitz takes the word *aṣṭasahasra* as meaning 'eight thousand' (History of Indian Literature, Vol. I, part II, p. 503). Since this chapter of the Purāṇa contains 1008 names, the word *astasahasra* must be taken in the sense of *aṣṭādhikaṁ sahasram* (8+1000=1008). Had Winternitz taken the trouble to go through the chapter he would not have committed such a glaring mistake.

(11) A wrong rendering of a Devībhāgavata verse

The Devībhāgavata (2.6.7) reads :

धृतराष्ट्रस्य द्वे भार्ये गान्धारी सौबली तथा ।
द्वितीया च तथा वैश्या गार्हस्थ्येषु प्रतिष्ठिता ॥

Dr. R. C. Hazra thinks that the aforesaid verse speaks of 'Dhṛtarāṣṭra's marriage with Gāndhārī and Saubalī' (Studies in the Upapurāṇas, vol. II p. 289).

Evidently the view is wrong. The verse simply says that Dhṛtarāṣṭra had two wives : one belonged to the Gāndhāra country (or was the offspring of the king of Gāndhāra) and was the daughter of Subala and the other was a woman of the Vaiśya caste. That Dhṛtarāṣṭra married the daughter of Subala, king of the Gāndhāra country, has been stated in the Mbh. Ādiparvan, ch. 110. The word *subalātmajā* has been used for this lady in 110.9.

It appears that the words द्वे भार्ये in the first half of the above verse created the mistaken idea that Gāndhārī and Saubalī were the names of the two wives of Dhṛtarāṣṭra. The use of the words द्वितीया and तथा in the second half however clearly shows that the idea is wrong. That the second wife of Dhṛtarāṣṭra belonged to the Vaiśya caste is stated in the Mahābhārata (Ādi-p. 114.42-44).

(12) A Wrong translation of a verse of the Bhaviṣya-purāṇa

The Utsargamyūkha (p.16) of Nīlakaṇṭha and the Rājadharmakaustubha (p. 183) of Anantadeva quote the following verse from the Bhaviṣya-purāṇa :

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अश्वत्थमेकं पिचुमर्दमेकं न्यग्रोधमेकं दश तिन्तिडीश्च ।
कपित्थबिल्वामलकत्रयं च पञ्चाम्रवापी नरकं न याति ॥[16]

(The second foot has a variant दश तिन्तिडीकम्)

The aforequoted verse is Bhaviṣya-p. Uttara 128.11 with the readings दश चिञ्चिणीकान् and बिल्वामलकीत्रयं च. It has been translated by Dr. Kane as : "He who plants either one Aśvattha, or one Picumarda, or one Nyagrodha, or ten tamarind trees, or the trees, i. e. Kapittha, Bilva and Āmalaka or plants five mango trees would not see hell" (H. Dh. S. II, p. 895).

According to us the above translation is wrong. The verse undoubtedly speaks of a person who is a पञ्चाम्रवापिन् (lit. a planter of five mangoes) and says what constitute *pañcāmra* (in the first three lines). Thus it is quite logical to think that all the fruits mentioned here are collectively called *pañcāmra*. The fruits are : (1) one Aśvattha, (2) one Picumarda, (3) one Nyagrodha, (4) ten Tintidīs, (5) one Kapittha, (6) one Bilva and (7) one Āmalaka.

Apparently it seems to be quite illogical to think that seven kinds of fruits (having a total number of 16) are called by the name *pañcāmra*. According to ancient teachers the use of पञ्चाम्र in this sense is however no fault as the word is a *saṁjñā*. It is not necessary for a *saṁjñā* to describe the character of the *saṁjñin* in a precise way. As for example we may consider the *saṁjñā* Navarātra (the name of a worship). It literally means 'having nine nights'. Though this worship sometimes lasts for eight nights (if there is *tithikṣaya*) or for ten nights (if there is *tithi-vṛddhi*), yet there is no fault in naming the festival 'Navarātra' (Puruṣārthacintāmaṇi, p. 61).

---

16. The verse is also found in Varāha-p. 172. 39 (with the readings पिचुमन्दमेकं, दश पुष्पजातीः, द्वे द्वे तथा दाडिममातुलिङ्गे, पञ्चाम्ररोपी; cr.ed. 170.36); in Padma-p. 6.243.97 (with the readings दश तिन्तिडीश्च, नरकं न पश्येत्); in Padma-p. 5.243. 97 (with the readings पिचुमन्दमेकं, दश तिन्तिडीश्च, नरकं न पश्येत्).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(13) A wrong explanation of the name of a Kalpa occurring in the Viṣṇudharmottara-purāṇa

The Rājadharmakaustubha of Anantadeva quotes the following passage from the Viṣṇudharmottara :

पञ्चकल्पविधानज्ञं वरयेत्तु सुदर्शनम् ॥
नक्षत्रकल्पो वैतानस्तृतीयः संहिताविधिः ।
चतुर्थः शिरसा कल्पः शान्तिकल्पश्च पञ्चमः ॥ (2. 5. 3b–4)

Quoting the above passage from the Rājadharmakaustubha in his Hist. of Dharmaśāstra (vol. III, p. 119, footnote 159) Dr. Kane remarks as follows ; "Śiras here seems to mean Atharvaśiras, which is an Upaniṣad, mentioned in the Gautamadharma-sūtra 19.12, Vasiṣṭha-dharma-sūtra 28.14, Viṣṇudharma-sūtra 56.22 among holy Vedic texts that purify a person of sin. It begins with देवा ह वै स्वर्गं लोकमगमंस्ते देवाः……"

Before showing the invalidity of this remark we want to draw the attention of our readers to the fact that the Venkateswar edition of the Viṣṇudharmottara (the only edition available to Dr. Kane) reads चतुर्थोऽङ्गिरसां कल्पः in the place of चतुर्थः शिरसा कल्पः. According to us the correct reading is चतुर्थोऽङ्गिरसः कल्पः. अङ्गिरसाम् seems to be a clerical error for अङ्गिरसः.

There is a strong ground for the validity of the reading accepted by us. In the Introductory part of Sāyaṇa's bhāṣya on the Atharvaveda we find the following passage :

तदुक्तमुपवर्षाचार्यैः कल्पसूत्राधिकरणे—
नक्षत्रकल्पो वैतानस्तृतीयः संहिताविधिः ।
तुर्य आङ्गिरसः कल्पः शान्तिकल्पस्तु पञ्चमः ॥

Since आङ्गिरस is derived from अङ्गिरस् (by adding the secondary suffix *aṇ*) there is no doubt about the correctness of the reading अङ्गिरसः in the Viṣṇudharmottara. A similar view is found in other Purāṇas also.[17]

17. नक्षत्रकल्पो वैतानस्तृतीयः संहिताविधिः । चतुर्थोऽङ्गिरसः कल्पः शान्तिकल्पश्च पञ्चमः ॥ (Vāyu-p. 61.54; Brahmāṇḍa-p. 1.33. 61b–62a). नक्षत्रकल्पो वेदानां संहितानां तथैव च ॥ चतुर्थः स्यादाङ्गिरसः शान्तिकल्पश्च पञ्चमः ॥ (Viṣṇu-p. 3.6.14b–15a). Accor-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Āṅgirasa kalpa is connected with *abhicāra*; it prescribes *māraṇa, mohana, uccāṭana, vidveṣaṇa, stambhana* and *vaśīkaraṇa*. That part of the Atharva veda which deals with *abhicāra* is said to have been seen by the sage Aṅgiras.

Now we are going to show the invalidity of the explanation of शिरसा कल्पः as given by Dr. Kane. It is impossible to construe शिरसा (a word with the third case-ending) with कल्पः. Even if शिरसा is changed into शिरसः no useful purpose is served. Moreover there is no authority for taking शिरस् as referring to the Atharvaśiras Upaniṣad. Again, if शिरस् is taken to be the name of an Upaniṣad, the use of the word *kalpa* with it becomes highly objectionable. Since the Nakṣatra kalpa and the other three kalpas are not the names of any Upaniṣads, the Āṅgirasa kalpa cannot reasonably be taken as the name of an Upaniṣad unless there are strong grounds to hold so.

(14) A wrong meaning of the word yamalārjunau

The Mānameyodaya of Nārāyaṇa reads :

श्मशाने जायते वृक्षः कङ्कगृध्रनिषेवितः ।
नलकूप-मणिग्रीवौ आसतुर्यमलार्जुनौ ॥

(p. 152)

Mr. S.S. Suryanarayana Sastri and Dr. Kunhan Raja translate the second half as : As the yamala and the arjuna trees stood Nalakūpa and Maṇigrīva

From the translation it appears that the translators took यमलार्जुनौ as denoting two distinct trees—one called Yamala and the other called Arjuna.

To take *yamalārjunau* in the aforesaid sense is evidently wrong. The second line of the above verse undoubtedly refers to the *Yamalārjuna-bhaṅga* episode connected with the life of the child

ding to the commentator Śrīdhara आङ्गिरसकल्प means अभिचारादिविधि. "नक्षत्रकल्पो वेदानां संहितानां तथैव च । चतुर्थः स्यादाङ्गिरसः शान्तिकल्पश्च पञ्चमः ॥ २ । तथैवाङ्गिरसे कल्पे षट्कर्माणि सविस्तरम् । अभिचारविधानेन निर्दिष्टानि स्वयंभुवा ॥ ६ (Nāradīya-p. 1.51 2, 6).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Kṛṣṇa, which has been described in several Purāṇas; *vide* Harivaṁśa 2.7; Viṣṇupurāṇa 5.6. Brahma-p. 184, Bhāgavata-p. 10.10. It is stated in the Bhāgavata-p. that the two sons of Kubera named Nalakūbara and Maṇigrīva being cursed by Nārada assumed the forms of two Arjuna trees. The word *yamala* in the aforesaid verse simply means '*yugma*' 'the connected two'.

The same mistake was committed by Hopkins also for he said 'Yamala and Arjuna (the pair)' (Epic Mythology, p. 217).

Nalakūbara is an established name in the Purāṇic works. That he is the son of Kubera has been stated in Sabhā- p. 10.19, Rāmā. Uttara 26.32 and Vāyu-p. 70.41.[18]

(15) A wrong view about the name of the city Gajasāhvaya

Anugītā 36.51 (=Aśvamedha-p. 51.51) reads :

इत्युक्तवचनं कृष्णं प्रत्युवाच धनञ्जयः ।
गच्छामो नगरं कृष्ण गजसाह्वयमद्य वै ॥

Shri K. T. Telang has rendered Gajasāhvaya in this verse by 'the city of Gajasa' and has stated in the footnote that it is the same as Hastināpura, the capital of the Pāṇḍavas (Sacred Books of the East, Vol. VIII, p. 394).

According to us it is utterly wrong to think that Gajasāhvaya is the city of Gajasa, i. e. the city named Gajasa.

From some of the statements of the Mahābhārata and the Purāṇas it is fairly clear that the city of Hastināpura was founded by king Hastin, a descendant of king Duṣyanta, and it was also called by the name Gajasāhvaya (*gaja* being a synonym of *hastin*) and by the names of similar character, namely Nāgasāhvaya and Vāraṇāhvaya (*nāga* and *vāraṇa* being the synonyms of *hastin*).

18. The Bhāgavata-p. (10.10.24) reads नलकूबरमणिग्रीवावासतुर्यमलार्जुनौ. It appears that since the first foot is metrically defective (on account of having nine syllables), the name नलकूबर was changed into नलकूप. Since कूबर and कूप are not synomymons this change in the name is objectionable. Examples of anuṣṭubh verses with नवाक्षरचरणs are sometimes found in Purāṇic verses, especially in those verses that contain proper names.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Commentators have shown grammatical correctnes of the words Gajasāhvaya and Nāgasahvaya.[19] Justification for using the letter *sa* in these names have also been shown.[20]

It is to be noted in this connection that the name Hastināpura is an example of *aluksamāsa*, though the form is somewhat unusual.[21] Sometimes we find the name in the form of Hāstinam puram or Hāstinapuram (Mbh. Sabhā-p. 1.16) in which Hāstina is to be taken in the sense of 'founded by king Hastin'.

(16) A wrong rendering of Viṣṇupurāṇa 1.2.25

Viṣṇupurāṇa 1. 2. 25 reads :

प्रकृतौ संस्थितं व्यक्तमतीतप्रलये तु यत् ।
तस्मात् प्राकृतसंज्ञोऽयमुच्यते प्रतिसंचरः ॥

It has been translated by Dr. Dasgupta as : "As all manifested things had returned to the *parkṛti* at the time of the last dissolution, the prakṛti is called *pratisañcara*" (H. I. P. III, p. 497).

The translation is wrong as the following consideration would show. The verse is on dissolution (*pratisañcara*). It says that on account of the fact as stated in the first half of this verse (cp the word *tasmat*) this (*ayam*) kind of dissolution (*pratisañcara*) is called (*ucyate*) by the name prākṛta (*prākṛtasaṁjña*). Prākṛtasaṁjña means one whose saṁjñā (name) is prākṛta (प्राकृतः संज्ञा नाम यस्य सः).

It is to be noted here clearly that the verse does not say anything about prakṛti (as is thought by the translator) but about *pratisañcara*, precisely the *prākṛta* form of *pratisañcara*. It is well-known that the Purāṇas speak of four kinds of *pralaya* or *pratisañcara*, namely *nitya*, *naimittika*, *prākṛta* or *prākṛtika* and *ātyantika*.[22]

---

19. गजेन सहित आह्वयो नाम यस्य (Śridhara on Bhāgavata 1.4.6); नागसाह्वयो नागेन हस्तिना समान आह्वयः संज्ञा यस्य (Devabodha on Sabhā-p. 43.2).
20. A simlar use of स is to be found in the words अर्थसतत्त्व (Mahābhāṣya 8.3.72) and वस्तुसतत्त्व (Vyāsabhāṣya 2.5). तत्त्वमेव सतत्त्वम् (Śridhara on Bhāg. 2.7.19).
21. In the sense of हस्तिनः पूः, the usual form is हस्तिपुरम्.
22. For the Purāṇic description of *pralaya*, see Brahma-p. 231-233; Viṣṇu-p. 6. 3-7; Kūrma-p. 2. 45-46; Mārkaṇḍeya-p. 46; Vāyu-p. 100-102; Agni-p. 368-382; Garuḍa-p. 215-217; Bhāgavata-p. 12. 4; Brahmāṇṇa-p. 3. 1-3.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Dr. Dasgupta has failed to notice that in none of the Purāṇas prakṛti is called *pratisañcara.* He should know that most of the Purāṇas describe the prākṛta form of *pratisañcara* more or less in the same way as is found in the Viṣṇupurāṇa so far as the essential character of *pratisañcara* is concerned. The commentator has explained the verse clearly. He takes अतीतप्रलय not in the sense of the preceding dissolution but all past dissolutions (अतीतग्रहणं सर्वप्रलयोपलक्षणार्थम्).

It is remarkable to note that though Dr. Dasgupta has failed to understand the verse, Wilson has translated it correctly (....'that dissolution is termed elemental, prākṛta, p. 11).

(17) A wrong rendering of Viṣṇupurāṇa 1.2.30

यथा सन्निधिमात्रेण गन्धः क्षोभाय जायते ।
मनसो नोपकर्तृत्वात् तथासौ परमेश्वरः ॥

This has been translated by Dr. S. N. Dasgupta as : "His (Parameśvara's) proximity alone is sufficient to produce the disturbance leading to creation; just as an odorous substance produces sensation of odour by its proximity without actually modifying the mind" (H. I. P. vol. III, p. 498).

This translation shows that (i) Dr. Dasgupta does not construe मनसः with क्षोभाय, i. e. he does not construe the words in the verse to make a sentence like यथा गन्धः मनसः क्षोभाय जायते but construes मनसः with उपकर्तृत्वात् and that (ii) he takes the word उपकर्तृत्व in the sense of the act of modifying.

Both of the above views are manifestly wrong. The context shows that the verse must be construed as : यथा गन्धः सन्निधिमात्रेण मनसः क्षोभाय जायते, न तु उपकर्तृत्वात्, तथा असौ परमेश्वरः (सर्गकाले सन्निधिमात्रेण प्रधानं पुरुषं च क्षोभयामास, न तु उपकर्तृत्वात्).

Thus the verse means to say that Parameśvara causes *kṣobha* (agitation, disturbance) in *prakṛti* and *puruṣa* not through any kind of agency but through his proximity. The purpose of using this simile is to show that Parameśvara does not exert any effort in the act of disturbing *puruṣa* and *prakṛit.*

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

The commentator Śrīdhara is in favour of the meaning of the verse as shown by us. He explains उपकर्तृत्व by तदनुकूलक्रियाकारित्व. The Śākta teacher Bhāskara has quoted this verse as from the Viṣṇupurāṇa with the introductory remarks क्रियान्वयमन्तरेणैव कर्त्रादिकारकभावमापन्ना (Bhāṣya on Latitāsahasranāma p. 66, on the name निष्क्रिया).[23]

(18) A wrong view about Pūru, son of king Yayāti

Vācaspati says in his Tattvavaiśāradī : तथा चोक्तं ययातिना पूरौ यौवनमर्पयता (on Vyāsabhāṣya 2.42). The sentence has been rendered by Woods as : As was said by Yayāti when he conferred youth upon his (father) Puru.[24]

Woods deliberately used the word 'father' (which does not exist in the comm.) with a view to indicating the relation between Pūru and Yayāti. It is highly unfortunate that Woods erred in indicating such a wellknow relation. That Yayāti was the father of Pūru has been stated in the Mahābhārata and the Purāṇas; *vide* Adi-p. 83.10; Matsya-p. 32.9-13; Vāyu-p. 93.16-17; Bhāgavata-p. 9.18.33; Viṣṇu-p. 4.10.6; Liṅga-p. 1.66.66; Brahma-p. 12.6; Brahmāṇḍa-p. 2.68.16.

It is a matter of great regret that in his Hindi annotations on the Vyāsabhāṣya the Indian scholar Sureśa Candra Śrīvāstavya

23. The verse is found in the Kālikā-p. (25. 4) also with the reading मनसो लोककर्तृत्वात् (in the third foot). The reading लोककर्तृत्व (in the place of नोपकर्तृत्व) is evidently corrupt.
24. Woods seems to read Puru in the Tattvavaiśāradī passage quoted above. In fact the name is Pūru and not Puru as may be proved by the Purāṇic passages mentioning the sons of Śarmiṣṭhā which read द्रुह्यं चानुं च पूरुं च शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी (Brahmā-p. 12.6; Vāyu-p. 93.17; Viṣṇu-p. 4.10.2; Bhāgavata-p.9.9.33; Liṅga-p. 1.66.66; Garuda-p. 139.18; Agni-p. 273.23); द्रुह्युं चानुं च पूरुं च शर्मिष्ठा चाप्यजीजनत् (Kūrma-p. 1.22.7); द्रुह्युं चानुं च पूरुं च त्रीन् कुमारानजीजनत् (Matsya-p. 32.10). There would arise metrical fault if the name is read as Puru.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

committed the same mistake as done by Woods.[25]

(19) A wrong view about the name of the wife Yati, son of king Nahuṣa

It is stated in the Purāṇa Index by V. R. Ramacandra Diksitar that Yati, the eldest son of Nahuṣa, married Gā, daughter of Kākutstha (s. v. Yati).

The Vāyu and Brahmāṇḍapurāna passages referred to in this connection, read काकुत्स्थकन्यां गां नाम लेभे पत्नीं यतिस्तदा (Vāyu. 93.14 Brahmāṇḍa, 3.68.13).[26] It appears that Shri Diksitar took Gām as the accusative singular of Gā. Though grammatically the form is correct, yet in fact the name must be taken as Go (the accusative singular form of which is also Gām) and not Gā, which is a meaningless word.

It is to be noted in this connection that while the word Gā as a name is found in none of the Purāṇas, the name Go is often found in these works. As for example (i) one of the Pitṛkanyās was called Go (A. I. H. T., p. 69); (ii) Go was the name of the wife of king Brahmadatta (गवि भार्यायाम् Bhāgavata-p. 9.21.25).

(20) A wrong view about Bhārata, the Purāṇic name of India

R. D. Karmarkar in his paper entitled 'The original name of India' writes : "According to Brahmapurāṇa, however, the name Bhārata is after Bharata (son of Duḥṣanta and Śakuntalā) who was a Cakravartin" (A. B. O. R. I. Vol. XXXVI, p. 117). The relevant verse quoted in the footnote is : चक्रवर्ती सुतो जज्ञे दुष्यन्तस्य महात्मनः । शकुन्तलायां भरतो यस्य नाम्ना तु भारताः ॥ (Brahma-p. 13.57). A similar view is expressed by other scholars also. J. H. Dave in his 'Immortal India' says : "Mahābhārata says that it (Hastināpura) was the capital of King Duḥshyanta and of his illustrious son

25. अपने पूज्य पिता पुरु को यौवन का अर्पण करते हुए ययाति ने कहा था (योगसूत्रभाष्यसिद्धि, p. 306).

26. See also Harivaṁśa 1.30.3 (काकुत्स्थकन्यां गां नाम लेभे; it has the variant ककुत्स्थ). It is worth remarking that while mentioning the name of the wife of Yati Pargiter did not err (Yati married Go, A. I. H. T., p. 167). According to him the reading Kākutstha is better than Kakutstha (*loc. cit.*)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Bharata after whom this country is named as Bhārata" (Vol. III, p. 156). C. V. Vaidya opines : "He (Bharata, son of Dushyanta)[27] gave his name not only to his descendants but also to the whole country, for India down to the present day is known in the Sanskrit literature as the land of Bharata" (The Mahābhārata : A Criticism, p. 84).

A careful reading of the Purāṇas and the Mahābhārata reveals that it was not the son of king Duṣyanta after whose name our country was called Bhārata but it was Bharata of the dynasty of Svāyambhuva Manu of the Svāyambhuva manvantara[28] (Bharata, the son of Duṣyanta belonged to the Vaivasvata manvantara).

It should be clearly noted that the Purānas and the Mahābhārata expressly state that the Bhāratas (the people called Bharatas) were named after the son of Duṣyanta. The word भारताः cannot be interpreted to mean the name of a country, for the word Bharata, being not the name of a *janapada*, cannot be used in the plural number. The word Bhāratāḥ evidently refers to a people (भारता जनाः). Sometimes the word Bhāratam (in neuter) is used, which must be taken as the name of a dynasty or race (*kula*).[29]

(21) A wrong view about a statement of the Mahābhārata

Dr. Radha Kumud Mukherjee writes : "Secondly there is a statement of the Mahābhārata (14.66-70) to the effect that there was a period of 1050 (or 1015) years between Mahāpadma's inauguration and Parīkṣit's birth which took place soon after the Bhārata War" (Hindu Civilization. vol. I, p. 150).

---

27. The Purāṇic works frequently use the form दुष्यन्त (from the Divādi root duṣ—दुष्यन्तीति दुष्यन्तः). If the forms दुःषन्त and दुष्षन्त are taken to be correct they may also be derived in the following manner : (i) दुस् + असु + अन्त (झच्); and (ii) दुस् + सन् + क्त with the help of the pṛṣodarādi sūtra. The Śatapatha Brāhmaṇa speaks of भरत दौःषन्ति in 13.5.4.11, which shows that Bharata's father was called दुःषन्त.

28. See the initial chapters of the sec. on Bhuvanakośa in most of the Purāṇas.

29. भारताद् भारती कीर्तिर्येनेदं भारतं कुलम् (Ādiparvan 74.131); शकुन्तलायां भरतो यस्य नाम्ना तु भारतम् (Vāyu-p. 99.134).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

A perusal of the relevant chapters of the Mahābhārata would give the lie to the view of Dr. Mukherjee. Chapters 66-70 of the Aśvamedhaparvan describe how Parīkṣit was born from the womb of Uttarā, the wife of Abhimanyu and how his life was saved by Kṛṣṇa. Parīkṣit was born just after the Bhārata war.

Not only in these chapters of the Aśvamedha-parvan, but in this whole parvan, or even in the whole body of the Mahābhārata there is any mention of the period between Parīkṣit and Mahāpadma. A statement to this effect is found in the Purāṇas, namely the Viṣṇupurāṇa (4.24.24); the Vāyu-purāṇa (99.415), the Matsya-purāṇā (273.35) and the Bhāgavata-purāṇa (12.2.26).

(22) A wrong view about the nature of Śrāyantīya sāman

While showing the four forms of the Śrīsūkta as occur in the four Vedas, the Agni-purāṇa says श्रायन्तीयं तथा साम श्रीसूक्तं सामवेदके (263.2).

According to Dr. S. B. Dasgupta the above sentence means mantras beginning with 'Śrāyantīya sāman are called the Śrīsūkta of the Sāmaveda.[30]

The view is wrong. There is no such mantra as 'Śrāyantīyam sāma' etc. in the extant Sāmaveda-saṁhitā. In fact the Vedic song sung on the mantra 'श्रायन्त इव सूर्यं विश्वेदिन्द्रस्य.... ' (267; ed. Svadhyayamandala, Pardi) is called Śrāyantīya sāman. (The form of this song is to be known through Vedic tradition).

(23) A wrong view about the non-mention of Bharata (the author of the Nāṭyaśāstra) in the Purāṇas

Dr. Manomohan Ghosh writes : Purāṇas except the Matsya (24.28-30) are silent on this Bharata, the authority on the Canons of Drama" (The Nāṭyaśāstra; fn. on verses 1. 2-5).

The view is wrong, for we find the passage 'मनोहराणि गीतानि नृत्यानि विविधानि च ॥ भरतस्य मुनेः शिक्षापण्डितैं रचितानि च' in the Skanda-purāṇa (Viṣṇukhaṇḍa, Utkalakhaṇḍa 17. 50b-51a). That the passage refers to the author of the Nāṭya śāstra is beyond doubt.

30. राधा का क्रमविकाश, p. 20 (It is the Hindi translation of the book originally written in Bengali by Dr. Sashi Bhusan Dasgupta.). The relevant sentence in Hindi is : श्रायन्तीय साम आदि मन्त्र सामवेदोक्त श्रीसूक्त है.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(24) A wrong view about the number of the sub-divisions of the seven dvīpas as mentioned in the Purāṇas.

Dr. Manomohan Ghosh writes : "According to the Puranic geography the world was divided into seven continents, such as Jambu,[31] Plakṣa, Śālmali, Kuśa, Krauñca, Śāka and Puṣkara. Each of these continents was further sub-divided into nine regions.." (The Nāṭyaśāstra, p. 16, footnote 1).

The above view is partly wrong. That the earth was divided into seven *dvīpas* (continents) is correct, but it is wrong to say that each of these seven *dvīpas* was divided into nine regions (*varṣas*).

A careful perusal of the Purāṇic chapters on *bhuvanakośa* would reveal that (i) the Jambūdvīpa was subdivided into nine *varṣas* (regions), that (ii) the Puṣkara-dvīpa was subdivided into two *varṣas* and that (iii) the rest of the seven *dvīpas*, namely Plakṣa, Kuśa, Krauñca, Śāka and Śālmali were sub-divided into seven *varṣas*.

For the first view, see Matsya-p. 112; Vāyu-p. 37; Brahmāṇḍa-p. 2.14; Brahma p. 18; Mārkaṇḍeya-p. 53; Liṅga-p. 1.47; Bhāgavata-p. 5.16; Viṣṇu-p- 2.1; Kūrma-p. 1.39; 1.44; Agni-p. 107-108; Garuḍa-p. 1.55; Varāha-p. 74.

The names of the nine *varṣas* of the Jambūdvīpa slightly vary in different Purāṇas. Most probably the correct forms of the names would be : Bhārata, Kimpuruṣa, Harivarṣa, Ilāvṛta, Ramyaka, Hiraṇmaya, Uttarakuru, Bhadrāśva and Ketumāla.

For the second view, see Kūrma–p. 1.49. 1–5; Matsya–p. 123. 13–18; Viṣṇu–p. 2.4. 73-78; Vāyu–p. 49. 104-110; Mārkaṇḍeya–p. 53.20–21; Brahma–p. 20 75–79; Bhāgavata–p. 5 20.31; Liṅga–p. 1.53. 25-26; Varāha–p. 88 The names of the two *varṣas* of the Puṣkaradvīpa are Mahavīta and Dhātakī-khaṇḍa.

(25) A wrong view about the Rāmāyaṇic description of Nandin

While speaking of the gods as described in the Rāmāyaṇa Dr. S. Radhakrishnan says that 'the new divinities of Kāma, Kubera... Nandi the bull, received prominent mention' (Indian Philosophy, I, p. 482).

---

31. Dr. Ghosh reads the name with a short *u*; we however are in favour of the form Jambū.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

It is true that the Rāmāyaṇa speaks of Nandin[32], but nowhere in the Rāmāyaṇa Nandin has been described as a bull. According to the Rāmāyaṇa Nandin has a face resembling that of a monkey (5.5. 2-3); he is *kṛṣṇa-piṅgala* (dark-brown in colour), *vāmana* (with a dwarfish figure), *muṇḍin* (with a shaved head) and *hrasva-bhuja* (having short arms). In 7.16.15 Nandin has been described as the second body of Śiva (शंकरस्यापरा तनुः). All of these epithets can hardly be applied to a bull (a god having the body of a bull).

In this connection it is to be noted that in most of the Purāṇas[33] Nandin is said to be the son of the sage Śilāda(sometimes called Śālaṅkāyana—a *gotra* name). It is said that Śiva himself appeared as a boy before his devotee Śilāda. and the boy was accepted by him as his son. The boy was called Nandin since he gladdened his father. The boy worshipped Śiva by practising penance. As a result of Śiva's boon he became immortal, possessed lordly powers and assumed a divine body.[34] That Nandin was a teacher and follower of *śaiva dharma* has been frequently stated in the Purāṇas.

In passing we want to inform our readers that Nandin in a bull form was not unknown to the Purāṇas; see Matsya-p. 95.3 (धर्मोऽयं वृषरूपेण नन्दी नाम गणाधिपः) but it is wrong to say that the bull form was known to the Rāmāyaṇa also.

(26) A wrong view about the Īśvaragītā and the Vyāsagītā

Parameswara Aiyar writes : "The names Īśvaragītā (*vide* Śarīrakabhāṣya 2.1.14 and 2.3.45), Harigītā (Śānti-p. 346.10; 348.

---

32. Radhakrishnan uses the form Nandi (with a short *i*), which is wrong. The correct form is Nandī (stem—Nandin).

33. Śiva-p. 3.6-7; Varāha-p. 213.69-71; 144.167; Kāśīkhaṇḍa 11.106; Kūrma-p. 2.41. 17-42; Liṅga-p. 1.42-44; 1 25.3. In these passages Nandin has never been described as a bull.

34. Nandin's assuming a divine body was so well known that philosophical works refer to it while discussing the results of karman; *vide* Vyāsabhāṣya 2.12 (नन्दीश्वरः कुमारो मनुष्यपरिणामं हित्वा देवत्वेन परिणतः); see also Vyāsabhāṣys 2.13 and 4. 3.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

8, 53) and Vyāsagītā (meaning 'the songs of Vyāsa') in all probability refer to the Bhagavadgītā only and no other work" ('Imitations of the Bhagavadgītā .....' in Cultural Heritage of India, Vol. III, p. 204-205).

I may inform the learned author that though the Gītā-verses have sometimes been quoted with the remarks '*iti Vyāsaḥ*' and the like, indicating that these verses are the compositions of Vyāsa, yet the word Vyāsagītā does not seem to have been used to refer to the Bhagavadgītā. In fact Vyāsagītā is the name given to the several chapters in the Uttarārdha (second half) of the Kūrmapurāṇa (chaps. 12-33). No independent treatise bearing the name Vyāsagītā is known though there is every possibility of such works.

It is true that the word Īśvaragītā often refers to the Bhagavadgītā, but it is also found as the name of the several chapters of the second half of the Kūrmapurāṇa (Chaps. 1-11). This Īśvaragītā was deemed so important that Vijñānabhikṣu, the commentator of the Sāṁkhyasūtra and the Vyāsabhāṣya, thought it necessary to compose a commentary on it.[35]

35. This commentary has not been published as yet. MSS. of this comm. were seen and used by such scholars as M. M. Gopinath Kaviraj and Dr. S. N. Dasgupta; *vide* A Hist. of Indian Philosophy (by Dr. Dasgupta) Vol. III, p. 482).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

A NOTE ON THE JAVANESE BRAHMĀṆḌA PURĀṆA IN THE LIGHT OF PRASAT KANDOL DOM INSCRIPTION OF INDRAVARMAN.

By

SMT. ANAMIKA RAY

The inscription under review was originally published by G. Coedes in his monumental work Inscriptions du Cambodge. Its importance, however, was realized after it was incorporated in the Corpus of Kambuja inscriptions by R. C. Majumdar along with his learned introduction and a good number of notes and observations so very useful for the reconstruction of history and culture of Indonesia. It was discovered from Prasat Kandol Dom situated very close to Prah Ko in the province of Sutnikom. In all there are 97 verses in the inscription, of which 84 verses are composed in Sanskrit while the rest are in the local Khmer language of Kambuja. In respect of orthography, the special point which calls for notice is the doubling of *ya*, *ṇa* and *ka* with a following *ra* in the words *ācāryya* (v. 29), *ārṇṇava* (v. 32) and *tarkka* (v. 40). Similar orthographical feature is noticeable in the Indian inscriptions of Gupta period (Corpus Inscriptionum Indicarum, Vol. III, p. 4 etc.), which possibly guided the style of the Indonesian poet.

Apparently the inscription describes the military achievements of Indravarman, who is stated to have conquered Cīnadeśa, Campādeśa and Yavadvīpa.[1] But the greater part of it is devoted to the intellectual achievements of Śivasoma. The name of Śivasoma

1. This is described in v. 20 of the inscription, which runs as under : *Cīnacampāyavadvīpabhūbhṛiduttuṅgamastake| Yasyājñā mālatīmālā nirmmalā cumbalāyate||* The word *Cumbala* of this verse is noteworthy. It occurs in two more inscriptions of Kambuja. viz. in verse 95 of the Ta Prohm Inscription of Jayavarman VII and in verse 86 of the Phimanaka Inscription of the same ruler. Cordier takes it to mean a kind of sweet-scented plant while Coedes derives it from Pali *Cumbat* and interprets it in the sense of 'diden'. According to Majumdar, however, the word seems to be of an uncertain meaning (Inscriptions of Kambuja, p. 471, fn. 1).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

is also mentioned in the Slok Kar Thom inscription, in which he is stated to have been the preceptor of king Indravarman.[2] According to the observations of R. C. Majumdar the said inscription is historically the most important in the whole series of Kambuja inscriptions. It contains as many as 130 verses, which abound in *anuṣṭubh*, *indravajrā upendravajrā*, *vasantatilakā*, and *puṣpitāgrā* metres. As for the present inscription, the following verses are exclusively concerned with the eulogistic account of Śivasoma :

1. *tasyācāryyo' khilācāryyavandanīyāṅghripaṅkajaḥ |*
   āsīd vidyāsu niṣṇātaś śivasoma itīritaḥ ||
   (V. 29)

The verse relates that the teacher of Indravarman was Śivasoma. He was considered to be a prodigy of knowledgc. All contemporary teachers used to pay their homage to his lotus-like feet.

2. *śāstrārṇavam pivan kṛtsnaṁ stambhayan rājabhūbhṛtam |*
   Yas sadā dakṣiṇācāraḥ Kumbhayonirivāparaḥ ||
   (V. 32)

In this verse Śivasoma has been compared with the sage Agastya (Kumbhayoni). As the sage Agastya drank up the entire ocean, Śivasoma drank up (i. e. studied) the entire scripture in a similar way. The epithet *dakṣiṇācāra* shows that he was a tāntrik teacher, and according to Majumdar this seems to support the views of some scholars, like Woodroffe, who ascribe the authorship of some Tantras to Śaṁkara.

3. *Yenādhītāni śāstrāṇi bhagavacchaṁkarāhvayāt |*
   niśśeṣasūrimūrdhālimālālīḍhāṅghṛpaṅkajāt ||
   (V. 39)

---

2. Śivasoma has been styled as Rājaguru (i. e. royal preceptor) in this inscription, which also refers to one Vāmaśiva. The latter was a disciple of Śivasoma. It is narrated that after the death of Śivasoma, Vāmaśiva took over the charge of Śivāśrama, i. e. the hermitage of Śivasoma which was possibly a centre of learning : Śivasomasya tadrājaguror vvāmaśivāhvāyaḥ/ antevāsyātmavidyaugha iva mūrtau bahirgataḥ/ Śivāsramābhidhānau tau Śivasome mṛte sati / Śivāśramo Vamaśivaḥ Śivāsramamavāp saḥ// (Inscriptions of Kambuja, p. 374, ver-ses 39 & 41).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

The verse refers to Śaṁkara, at whose feet Śivasoma studied the scriptures. Of all the verses contained in the inscription this one has been regarded as the most significant for the purpose of historical analysis.

4. *vidyayā vayasā vṛddhānupāsyānyān vipaścitaḥ |*
tarkkakāvyādisaṁbhūtāmiddhabuddhimavāpa yaḥ ||
(V. 41)

The verse relates that Śivasoma also gained much from other literary lumineries, who were senior to him in knowledge and age especially in the fields of logic and poetics.

5. *purānabhāratāśeṣaśaivavyākaraṇādiṣu |*
śāstreṣu kuśalo yo'bhūt tattāraka iva svayam ||
(V. 42)

According to the present verse Śivasoma was well-versed not only in Purāṇa, Mahābhārata, Śaiva, Vyākaraṇa and so on, but in their regenerators also.

As pointed out verse No. 39 of the above cluster has been taken as the most significant one. It has been subjected to historical analysis by R. C. Majumdar and many others. The general consensus is that the term Śaṁkara in the said verse has its reference to the great Indian philosopher of that name[3] and not to god Śaṁkara as has been supposed by some. We may further take into account the word Purāṇa occurring in verse No. 42. It is enumerated among the Śāstras, which Śivasoma studied from Śaṁkara and other teachers mentioned in the previous two verses. The form of the present verse is very much akin to the verse of Veal Kantel inscription, which alludes to the deposite of a copy of Purāṇa in a Śiva-temple, the regular recitation of which was made along with the Rāmāyaṇa and Mahābhārata.[4] In case of both these inscriptions, the noteworthy point is that none of them specifies the Purāṇa by its name. It has been conjectured that the word Purāṇa of the Veal Kantel inscription possibly refers to the

3. For a detailed analysis of this point see Majumdar's notes on the historical importance of the present record (Inscriptions of Kambuja, p. 58).

4. Rāmāyaṇapurāṇābhyāmaśeṣam bhāratam dadat/ akṛtānvahamacchedyam sa ca tadvācanāsthitim// (Inscriptions of Kambuja, p. 19).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Brahmāṇḍa Purāṇa, which happens to be the single Purāṇa-text popularized in the lands of South-East Asia.[5] So far the scholars have not been able to ascribe any reason as to why of all the Indian Purāṇas, the Brahmāṇḍa Purāṇa obtained a special celebrity in the face of other related texts, which in India proper enjoyed more general popularity.[6]

The writer of the present note may venture to suggest that the reason of popularity and publicity of the Brahmāṇḍa Purāṇa in the lands of Indonesia is not difficult to trace. The two verses of the inscription under examination make it evident that Śivasoma gained proficiency in the knowledge of Purāṇa consequent upon his contact with Śaṁkara, and the said Indonesian scholar was also supposed to be its regenerator possibly because he popularized it in that country. On the other hand a close analysis of Śaṁkara's commentary on Brahmasūtra II. 1.1. shows that he believed in the authenticity of that Purāṇa which contains the verse mentioned as under :

"ataśca saṁkṣepamimaṁ śṛiṇudhvaṁ nārāyaṇaḥ sarvamidam purāṇam|
sa sargakāle ca karoti sarvaṁ saṁhārakāle ca tadatti bhūyaḥ||"

while taking into account this verse P. V. Kane and B. Upadhyaya are inclined to think that by the term Purāna Śaṁkara here means the Vāyu Purāṇa in which the verse is found intact except for the word Nārāyaṇa replaced by Maheśvara.[7] It appears, however, that both these scholars have not taken into account the actual state of affairs and have totally ignored the text of the Brahmāṇḍa Purāṇa in which the verse in question is found intact without even

5. B. Dutta : The Javanese Brahmāṇha Purāṇa, India's Contribution to World Thought and Culture, p. 533. The greatest difficulty in accepting this theory is the chronological position of the present inscription and the date of the Javanese Brahmāṇḍa purāṇa. The former is placed in the 6th century A. D., while the later one cannot be dated earlier than the 10th century A. D.
6. The problem has been discussed in detail by R. C. Majumdar (Indian Culture, Vol. 1, p. 41) and J. Gonda (India's Contribution to World Thought and Culture, p 545).
7. B. Upadhyaya : Purāṇa Vimarśa, p. 30; P. V. Kane : History of Dharmaśāstra, Vol. V, pt. II. p. 825.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

a minor variation.[8] Thus we are in a position to conclude that in the particular region of India (i. e. South India), where Śaṁkara flourished the Brahmāṇḍa Purāṇa had a wider appeal. At least it was considered to be more popular than the Vāyu Purāṇa, with which it was one in the early stages. It would be safer to argue that the Vāyu and Brahmāṇḍa Purāṇas are respectively the northern and southern recensions of the age-old text of Vāyavīya Purāṇa. The study-tour of Śivasoma was probably confined to south India, where he found the opportunity of studying under the feet of Śaṁkara. Thus the publicity of Brahmāṇḍa Purāṇa in South-East Asia was largely due to the impact of Śaṁkara. In face of the present stock of evidences at our disposal no other factor can be held responsible for this particular type of literary and cultural phenomenon in the lands of South-East Asia.

8. Brahmāṇḍa Purāṇa, 1. 1. 174.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

IMPORTANCE OF THE SĀMAVEDA

By

GANGA SAGAR RAI

While narrating His *Vibhuti-s* in the Gitā Lord Śrī Kṛṣṇa says that among the Vedas he is the Sāmaveda 'वेदानां सामवेदोऽहम्' (10.22). Here, naturally the question arises why Lord Kṛṣṇa has given such importance to the Sāmaveda, while both the Ṛgveda and the Yajurveda are given priority over the Sāmaveda unanimously by most of the authorities. Sāyaṇācārya in his introduction to the commentary of the Ṛgveda accepts the priority of the Ṛgveda over the Vedas :

ऋग्वेदस्य प्राथम्येन सर्वत्राम्नातत्वात् 'अभ्यर्हितं पूर्वम् and
अस्त्वेवं सर्ववेदाध्ययनतत्पारायणब्रह्मयज्ञजपादौ ऋग्वेदस्यैव प्राधान्यम्'

and he justifies for commenting first on the Yajurveda on the ground of the sacrificial utility of the Yajurveda. Moreover in most of the enumerations of the Vedas the name of the Sāmaveda comes third, while both the Ṛgveda and the Yajurveda precede it. References where Yajurveda, Sāmveda or Atharvaveda are counted first are significantly less in number.

In this connection, it may also be added that the Sāmaveda is regarded as *aśuci* (impure).[1] Śrīdharsvāmin says that Lord Rudra destroys this world by the power of the sāmans, and as such it is impure. Also since the recital of the Vedas at impure places and times is prohibitted, they are not recited while the Sāmaveda is being recited. In this connection Sridhara quotes *Gautama Smṛti* न सामध्वनावृग्यजुषी. In the *Gautama Dharma Sutra* also a similar statement is available : ऋग्यजुषां च सामशब्दो यावत्.

According to Manu the Sāmaveda is the Veda of manes and hence its sound is impure :

सामवेदः स्मृतः पैत्र्यस्तस्मात् तस्याशुचिर्ध्वनिः (४।१२४)

1. रुद्रः साममयोऽन्ताय तस्मात्तस्याशुचिर्ध्वनिः 2.11.13.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

With such a common opinion from different authorities against the primacy of the Sāmaveda how can one justify this statement of Lord Kṛṣṇa ? Ācārya Śaṁkara, commenting on Gītā 10.22 does not make any comment on this point, while Rāmānuja passes it over with the statement that the Sāmaveda is excellent among the four Vedas :

वेदानामृग्यजुस्सामाथर्वणां य उत्कृष्टः सामवेदः सोऽहम्

Vedāntadeśikācārya, a commentator of the Ramānuja sect has amplified this statement of Rāmānuja and says that since the Sāmaveda is based on songs and has one thousand Śākhās it is more important :

गोतिर्हि सामशब्दार्थः । तस्य वेदेषु निर्धारणं कथं ? इति शङ्काव्युदासाय 'सामवेदोऽस्मि' इति निर्देश इति प्रदर्शयति ऋग्यजुरिति । सामवेदस्योत्कर्षो गीतिप्रधानत्वसहस्रशाखत्वादिभिः । अन्येषां तु तदभावात्तावन्मात्रेणापकर्षः । न तु प्रामाण्यतारतम्यात् । ऋक्च वा इदमग्रे साम चास्तां सैव नाम ऋगासीद् यो नाम साम स वा ऋक्सामो वावदन्मिथुनं सम्भवाय प्रजात्या इति नेत्यब्रवीत् साम ज्यायान् वा अतो मम महिमा (ऋ० ऐ० ब्रा० ३।२३) इति गोतिरूपस्य साम्नः प्राधान्याद् गीत्यात्मकस्य सामवेदत्त्य प्राधान्यम् । 'ऋग्भ्यो जातं वैश्य वर्णमाहुः यजुर्वेदं क्षत्रियास्याहुर्योनिं सामवेदो ब्राह्मणानां प्रसूतिः (यजुः का० ३।९।५०).

Puruṣottamaji in his commentary *Ātmatarangiṇī* says that the Sāmaveda is sweet because of its song and as such it is important.

वेदानां चतुर्णामपि मध्ये सामवेदोऽस्मि गानात्मकमाधुर्यरसवत्त्वेनाधिक्यं तत्रेति भावः ।

Nīlakanṭha, the famous commentator of the Mahābhārata, says in his commentory Bhārata-bhāvadīpa that the Sāmaveda is charming because of its songs : सामवेदो गानेन रमणीयत्वात्.

Rājānaka Rāmakanṭhācarya of 9th cent. A. D. in his commentatory *Sarvatobhadra* delineates the origin of the Sāmaveda. He says that after all the Vedas were destroyed the Lord first recited the Sāmaveda; hence it is superior :

वेदानां त्रयाणां चतुर्णां वा प्रसिद्धानां मध्ये सामवेदोऽहम्, तस्य भगवतैव प्राधान्यमाविष्कृतम् । येन प्रनष्टेषु वेदेषु वाजिवदनपुरुषोद्गीथमुच्चार्य स एव पूर्वं प्रत्याहृतः । अतस्तस्य मद्विभूत्यंशत्वम् ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

In the Chāndogya Upaniṣad it is said that Ṛk is the essence of speech, Sāman is the essence of Ṛk, and Udgītha is the essence of Saman. वाच ऋग्रसः, ऋचः साम रसः, साम्न उद्गीथो रसः (1/1/2), It further states that the Sāmaveda is flower सामवेद एव पुष्पम् (3/3/1)

The importance of the Sāmaveda is also pointed out in the Purāṇas and the Mahābhārata. The Mahābhārata says :

सामवेदश्च वेदानां यजुषां शतरुद्रियम् (Anus 14/317) and ओंकारः सर्ववेदानाम्।

The *Praṇava* and *Udgītha* are synonyms. The importance of Sāmaveda is also narrated in Skanda Purāṇa, Nāgarakhaṇḍa 168/48; Matsya P. 85/5; Nārada P. I/125/44; Br. Vaiv. 3/3/24 and 4/77/2.[1]

Pt. Satavalekar in the introduction of his Sāmaveda-saṁhitā explains this point as follows :

एवमेवात्र सामवेदे शब्दब्रह्मणो विशेषेण भूतिमत्त्वं गानरूपत्वात् सामवेदस्य श्रिया युक्तत्वं च तानसंयोगान्मन्त्रपर्वणां समूर्जितत्वं चानुसंधाना-द्विकार-विश्लेषण-विकर्षणाऽभ्यास-विराम-स्तोभानां सुतरां समनुभूयते। यथा छन्दो वाक्यप्रयोगेषु काव्यं छन्दस्सु, गानं काव्येषु, तानसंलापनं च गानेषु विशिष्यते तथैव वेदाः सर्वेषु वाङ्मयेषु, सामवेदोऽखिलेषु वेदेषु, गानं च सामसु विशिष्यते।

—Intro. p. 1

1. See, Dr. Ram Shankar Bhattacharya, पुराणगत वेदविषयक-सामग्री का समीक्षात्मक अध्ययन, पृ० १६४

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ACTIVITIES OF THE ALL-INDIA KASHIRAJ TRUST

(July-December 1983)

(1) Garuḍa Purāṇa Work

The collation work of the Garuḍa Purāṇa is in progress. Uptill now the following MSS of the first part called *Ā cāra Kāṇḍa* have been fully collated and compared;

1. रा १ MS No 10/179—in Devanagari script from the Saraswati Bhandar Library of Ramnagar Fort.
2. रा २ MS NO 11/179—in Devanagari script from the Saraswati Bhandar Library, Fort Ramnagar.
3. पू. १ MS. No. 144/of 1887-91 New No. 25—In Devanagari script from Bhandarkar Oriental Institute Poona.
4. पू २ MS. No. 113/of 1881-82 New No. 41—In Devanagari script from Bhndarkar Oriental Institute Poona.
5. जम्मू १ A MS. from the Rabhir Pustakalaya in Devanagari script from Ranbir Kendriya Sanskrit Vidyapith, Jammu.
6. नेवारी १ A MS. In Newari Script, from the National Archives, Kathmandu, Nepal.
7. नेपाल १ Manuscript No. 2-2 in Devanagari Script from the National Archives, Kathmandu Nepal.

The following manuscripts are under collation and it is expected that the collation works of these manuscripts will be completed in next future;

1. जम्मू २ Manuscript No. 3820 (Incomplete) from Ranbir Pustakalaya Jammu

2–4. ने२ ने३ ने४ MSS. from the National Archives, Kathmandu

5. जर्म १ A Bengali MS. from Tubingen University (West Germeny) Library. (incomplete)

The problem of collation concerning the second part named Pretakalpa, is extremely difficult. It appears that there are at

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

least three versions of the text : 1. Printed in Jivananda edition in 35 Chepters; 2. Printed in Venkatesvar edition in 49 Chapters; 3. Garuḍa Purāṇa Sāroddhara in 16 Chapters. We have taken Jivanand edition for ādhāra pāṭha and for this the following manuscripts have been collated :

1–2. रा१ रा२ MSS. from the Saraswati Bhandara Library, Ramnagar Fort.

3. पू.१ A MS. from the Bhndarkar Oriental Institute, Poona.

4. ने१ A MS. in Devanagari manuscript, from National Archives Kathmandu.

5. मिथिला१ A Maithili manuscript from the Ganganath Jha Kendriya Sanskrit Vidyapith, Allahabad (Incomplete).

6. गङ्गा१ A Devanagari manuscript from the Ganganath Jha Kendriya Sanskrit Vidypith, Allahabad.

For the third part ealled *Brahmakāṇḍa*, which is printed only in the Venkatesvara edition the following manuscripts have been collated :

1. रा १ A Devanagari Manuscript from the Saraswati Bhandar Library, Ramnagar.

2–3. जम्मू१ जम्मू२ Two Devanagari Manuscripts from the Kendriya Sanskrit Vidyapith, Jamnu.

4. अड्१ A Devanagari Manuscript from the Adyar Library, Madras.

Besides these manuscripts a few Bengali manuscripts from. Dacca University (Bangladesh) Library and the Asiatic Society Library, Calcutta are still waiting for collation.

Uptill now no manuscripts from South Indian Script is traced. Dr. Georgio Bonazoli has gone to South India to see whether any manuscript in South Indian scripts (Grantha, Telugu Nandinagari, Malayalam) is available or not. So for in Oriya script we have not been able to trace any MS.

(2) Śivadharma and Śivadharmottra.

The collation work of Śivadharma and Śivadharmottra Purāṇas is continuing. As the majority of these manuscripts are

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

in non-Devanagari scripts the search for Devanagari manuscript is being made. The Ādhārapāṭha of these Purāṇas is also written on the basis of manuscripts because no printed edition of these Purāṇas is available.

(3) Viṣṇu Sahasranāma.

Search for the manuscripts of Viṣṇu Sahasranāma stotra especially of Viṣṇu-sahasranāma occurring in the Skanda, Padma and Garuḍa Purāṇas is being made.

(4) Svalpa Matsya Purāṇa.

The editing of the Svalpa Matsya Purāṇa was started by the Late Dr. V. Raghavan, more than a decade ago. Unfortunately he could not complete the work. This edition was being prepared on the basis of two manuscripts-one received from the Nalbari Sanskrit Colleg, Assam and the other from the India Office, London. It is proposed that the work should be completed now. For this we are trying to get a photocopy of the Svalpa Matsya Purāṇa MS of Indian Office. The earlier photocopy, which was with Dr. V. Raghavan, is not traceable.

(5) Index of the Parāṇa Bulletin.

With the last issue (Vol XXV No. 2, July 1983) the Purāṇa Bulletin completed 25 years of its publication. A classified subject and author index has been prepared which will be published as a separate valume shortly.

(6) Vyāsa Pūrṇimā and Purāṇa Goṣṭhī.

The Vyāse Pūrṇimā was celebrated on Saturday 23rd July 1983 at the Sivala Palace of the Trust. At first scholars and Pandits listened to the recitation of Śukla Yajurveda in Nara Nārāyaṇeśvara Temple. Then the scholars assembled in the *Bārādarī* and under the Chairmanship of His Highness Maharaja Dr. Vibhuti Narain Singh the Purāṇa Goṣṭhī took place. Sixteen Vedic scholars recited Vedic mantras from different Vedas as a part of Vedic *Vasantapūjā*. On this occasion Sri Ganeshwar Dravid recited a long passage from the last Kāṇḍa of the Śatapatha Brāhmaṇa (Bṛhadāraṛyaka upaniṣad). Maharaja Kumar Sri Anant Narain Singh gave to them *Dākṣina* and sweets. Sri Hiramani Misra recited the Mangalācaraṇa eulogiging various deities

10

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

and the sage Vyāsa. While dedicating the Vyāsa-pūrṇimā issue of the Purāṇa Bulletin to His Highness, the Chairman of the Trust, Editor Dr. R. S. Bhattacharya spoke in brief about the contents published in the issue. Dr. Ganga Sagar Rai placed the work report of the Purāṇa Department for the past year. Scholars expressed their views about various Purāṇic matters specially about the Pretakalpa of the Garuḍa Purāṇa and the Sivadharma and Sivadharmottara Purāṇas. Amongst the prominient scholars present were Pt Baladeva Upadhyaya, Dr. Raghunath Singh, Prof. Rewa Prasad Dwivedi, Dr. Vagish Shastri, Sri Ganeshwar Dravid and Sri Vaikunth Nath Upadhyaya. His Highness Maharaja Dr. Vibhuti Narain Singh thanked the scholars for their active co-operation and invited their learned articles for the Bulletin. His Highness also expressed his desire to meet the scholars from time to time. At the end, breakfast was served.

(7) Veda Pārāyaṇa

In Āṣāḍha Śukla Pakṣa complete Śukla Yajurveda Samhitā was recited in Naranarayaneshwara temple Sivala by Sri Vinayak Badal, Sri Lakshmi Kant Dixit was srota. Usual Dakṣiṇā and a certificate were given to the reciter.

(8) Purāṇa Pāṭha and Pravacana

1. Āṣāḍha Śukla Pakṣa (from Pratipad upto Navamī) from 11-7-83 to 18-7-83) Sri Ramji Misra recited Tripura Rahasya in Bālā Tripura Sundari Temple, Ratanbagh Ramnagar.
2. In Śrāvaṇa Sri Kamadeva Jha recited Rādhākṛṣṇa sahasyanāma stotra in Prasidhabag at the time of Rāsalīlā.

(9) Visitors to the Purāṇa Department

Many research scholars visited the purāṇa Department during the period in connection with their research on the Purāṇas and allied subjects. Necessary help was supplied to them. Among the visitors the following persons have recorded their views in the visitors, book;

1. Sri Ashok Singhal—Central office, Vishwa Hindu Parishad New Delhi. पुराण के शोध का अद्वितीय कार्य प्रारम्भ हुआ है। भगवान् इस कार्यको सफलता से पूर्ण करे।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

2. Mr David Kinsley—Department of Religion, Hamilton, Mc Master University, Ontario, Canada—12-9-83.

He writes; 'It is very impressive to see first hand what is involved in producing a critical edition of Purāṇa. It seems a painstaking gigantic effort. I admire the dedication and enthusiasm of the staff.

3. Sri K. Chandramauli—Indian Alumunium Co. Ltd; Belgaum, P. O. Karnataka 16-12-83. He writes : Indeed a wonderful and Great work is going on this Department. Critically editing the Purāṇas from among several Purāṇic texts is a herculean task needing plenty of patience, time, money and ofcourse genuine knowledge. While it is great pleasure to see that there are many pandits who can bestow their valuable time, energy and knowledge in this work, it is a pity that enough funds are not forthcoming to complete such a commendable work with as much speed as desirable.

(10) Rāsalīlā

In the month Śrāvaṇa like every year the Rāsalīlā was performed by Rāsamaṇḍai (party) of Brindāvan in the Prasiddha Garden. His Highness Maharaja Dr. Vibhuti Narain Singh and the Royal family observed the Rāsalīlā daily. A huge crowd of local people saw the Rasalila eagerly.

(11) Rāmalīlā

The famous Rāmalīlā of Ramnagar was performed this year from 21st Sept. to 20 Oct. 1983. The number of Sadhus who got free ration was about 1000 daily. Alongwith regular *Nemi-s* and thousands of Darshakas a good number of foreign visitors also saw the Rāmalīlā. Among the scholars who visited the Rāmlīlā during 1983. The names of the following many be mentioned.

Professor Jacques Scherer, Institute of Theatrical Studies, Sorbonne University of Paris, who has for many years studied the nature of traditional spectacular ceremonial theatre in Asia and Africa, wrote to His Highness that "the experience of the Ramlila itself is paramount and we hope, after watching it, be able to give the first serious account of it in the French language". Professor

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Scherer was assisted in this study by Madame Christiane Peterfalvi, a teacher in Modern Drama at Sorbonne, who came to Benares earlier and for a few months studied Hindi so that she could follow the performance. They went through the monthlong performance with great enthusiasm.

Mr. Henry Kemp-Blair, Department of Communications, Chapman College, Orange, California, U. S. A. Mr. Kemp-Blair, who has made a study of dramatic presentation of the Rāmāyaṇa in South East Asia, stayed on for over a week in Benares attending the Ramlila every evening.

Srimati Linda Hess, San Francisco, California, U. S. A. : Srimati Hess who worked with Prof. Richard Schechner of the New York University, Drama Department, and who is assisting the latter in writing an exhaustive book on the Ramnagar Ramlila to be published soon, attended the Ramlila this year after a lapse of five years. She is working on a series of books on Ramlila which includes one giving a synopsis of the Ramlila for the benefit of foreign scholars and tourists. This has been commissioned by His Highness to satisfy the need of an increasing number of scholars who come to study the Ramlila without possessing a working knowledge of Hindi.

Dr. Kumari Anuradha Kapur, National School of Drama, New Delhi : Kumari Kapur who now teaches at the National School of Drama, attended the Ramlila for two days. She had made a detailed study of the Ramlila of Ramnagar for her Doctoral dissertation to the leeds University, England, a few years ago.

ACTIVTIES OF THE SISTER TRUSTS

1. Maharaja Banaras Vidya Mandir Trust

(A) Museum

The popularity of the Museum is increasing every year. The number of visitors both from India and abroad is increasing. Like Indian pilgrims, foreigners also visiting Varanasi make it a point to visit Ramnagar and meet His Highness Maharaja Dr. Vibhuti Narain Singh. Among the distinguished visitors the names of the following may be mentioned :

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(i) Sri Sunil K. Roy—Ambassador environmental consultant—B-90 Defence Colony, New Delhi 29-9-1983. He writes his impressions in the following words : A magic glimpse into the days of Indias glory and tradition which must be preserved for posterity.

(ii) Maharaja Prithviraj Singh of Danta (Gujrat)—2.11.83

(iii) Sir Robert Wade-Gery and lady Wade Gery-British High Commissioner 31-12-83. The British High Commissioner has written his impression thus : A fascinating visit to an unique and charmingly displayed collection.

(B) Vedic Balaka Vasanta Puja

On 18-11-83 on the occasion of birth day ceremony of Maharja Kumar Sri Anant Narain Singh the Vedic Bālaka Vasant Pūjā was performed by 16 Vedic boys of below 16 years age in the Devī temple of the Fort. After the Vedapāṭha all the Vedic boys were fed and Dakṣiṇā was given to them. All the vedic students were from Varanaśi.

(C) Painting competition

On 18th November 1983 the painting competition for boys of local schools was organised in which 525 boys took part. Boys very keenly appeared in the competition. Prof. A. P. Gajjar, Dean of Faculty of the Fine Arts and Prof M. V. Krishnan of the same Faculty assessed the paintings. Prizes and sweets were given to winning boys.

A competition of local poters was also organised on the same day. These porters made their painting on the walls of Maharja Benares Vidya Mandir Museum. Sri Ragunath got the prize of excellence and Hori Lal stood first. Second and third prizes were given to Ram Narain and Bali Ram. Others got consolation prizes.

(2) Maharanī Kashi Naresh Dharmakaya Nidhi

Under the auspiees of this Trust sweets were distributed to boys of local Primary and Junior High Schools on 18-11-83. The total number of boys who got the sweets was 5594.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

On the same day cloths were also distributed to poor boys. Number of such boys who got cloths was 1681. On the following day cloths and sweets were disitributed among the tribal boys of Bairat near Chakia.

(3) Maharja Prabhu Narain Singh Physical Culture Trust

Under the auspices of this Trust Trainees of the Health Improving Association Misir Pokhra Varanasi who earlies attended U. P. Archeny competition showed their expertise in weight lifting and other physical exercises on 17-11-83. Sri Dayaram and Sri Prem Mohan Behal were main in this group. Rs 501/—was given as cash to this group and all participants were fed. A bow was also Presented to this association.

(4) Maharja Kashiraja Dharma Karya Nidhi

Under the auspices of this Trust various religious and cultural activities and rituals are performed during the whole year in Ramnagar and different places in the country such as Vindhyachal, Allahabad, Chakia, Kamrupa etc. Besides, these religious activities, this Trust also runs the following educational institutions :

(A) Maharja Balwant Ṣingh Degree College, Gyanpur—This college was estabiished in 1973. It imparts education in Arts subjects upto B. A. level of Gorakhpur University. The result of the college is very satisfactory and many students here secured First and High second class marks. Total number of students is more than 400. Total strenth of teachers is 11 including the Principal.

(B) Maharaja Mansa Ram Ḷaw College, Raja Talab—This college admits students for LL. B. Classes of the Gorakhpur University. Total number of students is more than 400. 7 teachers are working in the college. The result of the college is best among all the colleges of Gorakhpur University.

(C) Maharani Ram Ratna Kunwari Sanskrit Pathsala Ramnagar.

This Pathsala was established more than 50 yeary ago by Maharani Ram Ratna Kunwari and since then continuously prepares students for the Prathamā and Madhyamā classes of Sanskrit University. Students of this Pathasala always show good results in the examinations.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

PUBLICATIONS OF THE ALL-INDIA KASHIRAJ TRUST

Critical Editions and Translations

1. *Vāmana Purāṇa*—Crit. Ed. by Sri A. S. Gupta, 1967. pp. LXX, 778, 113. Critical text, containing 5877 ślokas, prepared on the basis of 20 MSS. Sanskrit text, critical apparatus, the variations of all the collated MSS, 4 Appendices and Index of ślokas. Rs. 250
2. *Vāmana Purāṇa*—Text with English Translation 1968. pp. L, 543, 71, 97. Ed. by A. S. Gupta. Transl. by S. M. Mukhopadhyaya, A. B. Ehattacharya, N. C. Nath, V. K. Verma. Introduction, Sanskrit text, English translation, 5 Appendices and Index of ślokas. Rs. 200
3. *Vāmana Purāṇa*—Text with Hindi Translation, 1968 pp. XL, 465, 58, 97. Ed. by A. S. Gupta. Transl. by Gopal Chandra, S. N. Singh, G. S. Rai. Introduction, Sanskrit text, Hindi translation, 5 Appendices and Index of ślokas. Rs. 100
4. *Kūrma Purāṇa*—Crit. Ed. by A. S. Gupta, 1971. pp. IV, LXXI, 841, 99. Critical text containing 5687 ślokas, prepared on the basis of 21 MSS. Sanskrit text with critical apparatus, variations of all the collated MSS, 3 Appendices, Critical Notes and Index of ślokas. Rs. 250
5. *Kūrma Purāṇa*—Text with English translation, 1972. pp. 2, XLI, V, 557, 58, 99. Ed. by A. S. Gupta. Transl. by A. B. Bhattacharya, S. Mukherji, V. K. Varma, G. S. Rai. Sanskrit Text, English translation, 2 Appendices, the 1008 epithets of Pārvati, Index of ślokas. Rs. 200
6. *Kūrma Pnrāṇa*—Text with Hindi Translation and Appendices. Rs. 100
7. *Varāha Purāṇa*—Crit. ed. by A. S. Gupta. 1981—in 2 parts, part I containing Foreword, Introduction and chapters 1-143; part II containing chapters 144-215 and Appendices. pp. XCVI, 1359. 168. Critical text of 9471 ślokas and ten chapters in prose, prepared on the basis of 19 MSS. Sanskrit text, Critical Apparatus, Variations from all the consulted MSS 2 Appendices and Index of ślokas.
   [Ordinary edition—Rs. 265/-; Deluxe edition— Rs. 1000

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

8. *Varāha Purāṇa*—Text with English Translation, 1981. Ed. by A. S. Gupta. Transl. by A. B. Bhattacharya. pp. 6, III, 38, 989, 71, 168. Introduction, Sanskrit text with English Translation, Two Appendices and Index of ślokas.

   Ordinary edition—Rs. 220/-; Deluxe edition—Rs. 700

   Varaha Purāṇa (Text only) Price Rs. 100

9. *Varāha Purāṇa*—Hindi Translation

10. *Devīmāhātmya*—Text with English Translation and annotations by V. S. Agrawala.

11. *Svargakhaṇḍa of the Padma Purāṇa*—Crit. Edited by A. Chatterjee Shastri, 1972, pp. XVIII, 60, 393, Introduction, Sanskrit text, critically edited on the basis of 7 MSS, Index of words, Index of ślokas, Bibliography. Rs. 40

12. *Rāmacarita-Mānasa*,—Crit. ed. by Acharya Vishvanath Prasad Mishra, prepared on the basis of 24 MSS. 1962. pp. 32, 576. Introduction, Text, Critical apparatus, 4 Appendices. Rs. 15

Studies

1. Matsya Purāṇa—A Study. By Dr. V. S. Agrawala Rs. 40
2. Garuḍa Purāṇa—A Study. By Dr. N. Gangadharan Rs. 40
3. Nārada Purāṇa—A Study. By Dr. K. Damodaran Nambiar Rs. 75
4. Niti-Section of Purāṇārthasaṁgraha. By Dr. V. Raghavan Rs. 2
5. Vyāsa-Praśasti [व्यासप्रशस्तिः]. Compiled and edited By Dr. V. Raghavan Rs. 1
6. Greater Rāmāyaṇa. By Dr. V. Raghavan Rs. 30
7. Viṣṇupurāṇa Viṣayānukramaṇī [विष्णुपुराणविषयानुक्रमणी] By Pt. Madhvacharya Adya Rs. 5
8. Bṛhaspati-Saṁhitā of the Garuḍa Purāṇa. By Dr. L. Sternbach Rs. 10
9. Mānavadharmaśāstra [I-III] and Bhaviṣya Purāṇa By Dr. L. Sternbach Rs. 20

Journal

Purāṇa—Half Yearly Research Journal—dealing with the various aspects of purāṇas, [Some back volumes are still available]

Annual Subscription— Inland Rs. 50, Foreign £ 5.

The books can be had of the General Secretary, All-India Kashiraj Trust, Fort, Ramnagar, Varanasi.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पुराणम्

(भागः-२६; अङ्कः-१)

PURĀṆA

(Vol. XXVI. 1)

संस्कृत-खण्डः

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

संस्कृतविद्वांसोऽभ्यर्थ्यन्ते यत्ते पुराणपत्रिकायां प्रकाशनार्थम् (१) पुराणगत-दर्शनशास्त्र-धर्मशास्त्रविषयपरान् लेखान् (२) पुराणोक्त-दुरूहार्थकास्पष्टार्थकवचनव्याख्यापरान् लेखांश्च प्रेषयेयुरिति ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पुराणानां नूनमागममूलकत्वम्

श्रीव्रजवल्लभद्विवेदः, शास्त्रचूडामण्याचार्यः, काशी

[It is wellknown that the words Āgama and Nigama chiefly denote the Tantra and the Veda respectively. The original Āgama is regarded as beginningless and is said to be the source of the Sāṁkhya. Yoga, Pāñcarātra, and Pāśupata śāstras. An attempt is made here to prove that like the Vedas, the Āgamas are also the source of the Purāṇas; in other words the Purāṇa is the amplifier (*upavṛṁhaka*) not only of the Vedas but also of the Āgamas.

That some of the chapters of the Agni-purāṇa are based on the Hayaśīrṣa and other Āgamic works is beyond doubt. It is evident that the subjects like the construction of *prāsādas*, *mandiras*, idols etc. belong to the field of the Āgamas and that the Purāṇic chapters dealing with these are clearly based on certain Āgamic works.

Some of the Purāṇas expressly mention those subjects that are not propounded in the Vedas. Similarly we find such subjects treated of in the Purāṇas as are not propounded in the Smṛtis. All these subjects are regarded as belonging to the Purāṇas. A large number of these Purāṇic subjects (e. g. the *pūrta* acts) are originally Tāntric in character. Purāṇic chapters dealing with these subjects are undoubtedly based on some Āgamic works.

Chapters dealing with the Śaiva philosophy are found in the Nāradiya-purāṇa, Some of the verses in these chapters are found even in the works of Śaiva teachers. Chapters of a similar kind are found in other Purāṇas also. Dr. Hazra is also of the opinion that some Purāṇic chapters are based on the Tantras. His view that the Tantras are anti-Vedic and anti-Brāhmaṇic does not seem to be valid. In the Śānti-p. Sāṁkhya, Yoga, Pāñcaratra, Pāśupata and the Vedas are regarded as authoritative. Such Purāṇic passages as showing censure to some śāstras are not to be taken literally. It is well known that the teachers of the Advaita school are

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

the staunch worshippers of the Śrīcakra of the Tantra śāstra. The view of some scholars that the Tāntric influence is not to be found in the Purāṇas composed before 800 A. D. is untenable.

It is remarkable to note that the line of teachers of the Pāśupata school is found in the Purāṇas like the Vāyu-p. The Garuḍa-p. is found to contain a few chapters which deal with Tāntric matters. That such chapters are based on some Āgamic works may be proved by comparing them with the chapters (in Āgamic works) dealing with similar subjects. It is however to be accepted that though both the Vedas and the Tantras are the sources of the Purāṇas, yet the Vedic religion has been given a prominent place in the Purāṇas.

Though there exists acute opposition between the Śaiva Āgamas and the Vaiṣṇava Āgamas, yet the Purāṇas are not in favour of this opposition. The Purāṇas lay much stress on the identity of Śiva and Nārāyaṇa. That is why a Purāṇa is sometimes found to propound the Vaiṣṇava as well as the Śaiva doctrines in its different chapters.

The Purāṇic assertion that Lākula and other Tāntric śāstras are delusive seems to be influenced by some of the statements of Śaṅkara and his commentators. Similarly the Purāṇic assertion मायावादमसच्छास्त्रम् is an example of the influence of Vaiṣṇavas of South India, It is however to be accepted that there are delusive (*mohaka*) portions in some of the Tāntric works. But this does not prove that the Tāntras as a whole are to be regarded as non-authoritative. The authoritativeness of the Śaiva, Vaiṣṇava and Śākta Āgamas is found to have been expressly declared in the Purāṇas.

The current Purāṇas were not composed by the followers of the Pāñcarātra, Pāśupata and Śākta schools. They were composed in Vedic tradition; their authors were those persons who took the Āgamas as authoritative and who followed the rites and customs prescribed by the Smṛtis. That is why a Purāṇa is said to be वेदसंमितम् as well as आगमैः सुविभूषितम्.]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रामचरितमानसकारः 'सन्त'-विरुदालङ्कृतः श्रीमान् तुलसीदासो ग्रन्थारम्भे नानापुराणनिगमागमसम्मतत्वं स्वग्रन्थस्य प्रज्ञापयति। अत्र निगम-शब्दो वैदिकं वाङ्मयम्, आगमशब्दश्च तन्त्रागमशास्त्रं सूचयति। शब्दयोरनयोः प्रवृत्तिविषये वर्तते मतानैक्यं शास्त्रकाराणाम्। "इतरेष्वागमाद् धर्मः" (१।८२) इति मनुस्मृतिश्लोके आगमपदेन वेदो गृह्यत इति तद्भाष्यकारो मेधातिथिराह। निगमपदेन च वेदस्य ग्रहणं भवतीति निरुक्ते बहुषु स्थलेषु समुट्टङ्क्यते "इत्यपि निगमो भवति" इति वाक्यपुरःसरम्। "आगमः खल्वपि—ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च" इति च पस्पशाह्निके महाभाष्यकारः पतञ्जलिः। भर्तृहरिरपि—"शिष्टेभ्य आगमात् सिद्धाः" (१।२७), "न चागमादृते धर्मः" (१।३०), "आगमस्तमुपासीनः" (१।४१), "न जात्वकर्तृकं कश्चिदागमं प्रतिपद्यते" (१।१३३), "प्रणीतो गुरुणाऽस्माकमयमागमसंग्रहः"(२।४९०),"भिन्नैरागमदर्शनैः" (२।४९२), "पुराणैरागमैर्विना" (२।४९३) इत्येवं बहुषु स्थलेषु प्रयुङ्क्ते तदागमपदम्। अत्र टीकाकारा आगमपदेन ऋषिप्रणीतानां शास्त्राणाम्, निगमपदेन चापौरुषेयानां वेदानां ग्रहणं कुर्वन्ति। अमुमर्थमागमाचार्यस्तान्त्रिकप्रवरः काश्मीरकः श्रीमदभिनवगुप्तोऽप्युररीकरोतीव। स हि[1]—"वेद्यं धर्माद्युपायं निश्चितं गमयतीति निगमो वेदः" इति निगमपदस्य व्युत्पत्तिमाचष्टे।

आगमपदस्य तु तेन किञ्चिद् भिन्नं व्याख्यानं प्रस्तुतम्। तद्यथा तन्त्रालोके—"इह तावत् समस्तोऽयं व्यवहारः पुरातनः। प्रसिद्धिमनुसन्धाय सैव चागम उच्यते॥" (३५।१-२) इति, "प्रसिद्धिश्चाविगानोत्था प्रतीतिः शब्दनात्मिका" (३५।१९) इति च। अपि च—"आगमो हि नामायं शब्दनसंक्रान्तिशरीरः। यथाह भगवानन्तः[2]—"परत्र स्वबोधसंक्रान्तये शब्देनोपदिश्यते" (पृ० ८९), "स च यो यस्य हृदये निरूढिमागतः स एव" (पृ० ९६), "नहि बुद्धो नाम नियतः कश्चित्, अपि तु भावनाबलप्रतिलब्धक्षणिकादिदृढविमर्शः। तस्य क्षणि-

---

१. ईश्वरप्रत्यभिज्ञाविवृतिविमर्शिनी (भा. १, पृ. १५) द्रष्टव्या।

२. अभिनवगुप्तेन तन्त्रालोके (२८।३१३) अनन्तकारिका स्मर्यते। भगवता शेषेण पृथ्व्याधारभूतेन सोपदिष्टा। सा परमार्थसारनाम्ना सांख्य-वेदान्त-वैष्णवदर्शनग्रन्थत्वेन प्रसिद्धा सटीका मुद्रितोपलभ्यते। तदाधारेणाभिनवगुप्तः परमार्थसाराख्यं शैवग्रन्थं जग्रन्थ। तत्र तृतीये श्लोकेऽभिनवगुप्तोऽनन्तकारिकामेव आधारकारिकानाम्ना स्मरति, "स्वशास्त्रे चाप्यहीशानो विश्वाधारधुरन्धरः"(२८।३०९) इति च स तन्त्रालोकेऽनन्तं सादरं स्मरति। महाभाष्यकारः पतञ्जलिरपि शेषावतारभूत इत्यनन्तनाम्ना स एवात्र स्मृत इति प्रतीयते। अतो महाभाष्ये गवेषणीयमेतद् वचनम्। पातञ्जलयोगसूत्राणामपि कर्ता भगवान् शेषावतारभूतोऽनन्तः पतञ्जलिरेवेति भारतीया परम्परा। तत्र योगभाष्ये व्यासकृते (१।७) आनुपूर्व्या तदिदं वाक्यं समुपलभ्यते।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कादिभावनोपदेशी गुरुः पूर्वंबुद्धः, तस्याप्यन्य इति क्रमेणानियतवक्तृत्वात् पारमेश्वरविमर्शमयतैव वस्तुतः। एवं चतुर्विंशतितत्त्वभावनाभावितः कपिलो मन्तव्यः। अत एव सर्वागमा अनादय एव" (पृ० ९७-९८) इति च स एवागमपदं[३] विवृणोति। एवं च [४]सांख्य-योग-पाञ्चरात्र-पाशुपतादिशास्त्राणामागमपदाभिलप्यत्वमिति बाढमत्र साधयितुं शक्यते।

"आगतं शिववक्त्रेभ्यो गतं च गिरिजामुखे। मतं च वासुदेवस्य तस्मादागममुच्यते॥ निर्गतं गिरिजावक्त्राद् गतं च गिरिशश्रुतौ। मतं च वासुदेवस्य तस्मान्निगममुच्यते॥" श्लोकद्वयमेतदागमनिगमलक्षणप्रतिपादकं बहुषु ग्रन्थेषूद्धृतं दृश्यते। क्वत्यमिति तु न ज्ञायते। लक्षणमेतदङ्गीकृत्यैव कुलचूडामणिग्रन्थस्य कुलचूडामणिनिगम इति नाम ख्याप्यते। परन्तु नैतत् प्राचीनाचार्यसंमतम्। न च दृश्यते तादृशो विभागः प्राचीनेषु क्रमसम्प्रदायग्रन्थेषु, येषां किल उपदेष्ट्री भवति काली कालसङ्कर्षिणी। नात्र कुत्रापि निगमपदप्रयोगो लब्धप्रसरः, किन्तु सर्वेऽपीमे ग्रन्था आगमाख्यामेव धारयन्ति। तस्मात् सम्पूर्णं तान्त्रिकं वाङ्मयमागमपदेन, वैदिकं च निगमपदेन बोध्यते। पूर्वोक्तानि श्रीमदभिनवगुप्तवचनान्यप्यत्रैवानुगुणानि। अत्रैव चार्थे निबन्धेऽस्मिन् निगमागमशब्दौ प्रयुक्तौ मन्तव्यौ।

पुराणानां प्राचीनतमं स्वरूपं साम्प्रतमनुमानप्रमाणेनैव कल्पयितुं शक्यते। तच्च नास्य निबन्धस्य परिधिपतितमिति वर्तमानानामष्टादशमहापुराणानां स्वरूपमेव समालोचनीयताकोटिमाटीकते। एषामेव च नूनमागममूलकत्वमिति सिषाधयिषितं नः।

पुराणानां वेदार्थोपबृंहकत्वमिति विद्वद्भिः साधु चिन्तितं चिन्त्यते च, किन्तु कुत्रापि किल तेषामागमार्थोपबृंहकत्वं संग्राहकत्वं वा नैव चिन्त्यते। अस्माभिः [५]"आगम आणि तन्त्रशास्त्र" इति शीर्षके मराठीभाषानिबद्धे निबन्धेऽग्निपुराणस्य ३९-७० अध्याया [६]हर्षशीर्षपञ्चरात्रस्य आदिकाण्डस्य २-४४ पटलान्,

---

३. ईश्वरप्रत्यभिज्ञाविवृतिविमर्शिन्यामेव (भा. ३) सर्वमेतदवलोकनीयम्।

४. शास्त्राणामेषां प्रामाण्यादिकमनुपदमेव चिन्त्यते।

५. पुण्यपत्तनस्थ(पूना)वेदशास्त्रोत्तेजकसभया शताब्दीस्मारकग्रन्थत्वेन प्रकाशिते "प्राचीन भारतीय विद्येचे पुनर्दर्शन" इत्याख्ये ग्रन्थे (पृ. १८१-१९६) द्रष्टव्योऽयं निबन्धः।

६. हयशीर्षपञ्चरात्रस्य आदिकाण्डस्य भागद्वयात्मकं संस्करणं 'वारेन्द्र रिसर्च सोसाइटी' इति संस्थया बंगलादेशीयराजशाहीनगरस्थया सन् १९५२,१९५६ इति वत्सरयोः प्रकाशितम्।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

७१-१०६ अध्यायाश्च [7]सोमशम्भुकृतकर्मकाण्डक्रमावल्याम् (पृ० ३१-१८६) उद्धृतान् लीलावतीशिवागमश्लोकाननुकुर्वन्तीति प्रतिपादितमासीत्। तथा हि—"हयशीर्षः प्रतिष्ठार्थं देवानां ब्रह्मणेऽब्रवीत्" (३८।५१) इत्येवं किलाग्निपुराणे विष्ण्वाराधनप्रकरणमिदमारभ्यते। हयशीर्षपाञ्चरात्रं च हयशीर्षेण ब्रह्मणे समुपदिष्टम्। तत्रत्ये आदिकाण्डीये द्वितीये पटले पञ्चविंशतिपाञ्चरात्रसंहितानामथ च भागवतसंहितानां नामानि प्रदर्श्यन्ते। अग्निपुराणे (३९।२-५) च पञ्चविंशतिपाञ्चरात्रसंहितानामेव नामानि संगृहीतानि, न भागवतसंहितानाम्। अहिर्बुध्न्यसंहितासम्पादकः शर्मण्यदेशीयो डॉ० ओटो श्रादरमहोदयस्तस्य ग्रन्थस्य स्वकीयायां भूमिकायां[8] भागवतसंहितानां नामान्यपि पाञ्चरात्रसंहितासु परिगणितवान्। तन्नोचितमित्यग्निपुराणस्य प्रकरणेनानेन साधु सिद्ध्यति।

"स्कन्दायेशो यथा प्राह प्रतिष्ठार्थं तथा शृणु" (७०।९) इत्येवमग्निपुराणे शिवाराधनप्रकरणमारभ्यते। "अथ संक्षेपतो दृष्टं [9]लीलावत्यां शिवागमे" (पृ० ३१) इति च कर्मकाण्डक्रमावलीकारो भणति। अग्निपुराणप्रामाण्येन कर्मकाण्डक्रमावलीवचनेन चानेन लीलावत्याख्यः शिवागमः स्कन्दायेशेन समुपदिष्ट इत्यायाति। सोमशम्भुना कर्मकाण्डक्रमावली ११३० वैक्रमे वत्सरे समाप्तिं गमितेत्युभयोरग्निपुराणकर्मकाण्डक्रमावल्योराधारभूतो ग्रन्थो लीलावत्याख्यः शिवागम इत्यकामेनापि मन्तव्यम्।

वैरोचनीये[10] प्रतिष्ठालक्षणसारसमुच्चये—

७. अस्य ग्रन्थस्य साम्प्रतं संस्करणत्रयमुपलभ्यते। देवकोट्टैनगरतः १९३१ ई० वर्षे प्रकाशितं प्रथमम्, काश्मीरग्रन्थावल्यां १९४७ ई० वर्षे प्रकाशितं द्वितीयम्, पांडीचेरीतश्च भागत्रयेषु (१९६३,१९६८,१९७७ ई०) प्रकाशितं तृतीयम्। अत्र काश्मीरसंस्करणपृष्ठसंख्या द्रष्टव्या।

८. "इण्ट्रोडक्शन टू दि पाञ्चरात्र एण्ड दि अहिर्बुध्न्यसंहिता" (पृ. ५-११) इत्याख्यस्तस्य ग्रन्थोऽवलोकनीयः।

९. लीलावत्याख्यः शिवागमः शिवागमोपागमसूचीषु न दृश्यते। पांडीचेरीसंस्करणेऽप्यस्य परिचयो नैव दत्तः। डॉ. श्रार.सी. हाजरामहोदयः "स्टडीज इन उपपुराणाज" इत्यस्य ग्रन्थस्य प्रथमे भागे (पृ. १३) एकाम्रपुराणीयोपपुराणनामावल्यां लीलावतीपुराणं निर्दिशति, द्वितीये च भागे (पृ. ६२६-६२७) नाद्याप्यस्य कुत्राप्युद्धरणादिकमुपलभ्यत इति वक्ति। शिवधर्म-शिवधर्मोत्तरप्रभृतीनामुपपुराणानां नामान्युपागमेषु दृश्यन्ते। तेन केषाञ्चनोपागमानामुपपुराणेषु समजायत समावेशो गच्छता कालेनेति वक्तुं शक्यते।

१०. वैरोचनशिवाचार्यविरचितोऽयं ग्रन्थो भागद्वयात्मको नेपालराजकीयपुस्तकालयतः २०२३, २०२५ वैक्रमाब्दयोः प्रकाशितः।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रतिष्ठाकल्पकौमारं किरणं पिङ्गलामतम् ।
देव्यामतं मयं नन्दि प्रतिष्ठापारमेश्वरम् ॥
भास्करं लिङ्गकल्पं च विद्यापुराणवाठुलम् ।
शक्राख्यं वामदेवं च द्विधा पैतामहं तथा ॥
बाणगर्गमतं याम्यं हंसाख्यं वैश्वकर्मकम् ।
प्रतिष्ठातन्त्राण्येतानि शिवोक्तान्येकविंशतिः ॥ (२।१७९-१८१)

इत्येवमेकविंशतिसंख्याकानां शिवोक्तानां प्रतिष्ठातन्त्राणां नामानि प्रदर्शितानि । सर्वाण्येतानि प्रतिष्ठातन्त्राणि शिवागमेषु तदुपागमेषु वा, क्वचन उपपुराणेषु वा समाविशन्ति ।

न वेदे त्रिविधं लिङ्गं न च प्रासादलक्षणम् ।
न द्वारं मण्डपादिश्च स्थापनं न शिवादिके ॥ (२।१५६)

इति च तत्रैव प्रोच्यते । तेन त इमे विषयाः पुराणेष्वागमेभ्यो गृहीता इति स्वीकार्यम् ।

न वेदे ग्रहसंचारो न शुद्धिः कालबोधिनी ।
तिथिवृद्धिक्षयो वापि न पर्वग्रहनिर्णयः ॥
इतिहासपुराणैस्तु कृतोऽयं निर्णयः पुरा ।
यन्न दृष्टं हि वेदेषु तत्सर्वं लक्ष्यते स्मृतौ ॥
उभयोर्यन्न दृष्टं हि तत्पुराणैः प्रगीयते ।
(बृ० ना० २।२४।१९-२१)

इति च स्वयं पुराणान्यपि वर्णयन्ति ।

अथ तन्त्रविधिं वक्ष्ये पुराणेष्वपि गीयते ।
तन्त्रे चैव प्रतिष्ठां च कुर्यात् पुण्यतमेऽहनि ॥ (२।१।११।१)

इत्यादिना भविष्यपुराणेऽपि[11] वृक्षारामवापीकूपतडागादीनां प्रतिष्ठा तन्त्रानुसारेणैव वर्णिता ।

द्विविधं कर्म भवति—इष्टं च पूर्तं चेति । तत्रेष्टं ज्योतिष्टोमादिकं वैदिकं

११. चित्रकूट(चित्तौड़)दुर्गं निकषा घोसुण्डीनामके ग्रामे समुपलब्धे प्राचीने ब्राह्मीलिप्युत्कीर्णे शिलाशासने सशिलाप्राकारा वाटिका वासुदेवसङ्कर्षणाभ्यां समर्पितेति वर्ण्यते । सात्वतसंहिता च पाञ्चरात्रीया निर्दिशति—"यः सप्राकारमारामं संप्रयच्छति वै विभोः । नानापुष्पफलोपेतं वापीद्रुमसमाकुलम् ॥ साब्जतोयाशयोपेतं माकखञ्जसमन्वितम् । स नन्दनवने भोगान् भुक्त्वा यात्यच्युतालयम् ॥" (२५।३६६-३६७) इति । सात्वतसंहिताया उपोद्घातोऽस्मदीयोऽत्र द्रष्टव्यः (पृ. ७) ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कर्म आमुष्मिकम्। पूर्तं च वृक्षारामवापीकूपतडागादीनां निर्माणमैहिकफलदं कर्म। "धर्मो द्विविधः—इष्टः, पूर्तश्चेति। तत्रेष्टो वैदिकः, पूर्तस्तान्त्रिकः" (श्लो० १९) इति तत्त्वप्रकाशव्याख्याकारः[१२] कुमारदेवो भणति। तेन पूर्तकर्मणां पुराणेषु कृतो विस्तारस्तन्त्रागमाननुसरतीति प्रासादमूर्तिनिर्माणप्रतिष्ठादयः, वापीकूपतडागादि-निर्माणप्रतिष्ठादयश्च विषया नूनमिदम्प्रथमतया तन्त्रागमेष्वेव वर्णिता इत्यङ्गी-कार्यम्।

त्रिपदार्थं चतुष्पादं महातन्त्रं प्रचक्षते।
भोगमोक्षक्रियाचर्याह्वयाः पादाः प्रकीर्तिताः॥ (१।६३।१३)

इत्यपि बृहन्नारदीये दृश्यते। पति-पशु-पाशात्मकपदार्थत्रयप्रतिपादका ज्ञान(विद्या)-योग-क्रिया-चर्याख्यपादचतुष्टयात्मकाः शैवागमा भवन्तीति मनीषिणा-मतिरोहितमेतत्। तेन बृहन्नारदीयेऽस्मिन् श्लोके भोगपदस्य स्थाने योगपदेन भाव्यम्। सम्पूर्णोऽयमध्यायोऽशुद्धिभूयिष्ठः शैवागमीयतत्त्वप्रकाशादिग्रन्थ-साहाय्येन शोधयितुं शक्यते। अत्र केचन श्लोकाः सद्योज्योतिःशिवाचार्यग्रन्थेषु भोगकारिकादिषु अष्टप्रकरणनाम्ना[१३] मुद्रितेषु समुपलभ्येरन्। कूर्मपुराणे उत्तरे भागे वर्तते ईश्वरगीता नाम। सा शैवागमसिद्धान्तान् सार्वात्म्येनानुसरति। तत्त्व-प्रकाशटीकाकारः कुमारदेवस्तां प्रमाणत्वेनोद्धरति। पुराणागमयोः सान्निध्यं तेनानुमातुं शक्यते। तत्त्वप्रकाशव्याख्याकारः शैवोऽघोरशिवाचार्यः—

अद्वैतवासनाविष्टैः सिद्धान्तज्ञानवर्जितैः।
व्याख्यातोऽत्रान्यथाऽन्यैर्यं स ततोऽस्माकमुद्यमः॥

इति स्वव्याख्यारम्भे भणति। अत्र स कुमारदेवकृतां टीकां स्मरतीव। स्मार्तदृष्टिर्हि कुमारदेवस्य व्याख्यायां जागरूका विद्यते, यतो हि स आगमशास्त्राणीव श्रुतिपुराणवचनान्यपि प्रमाणीकरोति। पञ्चदेवोपासनपरा एषैव दृष्टिः पुराणे-ष्वपि जागर्तितराम्। शिवनारायणयोरैक्यवत् तत्र शक्ति-स्कन्द-गणेश-सूर्यादीना-मुपासना तथैव वर्णिता, यथा हि प्रपञ्चसार-शारदातिलकप्रभृतिषु तान्त्रिकेषु

१२. कुमारदेवोऽयं गुर्जरदेशे चालुक्यराज्यसंस्थापकस्य मूलराजस्य नृपतेः (१०९० ई.) गुरुः कुमारशिवः प्रतीयते, येन हि सिद्धपुरे सहस्रौदीच्यानुदीचीतः समाहूय स्मार्त-धर्मप्रतिनिधिभूतो रुद्रमहालयाख्यः प्रासादः प्रतिष्ठापितः।

१३. देवसालपुरीशिवागमसिद्धान्तपरिपालनसंघेन प्रथमे भागे तत्त्वप्रकाश-तत्त्वसंग्रह-तत्त्व-निर्णयाख्याः सव्याख्या ग्रन्थाः १९२३ ई. वर्षे, द्वितीये च भागे रत्नत्रय-भोगकारिका-नादकारिका-मोक्षकारिका-परमोक्षनिरासकारिकाख्याश्च सव्याख्या ग्रन्थाः १९२५ई० वर्षे, वाणीविलासमुद्रणालये मुद्राप्याष्टप्रकरणनाम्ना प्रसिद्धिमानीताः। अत्र प्रथमचतुर्थ-षष्ठान् विहाय शिष्टाः सर्वे ग्रन्था सद्योज्योतिःशिवाचार्यप्रणीताः सन्ति। शिवदृष्टिकार-सोमानन्दतोऽपि प्राचीन एष आचार्यः।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ग्रन्थेषु दृश्यते। अग्निपुराणादिषु सविशेषम्, अन्यत्रापि सेयं दृष्टिः सर्वत्र प्रोन्मीलिता। एतेन सिद्ध्यति यत् पुराणानां न केवलं वेदार्थोपबृंहकत्वम्, अपि त्वन्येऽपि विषया अत्र संकलिताः, ये हि वेदेषु नोपलभ्यन्ते। ते च बाहुल्येन तन्त्रागमीया इति नूनं पुराणानामागमानुवर्तित्वमिति को नामाऽत्र सन्देहस्यावसरोऽवशिष्यते।

उपपुराणेषु कृतभूरिपरिश्रमो डॉ० आर० सी० हाजरामहोदयः[१४] पुराणेषु तान्त्रिकप्रभावं चिन्तितवान्। स पाञ्चरात्रसंहिताः शैवागमांश्चात्रैवान्तर्भावयतीति तदुचितमेव, किन्तु तन्त्राणां ब्राह्मणविरोधित्वमवैदिकत्वं चेत्यादिप्रतिपादनं तत्कृतं नैवास्मभ्यं रोचते। भारतीये वाङ्मये विरोधपरिहारप्रवणायां समन्वयात्मिकायां दृष्टौ जागरूकायां तत्र ब्राह्मण-बौद्ध-जैनादयो विभागा भगवतो महाकालस्य कलनात्मिकां वृत्तिमेव सूचयन्ति। सर्वासामासां दृष्टीनां विस्तारकाः प्रायो ब्राह्मणा एव सन्ति। तेन केवलं वैदिकवाङ्मस्य कृते कृतो ब्राह्मणशब्दप्रयोगो भारतीये समाजे विद्वेषोत्पादक इव, संकोचोन्मीलक इव भवतीति साहित्येतिहासे भ्रान्तिभरितोऽयं शब्दः सर्वथा प्रयोगानर्हं इति विशेषतोऽवधेयोऽयं विषयो विपश्चिद्भिः।

बादरायणीये ब्रह्मसूत्रे तर्कपादे सांख्य-योग-पाञ्चरात्र-पाशुपतादिमतानामवैदिकत्वमुद्घोष्यते। महाभारते च शान्तिपर्वणि नारायणीयोपाख्याने—

सांख्यं योगः पाञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा।
ज्ञानान्येतानि राजर्षे विद्धि नानामतानि वै॥ (३४९।६४)

इत्येवं सर्वेषां प्रामाण्यमूरीक्रियते। "स्वयं प्रमाणान्येतानि न हातव्यानि हेतुभिः" इति हि तत्रत्यस्योत्तरार्धस्य पाठान्तरं दृश्यते। कृतान्तपञ्चकस्यैतस्य प्रामाण्यप्रतिपादकानि भूयांसि वचांसि पुराणागमेषु धर्मशास्त्रटीकानिबन्धेषु च समुपलभ्यन्ते। महाभारते पूर्वोक्त एव प्रकरणे मतानामेषां प्रवक्तार एवं निर्दिष्टाः—

सांख्यस्य वक्ता कपिलः परमर्षिः स उच्यते।
हिरण्यगर्भो योगस्य वेत्ता नान्यः पुरातनः॥
अपान्तरतमाश्चैव वेदाचार्यः स उच्यते।
प्राचीनगर्भं तमृषिं प्रवदन्तीह केचन॥
उमापतिर्भूतपतिः श्रीकण्ठो ब्रह्मणः सुतः।
उक्तवानिदमव्यग्रो ज्ञानं पाशुपतं शिवः॥
पाञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वेत्ता तु भगवान् स्वयम्।
(३४९।६५-६८) इति।

१४. स्टडीज इन दि पुराणिक रिकार्ड्स ऑन हिन्दू राइट्स एण्ड कस्टम्स (अ. ५, पृ. २६०-६४)।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सर्वेषामेषां मतानां प्रामाण्यं च तत्रैवं निर्दिश्यते—

सर्वेषु च नृपश्रेष्ठ ज्ञानेष्वेतेषु दृश्यते।
यथागमं यथाज्ञानं निष्ठा नारायणः प्रभुः॥
(३४९।६८-६९) इति।

भगवद्गीता च सांख्यं योगम् उपनिषदः पाञ्चरात्रं च सम्यग् व्याख्यातीति को नाम विद्वान् न जानीते। एकान्तभावोपपादकमेकायनं धर्ममेव प्राधान्येन प्रतिपादयति सेत्यपि केचन वदन्ति। शिवपुराणे[१५] श्रौतः स्वतन्त्रश्चेति द्विविधः शिवागमः प्रतिपाद्यते। तत्र श्रौतः शतकोटिप्रविस्तरः, यत्र पाशुपतं व्रतं ज्ञानं च वर्ण्यते। एवं च सांख्ययोगयोरिव पाञ्चरात्रपाशुपतमतयोरपि प्रामाण्ये न कश्चन विसंवादो महाभारतपुराणादिषु। पुराणेषु यथा केषाञ्चन मतानां मोहकत्वमुक्तम्, तथैव तत्र—"मायावादमसच्छास्त्रं प्रच्छन्नं बौद्धमुच्यते" (पद्म० ६।२६३।७१) इत्यप्युच्यते। तेनार्थवादन्यायेन संगमनीयानि तादृशानि पुराणवचनानि। शाक्तागमेषु समुपबृंहिता भगवत्यास्त्रिपुरसुन्दर्याः श्रीचक्रस्य च वरिवस्या शाङ्करेषु मठेषु सबहुमानं प्रवर्तत इति जानन्त्येव मनीषिणः।

पाञ्चरात्रपाशुपतमतयोः प्राचीनताविषये डॉ० आर० जी० भाण्डारकर-डॉ० हेमचन्द्ररायचौधरीप्रभृतिभिर्विद्वद्भिर्विचारितम्। कृतान्तपञ्चकमुपजीव्यैव रामायणमहाभारतयोर्वर्तमानानां महापुराणानां च प्रवृत्तिः समजायतेति तत्र तत्र सिद्धान्तानामेषां समासेन व्यासेन चोपवर्णनदर्शनादङ्गीकर्तव्यम्। तेन ८०० ई० वर्षेभ्यः पूर्वं पुराणेषु तान्त्रिकः प्रभावो नैव दृश्यत इत्युक्तिर्नैव क्षोदक्षमा। न केवलं मन्त्रन्यास-अभिचारकर्म-यन्त्रमण्डपनिर्माणादय एव तान्त्रिका आगमिका वा विषयाः, यावत् पूर्वोद्धृतप्रतिष्ठालक्षणसारसमुच्चयवचनप्रामाण्येन प्रासादमूर्तिनिर्माणप्रतिष्ठादयो विषया इदम्प्रथमतया तत्रैव प्रतिपादिताः। दृश्यन्ते च त इमे विस्तरेण वर्णिता विविधेषु पुराणेषु। डॉ० हाजरामहोदयः स्वयमपि वराहादिपुराणनिर्दिष्टान् पाञ्चरात्रशैवागमान् तद्विषयांश्च निर्दिशति। साम्प्रतिका ऐतिहासिकास्तन्त्रागमशास्त्राणां प्रवृत्तिमष्टमशताब्दीपरवर्तिनीं साधयन्ति। तेषामेवात्र प्रभावः प्रतीयते।

कृष्णयजुर्वेदसंहितारण्यकयो रुद्रस्याघोरवामदेवादिपञ्चमुखानां भस्मोद्धूलनादिविधीनां च दृश्यते तादृगेव स्वरूपम्, यादृशं हि प्रतिपादितं पाशुपतसूत्रकारेण लकुलीशेन। स हि रुद्रस्याघोरादिस्वरूपपञ्चकप्रतिपादिकां पञ्चाध्यायीं प्रणीतवान्, तत्र प्रत्यध्यायं क्रमशः कार्य-कारण-योग-विधि-दुःखान्तांश्च दार्शनिकपद्धत्या व्याख्यातवान्। भाष्यकारः कौण्डिण्यस्तानि सूत्राणि व्याकरोति। लाकुलाः,

१५. वायुसंहितायाः पूर्वभागे (२३।११) द्रष्टव्यमेतत्।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मौसुलाः, कारुकाः, वैमलाश्चेति चतुर्विधाः पाशुपताः स्वच्छन्दादिशास्त्रेषु वर्ण्यन्ते, व्याख्यातारश्च तेषां स्वरूपं विशदयन्ति । लकुलीशशिष्यो मुसुलेन्द्रो हृदयप्रामाणाख्यं ग्रन्थं संदृब्धवानिति[16] रामकण्ठप्रामाण्येन प्रतीयते ।"श्रीलकुलीशशिष्येण मुसुलेन्द्रेण कारोहणस्थानावतीर्णेन चापरेण····क्षेमेशब्रह्मस्वामिप्राप्तिहेतुक्रियाबहुलाः स्वे स्वे शास्त्रे व्रतविशेषा उक्ताः" इति च[17] क्षेमराजो वक्ति । पाशुपताद्यागमनिर्दिष्टाः केचन विषयाः साम्प्रतिकैतिहासिकदृष्टया प्राचीने[18] वायुपुराणे समुपलभ्यन्ते। तेनाष्टमशताब्दीतः पूर्वं तन्त्रागमशास्त्राणां प्रवृत्तिर्नासीदिति[19] विकल्पप्रायमिदं वचः । अग्निपुराण-गरुडपुराणयोरिवान्येष्वपि पुराणेषु तन्त्रागमशास्त्रीयाणि प्रकरणानि समानानुपूर्वीमनुसरन्ति समुपलभ्येरन्नित्येतदर्थं प्रयतमानैरस्माभिर्भवितव्यम् । पौराणिका हि पुराणान्तरेभ्यः शास्त्रान्तरेभ्यो वा गृहीतानि प्रकरणान्यानुपूर्व्या केवलं संबोधनादिपदपरिवर्तनपुरस्सरं परिगृह्णन्तीति पूर्वमेवाग्निपुराणप्रामाण्येन प्रपञ्चितम् ।

इदमत्रावधेयम्—पुराणानि निगमागमोभयमूलकानीति सुनिश्चितम्, किन्तु तत्र निगमाख्याया वैदिक्या दृष्टेरेव प्राधान्यं दरीदृश्यते । तत्र हि वेदानां परमं प्रामाण्यम्, वर्णाश्रमव्यवस्थायाश्च सार्वात्म्येन स्वीकार इत्यत्र नास्ति संशीतिलवलेशोऽपि ।[20]

शैवागमा वैष्णवागमाश्च परस्परं विरोधमुखेन प्रवर्तन्ते । आगमीयोऽयं दोषः पुराणेषु न दृश्यते । पुराणेषु शैववैष्णवादिविभागे जागरूके सत्यपि सर्वत्राव्याहतं शिवनारायणयोरैक्यं प्रतिपाद्यते । पुराणानां सात्त्विकत्वादिविभागः—"रजोजुषे जन्मनि, सत्त्ववृत्तये स्थितौ, प्रजानां प्रलये तमःस्पृशे" इति कादम्बरीकारमहाकविबाणभणितिसरण्या व्याख्येयः । यथा एकमेव ब्रह्म कृत्यभेदेन समाख्याभेदमनुभवतीव, तथा पुराणान्यपि सात्त्विकादिविभागवन्ति भवन्ति । नात्राधरो-

१६. परमोक्षनिरासकारिकाव्याख्यानं (श्लो. ३) तस्य द्रष्टव्यम् ।

१७. स्वच्छन्दतन्त्रं (१०।११३४-३५) तद्व्याख्यानं चात्रावलोकनीयम् ।

१८. वर्णाश्रमकृतैर्धर्मैर्विपरीतं क्वचित् समम् ॥ श्रुत्यर्थैरध्यवसितं पशुपाशविमोक्षणम् । सर्वेषामाश्रमाणां तु मया पाशुपतं व्रतम् ॥ उत्पादितं शुभं दक्ष सर्वपापविमोक्षणम् । (३१।२९४-२९६) इत्यत्र पाशुपतव्रतस्य पशुपाशविमोचनपूर्वकपतित्वसम्पादत्वं वर्ण्यते ।

१९. "शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः" (१।९) इति हि योगसूत्रे विकल्पलक्षणमुच्यते ।

२०. "नलिनीपत्रसंहत्यां सूक्ष्मसूच्यभिवेधने । दले दले तु यः कालः स कालो लववाचकः ॥" (१।२९) इत्येवं प्रपञ्चसारे लववाचकस्य सूक्ष्मतमस्य कालस्य लक्षणं वर्ण्यते ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

र्ध्वीभावः कश्चित् । तेन वामन-वराह-कूर्मादिविष्ण्ववतारनामाङ्कितानि पुराणानि सात्त्विकानि, तत्र च विष्णोरेव महिमा गीयत इति प्रायोवादमात्रम् । एवं च कूर्मपुराणं पूर्वं वैष्णवमासीत्, अधुना तत्र शैवोपादानानां प्राबल्यं संजातमित्येवं-प्राया[21] उक्तयो नैवोचिताः प्रतीयन्ते । बृहन्नारदीये पूर्वभागे ६३ तमेऽध्याये पाशुपतं ज्ञानं वर्ण्यते, किन्तु तस्य प्रकरणस्योपक्रम एवं क्रियते—

श्रृणु नारद वक्ष्यामि तन्त्रं भागवतं तव ।
यज्ज्ञात्वाऽमलया भक्त्या साधयेद्विष्णुमव्ययम् ॥ (६३।१२)

अत्र पाशुपतं तन्त्रं भागवतनाम्ना, भगवान् शिवश्च विष्णुनाम्नाऽभिधीयते । शिवनारायणयोरैक्यप्रतिपादिका सैषा दृष्टिर्न केवलं कूर्मपुराणे, महाभारतादिष्वन्येषु पुराणेषु च सर्वत्राप्रतिहता विराजते ।

ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः ।
ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणा ॥ (६।५।७४)

इत्येवं षड्भिरेभिर्गुणैरन्वितो भगवानित्युच्यते विष्णुपुराणे, व्यूहवासुदेवश्च पाञ्चरात्रागमेषु ।

सर्वज्ञता तृप्तिरनादिबोधः स्वतन्त्रता नित्यमलुप्तशक्तिः ।
अनन्तशक्तिश्च विभोर्विधिज्ञाः षडाहुरङ्गानि महेश्वरस्य ॥ (१२।१३)

इति च माहेश्वरं षाड्गुण्यं वर्ण्यते वायुपुराणे । भक्तिस्तोत्रकारोऽवधूतसिद्धोऽपि गायति—

ऐश्वर्यमप्रतिहतं सहजो विरागस्तृप्तिर्निसर्गजनिता वशितेन्द्रियेषु ।
आत्यन्तिकं सुखमनावरणा च शक्तिर्ज्ञानं च सर्वविषयं भगवंस्तवैव ॥ इति ।

वैष्णव्यां शैव्यां च दृष्टौ समन्वयाधायकः काश्मीरक उत्पलवैष्णवः—"भेदः सर्वज्ञतादीनां ज्ञानादीनां च नास्त्यमी" (पृ० १०३) इत्यादिना स्पन्दप्रदीपिकायां शैवेषु सर्वज्ञतादिषु, वैष्णवेषु ज्ञानादिषु च गुणेषु सामञ्जस्यमुन्मीलयति । सेयं सामञ्जस्यापादिका दृष्टिः पुराणेष्वपि सर्वत्राव्याहता प्रसरतीत्यनुपदमेवोक्तम् । अस्यां स्थितौ पुराणेषु शैववैष्णवादिसम्प्रदायदृष्टीनामुद्भावनं बुद्धिविलसितप्रायमेव मन्तव्यम् ।

लाकुलादिशास्त्राणां[22] मोहकत्वमित्यत्र ब्रह्मसूत्रतर्कपादव्याख्यातॄणां

२१. डॉ० हाजरामहोदयः पूर्वोक्ते ग्रन्थे कूर्मपुराणविवरणप्रसङ्गे (पृ. ६४) प्रतिपादयत्येतत् ।

२२. "अन्यानि चैव शास्त्राणि लोकेऽस्मिन् मोहनानि तु । वेदवादविरुद्धानि मयैव कथितानि तु ॥ वामं पाशुपतं सोमं लाकुलं चैव भैरवम् ।" (२।२७।१४५-१४६) इत्यादिना कूर्मपुराणादिषु ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रभावः, मायावादमसच्छास्त्रमित्यत्र च दाक्षिणात्यानां वैष्णवानां प्रभावोऽन्वेषणीयः। मायावादस्यासच्छास्त्रत्वं नाद्याप्यूरीक्रियते, यद्यप्याधुनिकास्तत्र बौद्धदर्शनप्रभावं गवेषयन्ति। एवमेव पाञ्चरात्रपाशुपताद्यागमानां मोहकत्वं नाद्यापि केनाप्यङ्गीक्रियते, प्रत्युत तेषु तेषु पुराणेषु स्मृतिनिबन्धेषु च तत्रत्या विषया व्यूहवाद-षाड्गुण्यवादादयो विधिमुखेनैव वर्णिताः।

शैवशाक्ताद्यागमान्तर्गतानां कौलिकादिमतानां मोहकत्वं प्रत्युतावश्यमेवाङ्गीकार्यम्। सत्यं कौलमतप्रायं वज्रयानमारूढा बौद्धा मोहग्रस्ता भगवतो बुद्धस्योपदेशान् सर्वथा विस्मृत्य विलयं गता भारते वर्षे। "जुगुप्सितं धर्मकृतेऽनुशासतः स्वभावरक्तस्य महान् व्यतिक्रमः" (१।५।१५) इति भागवतीये पद्ये कौलिकेषु वज्रयानीयेषु च तन्त्रेषु प्रदर्शिता [२३]अर्घ्यनिष्पादनमुखा विधयः समालोचिता इव दृश्यन्ते। अत एव धर्मशास्त्रीयनिबन्धकारेण वल्लालसेनेन केषाञ्चन पुराणोपपुराणादीनामपि प्रामाण्यं श्रौते स्मार्ते च कर्मणि हेतुप्रदर्शनपुरस्सरं सर्वथा परिहृतम्।

एतेन सर्वेषां शाक्ततन्त्राणामप्रामाण्यमर्वाचीनत्वं वा न साधयितुं शक्यते। ब्रह्माण्डपुराणान्ते वर्तमानस्य ललितोपाख्यानस्य खिलभागत्वं भवतु नाम। मत्स्यपुराणे (१३।२६-५४) देवीभागवते च स्थलद्वये (७।३०।५५-८४; ७।३८।५-३१) स्थापिताऽष्टोत्तरशतपीठनामावली मध्यभागसंनिविष्टा नैव तथा कल्पयितुं शक्यते। मार्कण्डेयपुराणे[२४] देवीमाहात्म्यम्, कूर्मपुराणे च देव्या अष्टोत्तरसहस्रनामस्तोत्रं तदङ्गभूतमेव मन्तव्यम्। सप्तशतीपाठाङ्गतया स्वीकृतस्य कीलकस्तोत्रस्य विशुद्धज्ञानदेहायेत्याद्यः श्लोकः श्लोकवार्त्तिकस्य भट्टकुमारिलकृतस्य मङ्गलश्लोकतां धत्ते। "सर्वमङ्गलमाङ्गल्ये" (११।७) इत्यादिको दुर्गासप्तशतीश्लोकः ६०८ ई० वत्सराङ्किते दधिमती(मातृ)शिलालेखे "देवीं दधिमतीं विज्ञापयति" इत्युक्त्वा समुट्टङ्क्यते। षष्ठशताब्दीभवेन महाकविना सुबन्धुना[२५]वासवदत्तायाम्—"भिक्षुकीव तारानुरागरक्ताम्बरधारिणी भगवती सन्ध्या समदृश्यत" इत्येवं बौद्धानां देवी भगवती तारा स्मर्यते। उदयपुरस्थे पुरातत्त्वसंग्रहालये संरक्षिते

---

२३. उभयसामरस्यसमुत्थः कुण्डगोलकाख्यो द्रव्यविशेषोऽर्घ्यत्वेनात्र परिकल्प्यते (तन्त्रालोकविवेके, १५।१६६)। स्वयम्भुकुसुमादीनि चात्र पूजायामुपादीयन्ते। जुगुप्सितानि तान्येतानि कर्माणि।

२४. "अर्धमात्रास्थिता नित्या यानुच्चार्या विशेषतः" (१।७४) इति दुर्गासप्तशतीपद्येऽर्धमात्राया अनुच्चार्यत्वमुच्यते। प्रणवादिपिण्डमन्त्रेषु स्थितानामर्धचन्द्रादिसमनान्तानां ध्वनीनामर्धमात्रात्मकत्वमनुच्चार्यत्वं च शैवशाक्तागमेष्वेव सविशेषं प्रतिपाद्यते। तेन तत्प्रतिपादकानां तन्त्राणां दुर्गासप्तशतीतः पूर्वं स्थितिरवश्यमेव स्वीकार्या।

२५. "दी कल्ट आफ तारा" (पृ० ७) इत्याख्यो ग्रन्थ एतदर्थं द्रष्टव्यः।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

४९० ई० वर्षे समुत्कीर्णे उदयपुरमण्डलान्तर्गते 'छोटी सादड़ी'-स्थानसमीपवर्तिनि गिरौ चित्रकूट-(चित्तौड़)दुर्गं निकषा वर्तमाने भ्रमराम्बामन्दिरस्य गर्भगृहे स्थापिते[२६] शिलालेखे भगवती भ्रमराम्बा स्तूयते, या हि भ्रामरीति नाम्ना दुर्गासप्तशत्यां (११।५५) स्मृता। एवं च पुराणेषु शैवाः, वैष्णवाः, शाक्ताश्च आगमाः प्रायः प्रामाण्यमुखेनैवोपन्यस्ता इत्येव युक्तियुक्तं प्रतिभाति।

न चेदं पुराणरचनाकार्यं पाञ्चरात्र-पाशुपत-शाक्ताद्यागमानुयायिभिः कृतम्। वैदिके वाङ्मये परमश्रद्धालुभिरागमानुशीलनपरायणैरसाम्प्रदायिकैः पौराणिकैः स्मार्तधर्मप्रतिष्ठाप्रवणैः शिवनारायणयोरैक्यमित्येवंप्रायां समन्वयात्मिकां दृष्टिमुन्मीलयद्भिस्तदिदं महत्कार्यं सम्पादितम्। अत्र वायुपुराणस्य कानिचन वचनानि विशेषतोऽवधेयानि सन्ति—"पुराणं संप्रवक्ष्यामि ब्रह्मोक्तं वेदसंमितम्। धर्मार्थन्यायसंयुक्तैरागमैः सुविभूषितम्॥" (१।११) इति, "योगधर्मा बहुविधाः सांख्या भागवतास्तथा।....ब्राह्मं शैवं वैष्णवं च सौरं शाक्तं तथार्हतम्। षड् दर्शनानि चोक्तानि स्वभावनियतानि च॥" (१०४।१४,१६) इति, "नातः परतरं किञ्चिन्निगमागमयोरपि" (१०४।५४) इति च। वायुपुराणसदृशानां प्राचीनानां पुराणानामेभिर्वचनैस्तेषां निगमानुवर्तित्वमिव आगमानुसारित्वमपि नूनं सुतरां सिद्धयति॥

---

२६. शिलालेखस्य परिचयः 'एपिग्राफिया इण्डिका'–पत्रिकायाः ३० वर्षीये चतुर्थेऽङ्के १२०-१२७ पृष्ठेषु प्राप्तव्यः।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आङ्गलभाषानिबद्धाना लेखानां संक्षेपा:

देवीपुराणोक्तं भारतीयकलाविवरणम्

DEVĪ PURĀṆA ON INDIAN ART

MANABENDU BANERJEE

देवीचरितं देवीपूजाविधानं चाधिकृत्य देवीपुराणं विरचितम्। शाक्तधर्म-विषये प्रमाणभूतमिदम्। देव्या घोरनामकस्य दैत्यस्य वधोऽत्र विशेषेणोपवर्णितः। उपपुराणमिदं चतुष्पादयुतम्। प्रतिपादं ये विषया स्त आदावेव उक्ताः। वस्तुतो द्वितीयपादोक्ता विषया एव प्रचलिते देवीपुराणे दृश्यन्ते, अतो गम्यते मूलभूतं देवीपुराणं बृहत्तरमासीदिति।

हाजरामहोदयेनास्योपपुराणस्य उत्तरा सीमा ८५० खीष्टीयाब्दमितेति निर्धारिता, पूर्वासीमा च खीष्टीयं षष्ठं शतकमिति। बहुभि र्निबन्धग्रन्थप्रणेतृभिरस्य वाक्यान्युद्धृतानि। उपपुराणमिदं भारतवर्षस्य पूर्वभागे विरचितम्, वङ्गदेशेऽस्य रचनाभूदिति संभाव्यते।

मूर्तिप्रासादादि-निर्माणविषये चारुकलाविषये च बहूक्तमस्मिन्नुपपुराणे; द्रष्टव्याः २–४–११–१२–२२–३५ तमा अध्यायाः। एषु चक्रदोला-धारायन्त्र-परिखा-घण्टा-चामर-ध्वज-इन्द्रध्वज-पटचित्रादीनामुल्लेखो दृश्यते, क्वचिदेतेषां स्वरूपविवरणपराणि विशेषणान्यपि दत्तानि।

मन्दिर-मूर्ति-निर्माणविषयेऽत्र बहूक्तम्। मन्दिरनिर्माण-मन्दिरप्रकारावधि-कृत्य विशिष्टानि कथनानि उपलभ्यन्ते; मन्दिरमूर्तिसंबद्धानि मानान्यपि चोक्तानि। तथैव दुर्ग-नगरनिर्माणादिविषयकाणि कथनानि बहुत्र दृश्यन्ते। देवीवाहनानां देवीधृतास्त्राणां च विशदं विवरणमपि प्रदत्तमत्र। देवीधृतालङ्काराणां विस्तरेण उल्लेखो दृश्यते। देव्या चतुःषष्टिराकाराः, तेषां विभागश्चात्र स्फुटमुक्ताः। गणेशस्य, मातृणां, विद्यानाम्, ऋतूनां, रुद्राणां च मूर्तीनां विवरणमपि क्वचिद् उपनिबद्धम्। मूर्त्युपादानभूतानां द्रव्याणामपि उल्लेखः पञ्चाशत्तमेऽध्याये दृश्यते।

जीर्ण-विध्वस्तानां मूर्तीनां मन्दिराणां च संस्कारः कथं विधेय इत्यप्यत्र दर्शितम्; मन्दिरेषु देवमूर्तयः कथं स्थाप्या इत्यपि विवृतम्। मन्दिरसंबद्धानाम् उद्यान-भित्तिचित्र-घटिकायन्त्रादीनामपि उल्लेखः क्वचित् समुपलभ्यते। अन्त-रान्तरा च भेरी-शङ्ख-मृदङ्गादीनां वाद्ययन्त्राणां नामानि दृश्यन्ते। मन्दिरसंबद्धं नर्तनं संगीतं च क्वचिदुल्लिखितम्।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विद्यासंबद्धानि कानिचिद् वचनान्यप्युक्तानि। पुस्तकवाचनम्, शास्त्र-लेखनम्, ताडीपत्रनिर्माणम्, चर्माधारे पत्राणां स्थापनम्, पट्टिकाधारः, रज्जुबन्धनम् इत्येते विषया अत्र उक्ताः।

यवन-(मुसलमान)शासनात् प्राग् येषां प्रासाद-मन्दिरादीनां निर्माणं विहितम्, तेषां प्रायेण नाशः समजनि; अतो देवीपुराणोक्तरीतिमाश्रित्य ये प्रासादादयो निर्मिताः, तेषां दर्शनं दुर्लभमेव। पूर्वभारतवर्षीया भूमिरेव अस्या दुर्लभताया मुख्यो हेतुरिति विज्ञायते। मन्दिरादीनां ध्वंसो विद्वेषादिवशाद् मनुष्यैरपि कृत इत्यत्र न संशयलेशोऽपि।

बौद्धालयविषयकं नारदपुराणवचनम्

THE NĀRADA-PURĀṆA ON BAUDDHĀLAYA

SMT. KRISHA KANTI GOPAL

बौद्धालयपरकास्त्रयः श्लोका नारदीयपुराणे पठ्यन्ते (१।१५।५१–५३)। उक्तमत्र–महापद्यपि यो द्विजो बौद्धालयं विशेन्न तस्य निष्कृतिर्भवतीति; बौद्धाः खलु वेदविनिन्दकाः, पाषण्डिनश्च; अतस्ते द्विजैरवेक्षणानर्हाः, ज्ञानतोऽज्ञानतो वा बौद्धालयो न प्रवेष्टव्यो द्विजैः। ज्ञानतो यदि कश्चिद् द्विजो बौद्धालयं प्रविशेत्, नास्ति तस्य निष्कृतिरिति।

एतत्कथनस्य यत् तात्पर्यं तदैतिहासिकदृष्ट्या चिन्तनीयम्। बुद्ध-बौद्धधर्मविषये सर्वेषां पुराणानामैकमत्यं नास्ति। अस्यानैक्यस्य को हेतुरित्यपि विचार्यम्। किं च कथं वा बुद्धो विष्णोरवताररूपेणाभ्युपगतः, कया च दृष्ट्या बौद्धमतं पुराणेषु प्रतिपादितम्, बौद्धमतस्य प्रभावो वैदिकधर्मावलम्बिनां समाजे कीदृश आसीत्—इत्यपि विचार्यमेव।

हाजरामहोदयो विषयेऽस्मिन् वक्ति यद् बौद्धमतस्य पतनकाले बौद्धनिन्दा प्रवृत्तेति। मतमिदं न युक्तिसहम्। बौद्धमतोत्कर्षकाले बौद्धनिन्दा किमर्थं न कृता वैदिकधर्मपरैर्जनैरिति नोपपादयितुं शक्यते। अतो बौद्धमतनिन्दापराणि पुराणवचनानि अर्वाक्कालिकानीति हाजरामहोदयमतं न श्रद्धातुं योग्यम्। मौर्यशासनान्तिमकाले बौद्धमतनिन्दनप्रवृत्ति ब्राह्मणसमाजे संजातेति विज्ञायते। बौद्धनिन्दापरा दृष्टिः कुमारिल-शंकराचार्यकाले भृशमासीत्, ततः प्राचीने कालेऽपि तथैव; युवान् चुआङ्गमहोदयेनापि ईदृशी स्थितिः परिदृष्टेति प्रसिद्धमेव।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ख्रीष्टीयषष्ठशतकारम्भकाले बुद्धो न विष्णोरवतारस्वरूपेणाभ्युपगत इति हाजरामहोदयो बभाषे। पुराणे बुद्धोऽवतारस्वरूपेण स्वीकृतो, न पुनस्तस्य मतं प्रामाणिकत्वेनाभ्युपगतं पुराणेषु। विचित्रेयं दृष्टिः पुराणकाराणाम्। बौद्धमतं वेदविरोधीति, बौद्धा वेदविरोधिन इति च स्फुटमेवोक्तं पुराणेषु। एवं सत्यपि बोधितरुः पुराणे प्रशंसिता।

विषयमिमं विचारयद्भिरिदमपि चिन्तनीयम्—निन्दाव्यञ्जकः पाषण्डशब्दः कथं बौद्धान् प्रति प्रयुक्त इति (पाखण्डेति शब्दः पाषण्डस्थले क्वचिद् भ्रान्त्या प्रयुज्यते पुराणकारैः)। धर्मसंप्रदायविशेषवाचकरूपेण शब्दोऽयम् अशोकनृपशिला-लेखेषु प्रयुक्तः; नैषु शब्दोऽयं निन्दाभावं व्यनक्ति।

शब्दस्यास्य निर्वचनमज्ञातमेव। पार्षदशब्दाच् शब्दोऽयं निष्पन्न इति केचन मन्यन्ते। कौटलीयार्थशास्त्रे पाषण्डिशब्दोऽपि दृश्यते; पाषण्डानां परिच्छदादि-विषयेऽपि अर्थशास्त्रे बहूक्तम्; निन्द्यचण्डालादिभिः सह एषामुल्लेखोऽपि दृश्यतेऽत्र।

पाषण्डानां निन्दा मनुस्मृतावपि दृश्यते। इमे खलु वेदस्मृतिनिन्दका इति कुल्लूको बभाषे। अर्वाचीनेयं दृष्टिः टीकाकृतः। मन्ये पाषण्डशब्दस्य मूलभूतोऽर्थः 'अनभीष्टः पुरुषः' इति; अस्य वेदविरोधित्वरूपोऽर्थोऽर्वाक्कालिकः। पाषण्डैर्जनाः प्रभाविता न स्युरित्यतस्तेषां बहिर्निवासो विहित इति विज्ञायते।

पाषण्डानां स्वकीया सामाजिकी स्थितिरासीदिति प्रतीयते, अतस्ते पृथग्जनसंघरूपेण विज्ञाता अभवन्। कथमेभि र्व्यवहरणीयं राज्ञेति विशदमुक्तं याज्ञवल्क्येन।

पाषण्डेषु बौद्धा जैनाश्च मुख्यरूपेण गणिताः; संन्यासिनां सन्यासिनीनां च संघ एषु आसीत्। पृथक्भूतजनसंघविशेषवाचकरूपेण प्रयुक्तः पाषण्डेतिशब्दः कालान्तरे बौद्धजैनान् अभिलक्ष्य प्रयुक्त इति प्रतीयते। यद्यपि केषुचन पुराण-वचनेषु बुद्धस्य नाम पाषण्डैः सह न स्मृतः, तथापि एतद्वचनगतेन पाषण्डशब्देन बौद्धा अभिप्रेता इत्यत्र न संशयलेशोऽपि; कानिचन वाक्यानि पुनर्बुद्धं पाषण्डरूपेण वर्णयन्ति।

यतः कालान्तरे पाषाण्डकृतवैदिकधर्मविरोधः सुदृढो जातः, अतः पाषण्ड-शब्देन वेदविरोधि बौद्धमतं लक्षितम्। पाषण्डरूपं मतं येषु ते पाषण्डिन इत्यर्थकः पाषण्डिशब्दोऽपि पुराणेषु प्रयुक्तः। न केवलं बौद्धाः, अपि तु अन्येऽपि केचन वेदविरोधिनः पाषण्डशब्देनाभिहिताः। क्वचित् पुराणेषु पाषण्डशास्त्राणां नामानि कापालभैरवादीनि चोक्तानि।

नारदपुराणे यः पाषण्डिशब्दः प्रयुक्तः, स न संप्रदायविशेषवाची। शब्दो-यमत्र बौद्धसंप्रदायवाचक इति ऐतिहासिकदृष्ट्या निश्चीयते। नारदपुराणस्य

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रचनाकालविषये नैकमत्यं विदुषाम्। नारदीयपुराण-पूर्वभागीयपञ्चदशाध्यायः (यत्र बौद्धालयप्रसंगो वर्तते) कदा विरचित इति विशेषतो विचार्यम्। हाजरा-महोदयमतेन कालोऽयं ख्री० ८७५–१००० इति, काणेमहोदयमतेन ख्री० ७००–१००० इति।

येयं बौद्धालयप्रवेशनिन्दा सा बौद्धस्पर्शस्य अशुचित्वात् कृतेति उपपद्यते। बौद्धालयो न खलु बौद्धगृहस्थजननिवासः, प्रत्युत बौद्धमठः। वैदिकजनदृष्ट्या बौद्धगृहस्थो नात्यन्तं निन्दाभाक्, बौद्धसंन्यासी पुनरतितरां निन्दाभाजनम्।

गुप्तराज्यकालादर्वाग् बौद्धमठेषु दुराचाराणां प्राबल्यं जातम्। बौद्धमठेषु पापाचारबाहुल्यं दृष्ट्वैव नारदपुराणकारेण बौद्धालय (= बौद्धमठ)–प्रवेशो निन्दितः, प्रतिषिद्धश्च। अतएव नारदपुराणीयस्यास्यध्यायस्य रचनाकालो यदि ७००–८५० मितः ख्रीष्टाब्दो निश्चितो भवेत्तर्हि सर्वं सुसमञ्जसं स्यादिति।

पुराणवर्णितः प्रकृतिलयः

PRAKṚTILYA IN THE PURĀṆAS

RAM SHANKAR BHATTACHARYA

ईशोपनिषद्गत-त्रयोदशमन्त्र-व्याख्यानप्रसंगे शंकराचार्येणोक्तम्—"यदुक्त मन्धंतमः प्रविशन्ति इति प्रकृतिलय इति च पौराणिकै रुच्यते" इति। प्रकृतिलय-रूपावस्था सांख्ययोगशास्त्रप्रतिपाद्येषु विषयेषु अन्यतमा। एवं सत्यपि प्रकृतिलय-प्रसंगे यतः शंकराचार्येण पौराणिकस्योल्लेखः कृतः, अतो गम्यते पुराणेषु प्रकृतिलयस्य विवरणं विशदमासीदिति। पुराणोक्तं प्रकृतिलयविवरणं निबन्धे-ऽस्मिन् संगृहीतम्।

प्रकृतिलयशब्दोऽर्थद्वये प्रयुक्तः—(१) प्रकृतौ लय इति; (२) प्रकृतौ लयो यस्य स इति च। अष्टौ प्रकृतयः—अव्यक्तम, महदहंकारौ पञ्च तन्मात्राणि चेति। एषु अन्यतमे योगिनो प्रबलवैराग्यपूर्वको यश्चित्तलयः स प्रकृतिलय इत्याख्यायते। प्रकृतिलयाः खलु बद्धपुरुषाः, न मुक्ताः, यद्यपि इमे कैवल्यपदमिव पदमनुभवन्ति। वैराग्यमिदं न योगशास्त्रीय-परवैराग्यम्; पुरुषतत्त्वज्ञानं नैषु योगिषु विद्यते; अतएव इमे चित्तलयभङ्गे सति पुनः संसरन्ति।

पुराणेषु पञ्चविधगतिवर्णन-प्रसंगे प्रकृतिलयरूपा गतिरुक्ता। वैराग्य-विवरणपरेषु पुराणवचनेष्वपि प्रकृतिलयस्य कथनमुपलभ्यते। प्रकृतिलयगतो यः प्राकृतनामको बन्धः, सोऽपि पुराणेषूक्तः।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रत्येकं प्रकृतिलयानां कालपरिमाणमपि पुराणेषु कथितम्। केषुचिच्च पुराणश्लोकेषु प्रकृतिलयावस्थोपवर्णिता, यद्यपि प्रकृतिलयशब्दो नैतेषु प्रयुक्तः।

अनुशासनपर्वगत-प्रकृतिलय-प्रतिपादकस्य श्लोकस्य यः पाठः महाभारतस्य समीक्षात्मकसंस्करणेऽभ्युपगतः, स न सर्वथा समीचीन इत्यत्र प्रदर्शितम्।

निबन्धान्ते लेखकेनेदं चिन्तितं यत् प्राचीनतरेषु पुराणेषु (यानि आश्रित्य प्रचलितानि पुराणानि प्रणीतानि) प्रकृतिलयविषये पुष्कलं विवरणमासीत्। यतो विषयोऽयं न सर्वजनोपयोगी, चित्ताकर्षकश्च, अतोऽर्वाक्कालिकैः पुराणकारैः संक्षेपेणैवायं प्रतिपादितः। निर्बीजसमाध्यन्तर्गता खल्वियं प्रकृतिलयावस्था; समाधिरयं नैकपुराणवचनेषूक्तः।

पुराणप्रयुक्तशब्दार्थविषये पौराणिकमतविषये च आधुनिकानां विदुषां केचन प्रमादाः

A FEW PURĀṆIC PASSAGES AND VIEWS WRONGLY UNDERSTOOD BY MODERN SCHOLARS

RAM SHANKAR BHATTACHARYA

पुराणप्रयुक्तशब्दार्थव्याख्याने पुराणोक्तमतनिर्धारणे च आधुनिकानां विदुषां दृष्टिः क्वचित् भ्रान्तावलोक्यते। भ्रान्तदृष्टेः षड्विंशतिम् उदाहरणानि निबन्धेऽस्मिन् दर्शितानि। तथाहि—

(१) विलसन्महोदयेन 'मनोर्थानि प्रमाणानि' इत्येवंरूपं किमपि वायुपुराणवाक्यमुदाहृतम्; कथितं च यद् मनुसंहितायामेतद्वाक्यगतो विषयो नास्तीति। कथनमिदं भ्रान्तिविजृम्भितम् इत्यत्र प्रदर्शितम्, उपर्युक्तस्य वाक्यस्य समीचीनः पाठोऽपि दर्शितः।

(२) 'द्रुह्योः सुतास्तु वैभोजाः' इति महाभारतीयवाक्यमाश्रित्य विलसन्महोदयेनोक्तं यद् वैभोज इति जातिविशेषस्य नामधेयम्। मतमिदं प्रामादिकमिति, भोजेत्येव नामेति च प्रदर्शितम्।

(३) जडभरतो युगमात्रावलोकनं कुर्वन् ययौ (शिबिकावहन-काले) इति विष्णुपुराणीयवाक्ये युगशब्देन शिबिकास्थकाष्ठखण्डविशेषो गृहीतो विलसन्महोदयेन। अस्यार्थस्य सदोषता प्रदर्शिता, युगशब्दस्य समीचीनोऽर्थः (हस्तचतुष्कम्) चोक्तः।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(४) 'सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च। भूम्यादेश्चैव संस्थानं पुराणं पञ्चलक्षणमि'ति कश्चिच् श्लोक उदाहृतो विलसनमहोदयेन पुराणलक्षणप्रस्तावे। संस्थानशब्देन नाशो लयो वार्थो ग्राह्य इत्युक्तं च। अस्यार्थस्यासंगतिः प्रदर्शिता, संगतार्थंतश्चोक्तः।

(५) वाय्वादि-पुराणेषु विश्रवसो मुनेरपत्यानि उक्तानि। वैश्रवणस्य कुबेरस्यापत्यानि रावण-कुम्भकर्ण-विभीषण-शूर्पणखाः—इत्येषु पुराणेषूक्तमिति पर्जिटर आह। मतमिदं पुराणश्लोकविरुद्धमित्यत्र प्रदर्शितम्; रावणदयः विश्रवसः अपत्यानीति पुराणवचनतः सिद्ध्यतीति निर्णीतम्।

(६) मार्कण्डेयपुराणे (१०।३१) किंपापफलसन्निभम् इति पठ्यते इति मत्वा पर्जिटरमहोदयेन श्लोकोऽनूदितः। पर्जिटरमतस्य सदोषताऽत्र दर्शिता, किंपाकरूपः समीचीनः पाठोऽपि दर्शितः।

(७) पातालकेतुदानववधप्रसंगे मार्कण्डेयपुराण उक्तम्—निर्दग्धाः कापिलं तेजः समासाद्येव सागराः (२१।८६) इति। सागरोऽत्र समुद्रार्थक इति पर्जिटरमहोदय आह। अर्थस्यास्य प्रामादिकत्वं प्रदर्शितम्, संगतार्थश्चोक्तः।

(८) मार्कण्डेयपुराणे पठ्यते—या मुक्तिहेतु रविचिन्त्यमहाव्रता त्व मभ्यस्यसे सुनियतेन्द्रियतत्त्वसारैः (८४।८) इति। अत्रत्यस्य 'अभ्यस्यसे' इति पदस्यात्मनेपदित्वविषये पर्जिटरमहोदयेन यदुक्तं तस्य प्रामादिकत्वं दर्शितम्।

(९) कर्णस्य पालकपितुर्नाम नन्दन इति डेविज् महोदय आह। मतमिदं महाभारतवचनतो न सिध्यतीति, अधिरथ इत्येव पालकपितुर्नामेति च प्रदर्शितम्।

(१०) कूर्मपुराणे 'नाम्नामष्टसहस्रेण' इति पठ्यते (१।१२।१९६)। अष्टसहस्रशब्दस्य अष्ट सहस्राणीत्यर्थः कृतो विन्टर्निटज्-महोदयेन। अर्थस्यास्य प्रामादिकत्वं दर्शितम्, संगतार्थश्चोक्तः।

(११) देवीभागवते पठ्यते—धृतराष्ट्रस्य द्वे भार्ये गान्धारी सौबली तथा द्वितीया च तथा वैश्या' इति। अत्र धृतराष्ट्रस्य गान्धारी सौबली चेति द्वौ पत्न्यौ उक्तौ—इति हाजरामहोदय आह। मतस्यास्यासंगतिः प्रदर्शिता, समीचीनः श्लोकार्थश्चोक्तः।

(१२) भविष्यपुराणे पठ्यते—"अश्वत्थमेकं पिचुमर्दमेकं····पञ्चाम्रवापी नरकं न याति' इति। अस्य य आङ्ग्लानुवादः कृतः काणेमहोदयेन, सोऽतितरामशुद्ध इत्यत्र प्रदर्शितम्, संगतार्थश्चोक्तः।

(१३) अथर्ववेदीयानां पञ्चानां कल्पानां नामानि विष्णुधर्मोत्तर उक्तानि।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

चतुर्थकल्पप्रतिपादकस्य पुराणवचनस्य या व्याख्या काणेमहोदयेन कृता, तस्या असंगतिरिह दर्शिता; संगतार्थश्च उक्तः।

(१४) मानमेयोदये पठ्यते—नलकूपमणिग्रीवौ आसतुर्यमलार्जुनौ इति। अत्र यमलनामकः, अर्जुननामकश्च द्वौ वृक्षौ अभिप्रेतौ—इति सूर्यनारायणशास्त्रि-कुनहनुराजमहोदयौ आहतुः। अर्थस्यास्यासंगतिर्दर्शिता; युग्मवाची यमलशब्द इति च निर्धारितम्।

(१५) अनुगीतायां गजसाह्वयेति कस्यचित् नगरीविशेषस्य नाम पठ्यते। गजसेति नगर्या नामेति तेलङ्गमहोदयेनोक्तम्। मतस्यास्य सदोषता प्रदर्शिता।

(१६-१७) प्रतिसंचरस्वरूपविषयकः, परमेश्वरकृतक्षोभस्वरूपविषयकश्च द्वौ श्लोकौ विष्णुपुराणे (१।२।१५) पठ्येते। अनयोर्यौ आङ्गलानुवादौ कृतौ सुरेन्द्रनाथदाशगुप्तमहोदयेन, तयोः सदोषताऽत्र प्रदर्शिता; न्याय्यश्चार्थ उपदर्शितः।

(१८) चन्द्रवंशीयः पूरुः खलु ययातेः पितेति वुड्समहोदयः, सुरेशचन्द्र-श्रीवास्तव्यश्च आहतुः। ययातिरेव पितेति पुराणमतमत्र प्रदर्शितम्।

(१९) नहुषपुत्रस्य ययातेः पत्नी गा-नाम्नीति दीक्षितारमहोदयस्य मतम्। वस्तुतः 'गो'-इत्येव नामेत्यत्र प्रदर्शितम्।

(२०) अस्मद्देशस्य यद् भारतेति नाम तद् भरतनृपमूलकम्। भरतोऽयं शकुन्तलापुत्र इति कर्मारकर-दबे-वैद्यमहोदया आहुः। पौराणिकदृष्ट्या स्वायंभुव-मनुवंशीयो भरत एव (न पुनः शकुन्तलापुत्रो भरतः) नाम्नोऽस्य हेतुरित्यत्र प्रति-पादितम्।

(२१) परीक्षिन्नन्दान्तरकालविषयकं वचनं महाभारतेऽस्ति—इति राधाकुमुद-मुखोपाध्यायमहोदयेनोक्तम्। वस्तुत एतादृशं वचनं न महाभारते, प्रत्युत पुराणेषू-पलभ्यते—इत्यत्र प्रतिपादितम्।

(२२) सामवेदीय-श्रीसूक्तस्वरूप-विषयेऽग्निपुराण उक्तम्—'श्रायन्तीयं तथा साम श्रीसूक्तं सामवेदके' इति। अस्य यत्तात्पर्यं शशिभूषणदासगुप्तमहोदयेनोक्तं तस्य सदोषतात्र दर्शिता, श्रीसूक्तस्य यथार्थं स्वरूपं चोक्तम्।

(२३) नाट्यशास्त्रकारस्य भरतमुनेर्नाम मत्स्यपुराण एव लभ्यते, नान्य-स्मिन् पुराणे—इति घोषमहोदयो वक्ति। स्कन्दपुराणेऽपि भरतस्य नाम गृहीत-मित्यत्र दर्शितम्।

(२४) पुराणमतानुसारेण पृथिवी सप्तद्वीपैर्विभक्ता, सर्वे इमे द्वीपा पुनर्नवधा विभक्ताः—इति मनोमोहनघोषमहोदयेनोक्तम्। सदोषमिदं कथनम्। पञ्चैव द्वीपाः

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सप्तधा विभक्ताः, एकश्च नवधा, अपरश्च द्विधा—इत्येव पुराणेषूक्त मित्यत्र प्रतिपादितम् ।

(२५) रामायणे नन्दी वृषरूपेण वर्णित इति राधाकृष्णन्-महोदय आह । वस्तुतो न खलु रामायणे वृषरूपिणो नन्दिनो वर्णनमुपलभ्यते; पुराणे पुनर्लभ्यत इदं वर्णनमित्यत्र दर्शितम् ।

(२६) ईश्वरगीता–हरिगीता–व्यासगीता-शब्दैर्भगवद्गीता लक्ष्यते–इति परमेश्वर अय्यारमहोदय आह । मतमिदं न सर्वथा संगतम्, यतः कूर्मपुराणेऽपि ईश्वरगीता–व्यासगीतानामधेये द्वे प्रकरणे उपलभ्येते–इत्यत्रोक्तम् ।

इन्द्रवर्मसंबन्धि-'प्रसत्-कैन्डोल-डोम'-शिलालेखानुसारिणी जावादेशीय-ब्रह्माण्डपुराणविषयिणी टिप्पणी

A NOTE ON THE JAVANESE BRAHMĀNDA PURĀṆA IN THE LIGHT OF PRASAT KANDOL DOM INSCRIPTION OF INDRAVARMAN

SMT. ANAMIKA RAY

भारतीयेतिवृत्त-विचारक्षेत्रे 'प्रसत् कैन्डोल डोम'-शिलालेखस्य महत्ता डा० मजुमदारप्रभृतिभि रभ्युपगता । शिलालेखेऽस्मिन् ९७ श्लोकाः; एषु ४८ श्लोकाः संस्कृतभाषया, इतरे च कम्बूजदेशभाषया विरचिताः ।

शिलालेखेऽस्मिन् इन्द्रवर्मणो राज्ञः सेनावैभवं वर्णितम्; अनेन राज्ञा चीन-चम्पा-यवद्वीप-देशा विजिताः । अत्र शिवसोमाचार्यस्य बुद्धिवैभवमपि वर्णितम्; आचार्योऽयम् इन्द्रवर्मणो गुरुरिति श्लोककरथोम-शिलालेख उक्तम् । अस्मिन् शिलालेखे इन्द्रवज्रादिच्छन्दोभि विरचिताः १३० श्लोकाः, येषु पञ्च श्लोका शिवसोमाचार्यगुणवर्णनपराः (मूललेखे इमे श्लोका उद्धृताः) ।

तृतीये श्लोक उक्तम्-शंकरभगवतो बहूनि शास्त्राण्यधीतानि शिवसोमाचार्येण । शंकरोऽयं शंकराचार्य एवेति निश्चप्रचम् । पञ्चमे श्लोके तूक्तं यत् शिवसोमाचार्यः पुराण-महाभारत-शैवशास्त्र-व्याकरणेषु कृतभूरिपरिश्रमोऽभूत् । 'बील-कैन्टील' शिलालेखगते कस्मिंश्चिच् श्लोके शिवमन्दिरस्थितस्य कस्यचित् पुराणस्योल्लेखो दृश्यते, यस्य पाठो रामायणमहाभारतपाठेन सह क्रियते स्म ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शिलालेखगतेषु श्लोकेषु पुराणेतिशब्द एव प्रयुक्तः, न पुनः पुराणविशेषस्य नाम गृहीतम् । इदं पुराणं ब्रह्माण्डाख्यम् इति केचन मन्यन्ते । दक्षिणपूर्व-एशियादेशे पुराणमिदं प्रसिद्धम् । ब्रह्माण्डपुराणस्यैवास्मिन् देशे कथं प्रसिद्धिर्जाता—इति न केनापि विचारितम् ।

अस्याः प्रसिद्धेर्यो हेतुः स दर्शितोऽस्मिन् निबन्धे । तथाहि—शङ्कराचार्येण शारीरके भाष्ये 'अतश्च संक्षेपमिमं श्रृणुध्वम्' इत्यादिकः कश्चिच् श्लोक उद्धृतः; श्लोकोऽयं ब्रह्माण्डपुराण एव अविकलरूपेण पठ्यते; वायुपुराणे तु एतत्सदृशः श्लोको दृश्यते; अन्येषु पुराणेषु तु नैव पठ्यतेऽयं श्लोकः । अतो गम्यते शङ्करेण ब्रह्माण्ड-पुराणादेवायं श्लोको गृहीतः । शङ्कराचार्याद् ब्रह्माण्डपुराणम् अधीतं शिवसोमा-चार्येण । यतोऽयमाचार्यः इन्द्रवर्मणो गुरुरासीत्, अतो ब्रह्माण्डपुराणस्य प्रवचनं यवद्वीपादिषु सुप्रचलितं जातम्—इत्यनुमीयते ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सर्वभारतीयकाशिराजन्यासस्य कार्यविवरणम्

(जुलाई-दिसम्बर १९८३)

(१) गरुडपुराणसम्बन्धिकार्यम्

गरुडपुराणय पाठसंवादकार्यं सम्यक् प्रचलति । अद्यावधि गरुडपुराणस्याचारकाण्डस्याधोनिर्दिष्टानां हस्तलेखानां पाठसंवादलेखनकार्यं पूर्णं जातम्:

रा १—रामनगरस्य सरस्वती भण्डार पुस्तकालस्य देवनागरी हस्तलेख:

रा २—सरस्वतीभण्डार पुस्तकालस्य देवनागरी हस्तलेख:

पू. १—पुण्यपत्तनस्थितस्य भण्डारकरप्राच्यविद्याशोधसंस्थानस्य देवनागरी हस्तलेख:

पू. २—भण्डारकरशोधसंस्थानस्य देवनागरीहस्तलेख:

जम्मू१—जम्मूनगरस्य रणवीरकेन्द्रीय संस्कृत संस्थानस्य देवनागरी हस्तलेख:

ने १—काठमाण्डूनगरस्य राष्ट्रीयाभिलेखागारस्य नेवारीलिपिहस्तलेख:

नेपाल १—पूर्वोक्तस्थानस्य २-२ संख्याक: देवनागरीलिपिहस्तलेख:

अधोनिर्दिष्टानां हस्तलेखानां पाठसंवादलेखनकार्यं प्रचलति । आशास्महे शीघ्रमेव एतेषां पाठसंवादलेखनकार्यं पूर्णतां गमिष्यति ।

१. जम्मू २—जम्मूनगरस्थस्य केन्द्रीय रणवीरसंस्कृतसंस्थानस्य ३८२० संख्याक: अपूर्ण: हस्तलेख:

२. ने २—काठमाण्डूनगरस्थस्य केन्द्रीयाभिलेखागारस्य नेवारीलिपि हस्तलेख:

३. ने ३—पूर्वोक्तस्थानस्य नेवारीलिपिहस्तलेख:

४. ने ४—पूर्वोक्तस्थानस्य नेवारीलिपि हस्तलेख:

५. बंगला १—जर्मन देशस्य टुबिन्गेन विश्वविद्यालयस्य बङ्गलिपिहस्तलेख:

गरुडपुराणस्य प्रेतकल्पाभिधस्य द्वितीयभागस्य पाठसंवादकार्यं कठिनं वर्तते, यतो ग्रन्थस्य त्रय: पाठसंप्रदाया वर्तन्ते । तथाहि—(१) पञ्चत्रिंशदध्यायात्मको जीवानन्दसंस्करणपाठ:; (२) ऊनपञ्चाशदध्यायात्मको वेंकटेश्वरपाठ; (३) षोडशाध्यायात्मको नौनिधिरामकृत: सारोद्धारपाठ: । अस्माभि: जीवानन्दपाठ: आधारत्वेनाङ्गीकृत: । अधोनिर्दिष्टानां हस्तलेखानां पाठसंवादकार्यं पूर्णं जातम्—

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रा १—रामनगरस्थस्य सरस्वतीभण्डारपुस्तकालस्य देवनागरीलिपि हस्तलेखः

रा २—तत्रस्थस्य देवनागरीलिपि हस्तलेखः

पू १—भण्डारकरप्राच्यविद्याशोधसंस्थानस्य देवनागरीलिपि हस्तलेखः

नेपाल १—काठमाण्डूनगरस्थ झा राष्ट्रीयाभिलेखागारस्य देवनागरीलिपि हस्तलेखः

मिथिला १—गङ्गानाथ झा शोधसंस्थानस्य मैथिलीलिपि हस्तलेखः

गङ्गा १—पूर्वोक्तसंस्थानस्य देवनागरीलिपि हस्तलेखः

गरुडपुराणस्य ब्रह्मकाण्डमयस्तृतीयो भागः केवलं वेङ्कटेश्वरसंस्करणे एव मुद्रितो वर्तते। अस्य भागस्य अधोर्निर्दिष्टानां हस्तलेखानां पाठसंवादकार्यं पूर्णतां गतः—

१.—सरस्वतीभाण्डारपुस्तकालयस्य देवनागरीलिपिहस्तलेखः

२.—केन्द्रीय संस्कृतविद्यापीठ, जम्मू इत्यस्य देवनागरी हस्तलेखः

३.—तत्रत्यो देवनागरी हस्तलेखः

४.—मद्रास नगरस्थस्य अड्यारपुस्तकालयस्य देवनागरीलिपिहस्तलेखः

बङ्गलादेशस्थितढाकाविश्वविद्यालयस्य, कलकत्तास्थितस्य एशियाटिक-सोसाइटीसंस्थानस्य च केचन वंगलिपिलिखिताः हस्तलेखाः अपि पाठसंवादनार्थ-मागताः।

अद्यावधि दक्षिणभारतीयलिपिभिर्लिखितः कोऽपि हस्तलेखः नोपलब्धः। श्री बेनाजुलीमहाशयः हस्तलेखान्वेषणार्थं दक्षिणभारतं गतः। उत्कललिप्यामपि हस्तलेखो नोपलब्धः।

(२) शिधर्मपुराणं शिवधर्मोत्तरपुराणं च

शिवधर्म-शिवधर्मोत्तरपुराणयोः पाठसंवादकार्यं प्रचलतिः। एतयोः पुराणयोः प्रायेण हस्तलेखा देवनागरीलिपिलिखिता न वर्तन्ते, अतो देवनागरीलिपिहस्त-लेखानामवाप्तये प्रयत्यते। अनयोः पुराणयोः किमपि मुद्रितसंस्करणं न विद्यते, अतो हस्तलेखस्याधारेणाधारपाठो लिखितः।

(३) विष्णुसहस्रनामसंबन्धि कार्यम्

विष्णुसहस्रनामस्तोत्रस्य हस्तलेखानां, विशेषतो गरुड-स्कन्द-पद्मपुराणेषु पठितानां सहस्रनाम्नां हस्तलेखानामन्वेषणं क्रियमाणं वर्तते।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(४) स्वल्पमत्स्यपुराणकार्यम्

दशाधिकवर्षेभ्यः प्राग् अस्य संपादनं कीर्तिशेषैः डा० राघवन्महाभागैः प्रारब्धम्, किन्तु तेषां कार्यान्तरव्यापृतत्वात् एतत्कार्यं समाप्तिं न गतम्। एतत्संपादनं द्वयोर्हस्तलेखयोः आधारेण प्रारब्धमासीत् इण्डिया आफिस, लण्डन, पुस्तकालयस्य एको हस्तलेखः अपरश्च नालबारी संस्कृतकालेज (असम) इत्यस्य हस्तस्तलेखः। इदं निश्चितं यदिदमपूर्णं कार्यं समापनीयम्। एतदार्थं इण्डिया आफिस लण्डन पुस्कालयतः हस्तलेखस्य फोटोप्रतेः प्राप्तये प्रयासः क्रियते।

(५) 'पुराण' पत्रिकायाः सूची

विगताङ्के (जुलाई १९८३ अंके) 'पुराण'-पत्रिकायाः प्रकाशनस्य पञ्चविंशतिः वर्षाणि पूर्णानि, पञ्चविंशतिर्भागाश्च प्रकाशिताः। एतद्भागगतानां लेखानां लेखकानां च वर्गीकृता सूची प्रकाशनार्थं निर्मिता, यस्याः प्रकाशनं शीघ्रमेव भविष्यति।

(६) व्यासपूर्णिमासमारोहः पुराणगोष्ठी च

२३ जुलाई १९८३ दिनाङ्के शनिवासरे व्यासपूर्णिमोत्सवः न्यासस्य शिवालाभवते सम्पन्नो जातः। प्रथमं समागता विद्वासो नरनारायणेश्वरमन्दिरे शुक्लयजुर्वेदस्य पारायणं श्रुतवन्तः तदनन्तरमिमे विद्वांसः 'वारादरी' नामके स्थाने संभूय स्थिताः, यत्र तत्रभवतां काशिनरेशानां महाराज डा० विभूतिनारायण सिंह महाभागानां सभापतित्वे पुराणगोष्ठी संपन्ना। वैदिकवसन्तपूजा प्रथमं सम्पन्ना यत्र षोडशवैदिका वेदपारायणं कृतवन्तः। श्री गणेश्वर शास्त्रिद्राविड-महाभागः शतपथब्राह्मणस्यान्तिमकाण्डस्य (बृहदारण्यकोपनिषदः) पारायणं कृतवान्। महाराजकुमारः श्री अनन्तनारायणसिंहमहोदयो वैदिकेभ्यः दक्षिणामदात्। तदनन्तरं श्री हीरामणिमिश्रः व्यासवन्दनां मङ्गलाचरणं च व्यधात्। 'पुराणम्'-पत्रिकायाः संपादकः डा० रामशंकर भट्टाचार्यः न्यासाध्यक्षेभ्यः काशिनरेशेभ्यः पत्रिकाया व्यासाङ्कं समर्पितवान् तत्र प्रकाशितानां निबन्धानां वैशिष्ट्यं च प्रकाशितवान्। डा० गङ्गासागररायः न्यासस्य पुराणविभागस्य वार्षिकं कार्यविवरणं प्रदत्तवान्। उपस्थिविदुषां मध्ये आचार्य बलदेव उपाध्यायः, डा० रघुनाथसिंहः, डा० रेवाप्रसाद द्विवेदी, डा० बागीश शास्त्री, पण्डितगणेश्वर द्रविडः, श्री वैकुण्ठनाथ उपाध्यायश्च प्रमुखा आसन्। तत्र भवन्तः काशिनरेशा डा० विभूतिनारायणसिंहमहाभागा आगतविदुषः प्रति सहयोगार्थं धन्यवादान् प्रदत्तवन्तः निबन्धलेखनार्थं च आहूतवन्तः। प्रसादवितरणानन्तरं अल्पहारानन्तरं च गोष्ठी विसर्जिता।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(७) वेदपारायणम्

आषाढमासस्यशुक्लपक्षे न्यासस्य शिवालास्थिते नरनारायणेश्वरमन्दिरे संपूर्णशुक्लयजुर्वेदस्य संहितायाः पारायणं पण्डितविनायकबादलमहाभागेन कृतम्। श्री लक्ष्मीकान्तदीक्षित महाभागः श्रोता आसीत्। पारायणसमाप्तौ पारायणस्य कर्त्रे श्रोत्रे च दक्षिण प्रदत्ता।

(८) पुराणपाठः

(१) आषाढ़शुक्लपक्षस्य प्रतिपत्तिथिमारभ्य नवमीं तिथिं यावत् रामनगरस्थरत्नबागस्थिते बालात्रिपुरसुन्दरीमन्दिरे त्रिपुरारहस्यस्य पाठः श्रीरामजी मिश्रेण कृतः (२) श्रावणमासे रासलीलादिनेषु रामनगरस्थे प्रसिद्धोद्याने राधाकृष्णसहस्रनामस्तोत्रस्य पाठः श्रीकामदेव झा महोदयेन कृतः।

(९) पुराणविभागे अगता विद्वांसः

बहवोऽनुसंधित्सवोऽस्मिन् कार्याविधौ तेषां पुराणविषयकतत्संबधीतरविषयकाध्ययनार्थं पुराणविभागे आगता तेभ्योऽपेक्षिता सहायता च प्रदत्ता। अधोनिर्दिष्टाः सज्जना दर्शकपुस्तिकायां स्वमतानि लिखितवन्तः—

१. श्री अशोक सिंहलः—विश्वहिन्दूपरिषदः केन्द्रीयकर्यालयस्थः। सः लिखति—पुराणशोधस्याद्वितीयं कार्यं प्रारब्धम्। भगवान् एतत्कार्यं साफल्येन पूरयतु।

२. मि० डेविड किन्सले—हैमिल्टन, मैकमास्टरविश्वविद्यालय ओण्टारिओ (कनाडा) इत्यस्य धर्मविभागस्थः-१२.९.८३ दिनाङ्के। स लिखति—पुराणानां पाठसमीक्षितसंस्करणे किं कार्यं भवति अस्य प्रत्यक्षदर्शनमति प्रभावोत्पादकमस्ति। इदं परिश्रमसाध्यं महत्कार्यं प्रतीयते। अहं कार्यकर्तॄणां समर्पणभावस्योत्साहस्य च प्रशंसनं करोमि।

३. श्री के. चन्द्रमौलिः—इण्डियन आलमुनियम क० बेलगाँव, इत्यत्रत्यः—सत्यमेवास्मिन् विभागे चमत्कारि महत्कार्यं क्रियते। विविधग्रन्थानामाधारेण पुराणानां पाठसमीक्षितसंस्करणानां कार्यमतिकठिनं वर्तते यस्मिन् पर्याप्तद्रव्यस्यकालस्य, धैर्यस्य उपयोगिज्ञानस्य चापेक्षा वर्तते। इदमानन्दजनकं यद् बहवः पण्डिता अस्मिन् कार्ये स्वज्ञानस्य समयस्य शक्तेश्च उपयोगं कुर्वन्ति किन्तु इदं दुःखावहं यदस्य महत्त्वपूर्णस्य कार्यस्य शीघ्रतया समापनार्थम् अपेक्षितं धनं न लभ्यते।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(१०) रासलीला

विगतवर्षानुसारेण श्रावणमासे वृन्दावनीयरासमण्डल्या रामनगरस्थिते प्रसिद्धोद्याने रासलीलायाः प्रदर्शनं कृतम्। तत्रभवन्तः काशिनरेशा महाराजा डा० विभूतिनारायणसिंहमहोदया सपरिवारं प्रत्यहं रासलीलाया अवलोकनं कृतवन्तः। स्थानीयदर्शकाणां संख्या प्रतिदिनं विवर्धमाना आसीत्।

(११) रामलीला

अस्मित् वर्षे रामनगरस्था विश्रुता रामलीला २१ सितम्बर १९८३ दिनाङ्कमारभ्य २० अक्टूबर १९८३ दिनाङ्क यावत् सम्पन्ना। येभ्यः साधुभ्यः निःशुल्कं भोजनं प्रदत्तं प्रतिदिनं, तेषां संख्या प्रायेण सहस्रमिता आसीत्। प्रत्यहं 'नेमिनां' सहस्राधिक-दर्शकेभ्यो भिन्ना बहुसंख्यका वैदेशिका अपि रामलीलां दृष्टवन्तः।

१९८३ वर्षे रामलीलादर्शका विशिष्टा वैदेशिकाः

(१) प्रो जैक्स श्रेरर—पेरिस विश्वविद्यालयस्य मञ्चकला विभागस्य सदस्यः—एष महाभागो बहुवर्षाणि यावत् एशियामहाद्वीपे अफ्रिकाद्वीपे च पारम्परिकाभिनयस्यावलोकनं कृतवान्। स महाभागस्तत्र भवन्तं काशिनरेशं लिखितवान्— रामलीलाया अनुभवः सर्वातिशायी आसीत्; अस्य दर्शनानन्तरमाशास्महे फ्रेञ्चभाषायां अतिशोभनं विवरणं दास्याम इति। तस्यैव विश्वविद्यालयस्य अध्यापिका मैडम क्रिस्टाइन पेटरफ़ल्वी महाभागा शेररमहोदयस्य सहायिका आसीत्। एषा महाभागा हिन्दीभाषाया अध्ययनार्थं (येन रामलीलामवगन्तुं सौकर्यं भवेत्) कांश्चित् मासान् पूर्वमेव वाराणसीमागताऽऽसीत्। उभौ महाभागौ पूर्णं मासं यावत् रामलीलाया अवलोकनं कृतवन्तौ।

(२) मि० हेनरी केम्प ब्लेयर—चैपमैन कालेज, आरेंज, कैलिफोर्निया विश्वविद्यालयस्य परिसंवादविभागस्य सदस्यः—एष महाभागः दक्षिणपूर्वएशियाभागे रामायणस्याभिनयस्य अध्ययनं करोति। एष महाभागो वाराणस्यां सप्ताहं यावत् प्रतिदिनं रामलीलां दृष्टवान्।

(३) श्रीमती लिण्डा हेस—सैनफ्रांसिस्को, कैलिफोर्निया वास्तव्या—एषा महाभागा प्राध्यापक रिचार्ड सेचनर महाभागस्य निर्देशने साहाय्येन अध्ययनं कृतवती; तस्यैव साहाय्येन च रामनगरस्य रामलीला विषये कस्यचिद् विस्तृतग्रन्थस्य रचनां च करोति, यस्य प्रकाशनं शीघ्रमेव भविष्यति। एषा महाभागा पञ्चवर्षानन्तरमस्मिन् वर्षे रामलीलां दृष्टवती। एषा बहूनां ग्रन्थानां रचनायां संलग्नाऽस्ति; तेषु कस्मिंश्चित् पुस्तके रामलीलायाः संक्षिप्त विवरणं

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भविष्यति। ग्रन्थोऽयं वैदेशिकछात्राणां दर्शकानां च कृते उपयोगी भविष्यति। अस्य ग्रन्थस्यावश्यकता तत्र भवद्भिः काशिनरेशैः प्रदर्शिता—ये खलु विद्वांसो हिन्दी भाषायाः सामान्यज्ञानं विनाऽपि रामलीलाया अध्ययनार्थमागच्छन्ति, तेषां कृते अयं ग्रन्थ उपयोगी भविष्यति।

(४) डा० कुमारी अनुराधाकपूर—नयी दिल्लीस्थितस्य नेशनल स्कूल आफ ड्रामा संस्थानस्य अध्यापिका—एषा महाभागा द्वयोः दिनयोः रामलीलां दृष्टवती। एषा स्वशोधनिबन्धस्य कृते रामलीलाया विस्तृतम् अध्ययनं कृतवती। एष शोधनिबन्धः इग्लैण्डस्थितस्य लीड्स विश्वविद्यालये उपाधिनिमित्तं समर्पितः।

सहयोगिन्यासानां कार्यविवरणम्

(१) महाराज बनारस विद्यामन्दिर न्यासः

(क) संग्रहालयः

अस्य संग्रहालयस्य प्रसिद्धिरनुदिनं वृद्धिंगता राजते। भारतीयदर्शकाणां वैदेशिकदर्शकाणां च संख्या विवर्धमाना लक्ष्यते। भारतीयतीर्थयात्रीनिव वैदेशिकपर्यटका अपि रामनगरमागन्तुं तत्र भवतां काशिनरेशानां च दर्शनं कर्तुं वाञ्छन्ति। विशिष्टागतेषु अधोनिर्दिष्टाः उल्लेख्याः--

(१) श्री सुनील के० रायः–राजदूतः—बी–९० डीफेन्स कालनी दिल्ली–२९-९-८३ दिनाङ्के। एष महाभागः स्वीयाभिप्रायमित्थं प्रकटयति—भारतीय-स्वर्णिमदिनानां परम्परायाश्च आश्चर्यावहं दृश्यं यस्य भाविपरम्परायाः कृते संरक्षणमावश्यकम्।

(२) महाराज श्री पृथ्वीराजसिंहः दान्ता (गुजरात) राज्यस्य–२–११–८३ दिनाङ्के।

(३) सर रावर्ट वेड-जेरी श्रीमती वेड-जेरी च–व्रिटिश राजदूतः—३१–१२–८३ दिनाङ्के—व्रिटिशराजदूतः स्वभावनामित्थं लिखति—"सुरुचिपूर्ण-रूपेण प्रदर्शितस्याद्वितीयस्य संग्रहस्य प्रभावोत्पादकं अवलोकनम्"।

(ख) वैदिकबालकवसन्तपूजा

१८-११-८३ दिनाङ्के महाराजकुमारस्य श्री अनन्तनारायणसिंहस्य वर्धापनावसरे ऊनषोडशवर्षीयाणां वैदिकबालकानां वसन्तपूजा रामनगरदुर्गस्थे देवीमन्दिरे सम्पन्ना। वैदिकबालकेभ्यो दक्षिणा भोजनं च प्रदत्तम्।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(ग) चित्रकलाप्रतियोगिता

१८ नवम्बर १९८३ दिनाङ्के रामनगरविद्यालयानां बालकानां कृते चित्रकलाप्रतियोगिता संपन्ना। यस्यां ५२५ छात्राः समाविष्टाः। चित्राणां परीक्षणं काशिकहिन्दुविश्वविद्यालयस्य प्राध्यापकौ श्रीगज्जरमहाशयः श्रीकृष्णन् महाशयश्च कृतवन्तौ। विजेतृभ्यो बालकेभ्यः पुरस्काराः मिष्ठान्नं च प्रदत्तम्।

तस्मिन्नेव दिने स्थानिककुम्भकारैः विद्यामन्दिरसंग्रहालस्य भित्तौ चित्रनिर्माणं कृतम्। श्रीरघुनाथः विशिष्टपुरस्कारं प्राप्तवान्, होरीलालः, रामनारायणः, वलिरामश्च क्रमेण प्रथमद्वितीयतृतीया जाताः। अन्येभ्यः सान्त्वनापुरस्काराः प्रदत्ताः।

(२) महारानीकाशिनरेशधर्मकार्यनिधिः

अनेन न्यासेन १८-११-८३ दिनाङ्के स्थानिक-प्राथमिक-लघुमाध्यमिक विद्यालयानां छात्रेभ्यः मिष्ठान्नं वितरितम्। एतादृशानानां छात्राणां संख्या ५५९४ आसीत्। तस्मिन् एव दिने निर्धनबालकेभ्यः वस्त्रवितरणं जातम्। एतादृशानां बालकानां संख्या १६८१ आसीत्। अपरेद्युः चकियानगरसमीपस्थे वैराटस्थाने निर्धनबालकेभ्यो वस्त्रवितरणं मिष्ठान्नवितरणं च जातम्।

(३) महाराज प्रभुनारायणसिंह फिजिकलकल्चरन्यासः

अस्य न्यासस्याधीने १९-११-८३ दिनाङ्के स्वास्थ्यसुधारसंस्था मिसिर पोखरा, इत्यस्य प्रशिक्षणार्थिनः स्वकलायाः भारोत्तोलनादि विषयेषु प्रदर्शनं कृतवन्तः। अस्मिन् वर्गे श्रीदयारामः, श्रीप्रेममोहन बहलश्च मुख्यौ आस्ताम्। ते उत्तरप्रदेशीयधनुर्विद्याप्रतियोगितामपि सम्मिलिता आसन्। तेभ्यः ५०१) रुप्यकाणां पुरस्कारः भोजनं च प्रदत्तम्।

(४) महाराजकाशिराजधर्मकार्यनिधिः

अस्य न्या स्य संरक्षणे रामनगरे देशस्य विन्ध्याचल-प्रयाग-चकिया-कामरूपादिस्थानेषु च बर्षं यावत् बहूनि धार्मिकाणि, सांस्कृतिकानि च कृत्यानि प्रचलन्ति। धार्मिककृत्यातिरिक्तम् अनेन न्यासेन अधो निर्दिष्टानि शिक्षण-संस्थानान्यपि संचाल्यन्ते—

(क) महाराज बलवन्तसिंह महाविद्यालयः, गङ्गापुरस्थः—अस्य महाविद्यालयस्य स्थापना १९७३ वर्षे जाता। अस्मिन् महाविद्यालये गोरखपुरविश्वविद्यालयस्य स्नातककक्षायाः कलाविषयेषु अध्यापनं भवति। महाविद्यालयस्य

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

परीक्षाफलं शोभनमस्ति। बहवः छात्राः प्रथमश्रेण्याम् उच्चद्वितीयश्रेण्यां वा समुत्तीर्णा जाताः। छात्राणां संख्या शतकचतुष्टयादपि अधिका अस्ति। प्राचार्यसहितं शिक्षकाणां संख्या एकादश वर्तते।

(ख) महाराज मनसाराामविधिमहाविद्यालयः राजातालाब—अस्मिन् महाविद्यालये गोरखपुरविश्वविद्यालयस्य विधिस्नातककक्षाया अध्यापनं भवति। छात्राणां संख्या चतुःशतकादपि अधिकं वर्तते। परीक्षाफलं गोरखपुरविश्वविद्यालतस्य समग्रेषु विधिविद्यालयेषु उत्तममासीत्।

(ग) महारानी रामरत्नकुँवरि संस्कृत पाठशाला—एषा पाठशाला पञ्चाशद्वर्षादपि प्राक् स्थापिता जाता। एषु वर्षेषु सततं उत्तरमध्यमापर्यन्तमत्र अध्यापनं भवति। विद्यार्थिनः सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य परीक्षायां समाविष्टा भवन्ति।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्कन्दपुराणस्य

मानसखण्डम्

१

स्वस्ति श्रीमहामङ्गलमूर्त्तये नमः ॥

ये देवाः सन्ति मेरौ वरकनकमये मन्दरे ये च वृक्षाः
पाताले ये भुजङ्गाः फणिमणिकिरणध्वस्तसर्वान्धकाराः।
कैलाशे स्त्रीविलासाः प्रमुदितहृदया ये च विद्याधराद्या-
स्ते मोक्षद्वारभूतं मुनिवरवचनं श्रोतुमायान्तु सर्वे ॥ १ ॥

रुद्राख्यानमिदं पवित्रमनघं श्रीमन्मृडान्यन्वितं
कृष्णस्यामितविक्रमस्य च यशः शृण्वन्तु धन्या जनाः।
देवाना(नां ?) भूवि(नि ?)वासिनामपि तथा तीर्थान्विताख्यायनं
श्रुत्वा ब्रह्मपदं प्रयान्ति विमलं संसेवितं योगिभिः ॥ २ ॥

नमस्कृत्या(त्य ?) महाभागं कृष्णं योगीश्वरं हरिम् ॥
धातारमृषिभिर्युक्तं शिवं देव्या समन्वितम् ॥ ३ ॥

जन्मे(नमे?)जयमहाप्राज्ञः कुरूणां कीर्तिवर्द्धनः ॥
श्रुत्वेतिहासयुक्तानि पुण्यानि चरितानि च ॥ ४ ॥

कृष्णस्यामितवीर्यस्य शिवस्य पद्मजस्य च ॥
पप्रच्छ सूत(तं?) धर्मात्मा शास्त्रतत्त्वार्थकोविदम् ॥ ५ ॥

जन्मे(नमे?)जय उवाच ॥

ऋषे सुमहदाख्यानं त्वया सर्वप्रकीर्तितम् ॥
पुराणानां च सर्वेषां मतं सर्वमुदाहृतम् ॥ ६ ॥

व्रतानां च फलं पुण्यं तीर्थस्थानफलं तथा ॥
देवानां दानवानां च गन्धर्वाप्सरसामपि ॥ ७ ॥

अत्यद्भुतानि कर्माणि त्वयोक्तानि द्विजोत्तम ॥
न तु भूमौ स्थितानां हि तीर्थानां संभवं मुने ॥ ८ ॥

धरायाः संभवं चापि स्थितिं चापि द्विजोत्तमः(म?) ॥
अधुना श्रोतुमिच्छामि कथयस्व तपोधनः(न ?) ॥ ९ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सूत उवाच ॥

ऋषिभिश्चापि यत्पृष्टो नैमिषारण्यवासिभिः ॥
द्वैपायनमहाभागस्तदहं कथयामि ते ॥ १० ॥

वसिष्टो(ष्ठो?) भगवानत्रिदु(र्दु?)र्वासाश्च तथाङ्गिराः ॥
मनुः पुलस्त्यः पुलहो रैभ्यो द्रोणकृपादयः ॥ ११ ॥

राजर्षयोपि राजेन्द्र देवाः सिद्धगणास्तथा ॥
सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञं पराशरसुतं सुधिम् ॥ १२ ॥

द्वैपायनो महाराज उपतस्थुर्महर्षयः ॥
महर्षीन् पूजयामास ऋषिः सत्यवतीसुतः ॥ १३ ॥

ते पूजिता महात्मान ऋषयो धर्मतत्पराः ॥
नारायणांशसंभूतं सत्यवत्याः सुतं सुधिम् ॥
द्वैपायनं महाराज पृ(प्र?)ष्टुमारेभिरे तदा ॥ १४ ॥

ऋषय ऊचुः ॥

कथितानि पुराणानि विचित्रचरितानि च ॥
तत्र व्रतानि चीर्णानि उद्धृतानि त्वयैव हि ॥ १५ ॥

अधुना श्रोतुमिच्छामि(मो?) धरायाः संभवं मुने ॥
तस्याः पुण्यां स्थितिं चापि कथयस्व तपोधन ॥ १६ ॥

सूत उवाच ॥

सद्वृतैः(त्तैः?)परि पृ[ष्टस्तु] स महात्मा तपोनिधिः ॥
विस्तरेण महाप्राज्ञः कथयामास तत्तदा ॥ १७ ॥

व्यास उवाच ॥

कथां विचित्रां बहुलां सर्वपापप्रणाशिनीम् ॥
श्रृण्वन्तु ऋषयः सर्वे कथ्यमाना मयाधुना ॥ १८ ॥

अव्ययं व्यक्तमेकं वै यं(य?)माहुर्मुनयः शुभाः ॥
स एव पुरुषो लोके विष्णुरित्यभिधीयते ॥ १९ ॥

तस्य कर्णौ(र्ण?) मलोद्भूतौ दैत्ये(ते)यौ मधुकैटभौ ॥
दृष्ट्वा सुप्तं जले विष्णुं शेषाङ्गे(ङ्के?) संस्थितं प्रभुम् ॥ २० ॥

अशु(सु?)रौ चातिकोपेन जात्या द्रविणबालिशौ ॥
ब्रह्माणं हन्तुमुत्तस्थौ नाभिपङ्कजवासिनम् ॥ २१ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

समुत्तस्थौ तदा विष्णु ब्र(ब्रं ?)ह्मणा संस्तुतोपि सः ॥
दृष्ट्वा हि बलिनौ चोग्रौ दैतेयौ बलदर्पितौ ॥ २२ ॥

चक्रमुद्यम्य ताभ्यां वै युयुधे भगवान् हरिः ॥
दिव्यवर्षसहस्राणि बाहुप्रहरणेन वै ॥ २३ ॥

चक्रेणातिक्षुरप्रेण ततस्तौ निहतौ रणे ॥
निःसं(स ?)सार च तन्मेधं(दं ?)जलेव(?) जलवल्लभः ॥ २४ ॥

तयोस्तु मेदसा पुण्यां कथयामास मेदिनीम् ॥
कल्पयित्वाथ वसुधां धराधरसमन्विताम् ॥ २५ ॥

स्वपृष्ठभागे संस्थाप्य वसुधां कमठाकृतिः ॥
ततस्तस्मान्महाभाग प्रधानपुरुषेरितः ॥ २६ ॥

स तमाज्ञापयामास यं ब्रह्मेति वदन्ति ह ॥
स सृष्ट्यै संस्तु(?) भूतानां प्रभवायाभवाय च ॥ २७ ॥

आज्ञापितो भगवता ससर्ज विविधान्प्रजान् ॥
वारोण्येव ससर्जादौ वीर्यताशु(?) सृजं पुनः ॥ २८ ॥

ततोदके स्वयं ब्रह्मा ससर्ज सकलां महीम् ॥
दिवमूर्द्धं च कृत्वाथ तन्मध्ये खमिति श्रुतम् ॥ २९ ॥

सृष्ट्वावनीं नवविधां दिशश्च दशधा सृजत् ॥
मनोवाक्कालकर्मादीन् कामक्रोधादिकानपि ॥ ३० ॥

ससर्ज सृष्टिरूपांश्च तथा सप्त प्रजापतीन् ॥
मरीचिप्रमुखान्पुण्यां(ण्यान्) रोषोद्भूतं शिवं तथा ॥ ३१ ॥

ततो विष्णुश्च ब्रह्मा च शिवश्चैव तपोधनाः ॥
सात्व(त्वि ?)की राजसी चैव तामसी प्रकृय.(?) स्मृताः ॥ ३२ ॥

तां तां निजहिते युक्तां सृष्टिसंहारकारिणीम् ॥
दध्रिरे लोकविभवो ब्रह्मविष्णुशिवादयः ॥ ३३ ॥

मरीचिरिति यः ख्यातः प्रथमो यः प्रजापतिः ॥
तत्सुतः कश्यपः श्चा(पश्चा?)भूद्गोत्रान्वयविवर्द्धनः ॥ ३४ ॥

पाणि गृहीत्वा कन्यानां दक्षस्य च प्रजापतेः ॥
देवानां दानवानां च स यक्षोरगरक्षसाम् ॥ ३५ ॥

गन्धर्वाप्सरसां चैव नागानां पक्षिणां तथा ॥
वृक्षाणां दनुजानां च तथान्येषां तपोधना(नाः?) ॥ ३६ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वंशानुत्पादयामास कस्य(श्य)पाख्यः प्रजापतिः ॥
तथान्ये ये महाभागाः प्रजानां पतयः स्मृताः ॥ ३७ ॥

ऋषीणां मानवानां च नृपाणां च तपोधनाः ॥
वंशानुत्पादयामासुर्मैथुनेनैव भारतः(त?) ॥ ३८ ॥

तत्र पुण्या महात्मानो ऋषयो धर्मतत्पराः ॥
अष्टाविंशसहस्राख्या गोत्रान्वयविवर्धनाः ॥ ३९ ॥

संभृ(भू?)तास्ते महाभागा सृष्टिनिर्देशकारकाः ॥
तत्सर्वं विदितं विप्रा भवद्भिर्नात्र संशयः ॥ ४० ॥

तत्रापि गोत्रसंभूतो नाम्ना तुङ्गप्रजापतिः ॥
तस्य वंशे समुत्पन्नः पृथुर्नामा बभूव ह ॥ ४१ ॥

यं वदन्ति महात्मानो वेणुमन्थानसंभवम् ॥
तं पृथुं हि प्रजाः सर्वे राजानं चारुदर्शनम् ॥ ४२ ॥

शरण्यं शरणं जग्मुः पोषयस्वेति वादिनः ॥
ततो जनहितार्थाय गोरूपामवनीं हि सः ॥ ४३ ॥

दुदोह सकलां पृथ्वीं तेन खिन्नाभवन्मही ॥
॥ इति श्रीस्कन्दपुराणे मानसखण्डे प्रथः (प्रथमः (?)) ॥ १ ॥

२

ऋषय ऊचुः ॥

कथं खिन्नाभवत्पृथ्वी दोहिता केन हेतुना ॥
प्रजाः सर्वा महाभाग शरणं केन हेतुनाः(ना?) ॥ १ ॥

संप्राप्तास्चापि तत्रैव कथं वै पालिता हि ते ॥
एतत्सर्वं महाभाग कथयस्व यथोचितम् ॥ २ ॥

व्यास उवाच ॥

पृथुर्नामा नरेन्द्रोभूद्वेण्वन्वयविवर्द्धनः ॥
तस्मिन्वै जातमात्रं(त्रे?) तु प्रजाः सर्वे समुत्सुकाः ॥ ३ ॥

नृपासनं गतं तं तु हृष्टास्ते जातकौतुकाः ॥
एष नो वृत्तिदो राजा भविष्यति न संशयः ॥ ४ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

इति मीमांशमाना वै लोकास्तं शरणं ययुः ॥
बद्धाञ्जलिपुटाः सर्वे राजानं चारुदर्शनम् ॥ ५ ॥

वास्पगद्गदया वाचा तुष्टुवुः(वु?) स्ते नराधिपम् ॥
त्राहि त्राहि महाराज वेण्वन्वयविवर्द्धन ॥ ६ ॥

वृत्तिहीनान् महाराज पक्षिहीनान् खगामि(नि?)व ॥
इति संभाषमाणान् तान् स्वयमेव जनाधिपः ॥ ७ ॥

उवाच वदतां श्रेष्ठो वाचा चामृतपूर्वया ॥

पृथुरू(रु?)वाच ॥

सर्वे यूयं महाभागाः प्रार्थयन्ते हि मां पुनः ॥ ८ ॥

केनात्महेतुना प्राप्ताः कथ्यतां करवामि किम् ॥

व्यास उवाच ॥

इति तस्य वचः श्रुत्वा जनाःस्ते(नास्ते?) हर्षमानसा[:] ॥ ९ ॥
प्रत्यूचुस्तं महाभागं भूमिपं भूमिवल्लभम् ॥

जना ऊचुः ॥

धात्रा विरचिता ध्वा(?)स्मान्वयं हि पुत्रका यथा ॥ १० ॥

नास्माकं परमा वृत्तिस्तेन निर्देशिता विभो ॥
त्वं हि पुण्यैश्च ऋषिभिर्मथितः प्रार्थितोप्यसि ॥ ११ ॥

वृत्तिदः सैव सर्वेषा(षां?) नान्ये(न्यो?)स्ति भुवनस्थले ॥
तैरेव श्चो(चो?)पदिष्टा स्म गम्यतां शरणं पृथो[:] ॥ १२ ॥

तेषां हि वचनं प्राप्य देवा गुरू(रु?)गिरं यथा ॥
वृत्तिदो भव राजर्षे त्वां वयं शरणं गताः ॥ १३ ॥

वृत्तिहीनैः क्षणमपि न स्थातुमिह शक्यते ॥
नास्मानवति राजर्षे धरा शैलवनान्विताः(ता?) ॥ १४ ॥

शासयित्वा धरा(रां?) पुण्यां रक्षस्व मनुजाधिप ॥

व्यास उवाच ॥

इति तेषां वचः श्रुत्वा पृथुर्वैण्यः प्रजा(ता?)पवान् ॥ १५ ॥

उत्थाय सकलां पृथ्वीं धनुष्कोट्या प्रतापवान् ॥
उत्खातं(?) भूतलं दृष्ट्वा वसुधा प्राद्रवद् रुषा ॥ १६ ॥

ततः स्तां(तस्तां?) निसृतां ज्ञात्वा चौरानिव गृहेश्वरः ॥
अवनीं हन्तुमुत्तस्थौ पाकशासनविक्रमः ॥ १७ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ततस्तां गोस्वरूपेण धावन्तीं स ददर्श ह ॥
तामन्वधावद्राजर्षि[:] खड्गचर्मधरः स्वयम् ॥ १८ ॥

संगत्यु(त्य?) भुवनान्सर्वान् न प्राप्य शरणं हि सा ॥
ततस्तमेव राजानं प्रत्यपद्यत सा मही ॥ १९ ॥

तमुवाच तदा देवि(वी?) न स्त्रीवधमिहार्हसी(सि?) ॥
उपायं कुरु राजर्षे तेन त्वं सिद्धिमाप्नु हि ॥ २० ॥

मया विना प्रजान् सर्वान् कथं त्वं स्थापयिष्यसि ॥
उत्सारय गिरीन्सर्वान्त्वदर्थं त्याजयाम्यहम्(?) ॥ २१ ॥

दुहितृत्वं गमिष्यामि ततस्ते क्षितिवल्लभं(भ?) ॥

व्यास उवाच ॥

इतीरितां चापि गिरां महात्मा श्रुत्वा धरायाः सकलां महीपतिः ॥ २२ ॥
प्रगृह्य पाणौ सशरासनं शुभमुत्खातयामास गिरीन् समस्तान् ॥
ततोवनीं तां सकलां क्षितोश्वर च(श्च?)कार थालीमिव भूतलस्थितान् ॥२३॥

समां स चक्रे विसमां महीधरैः संसाधितं योगिभि[:]सन्मनो यथा ॥
कृत्वावनीं समां राजा विन्ध्यहेमाद्रिमध्यगाम् ॥

आज्ञापयामास तदा सर्वांल्लोका(कान्?) जनेश्वरः ॥ २४ ॥
क्रियतां हि गृहारम्भो पुरीणामपि मानवाः ॥ २५ ॥
स्थीयतां वर्षपर्यन्तं पुष्पमूलफलाशिभिः ॥
ततोपायं करिष्यामि भवतां नात्र शंसयः ॥ २६ ॥
येनोपायेन जोव्यन्ते जीवास्तु भुवनस्थले ॥

व्यास उवाच ॥

इति राज्ञा समादिष्टा जनाः सर्वे द्विजोत्तमाः ॥ २७ ॥
ग्रामाश्च नगराश्चैव चक्रुस्ते वै महोत्सवम् ॥
निवासभूता सा देवि(वी?) लोकानां क्षेमकारिणी ॥ २८ ॥
कथितं हि महाभागाः पृथोर्वैण्यस्य चानघः(घाः?) ॥
यथा तेन सुपुण्येन शाशि(सि ?)ता सा वसुंधरा ॥ २९ ॥

॥ इति श्रीमानसखण्डे द्वितीयः ॥ २ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

३

सूत उवाच ॥

पुनरेव महाराज व्यासः सत्यवतीसुतः ॥
तानुवाच स धर्मात्मा प्रणतान् मुनिसत्तमान् ॥ १ ॥

व्यास उवाच ॥

पुनरेव स राजर्षि[:] पृथुर्वैण्यः प्रतापवान् ॥
लोकान् कृच्छ्रगतान्ज्ञात्वा कन्दमूलाशनान् नृपः ॥ २ ॥

पालयन् स्वां प्रतिज्ञा वै चिन्तयन् लोकपोषणम् ॥
वत्सं तु कल्पयित्वा वै मनुं स्वायंभुवं प्रभो ॥ ३ ॥

दुदोह पृथिवीं वैण्यः स्वैर्वाणै[:] स्वेन पाणिना ॥
तत्र जातानि शस्यानि बहूनि मुनिसत्तमा[:] ॥ ४ ॥

तेनान्नेन प्रजाः सर्वे पुपुषुः स्ववपूंसि ते ॥

ततः प्रभृति विप्रेन्द्रा[:] सा मही सस्यदाभवत् ॥
निवासभूता पुण्यानां कर्मभूरिति सा स्मृता ॥ ६ ॥

ततोपदिष्टां तां पुण्यां वसुधां वसुधाधिपः ॥
दुदुहुर्देवता[:] सर्वे तथा दैत्या महोरगाः ॥ ७ ॥

यक्षाः पिशाचा नागाश्च सिद्धविद्याधरादयः ॥
पर्वताः पितरश्चैव दुदुहुर्वसुधां नृपः ॥ ८ ॥

कल्पयित्वा पृथक् वत्सं जगृहुस्ते पृथक् वसुम् ॥
दुग्धा सा वसुधां(धा?) देवी खिन्नरूपाभवत् प्रभो ॥ ९ ॥

क्वचित्सा पर्वतगणैःराक्राता मुनिसत्तमाः ॥
ना(न?)गानां बहुभारेण पीडिता वरवर्णिनी ॥ १० ॥

क्वचिद्राजर्षिभिः पुण्यै [.] पृथग्वंशोद्भवैरपि ॥
विशद्भिरवनीभागं क्रान्ता सा कलिकारिभिः ॥ ११ ॥

क्वचिद्धि पर्वतगणैश्चारूढा तुङ्गतां गताः ॥
क्वचित्सभा(मा ?)भवद्देवी था(स्था ?)लीव शिल्पिनिर्मिता ॥ १२ ॥

क्वचिनिम्नाभवत्पुण्या पुण्यर्षिगणसेविता ॥
हृतस्वा लोकवशगा खिन्ना खिन्नेव कामिनी ॥ १३ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आत्मभावं परित्यज्य चलमाना इतस्ततः ॥
मज्जयामि जले पुण्ये चिन्त्यमाना मुहुर्मुहुः ॥ १४ ॥

गौर्भूत्वाश्रुमुखी देवी पद्मजस्यान्तिकं ययौ ॥
प्रणम्य सा यथान्यायं स्रष्टारं लोकवन्दितम् ॥ १५ ॥

उवाच मधुरया वाचा ब्रह्माणं मा वसुंधरा ॥
देवदेव जगद्धातस्त्वामहं शरणं गता ॥ १६ ॥

त्वमेव स्रष्टा लोकानां त्वमेव परमा गतिः ॥
धाता चैव विधाता च त्वमेवासि पितामह ॥ १७ ॥

त्वया स्र(सृ?)ष्टास्मि लोकेश प्रजानां हितकाम्यया ॥
त्वयैव स्थापिता चास्मि त्वयैत्र निश्चला कृताः(ता ?) ॥ १८ ॥

अधुना राजशार्दूलैः खेदिता चास्मि वै प्रभो ॥
तथा देवैश्च दैतेयै ग(र्ग ?)न्धर्वोरगराक्षसैः ॥ १९ ॥

हृतस्वा हृतसंकल्पा कृतास्मि परमेश्वर ॥
गिरीणामपि भारेण दुःसहेनैव चैकतः ॥ २० ॥

नतास्मि देवदेवेश रक्षस्व त्वं जगत्पतेः ॥
विलेखितास्मि वैण्येन तध्वी(न्वी ?)भूतास्मि चैकतः ॥ २१ ॥

यद्विहीना क्षणमपि भवद्भिः परमेश्वरः(र ?) ॥
न शक्नोमि क्षणं स्थातुं रक्ष रक्ष प्रजापते ॥ २२ ॥

व्यास उवाच ॥

इत्याकर्ण्य ततो ब्रह्मा धरायाः समुदीरितम् ॥
नोवाच वदतां श्रेष्ठस्तथा विज्ञापितोपि सः ॥ २३ ॥

ततोत्थित्वा स्वयं ब्रह्मा ब्रह्मर्षिगणसंवृतः ॥
जगाम धरया सार्धं यत्र तौ संस्थितौ शिवौ ॥ २४ ॥

एकासनगतौ ते(तौ ?) तु दृष्ट्वा देवौ शिवाच्युतौ ॥
ननाम स तदा ब्रह्मा चतुर्मुकुटकोटिभिः ॥ २५ ॥

तुष्टाव स विभुं शान्तं प्रभविष्णुं महेश्वरम् ॥ २६ ॥

ब्रह्मोवाच

नमो नमस्ते परमेश्वराय देवाय देवेन्द्रनिषेविताय:(य?) ॥
अज्ञातमार्गाय महाभुजाय नमो नमस्ते धरणीधराय ॥ २७ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शिवादिभिर्योगिभिरप्यगम्यो यद्गीयसे योगिभियो(र्यो?)गगम्यः ॥
तस्मै नमस्ते पुरुषोत्तमाय शिवान्वितायामितविक्रमाय ॥ २८ ॥

सोहं धरा चापि मया सह प्रभो तवान्तिकं पुण्यतमं सुशोभना ॥
आज्ञापयैना(नां?) कमलापते प्रभो विभर्षि लोकानपि पुण्यदान्विभो ॥२९॥

व्यास उवाच ॥

इति धातुर्गिरं श्रुत्वा धरा वाष्पोन्मुखी शुभा ॥
तुष्टाव तं मधुरया गिरा चामृतपूर्वयाः(या ?) ॥ ३० ॥

धरोवाच ॥

नमस्ते देवदेवेश शङ्खचक्रगदाधरः(र ?) ॥
पद्मपाणे नमस्तेषु(स्तु ?) पद्मनाभ नमोस्तु ते ॥ ३१ ॥

अनादिमध्यनिधन सृष्टिस्थित्यन्तकारिणे ॥
योगीशाय नमस्तेषु(स्तु?) शेषावासाय ते नमः ॥ ३२ ॥

प्रलयाब्धिनिवासाय मृकण्डुतनयेन च ॥
संस्तुतायादिदेवाय महामत्स्याय ते नमः ॥ ३३ ॥

दीर्घपृष्ठ कठोराय धराभारसहाय च ॥
अनन्ताद्भुतपादाय कमठाय नमो नमः ॥ ३४ ॥

अत्यद्भुतस्वरूपाय करालवदनाय च ॥ ३५ ॥

नखैर्दारितदैत्याय नृसिंहाय नमो नमः ॥
तुङ्गें(ण्डे ?)नोधृतगोत्राय विषाणविभवाय च ॥ ३६ ॥

धरोद्धरणदेहाय वराहाय नमो नमः ॥
बलेरद्भुतवीर्य्यस्य यज्ञान्तद्विजरूपिणे ॥ ३७ ॥

अत्यद्भुताकृतिकृते वामनाय नमो नमः ॥
दृप्तक्षत्रविनाशाय द्विजरूपधराय च ॥ ३८ ॥

जामदग्न्याय रामाय नमस्ते क्षत्रनाशिने ॥
पौलस्त्याऽन्वितवीर्य्यस्य श्री(श्रि?)योन्मत्तस्य चानघ ॥ ३९ ॥

बहुकन्दरनाशाय रघूणां पतये नमः ॥

यमुना कर्षिता येन येन नागाह्वयस्तथा ॥
तस्मै नमोस्तु रामाय वसुदेवसुताय च ॥ ४० ॥

निर्जिता येन चैकेन दैत्यदानवमानवाः ॥
तस्मै नमोस्तु देवाय वसुदेवसुताय च ॥ ४१ ॥

२

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पवित्रीकृतलोकाय　दर्शिताय　वधाय　च ॥
निर्दिष्टबुद्धमार्गाय　बौद्धरूपाय　ते　नमः ॥ ४२ ॥

आत्मरूपं समास्थाय भूत्वा चाशि(सि ?)धरः स्वयम् ॥
म्लेछ(च्छ?)हन्त्रे　नमस्तुभ्यं　कल्किरूपधराय　च ॥ ४३ ॥

त्वामेव लोकां(काः?) किल सृष्टिकाले धातारमेकं पुरुषं वदन्ति ॥
स्थितौ हि पुण्या ऋषयः समस्ता वदन्ति सर्वे भुवि विष्णुरूपम् ॥ ४४ ॥

त्वमेव चान्ते　प्रलयावसाने हरेरितो लोकपथेषु　गीयसे ॥
त्रि(त्रि?)भि[ः]स्वरूपैस्त्रिभिरेव जातो मां पाहि देवेश नमामि तुभ्यम् ॥ ४५ ॥

व्यास उवाच ॥

इति तस्यैरिता(तां?) वाणीं यथा धातुर्वचः शुभम् ॥
स्तवपूर्वां तु　संश्रुत्य　प्रत्युवाच　जगत्पति[ः] ॥ ४६ ॥

विष्णुरुवाच ॥

किमर्थं खिद्यसे देवि केन त्वमिह संस्थिता ॥
वरं　वरय　भद्रं　ते　यत्ते　मनसि　वर्तते ॥ ४७ ॥

मयि　त्रातरि　लोकानां　भयं　भीरु　न　विद्यते ॥
भवानपि वद ब्रह्मन् प्राप्नो(प्तो?)सि येन हेतुना ॥ ४८ ॥

स्थित्वास्मिन्नाशने　शुभ्रे　कथयस्व　समाहितः ॥
सहानया　च धरया　त्वच्छक्त्या ब्रह्मपदं　महत् ॥ ४९ ॥
तत्सर्वं　कथयस्वासु(शु ?)करिष्यामि हितं तव ॥

ब्रह्मोवाच ॥

भगवन्　देवदेवेश　शङ्खचक्रगदाधर ॥
त्वयि　त्रातरि देवेश　नास्ति　ब्रह्मपदे　भयम् ॥ ५० ॥

तथापि कथयिष्यामि पृछ(च्छ?)ते त्वयि वै विभो ॥
सृष्टास्त्वे(त्वे?)षा मया विष्णो सृष्टयोदिष्टेन कर्मणा ॥
अवनी　वनशोभाढ्या　खेदिता　राजभिः　प्रभो ॥ ५१ ॥

प्रछ(पृच्छ?)स्वेनां महाभाग कल्याणीं शुभभाषिणीम् ॥
यदर्थमागता पुण्या पृछ्य(च्छ्य?)तां वै स्वयं प्रभो ॥ ५२ ॥
तत्सर्वं क्र(क्रि?)यतामाशु　तद्ब्रूते　चारुभाषिणी ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

व्यास उवाच ॥

इति विज्ञापितो देवो ब्रह्मणा ब्रह्मवादिना ॥ ५३ ॥

पुनरेव महाभागां धरां गौरूपधारिणीम् ॥
प्रत्युवाच तदा देवो गिरा सूनृतया तदा ॥ ५४ ॥

विष्णुरुवाच ॥

कथयस्व महाभागे येन त्वं कुपिता ह्यसि ॥
वरं वरय शुश्रोणि ईप्सितं ते ददाम्यहम्॥ ५५ ॥

त्वयाहं तोषितश्चास्मि गीर्भि[:] पुण्यार्थकारिभिः ॥
तस्माद् दास्यामि ते भद्रे वरमेकं न संशयः ॥ ५६ ॥

मयि प्रसन्नतां जाते नास्ति नास्ति भयं शुभेः(भे?) ॥

धरोवाच ॥

धन्यास्म्यनुगृहीतास्मि यत्त्वया भाषितास्म्यहम् ॥ ५७ ॥

विभोऽत्रिगोत्रसंपन्नो पृथुर्नामा बभूव ह ॥
तेनाहं खनिता चास्मि दुग्धास्मि भुवनेश्वर ॥ ५८ ॥

हृतालं(न्तः?) करणा चास्मि तथान्यैर्देवतागणैः ॥
उच्चावचापि भूतास्मि हीनाहं धातुभिस्तथा ॥ ५९ ॥

क्रान्तास्मि पर्वतगणैस्तथान्यैर्वसुधाधिपैः ॥
न हि जानन्ति ते मूढा(ढास् ?)त्वां वै शिवयुतं विभो ॥ ६० ॥

स्रष्टारं लोकस्रष्टारं न जानन्ति नराधमाः ॥
नास्ति पुण्यानि वै विष्णो भवद्भिन्नानि वै तथा ॥ ६१ ॥

धर्मं विना न तिष्ठामि क्षणार्द्धमपि केशव ॥
यदि तुष्टोसि देवेश यदि त्वं वरदो ह्यसि ॥
वरमेकं प्रयच्छामि(?) यदि दास्यं(स्य?)सि वै प्रभो ॥ ६२ ॥

ब्रह्मविष्णुमहेशाद्यैर्हीनास्मि त्रिदशेश्वर ॥
न शोभयामि देवेश पतिहीना यथा श(स?)ती ॥ ६३ ॥

क्षणार्द्धमपि वै तेषां भारं चातीवदुःसहम् ॥
न शयि(क्षमि?)ष्यामि देवेश मज्जयामि शुभे जले ॥ ६४ ॥

किंतु मां स्वपदैः पुण्यैस्तथा पादोद्भवैज्ज(र्जं?)लैः ॥
पुनीहि देवदेवेश लोकांश्चैवेह मद्गतान् ॥ ६५ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

किन्तु मां शिवदेहेन भवान्या चान्वितेन वै ॥
स्त(त?)था ब्रह्मपदैः पुण्यैः पुनीहि परमेश्वरः(र?) ॥ ६६ ॥

इदमेव वरं पुण्यं याचयामि जगत्पते ॥
वरेणानेन मां पुण्यां धारयस्व न संशयः ॥ ६७ ॥

व्यास उवाच ॥

इति विज्ञाय(पि ?)तो देवो धरिण्याः (रण्या ?)स शिवान्वितः ॥
विचार्य सुचिरं कालं ब्रह्मणा सशिवान्वितः ॥ ६८ ॥

मेघगम्भीरया वाचा विकसन्वदनाम्बुजः ॥
उवाच वदतां श्रष्टो(श्रेष्ठो?) निर्गुणो गुणिनां गतिः ॥ ६९ ॥

विष्णुरुवाच ॥

धारितासि मया भद्रे शेषांशेन शुभेन हि ॥ ७० ॥

तथा कमठरूपेण धृतासि स्वेन पृष्ठिना ॥
ततो धृतासि तुण्डेन विसृय (धृत्य?) शूकरं वपुः ॥ ७१ ॥

कालेन त्वां करिष्यामि निग(ज?)पादांकितां शुभेः(भे?) ॥
यदा यदा भयं भंगू(?)प्राप्स्यसि त्वं भुवस्थले ॥ ७२ ॥

तदा तदावतीर्यामि भारनिग्रहणाय ते ॥
श्वेतद्वीपे हि मे वास(सो?) योगी(गि?)नां हृदि वा शुभे ॥ ७३ ॥

योगिनामप्यगम्योस्मि काले काले न संशयः ॥
कालेन महता देवी(वि?) ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ॥ ७४ ॥

कपालपतनं पुण्यं भविष्यति न संशयः ॥
तत्राञ्जलिप्रदानेन शुद्धिं यान्ति पितृद्रुहा[:] ॥ ७५ ॥

अथान्यदपि वक्ष्यमि गुह्याद् गुह्यतरं हि ते ॥
येन वै त्वद्गता मर्त्या यान्ति ब्रह्मपदं महत् ॥ ७६ ॥

तेन त्वं निश्चला देवि भविष्यसि न संशयः ॥
दिव्यवर्षसहस्रान्ते कृतादौ वरवर्णिनी(नि?) ॥ ७७ ॥

आगमिष्यति देवेशो यं शिवेति वदंति हि ॥
तपस्तप्तुं महाभागो वियोगाद् दक्षजोद्भवात् ॥ ७८ ॥

तत्र ते चारुवृक्षाढ्ये कक्षे क्षेत्रमनोहरे ॥
स टङ्कणगिरौ पुण्ये दारुकाननशोभिते ॥ ७९ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तपिष्यति तदा देवस्तपः परमदुस्स(श्च)रम् ॥
तत्रैव तस्य देवस्य मुनीनां शापकारणात् ॥ ८० ॥

लिङ्गस्य पतनं पुण्यं भविष्यति न संशयः ॥
तमाद्यं पुरुषं देवि शिवं शान्तं हि शङ्करम् ॥ ८१ ॥

यथा मां वेत्सि वै देवो(वि?) जानीहि तं तथैव हि ॥
लिङ्गस्य पतनाद्देवी(वि?) निश्चला त्वं भविष्यसि ॥ ८२ ॥

दुष्टाश्चौराः शठाश्चैव मानिनो दाम्भिकाश्च ये ॥
ब्रह्महिंसारता ये वै तथा स्त्रीणां वधे रताः ॥ ८३ ॥

स्मरणाच्छिवलिङ्गस्य शुद्धिं यान्ति ततो जनाः ॥
ततः परं महाभागे भविष्यति पदे पदे ॥ ८४ ॥

शिवलिङ्गाङ्किता पुण्या पूजिता मानवैस्तथा ॥
वैवश्व(स्व?)तकुले जातः नाम्ना राजा भगीरथः ॥ ८५ ॥

भविष्यति महातेजा[:] सूर्य्यान्वयविवर्द्धनः ॥
मदर्चनपरो भूत्वा ज्ञात्वा मामेव निश्चलम् ॥ ८६ ॥

अवतार्य पदोद्भूतां गङ्गां मत्पादसेविनीम् ॥
युक्तां प्रवाहसाहस्रैर्देवराजनिषेविताम् ॥ ८७ ॥

करिष्यति महत्पूज्यां राजा त्वां तदनन्तरम् ॥
श्वेतद्वीपनिभा पुण्या भविष्यति ततः परं ॥ ८८ ॥

ततोहं वामनं रूपमास्थायाद्भुतकारणम् ॥
बलेरद्भुतवीर्यस्य मानभङ्गाय भामिनी(नि?) ॥ ८९ ॥

निजपादाङ्कितां त्वां वै करिष्यामि न संशयः ॥
ततो भूतलवासिन्यो राजानश्चेतरे जना[:] ॥ ९० ॥

ज्ञात्वा मामेव लोकेशं करिष्यति(न्ति?) महत्तपः ॥
ततस्त्वं बहुपुण्येन भारहीना भविष्यसि ॥ ९१ ॥

अथान्यदपि वक्षा(क्ष्या?)मि गुह्या[द्]गुह्यतरं हि ते ॥
येन त्वं निश्चला पुण्या गमिष्यसि गृहं शुभे ॥ ९२ ॥

ये त्वया गिरयः प्रोक्ता[:] तानहं कथयामि ते ॥
न ते भारकरा देवि तव भारहरा हि ते ॥ ९३ ॥

हिमालयेति यो ख्यातः हिमसीकरसेवितः ॥
सोहमस्मि महाभागे नारदादिभिसंस्तुतः ॥ ९४ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कैलाशस्तु शिवो ज्ञेयः पुण्यैः शिवगणैर्युतः ॥
गणेशादिभिः शिवगणैः स्तूयमानः पुनः पुनः ॥ ९५ ॥

विन्ध्यं ब्रह्माण्डसंभूत(तं?) ब्रह्मर्षिगणसेवितम् ॥
ब्रह्मविष्णुमहेशानामंशजान् स्मर भामिनी ॥ ९६ ॥

देवान्दैत्यान्पिशाचांश्च गन्धर्वोरगमानवान् ॥
पतङ्गकृमिजन्त्वादीन् वृक्षादी(दीं?)श्चापि भामिनी(नि?) ॥ ९७ ॥

मदंशसंभवान्सर्वान्जानीहि वसुधे शुभेः(भे?) ॥
गच्छ त्वं भवनं भीरू(रु?) पोषयस्व प्रजागणान् ॥ ९८ ॥

सहायं तव वै शुभ्रे करिष्यामि न संशयः ॥

व्यास उवाच ॥

श्रुत्वा तस्य विभोर्वाक्यं धरा सा स्वस्थमानसा ॥ ९९ ॥

पुनरेव विभुं पुण्यं पप्रछ(च्छ?) चारुभाषिणी ॥

धरोवाच ॥

कथं हि ध्रियते विष्णो भवद्भिः स्थावरं वपुः ॥ १०० ॥
सुखानि कानि तत्रैव कथ्यतां यदि रोचते ॥

विष्णुरुवा[च] ॥

शृणु भद्रे महापुण्यं वचो मे समुदाहृतम् ॥ १०१ ॥

स्थावरत्वे सुखा ये वै जङ्गमे तेन विद्यते ॥
शीतादितापभीतीनां भीतिस्तत्र न विद्यते ॥ १०२ ॥

न तु संभाषणं तत्र केनापि वरवर्णिनि ॥
न तु मित्रकलत्राणां भोगादीनां तथापि हि ॥ १०३ ॥

सुखदुःखादिकानां च नास्ति तत्र भयं महत् ॥
तस्माद्धि मानुषे पूज्यं रूपं स्थावरसंज्ञकम् ॥ १०४ ॥

स्थावरत्वात्सहिष्णुत्वात्पूजयन्ति शिवादयः ॥
लोकानां ज्ञापनार्थाय स्थावरत्वं विमस्र्यं(भर्म्यं?)हम् ॥ १०५ ॥

तस्माद्भद्रे महापुण्यं स्थावरत्वं विशिष्यते ॥
कथितं हि महाभागे स्थावरत्वस्य लक्षणम् ॥ १०६ ॥
गच्छ भद्रे महाभागे पुण्यं स्वभवनं प्रति ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

व्यास उवाच ॥

इत्युक्त्वा देवदेवेशस्तत्रैवान्तरधीयतः(त?) ॥ १०७ ॥
शिवः शिवगणैः सार्द्धं जगाम शिवमन्दिरम् ॥
आज्ञापयित्वा तां पुण्यां ब्रह्माब्रह्मर्षिसेवितः ॥ १०८ ॥
जगाम ब्रह्मभवनं सिद्धर्षिगणसेवितम् ॥
धरा सा हृष्टमनसा पूर्णकामा यशश्विनी ॥ १०९ ॥
परिक्रम्याभिवाद्याथ ब्रह्माणं सा जगाम ह ॥
दुःसहमप्य(पि?)भारं सा लघ्वीभूतं(त?) ममन्यत ॥ ११० ॥
यश्चैनां श्रावयेत्पुण्यां पृथोर्वैण्यस्य वानघ ॥
धरायाश्चरितं पुण्यं तथा ब्रह्मेरितां स्तुतिम् ॥ १११ ॥
विष्णोरमितवीर्यस्य चरित्रं पापनाशनम् ॥
यः श्रृणोति महाराज पुत्रपौत्रसमन्वितः ॥ ११२ ॥
स प्राप्य विष्णुभवनं पुनरावृत्तिदुर्ल्लभम् ॥
दिव्याप्सरोभिः संकीर्णं मोदते देववद्द्विजाः ॥ ११३ ॥

॥ इति श्रीस्कन्दपुराणे मानसखण्डे धराश्वाशनं नाम तृतीयः ॥ ३ ॥

४

ऋषय ऊचुः ॥

कथितं भवता ब्रह्मन् धरायाश्चरितं महत् ॥
विष्णोरमितवीर्य्यस्य पृथोर्वैण्यस्य वै तथा ॥ १ ॥
अधुना श्रोतुमिच्छामि चरितं शूलपाणिनः ॥
शापस्य कारणं ब्रूहि ऋषीणामृषिसत्तमः ॥ २ ॥
तस्य ध्यानं सचरितं तथा शोकस्य कारणम् ॥
यथा लिङ्गस्य पतने कारणं तद्वदस्व वै ॥ ३ ॥

व्यास उवाच ॥

कथयामि महाभागा एतत्प्रश्नोत्तरं शुभम् ॥
कथ्यतां श्रृण्वतां चापि सर्वपापप्रणाशनम् ॥ ४ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दक्षप्रजापते कन्या कालीं वै नामनामतः ॥
उद्वाहकाले सविभुर्जग्राह तत्करं शुभम् ॥ ५ ॥

ततः कालेन महता काली कलुषनाशिनी ॥
श्रुत्वा यज्ञं समारब्धं स्वपितुर्भवनं ययौ ॥ ६ ॥

अनादरापि पित्रा सा अर्घ्यादिकरणैः प्रभोः ॥
दृष्ट्वा समूहं स्त्रीणां तद्भगिनीनां यशस्विनी ॥ ७ ॥

पित्रा सभूषितानां हि वस्त्रालंकारभूषणैः ॥
पित्रा चानादृता देवी गर्हिता स्त्रीजनैरपि ॥ ८ ॥

प्रविवेश चितां राजन्पितुर्गेहे मनस्विनी ॥
ज्ञात्वा दग्धां हि तां कालीं सविभुर्भूतभावनः ॥ ९ ॥

जगाम दक्षस्य गृहं ज्वलन्निव हुताशनः ॥
भित्वा तन्मखपात्राणि स्तम्भानुत्पाट्य स प्रभुः ॥ १० ॥

ददाह ऋत्विजान् सर्वान् वह्निना नेत्रजेन हि ॥
तत्रैव ब्राह्मणस्येकं सकिरीटं सकुंडलम् ॥ ११ ॥

हृत्वा स देवदेवेशो ब्रह्मणा संस्तुतः प्रभुः ॥
ररक्ष दक्षं राजर्षे ब्रह्मवाक्यप्रचोदितः ॥ १२ ॥

तपसे कृतसंकल्पः कपालकरभूषणः ॥
जगाम देवदेवेशो वसुधां वसुधाधिपः ॥ १३ ॥

तत्याज स गिरेः श्रृङ्गं कैलासस्य द्विजोत्तमाः ॥
तथा पुण्यं शिवगृहं रुद्रकन्याविराजितम् ॥ १४ ॥

नन्दिस्कन्दि रिटिभिः सेवितं गणनायकैः ॥
प्राप्य विन्ध्यं सुपुण्यं वै वर्षमात्रं नरेश्वरः ॥ १५ ॥

नन्दिना मह(हा)देवश्चक्कार विपुलं तपः ॥
ततो हिमाद्रि पुरुहूतसेवितं त्यक्त्वा हि विन्ध्यस्य भुवं पवित्रम् ॥
ज्ञात्वा सुपुण्यैर्हिमशीकरैरपि संपूरितं तं स ययौ महेशा(शः?) ॥ १६ ॥

प्राप्य चाधिक्य(त्य?)कां भूमिमृणिषपुण्याश्रमैर्वृताम् ॥
टङ्कणाण्य(ख्य?)गिरे राजन् सरयूजलसेविताम् ॥
ततो जगाम गहनं वृक्षैर्बहुविषै(धै?)रपि ॥ १८ ॥

तुषारस्य कणा यत्र निषेवन्तेप्यहर्निशम् ॥
चकार वासं देवेशस्तत्रैव दारुकानने ॥
नानाविधैः पक्षिगणैर्मृगयूथैर्न्निषेविते ॥ १९ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नन्दनोद्भववृक्षा ये देवदारुभि[:] संस्थिते ॥
तथान्यैर्वृक्षराजैश्च मृगराजैश्च शोभिते ॥ २० ॥

ततस्तु वासुदेवस्य तथ्यं कर्तुं वचो हरः ॥
चकार स्वाश्रमं पुण्यं देवदारुनिषेवितम् ॥ २१ ॥

वन्यानां पादपानां च छायाभिः परिवेष्टितम् ॥
आस्तीर्यासनमत्युग्रं मृगराजत्वगुद्भवम् ॥ २२ ॥

विवेश भगवान् रुद्रो ध्यायन्योगं सनातनम् ॥
ततो भवान्या स वियोगसंभवं प्रातः समुत्थाय कपालपाणिः ॥ २३ ॥

स्मृत्वा स्वदुःखं जनदुःखहंता भिक्षाटनं चारुवने चकारः(र?) ॥
तस्थौ स[त]त्राब्दसहस्रसंख्यैः संपूजितः पर्वतनायिकाभिः ॥ २४ ॥

चकार कान्तं रमणीयरूपं तदास्पदं योगिभिरप्यगम्यम् ॥
वशिष्ठाद्या महात्मानस्तत्रैवाश्रमवासिनः ॥ २५ ॥

आश्रमं चक्रतुः सर्वे सह शिष्या महर्षयः ॥
प्रत्यायान्ति स्त्रियस्तेषां नीत्वा नीत्वा शमु(मि ?)त्कुशान् ॥ २६ ॥

एकदा ऋषिपत्न्यो वै वशिष्ठवल्लभां विना ॥
जग्मुस्तं विपिनं पुण्यं यत्रास्ते जगदीश्वरः ॥ २७ ॥

दृष्टः कदाचिद्देवेशस्ताभी राजर्षिसत्तमः(म ?) ॥
अनन्यचित्तास्तं देवं ददृशुस्तानसंशयः ॥ २८ ॥

भस्मोद्धूलितसर्वाङ्गं नागमालाविराजितम् ॥
शोभितं मृगराजस्य चर्मणा बिन्दुशोभिना ॥ २९ ॥

ध्यायन्तमात्मनात्मानं योगिध्येयाह्नि(?) पंकजम् ॥
श्वसन्तं सकलां पृथ्वीं स्वेन स्वासेन वै द्विजाः ॥ ३० ॥

कोयमत्यद्भुताकारो ध्यानवृत्तिपरायणः ॥
सञ्चिन्त्य ऋषिपत्न्यो वै मुमुहुःस्ताः शुचार्द्दिता[:]॥ ३१ ॥

नेन्धनं जगृहे काचिन्न काचिद् वै शमित्कुशान् ॥
तमेव विश्वभर्त्तारं ध्यायन्ती नान्दितात्ययः(?) ॥ ३२ ॥

अभवद्राजशार्दूल निशासमनुपद्यतः ॥
ततस्ते ऋषयः सर्वे तासां मार्गं प्रदर्शिरे ॥ ३३ ॥

निशेयं समनुप्राप्ता न दृश्यन्ते तपोगना(णाः) ॥
समाप्यते विधिं साध्यं वशिष्ठस्य शमित्कुशैः ॥ ३४ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ततस्ते चिन्तयामासुर्मुनयस्तत्त्वदर्शिनः ॥
अहो कालो व्यतीतो वै नागतास्त्वध्वरप्रिया[ः] ॥ ३५ ॥
अद्याग्निहोत्रं सर्वेषां नष्टमेतन्न संशयः ॥
किन्तु(न्नु ?) व्याघ्रेण जग्धा वै मार्गं भ्रंशोऽथवा किमु ॥ ३६ ॥
किन्तु(न्नु?) पौलस्त्यतनयैर्हृतास्ता यज्ञवल्लभा[ः] ॥
विचार्य सुचिरं कालं ऋषयस्ते तपोधना[ः] ॥ ३७ ॥
तत ऊचुस्ते ऋषय(यो ?)वचनं सत्यवादिन[ः] ॥
तासां मार्गं महाभागाः प्रातरेव न संशयः ॥ ३८ ॥
जुहुयाग्निनामिष्यमस्तासामन्वेषणं(?) प्रति ॥

व्यास उवाच ॥

तत्र ते ऋषयः सर्वे स्थित्वा कृत्वाह्निकक्रियाम् ॥ ३९ ॥
जग्मुर्मार्गं तत[ः]स्त्रीणां वनादुपवनं प्रति ॥
मार्गमन्वेषमाणा वै गतास्ते दारुकाननम् ॥ ४० ॥
तत्र दृष्टं शिवं शान्तं ध्यायमानं परात्परम् ॥
तत्रोपविष्टास्ताः सर्वा[ः] तद्भवज्ञानमोहिताः ॥ ४१ ॥
अहोरात्रं गतं सर्वं न जानन्त्यशुचिव्रताः ॥

व्यास उवाच ॥

ततस्ते ऋषयः सर्वे शप्तुकामा यतव्रताः ॥ ४२ ॥
ददुः शापं महाभागा येन ते मोहिता[ः] स्त्रियः ॥

ऋषय ऊचुः ॥

येन वै भवता योगिनस्माकं हि कुलस्त्रियः ॥ ४३ ॥
तस्माल्लिङ्गस्य पतनं तव भूमौ महेश्वरः(र ?) ॥
भवतु तेथ विवेव यावदाहूतसंप्लवम् ॥ ४४ ॥

व्यास उवाच ॥

इत्युक्त्वा ऋषयः सर्वे शप्त्वा योगीश्वरं हरम् ॥
सहैव ऋषिपत्नीभिः गन्तुं यावत्समुत्सुका[ः] ॥ ४५ ॥
तावद्ददर्श देवेश ऋषीस्तान् शापकारकान् ॥
विनापराधजं शापं श्रुत्वा देवो जगत्पतिः ॥ ४६ ॥
उवाच तान्नृषीन् सर्वान् तदा ब्रह्मर्षिसत्तमा[ः] ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

महेश उवाच ॥

यस्माद्भवद्भिर्धर्मज्ञाः सप्तोस्मि सुकृतेन हि ॥ ४७ ॥

तस्माद्भवन्तो धर्मज्ञाः शापं ह्येतत्प्रयच्छता ॥
अज्ञातकारण(णं?)यन्मां ध्यानेनामितकारणम् ॥ ४८ ॥

तस्मादयु(यू)यं महाभागा श्रूयतां मदुदाहृतम् ॥
मद्दर्शनो हि लोकानां वैरेणैव हि वै द्विजाः ॥ ४९ ॥

मुक्तेरेव हि लोकानां सर्वेषां पुत्रमित्रद्रुहामपि ॥
मत्तो मुक्ति समालभ्य सह पत्नीभिः वै द्विजाः ॥ ५० ॥

भोगहीनोत्तरस्योहि भवध्वं दिवि तारकाः ॥
दिशि मन्वन्तरं प्राप्य वैवस्व(स्व?)तमनोः शुभम् ॥ ५१ ॥

व्यास उवाच ॥

ऋषीणां हि महच्छापं मत्वा देवो महेश्वरः ॥
तत्रैव लिङ्गपतनं चकार मुनिसत्तमाः ॥ ५२ ॥

आक्रम्य सप्तपातालं तथा भूमण्डलं शुभम् ॥
शुशुवे(भे?) देवदेवेशो देवराजोपमद्वि(द्यु?)तिः ॥ ५३ ॥

तदा देवाः सगन्धर्वाः सिद्धविद्याधरोरगाः ॥
दर्शना(?) यज्ञपत्नीनां यागीशेति च तुष्टुवुः ॥ ५४ ॥

ऋषीणां मुक्तिदानाच्च तथान्येषां महीपते ॥
मुक्तिमण्डलमध्यस्थो मुक्तीशेति च विश्रुतः ॥ ५५ ॥

वैवश्व(स्व?)तं मनुं प्राप्य ते सर्वे ऋषयोपि हि ॥
महेशामु(न्मु?) क्तिमालभ्य सम्भूता दिवि तारका[:] ॥ ५६ ॥
सप्तर्षयो महाराज दृश्यतेद्यापि चोत्तरे ॥

ऋषय ऊचुः ॥

त्वयोक्तं देवदेवस्य यथा लिङ्गं भुवस्थले ॥ ५७ ॥

पतितं चापि विप्रर्षे सर्वज्ञेन महात्मना ॥
मूर्तिभूतो हि विप्रर्षे एकस्मिन्नेव मण्डले ॥ ५८ ॥

स कथं देवदेवेशो बहुत्वमुपलब्धवान् ॥
तस्य लिंगैर्महाभाग सादिता श्रूयते मही ॥ ५९ ॥

एतत्सर्वमशेषेण कथयस्व यथातथम् ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

व्यास उवाच ॥

अस्ते(स्त्ये?)वं देवदेवस्य सर्वव्यापी न संशयः ॥ ६० ॥

नास्ति नास्तीह वै विप्रास्तेन होनं भुवस्तत(ल?)म् ॥
तथापि कथ्यमानं च कथयामि न संशयः ॥ ६१ ॥

शिवलिङ्गं महापुण्यं श्रुत्वा तत्पतितं भुवि ॥
ब्रह्मा विष्णुश्च सोमस्य तथैव सविताकरः ॥ ६२ ॥

इन्द्रादिभिर्देवगणैः सह जग्मुर्जनाधिपः(प?) ॥
गत्वा तत्र यथान्यायं नमश्चक्रुर्महेश्वरम् ॥ ६३ ॥

तस्थुस्तत्रैव ते सर्वे कौतूहलसमन्विताः ॥
अहोयं रुद्रदेवस्य लिङ्गं ज्योतिःसमन्वितम् ॥ ६४ ॥

दृश्यतेद्यापि नो दृष्टं भाषमाणा दिवौकसः ॥
तस्थुस्तत्रैव वै विप्रा निजांशेन समाहिताः ॥ ६५ ॥

दृश्यन्तेद्यापि ऋषिभिः ब्रह्माद्या देवतागणाः ॥
एतस्मिन्नेव समये वसुधा वसुधाधिपः(प?) ॥ ६६ ॥

गोरूपधारिणी देवी तत्र विष्ण्वन्तिकमुपागताः ॥ ६७ ॥

तमुवाच वरिष्ठा सा स्तुतिप्रणयवादिनी ॥

गौरुवाच ॥

नमो नमस्ते पुरुषोत्तमाय धराधराधारणकारणाय ॥ ६८ ॥

ब्रह्मादिभिर्देवगणैः समस्तैरगम्यरूपाय नमो नमस्ते ॥
साहं हि लिंगेन शिवस्य वै प्रभो पुण्येन पातालगतेन वै तथा ॥ ६९ ॥

धृतास्मि पूतास्मि महावला तथा चारुसुभाग्याशुभदा तथा प्रभो ॥
तथाप्येकं करिष्यामि यद्यनुग्राह्यसि वै प्रभो ॥ ७० ॥

आक्रम्य सप्तपातालं शिवेन परमात्मनाः(ना?) ॥
शिवदाहं कृता चास्मि धृतास्मि परमेश्वरः(र?) ॥ ७१ ॥

धर्तुं त्वं(त्वां) देवदेवेशं न समर्थास्मि वै प्रभो ॥
एतत्कौतूहलं तत्र पश्यतां यदि रोचते ॥ ७२ ॥

अहमप्यस्य लिङ्गस्य नान्तं जानामि वै प्रभो ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

व्यास उवाच ॥

अथ ब्रह्मादयो देवा धराया वचनं शुभम् ॥ ७३ ॥

श्रुत्वा कौतूहलं सर्वं ययुस्ते देवतागणाः ॥
उपदिष्टा महेशेन विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ ७४ ॥

तलातलं विष्णुगृहं यत्रास्ते शेषसंज्ञकः ॥
नत्वा शेषं महाभागा[:] ददृशुस्ते शिवं प्रभो ॥ ७५ ॥

पातालादप्यधो भागे गतं ज्योतिःसमन्वितम् ॥
नान्तं प्राप्याथ ते सर्वे देवा ब्रह्मर्षिभिः सह ॥ ७६ ॥

प्रत्याजग्मुस्तेपि सर्वे यत्रास्ते स शिवोव्ययः ॥
तत्रोवाच तदा देवी ब्रह्माणं चारुभाषिणीम् ॥ ७७ ॥

दृष्टं त्वया शिवस्यान्तं ब्रह्मन् मां कथयस्व वै ॥
तत्रोवाच स्वयं ब्रह्मा तां शुभां चारुभाषिणीम् ॥ ७८ ॥

कर्तुं त्वां निश्चला(लां?) भूमिं धराधरसमन्विताम् ॥
दृष्टोस्माभिः शिवस्यान्तं मा खिद्यस्व वरानने ॥ ७९ ॥

ततोवाच विधातारं कुपिता वसुधा तदा ॥
यस्मात्त्वयातथ्यगिरा सृष्टिसंहारकारिणा ॥ ८० ॥

तस्मात्वपूज्य(ज्यो?) लोकेश भव भूमण्डले शुभे ॥
ततस्तां स च देवेशः स्रष्टा देवर्षिपूजितः ॥ ८१ ॥

यतो मामाद्यपुरुषं शपसि त्वं वरानने ॥
तस्मान्म्लेच्छगणैः सर्वैर्युगान्ते पूरिता भवः(व?) ॥ ८२ ॥

व्यास उवाच ॥

तदा शप्त्वैव चान्योन्यं देवानामग्रतः स्थिता ॥
तानपृच्छन्नृद्धरा देवी शिवान्तं राजसत्तमः ॥ ८३ ॥

ततो देवाः सगन्धर्वा सिद्धविद्याधरान्विताः ॥
ऊचुः सर्वे गुरुयुता वसुधां वसुधारिणीम् ॥ ८४ ॥

यस्यान्तमाद्या हरिसंमितास्तु ते ब्रह्मादयोब्रह्मसुतादयस्तथा ॥
योगैः ससांख्यैः कपिलादयस्तथा शेषादयोयं न विदुर्वयं कुतः ॥ ८५ ॥

व्यास उवाच ॥

इति तेषां वचः सत्यं ज्ञात्वा क्षोणी हरिं ययौ ॥
ततो विज्ञापयामास वासुदेवं सतां गतिम् ॥ ८६ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

देवैः समस्तैर्देवेशः गत्वा वै शेषमन्दिरम् ॥
न प्राप्तं हि शिवस्यान्तं दुःप्राप्यं योगिनामपि ॥ ८७ ॥
ते सर्वेपि महाभागा[:] प्रभुविष्णोरिहागताः ॥
महेन्द्रेणान्विताः सर्वे देवदेवगणैर्युताः ॥ ८८ ॥
तदत्रोपायकरणं चिन्त्यतां परमेश्वर:(र?) ॥
नास्त्यन्योपायकरणे त्वां विना पुरुषोत्तमः ॥ ८९ ॥
दुःसहं शिवजं तेजः कालेषु त्रिष्वपि प्रभो ॥
पातालगेन लिङ्गेन तथा ज्योतिर्षु(?) तेन च ॥ ९० ॥
सुदुःसहतरं विष्णोः ष्णो) जानामि नहि संशयः ॥

व्यास उवाच ॥

ज्ञात्वा मतमवन्यास्तु हरिर्योगीश्वरेश्वरः ॥ ९१ ॥
तल्लिङ्गभागकरणे मतमास्थाय स प्रभुः ॥
तमेव देवं देवेशं ब्रह्मणा स समन्वितम् ॥ ९२ ॥
तुष्टाव प्रयतो भूत्वा विष्णुर्योगीश्वरेश्वरः ॥

विष्णुरुवाच ॥

नमस्ते शितिकण्ठाय वृषवाहाय ते नमः ॥ ९३ ॥
भवाय भवबीजाय शिवाय शिवदाय च ॥
हराय नागहाराय विषमाक्षाय ते नमः ॥ ९४ ॥
त्रिनेत्रायादिदेवाय दक्षयज्ञविनाशिने ॥
भस्मोद्धूलितसर्वाङ्गं मौलिमालाधराय च ॥ ९५ ॥
कामघ्नायादिदेवाय प्रलयान्तकराय च ॥
नमो नमस्ते कालीश कालान्तक नमोस्तु ते ॥ ९६ ॥

व्यास उवाच ॥

एवं स्तुतो भगवता हरिणा लोकधारिणा ॥
उवाच स तदा देवो ध्यानोन्मीलितलोचनः ॥ ९७ ॥

शिव उवाच ॥

तुषितोस्मि त्वया विष्णो हेतुना केन चात्मनः ॥
तत्वं कथय सुप्रीते मयि ध्यानपरायिणे ॥ ९८ ॥
वरं वरय भद्रं ते यत्ते मनसि वीप्सितम् ॥
ददामि नात्र संदेहो दुःप्राप्यममरैरपि ॥ ९९ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विष्णुरुवाच ॥

विज्ञापयति देवेश धरेयं समुपस्थिता ॥
तव लिङ्गस्य भारेण पीडिता त्वां न संशयः ॥ १०० ॥

दीप्ता हि तव लिङ्गेन सप्तपातालगामिना ॥
नराणां पर्वतानां च लघ्वीभूता महाभवत् ॥ १०१ ॥

तथापि तव लिङ्गस्य चैकत्र कीलितस्य च ॥
न सहामि महद्भारं ब्रूते पुंजीभवं हि सा ॥ १०२ ॥

कुरूप्येनां(?) महाभाग भावहीना न संशयः ॥
यथा हि तव लिङ्गं वै धरिष्यसि (ति?)वसुंधरा ॥ १०३ ॥

तत्तथा क्रियतामासु(शु) सुविचार्य्यं महेश्वरः(र?) ॥
एषा मे वीप्सिता वाञ्छा वर पूर्वा न संशयः ॥ १०४ ॥

पूरणीया त्वयेवैह न चान्येन महात्मना ॥

शिव उवाच ॥

मया पूर्वं प्रतिज्ञातं संकल्पो हि न चान्यथा ॥ १०५ ॥

तथापि मत्वा वचनं करिष्यामि न संशयः ॥
अदेयमपि दास्यामि भक्तेषु तत्सुरेषु च ॥ १०६ ॥

त्वया विज्ञापितः सोहं लिङ्गनिग्रहणं प्रति ॥
ऋषीणां वचनं सत्यं मास्त्वसत्यं जनार्दन ॥ १०७ ॥

संहरिष्याम्यहं लिङ्गं तवैव पश्यतोव्ययम् ॥
क्रियतां तज्जगन्नाथ छित्वा चक्रेण कोटिधा ॥ १०८ ॥

कृत्वा त्वं स्थापयस्वाग्रयं वसुधायां न संशयः ॥
तत्र ये रेणवः पुण्याः पतिष्यन्ति भुवस्तले ॥ १०९ ॥

ते सर्वे लिङ्गतां यान्ति(न्तु?) लिङ्गोद्भूता न संशयः ॥
यत्र यत्र गमिष्यामि नन्दिना स्कन्दिना सह ॥ ११० ॥

तथान्यैर्नायकगणैर्भवता ब्रह्मणा सह ॥
तत्र तत्र हि लिङ्गानि भवन्ति धरणीतले ॥ १११ ॥

तत्र तत्र निजांशेन भवता ब्रह्मणा स हि ॥
स्थेयं मद्वचनाद् विष्णो तथान्यैर्देवतागणैः ॥ ११२ ॥

स्थास्यन्ति दानवास्तत्र तथा नागादयः शुभाः ॥
मद्भक्तियुक्ताः सर्वे वै नामलिङ्गसमन्विता[ः] ॥ ११३ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

उपासयन्ति मामेव सर्वे ते नात्र संशयः ॥
यत्राहं भवता सार्द्धं वसामि ब्रह्मणा युतः ॥ ११४ ॥
तत्र तत्र भविष्यामि पूजनोयो न संशयः ॥
जानन्ति तत्र मनुजा महादेवेति मां शुभाः ॥ ११५ ॥
तत्रैव पुण्यतीर्थाश्च भवन्ति त्वत्पदोद्भवा[ः] ॥

व्यास उवाच ॥

रुद्रस्य वचनं श्रुत्वा स हरिर्ल्लोकपावनः ॥ ११६ ॥
चक्रमुद्यम्य तल्लिङ्गं रुद्रेण च समाहृतम् ॥
चिच्छेद भगव(वा?)न्कृष्णः कोटिधा कोटिकोटिधा ॥ ११७ ॥
छित्वा तान् स्थापयामास नवखण्डेषु भूतले ॥
यत्र यत्र स तान् लिङ्गान्स्थापयामास सः प्रभुः ॥ ११८ ॥
तत्र तत्र निजांशेन ब्रह्मणा चापि वै द्विजाः ॥
पूजितं तं विभुञ्चक्रे तथान्यैर्द्देवतागणैः ॥ ११९ ॥
तदा लिङ्गमयी पृथ्वी नवखण्डेषु भारतः ॥
त्यक्त्वा भूमण्डलं पुण्यं पदात्पदतरं विभोः ॥ २२० ॥
स्थापयामास स विभुस्तांलिङ्गान्नात्र संशयः ॥
प्रतिष्ठितानि लिङ्गानि जानन्ति भुवि मानवाः ॥ २२१ ॥
तथा देवगणाः सर्वे सिद्धदैत्यमहोरगाः ॥
प्रतिष्ठितेस्तु(?) स्थानेषु तथा खण्डेस्तु(?) वै द्विजाः ॥ २२२ ॥
सत्येव शिवलिङ्गानि त्यक्त्वा भूमिं पदात्पदम् ॥
यत्र यत्र गतः शम्भुर्नन्दिना सह भारतः(त ?) ॥ २२३ ॥
तत्र तत्र महेशस्य सन्ति लिङ्गान्यनेकशः ॥
तान्सर्वान्देवताः सर्वे दैत्यदानवमानवाः ॥ २२४ ॥
पूजयन्ति महाभागास्तथा सिद्धमहोरगाः ॥
दृश्यन्तेद्यापि भूलोके खण्डे खण्डे न संशयः ॥ २२५ ॥
महादेवस्य लिङ्गानि धरणीमध्यगानि च ॥

सूत उवाच ॥

इत्येतत्कथितं राजन् धरायाश्चरितं महत् ॥ २२६ ॥
तथा लिङ्गस्य पतनं विभागं तस्य चैव हि ॥
व्यासेन वेदविदुषा यथा तत्समुदाहृतम् ॥ २२७ ॥
कथितं हि महाभाग किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ॥ १२७ ॥

॥ इति श्रीस्कन्दपुराणे मानसखण्डे धरावर्णनं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

५

जन्मे(नमे ?)जय उवाच ॥

कथितं हि त्वया ब्रह्मन् धरायाश्चरितं महत् ॥
तस्या वदस्व खण्डानां नामधेयं तपोधनः(न ?) ॥ १ ॥

सूत उवाच ॥

कथयामि महाराज व्यासेन समुदाहृतम् ॥
ऋषीणामग्रतः पुण्यं सत्यवत्या सुतेन यत् ॥ २ ॥

ऋषय ऊचुः ॥

कथितं हि महाभाग लिङ्गानां कारणं महत् ॥
यथा बहुत्वमापन्नस्तथा तत्समुदाहृतम् ॥ ३ ॥

त्वयेरितानि खण्डानि नवसंज्ञानि वै तथा ॥
तेषां वदस्य नामं वै यथास्ते भगवान्हरः ॥ ४ ॥

व्यास उवाच ॥

श्रूयतामृषिशार्दूला वचो मे समुदाहृतम् ॥
मया पूर्वमनिन्द्या हि कथयामि न संशयः ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच ॥

पृथिव्याः प्रथमश्चैव हिमाद्रिः श्रूयते नृप ॥
यत्र सन्ति सुपुण्यानि महेशस्य शिरां स(सि?) वै ॥ ६ ॥

सेवितानि महाभाग पुष्पैरिव हिमैः शुभैः ॥
यानि दृष्ट्वा महाराज पतङ्गाद्याः शिवादयः ॥ ७ ॥

व्रजन्ति ब्रह्मभवनं पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥
यत्र पुण्या दक्षसुता अवतीर्णा महामते ॥ ८ ॥

हिमजेति च विख्याता ता(?)तत्रैव गिरिकन्यका ॥
तत्रैवोद्वाहिता देवी शिवेन मनुजोत्तम ॥ ९ ॥

विवाहस्तु तयोस्तत्र समुद्गीतो द्विजातिभिः ॥
वदन्ति मुनयः सर्वे तस्य भागचतुष्टयम् ॥ १० ॥

तस्य वै प्रथमो भागः मानसाख्येति विश्रुतः ॥
यं ससर्ज स्वयं ब्रह्मा शिवलिङ्गसमन्वितम् ॥ ११ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तीर्थैर्बहुभिः संयुक्तं मानसाख्यं सरोवरम् ॥
तमाद्यं मुनयः सर्वे वदन्ति नृपसत्तमः(म ?) ॥ १२ ॥

तं स्मृत्वा सर्वपापेभ्यो मुच्येत नात्र संशयः ॥
स्मरणाद्दर्शनाद् ध्यानाद् यस्य स्नानादयोपि हि ॥ १३ ॥

व्रजन्ति विष्णुभवनं सेवितं नारदादिभिः ॥
सैव वैः(वै ?) प्रथमः खण्डः ख्यातोभूद् राजसत्तमः(म ?) ॥ १४ ॥

इन्द्रादिभिः देवगणैः पूज्यमानो धरान्वितः ॥
ततस्तस्योत्तरोभागो गीयते देवतागणैः ॥ १५ ॥

यत्र पुण्या महाभागा राजान ऋषयस्तथाः(था?) ॥
मुक्तार्थिनः शिवपुरं प्राप्तास्ते नात्र संशयः ॥ १६ ॥

तत्र वै प्रार्थितं राजन् देहस्य पतनं शुभम् ॥
मृताः शिवपुरं यान्ति भूत्वा लिङ्गमयं वपुः ॥ १७ ॥

ततः परं महाभाग खण्डं कैलाशसंज्ञकम् ॥
नन्दिस्कन्दिकिरीटिभिः पूजितं सुमनोहरम् ॥ १८ ॥

रुद्रकन्या समाकीर्णं देवराजनिषेवितम् ॥
तपस्विनो महाभागा प्रार्थयन्ति यतः(त?) व्रताः ॥ १९ ॥

यस्य कान्तासु पुण्यासु गुहासु नृपसत्तम ॥
तप्त्वा सुदुर्जयं लोके जयन्ति यमसंज्ञकम् ॥ २० ॥

ततः परं महाराज शिवलिङ्गसमन्वितम् ॥
केदाराख्यं महत् खण्डं विद्यते लोकपूजितम् ॥ २१ ॥

यत्र वै स शिवो राजन् नाम्ना केदारसंज्ञकः ॥
राजते देवदेवेशो भवान्या चापि सेवितः ॥ २२ ॥

यं दृष्ट्वा पाण्डवा सर्वे संबन्धिश्वसुरोद्भवात् ॥
गुरुभ्रातृवधोद्भूतात्पाकतात् कुलसंभवात् ॥ २३ ॥

मुक्ताः स्वर्गं प्रयातास्ते स्त्रि(त्रि ?)दशैः सेवितं प्रभो ॥
पातालखण्डं हि ततः परं स्मृतं संसेवितं नागवरैः सुशोभनैः ॥ २४ ॥

शिवस्य लिङ्गैः परमाद्भुतैरपि नागादिभिर्नागसुतारिसेवितैः ॥
ततः परं महाराज काशीखण्डं वदन्ति हि ॥ २५ ॥

विश्वेरस्य देवस्य लिङ्गेन च विराजितम् ॥
यत्र कीटपतङ्गाद्या मृताः शिवपुरं प्रति ॥ २६ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रयान्ति राजशार्द्दूल शिवकन्यानिषेविताः ॥
ततः परं हि वै विप्रा रेवाखण्डमितीरितम् ॥ २७ ॥

रेवाजलैबहुविधैः सेवितं सुमनोहरम् ॥
यत्र वै प्रस्थराः सर्वे लिङ्गरूपधरा प्रभोः(भो?) ॥ २८ ॥

पूज्यन्ते देवप्रवरैर्नार्मदीया इति प्रभो ॥
नास्त्यन्यत्र महाबुद्धेर्नार्मदीयासि या समा ॥ २९ ॥

लिङ्गरूपधरा देवा इन्द्रेणापि निषेविता ॥
तत्रैव रघुनाथस्य तथा रामेश्वरस्य च ॥ ३० ॥

शोणिताख्यपुरस्यापि माहात्म्यमनुवर्णितम् ॥
ततः परं महाभाग नाम्ना ब्रह्मोत्तरं शुभम् ॥ ३१ ॥

यत्र सन्ति कथा[ः] पुण्या गोकर्णेशस्य वै प्रभो ॥
तथाहि शिवलिङ्गानामाख्यानं विधिविस्तरम् ॥ ३२ ॥

माहात्म्यं शिवभक्तानां यत्र संश्रूयते महत् ॥
ततस्तु राजशार्द्दूल नागरं खण्डमुच्यते ॥ ३३ ॥

यमुपास्य जनाः सर्वे प्रयाताः शिवमन्दिरम् ॥
यत्र वै शिवपूजा या महात्म्यमनुवर्णितम् ॥ ३४ ॥

उज्जयिन्याश्च माहात्म्यं तत्रैव समुदाहृतम् ॥
यथा च शिवलिङ्गानामाख्यानं कथितं प्रभो ॥ ३५ ॥

अन्तरिक्षगतानां च माहात्म्यं हि प्रकीर्तितम् ॥
खण्डानां नामधेयं वै मयैतत्समुदाहृतम् ॥ ३६ ॥

विभागं शिवलिङ्गानां व्यासदेवेन कीर्तितम् ॥
यः श्रृणोति महाराज श्रावयेद्वा समाहितः ॥
दिव्यं विमानमारुह्य सेविताश्चाप्सरोगणैः ॥ ३७ ॥

त्रिसप्तकुलमुद्धृत्य शिवलोके वशेच्चिरम् ॥ ३७ ॥

॥ इति श्रीस्कन्दपुराणे मानसखण्डे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

६

जन्मे(नमे ?)जय उवाच ॥

नामधेयं हि खण्डानां भवता परिकीर्त्तितम् ॥
अधुना श्रोतुमिच्छामि विवाहं शूलपाणिनः ॥ १ ॥

कथं सा पार्वती देवि(वो ?) हिमकन्यात्वतां गताः(ता?) ॥
विसृज्य पूर्वं देहं वै सर्वदेवांशसंभवा ॥ २ ॥

कथं सा देवदेवेन प्रतिज्ञाता समाधिना ॥
उद्वाहमभवं(वत् ?) तस्याः संयोगश्च कथं द्विज ॥ ३ ॥

एतत्सर्वमशेषं वै कथयस्व तपोधन ॥
त्वत्समो नास्ति वै लोके सर्वं ते दिवि तं(विदितं ?) यतः ॥ ४ ॥

सूत उवाच ॥

श्रृणुष्व त्वं महाराज कथ्यमानं मयाधुना ॥
यदुक्तं व्यासदेवेन ऋषीणामग्रतः पुरा ॥ ५ ॥

इदमेव पुरा पृष्टः सत्यवत्याः सुतः सुधीः ॥
धर्मार्थ(र्थं?) सङ्गतवतै ऋषिभिः पुण्यकारिभिः ॥ ६ ॥

स तानुवाच धर्मात् रम्या(?)बृहस्पतिरिव स्वयम् ॥
तदहं श्रूयमानो वै कथयामि नरेश्वरः(र ?) ॥ ७ ॥

भूमौ हिमाद्रिप्रवर(रो ?) हिमसीकरसेवितः ॥
स चिरं हि तपस्तेपे मैथुनेन समन्वितः ॥ ८ ॥

ब्रह्माविष्णुमहेशाद्या तोषितास्तेन वै तदा ॥
ते तस्मै चाति सुप्रीता ददुः पुण्यतमं वरम् ॥ ९ ॥

ततो वव्रे स हिमवान् वरमेकं मनोहरम् ॥
ब्रह्माविष्णुमहेशानां तेजःसम्भवसम्भवम् ॥ १० ॥

तथा देवमु(मनु ?)ष्याणां नागानामपि वै प्रभो ॥
अंशसम्भवदेहं वै मम पुत्रत्वतां प्रभो ॥ ११ ॥

ददध्वं परमप्रीतास्तव पूज्यो भवाम्यहम् ॥
प्राप्य पुत्रं च पुत्रीं च प्रापयिष्यन्ति तद्वपुः ॥ १२ ॥

इत्युक्त्वा देवदेवेशारन्तर्द्धीता हि वै प्रभो ॥
ततः कालेन महता मेनकायां सुतोत्तमम् ॥ १३ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्राप्य कन्यां च सुश्रोणी कालं तं ददृशे तदा ॥
ततः काले व्यतीते तु देवी देवांशसम्भवम् ॥ १४ ॥

देहं हि मेनकागर्भे वेशयामास वै प्रभो ॥
प्रसुष्वापाथ तं गर्भं कन्यारूपं गुणान्वितम् ॥ १५ ॥

सर्वंदेवांशसम्भूतं मायाशतसमन्वितम् ॥
दृष्ट्वा कन्यां महाभागां मेने पूर्णमनोरथः ॥ १६ ॥

हिमाद्रिः स सुतैर्मित्रैः कलत्रेण तथा विभो ॥
वर्द्धमाना पितुर्गेहे सा देवी वरवर्णिनी ॥ १७ ॥

[चकार पूजां देवस्य निराहारा यतव्रता ॥
उमेति मात्रा तपसा निषिद्धा वरवर्णिनी ॥ १८ ॥]

चकार पूजां देवस्य निराहारा यतव्रता ॥
उमेति मात्रा तपसा निषिद्धा वरवर्णिनी ॥ १९ ॥

उमाख्यामाप सा देवी लोकेषु नृपसत्तम ॥
ततो देवैः सगन्धर्वैः स्तुता सा वरवर्णिनी ॥ २० ॥

बहुनाम्ना निकेतेषु बहु नामा बभूव ह ॥
गौरी दुर्गेति भद्रेति कालिकेति च विश्रुता ॥ २१ ॥

विजयेति हरिद्रेति महादुर्गेति वै नृप ॥
तस्मिन्नवसरे राजन् संग्रामे तारकामये ॥ २२ ॥

निर्जिता देवताः सर्वे दितिजैर्दनुजैरपि ॥
ततो देवा [:] सगन्धर्वा ब्रह्माणं शरणं ययुः ॥ २३ ॥

निर्ज्जिता दानवगणैः कुण्ठितास्त्रा विशेषतः ॥
तुष्टुवुस्त(स्ते ?) विधातारं सृष्टिसंहारकारणम् ॥ २४ ॥
बृहस्पतिं पुरस्कृत्य शक्राद्या देवतागणाः ॥

देवा ऊचुः ॥

नमस्ते देवदेवाय ब्रह्मणेनन्तशक्तये ॥ २५ ॥
सृष्टिस्थितिविनाशानां हेतुभूताय ते नमः ॥

सूत उवाच ॥

देवानां(ना ?)मीरितं श्रुत्वा ब्रह्मालोकपितामह(हः ?) ॥ २६ ॥
उवाच श्लक्षण(क्ष्ण?)या वाचा स्वयमेव पितामहः ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ब्रह्मोवाच ॥

किमर्थं देवताः सर्वे बृहस्पतिपुरोगमाः ॥ २७ ॥
न्यस्तशस्त्रारि(इ?)हायाता ब्रूत किं करवाम्यहम् ॥

देवा ऊचुः ॥

ब्रह्म(ह्मन्?)दैत्यकुले जातो नाम्ना वै तारकासुरः ॥ २८ ॥
तेन वै निर्ज्जिता देवाः संग्रामे तारकामये ॥

उपायं चिन्त्यतां ब्रह्मं(ह्मन्?) तारकस्य वधं प्रति ॥ २९ ॥

त्वमुपायोसि लोकानां मया योसि(?)त्वमेव हि ॥

ब्रह्मोवाच ॥

उपायं कथयिष्यामि क्र(क्रि)यतामासु मा चिरम् ॥ ३० ॥

मयैतस्मिन्वरो दत्तो मा वध्यता भवेदिति ॥
मया वा विष्णुता(ना ?) वापि मृत्युस्तेन भविष्यति ॥ ३१ ॥

तस्मादवध्यो दैत्येंद्रो न मया विष्णुना तथा ॥
गम्यतां यत्र देवेशो ध्यानमास्थाय पौरुषम् ॥ ३२ ॥

आस्ते देवगणैः सार्द्धन्नपि भृङ्गिरिटादिभिः ॥
हनिष्यसि महाभाग दैत्येयं तत्सुतः(त ?) स्तथा ॥ ३३ ॥

क्रियतामासु देवेन्द्र ध्यानभङ्गं हरस्य वै ॥
तत् सुतो गिरिजायां वै भूत्वा तं दानवाधमम् ॥ ३४ ॥

हनिष्यति न संदेहो गम्यतामासु(शु?) मा चिरम् ॥

सूत उवाच ॥

इति धातुवचः श्रुत्वा वृहस्पतिपुरोगमाः ॥ ३५ ॥

देवा हरस्य शरणं ते जग्मुर्नृपसत्तम ॥
ततः काम(मं?)पुरस्कृत्य देवाः सिद्धगणैः सह ॥ ३६ ॥

तुष्टुवुस्तं मृडानीशं महाकालोपमं प्रभुम् ॥

देवा ऊचुः ॥

नमो विशालाय महाप्रभाय हराय गर्भाय शिवाय तुभ्यम् ॥ ३७ ॥

नमोस्तु देवाय रविप्रभाय रविस्तुता या भवकालहन्त्रे ॥
कालाय काले(ना?)पि संस्तुताय मृत्युञ्जयायाखिलयोगमूर्त्ते ॥ ३८ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

देवाय वेदान्तपथाय शम्भो पाहि त्वमस्मान् वरदोसि देव ॥

सूत उवाच ॥

देवानां वचनं श्रुत्वा दृष्टिभिस्तान् ददर्श ह ॥ ३९ ॥

ददाह कामं राजर्षे दृष्टिपातान्महेश्वरः ॥
दग्ध्वा कामं सकामोभूद्देवेशो देवतैस्तुतः ॥ ४० ॥

भस्मोद्धूलितसर्वाङ्गनागमालाविराजितः ॥
ततोवाच स देवेशः सकलान् देवतागणान् ॥ ४१ ॥

प्राप्ता यूयं महाभागा वृहस्पतिपुरोगमाः ॥
केनात्महेतुना सर्वे कथ्यतां मा विलम्ब्यताम् ॥ ४२ ॥

सूत उवाच ॥

रुद्रस्य वचनं श्रुत्वा देवाः सेन्द्रादयो हि ते ॥
कथयामासुस्तत्सर्वं तारकासुरचेष्टितम् ॥ ४३ ॥

देवा ऊचुः ॥

नमस्ते देवदेवेशस्तारकेन जिता वयम् ॥
तस्य नाशाय देवेश चिन्त्यतां देववल्लभः(भ ?) ॥ ४४ ॥

गृहाण कालीं कालीश संभूतां हिमपर्वते ॥ ४५ ॥

त्वत्पादनिरतां देवीं(वी ?)मवतीर्णा हिमाचले ॥ ४५ ॥

समुत्पाद्य सुतं तस्यां नाशस्तस्य विधीयताम् ॥

सूत उवाच ॥

तथेत्युक्त्वा स देवेशो मदनाविष्टमानसः ॥ ४६ ॥

चकार गौरि(री ?)ग्रहणे मतिं मतिमतां वरः ॥
ध्यापयामास धातारं गौरीमिलनकारकम् ॥ ४७ ॥

स्मृत्वा स्मृत्वा स देवेशो गौरी(रीं?)गौरमुखीं तदा ॥
यावध्यातः स्वयं ब्रह्मा तावत्तस्याग्रतः स्थितः ॥ ४८ ॥

उवाच किं करिष्यामि कथयस्व महेश्वरम्(र ?) ॥
ततोवाच विधातारं स्मयन्निव हरः स्वयम् ॥ ४९ ॥

हिमाद्रिभवनं ब्रह्मन् गम्यतां यदि रोचते ॥
मदर्थे गिरिजां देवीं याचयस्व समाहितः ॥ ५० ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सूत उवाच ॥

ततः शिवस्य वचनाद् ब्रह्मा लोकपितामहः ॥
हिमालयं महाराज जगाम हिमसेवितम् ॥ ५१ ॥

ततो हिमाद्रि ब्र(ब्रं)ह्माण दृष्ट्वा चोत्थाय सत्वरम् ॥
पूजयामास देवेशं तुष्टा च(व ?) प्रयताञ्जलिः ॥ ५२ ॥

हिमालय उवाच ॥

नमामि पादयुगलं ब्रह्मर्षिगणसेवितम् ॥
अथघ्नं लोकपालानां शिवदं शिवसेवितम् ॥ ५३ ॥

अद्य मे सफलं जन्म जीवितं च सुजीवितम् ॥
कृतार्थोस्म्यद्य देवेश पूतोस्मि तव दर्शनात् ॥ ५४ ॥

धन्योस्म्यनुगृहीतोस्मि विधेस्त्वत्पादसेवनात् ॥
मामाज्ञापय वै ब्रह्मन् भृत्यं त्वत्पादसेवकम् ॥ ५५ ॥

किं करोमि वद ब्रह्मननुग्राह्योस्मि ते यदि ॥

ब्रह्मोवाच ॥

शृणु त्वं गिरिराजेश वचनं मदुदाहृतम् ॥ ५६ ॥

त्वत्समो नास्ति गिरयो विंध्याद्यापि न संशयः ॥
पूजयस्त्व(पूज्यस्त्वं?)मानुषे लोके गिरीणां नात्र संशयः ॥ ५७ ॥

तस्माद्विज्ञापयिष्यामि वचनं यदि मन्यसे ॥
प्रयछ(च्छ ?) गिरिजां देवीं अवतीर्णा गृहे तव ॥ ५८ ॥

महाभागां दक्षसुतां महेशाय महामते ॥
नान्यं हि वरमेतस्या योग्यमस्ति गिरीश्वर ॥ ५९ ॥

तस्यापि सदृशी भार्य्या नान्यास्ति भुवनत्रये ॥
तस्मात्प्रयच्छ गिरिजां महेशाय महामते ॥ ६० ॥

ततस्त्वं श्रेयमाप्नोति ददस्व वचनां(नान्?)मम ॥
सर्वदेवेषु यो देव(वो ?) महादेव इतीरितः ॥ ६१ ॥

मानयत्वं महाभाग ददस्व गिरिकन्यकाम् ॥

सूत उवाच ॥

हिमाद्रिर्ब्रह्मवचनं श्रुत्वा धैर्यसमन्वितः ॥ ६२ ॥
उवाच वचनं राजन् बृहस्पतिरिव स्वयम् ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

हिमाद्रिरुवाच ॥

धन्योस्मि देवदेवेश यत्त्वया भाषितोस्म्यहम् ॥ ६३ ॥

दास्यामि गिरिजां ब्रह्मन् महादेवाय शूलिने ॥
क्रियतां भूषणं सत्रं शाला चैव विरच्यताम् ॥ ६४ ॥

सूत उवाच ॥

हिमाद्रेर्वचनं श्रुत्वा महादेवस्य संनिधौ ॥
प्रत्याजगाम राजर्षे ब्रह्मा ब्रह्मर्षिसेवितः ॥ ६५ ॥

कथयामास वै ब्रह्मा हिमाद्रेर्वचनं शुभम् ॥
उपविश्यासने शुद्धे देवर्षिगणसेविते ॥ ६६ ॥

जगाद वाणीं धर्मात्मा दत्ता कन्येति वै प्रभो ॥
विवाहं रोचते मह्यं तव तस्यापि शङ्कर ॥ ६७ ॥

ततो देवाः सगन्धर्वा[ः] सुखिनोपि भवन्ति हि ॥

सत उवाच ॥

धातु[ः] समीरितं श्रुत्वा शङ्करो लोकशङ्करः ॥ ६८ ॥

ऊचे वाणी(णीं?) स मधुरां शुद्धदन्ताग्रमध्यगाम् ॥

शिव उवाच ॥

आहूय विश्वकर्माणं शिल्पज्ञं कारुनायकम् ॥ ६९ ॥

रच्यन्तां यज्ञपात्राणि शुभानि भूषणानि च ॥
विनायकस्य पूजार्थं विधिश्चापि विरच्यताम् ॥ ७० ॥

अमङ्गल्यविघातार्थं पूजयामि गणेश्वरम् ॥
अनभ्यर्च्य गणेशानं मया काली विवाहिता ॥ ७१ ॥

कालेन कालवशगा जाता साप्यजरामरा ॥
अस्मिन् हेतौ मयान्पू(मया पू?)र्वं कामदेवो विनाशितः ॥ ७२ ॥

तस्माद्वैनायकी शान्तिः कर्त्तव्यास्माभि वै(र्वै ?) तथा ॥
तस्माद्विनायकः पूर्वं कार्य्यो वै विश्वकर्मणा ॥ ७३ ॥

सूत उवाच ॥

शिवेरितं समाकर्ण्य ब्रह्मा लोकपितामह[ः] ॥
पुनर्विज्ञापयामास शिवलोकः (शिवं लोक?) शिवप्रदम् ॥ ७४ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ब्रह्मोवाच ॥

एतद्विरोचते मह्यं तथोक्तं भवता विभो ॥
नाशोयं कामदेवस्य मा भूयाच्छकर प्रभो ॥ ७५ ॥

प्रनष्टे कामदेवे तु भविष्यन्त्यप्रजा जनाः ॥
तस्मात् कामसमुत्पत्ति[मृ] कुरुष्व परमेश्वर ॥ ७६ ॥

ततो वैनायकी शान्तिमृषिभिः सह ऋत्विजैः ॥
मया सह महाभाग क्रियतामाशु मा चिरम् ॥ ७७ ॥

सूत उवाच ॥

तथेत्युक्तो भगवता शिवेन करुणात्मना ॥
हृदि स्थापितकामेन ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ ७८ ॥

आहूय विश्वकर्माणं शिल्पज्ञं शिल्पनायकम् ॥
प्रतिमां कारयामास गणेशस्य महामते ॥ ७९ ॥

अप्राप्तजननस्यास्य गण(णा?)नां नायकस्य च ॥
ततः स कारयामास भूषणानि शुभानि च ॥ ८० ॥

तथैव यज्ञपात्राणि स्तम्भानि विविधानि च ॥
ततो निवेदयद्धाता महेशाय महात्मने ॥ ८१ ॥

गणेशप्रतिमां दिव्यां स्तम्भानि भूषणानि च ॥
दृष्ट्वा स देवदेवेशस्सामग्रीं समुपस्थिताम् ॥ ८२ ॥

विलिप्य स चिताभस्म धृत्वा एणाजिनं शुभम् ॥
नागानां वलयं कृत्वा . धृत्वा शूलं तदा प्रभो ॥ ८३ ॥

नृ(?) करोति शतैर्युक्तां ग्रथितां प्राणतन्तुभिः ॥
धृत्वा मालां स देवेश आरुह्य वृषभं स्वकम् ॥ ८४ ॥

नन्दिभृङ्गिकिरीटिभिः परिवारैर्विराजितः ॥
हिमालयं महाराज ययौ ब्रह्मसहायवान् ॥ ८५ ॥

गत्वा गिरिन्द्रभवनान्नाति दूरे महामते ॥
विवेश ब्रह्मणा सार्द्धं गोमत्या दक्षिणे गिरे[ः] ॥ ८६ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आजुहाव ऋषीन् सर्वा(न) वशिष्ठाद्याननन्तरम् ॥
शिवाहूतास्तु हृ(ऋ?)षयस्ते जग्मुः शिवसन्निधौ ॥ ८७ ॥

ततस्तैर्ऋषिभिः सार्द्धं ब्रह्माद्यैर्वेदवल्लभैः ॥
स्थापयामास प्रतिमां गणेशस्य तपोधनाः ॥ ८८ ॥

धात्रा प्रतिष्ठितां पुण्यां निर्मितां विश्वकर्मणाम्(णा?) ॥
स्थापितां तां महाराज पूजयामास शङ्करः ॥ ८९ ॥

पञ्चामृतैः ज(तैर्ज?)लैः पुण्यैः कुसुमैः सुमनोहरैः ॥
मोदकैर्घृतयुक्तैश्च तथा दूर्वाङ्कुरैरपि ॥ ९० ॥

ततस्तं प्रार्थयामास ऋषिभिर्ब्रह्मणा सह ॥

महेश उवाच ॥

नमो नमस्ते गणनायकाय देवैः समस्तैरपि संस्तुताय ॥ ९१ ॥

प्रधानरूपाय वरप्रदाय तस्मै नमस्ते गिरिजासुताय ॥
कुरुष्व देव्या मम चैव सङ्गमे निर्विघ्नमेकं वरदोसि नायक ॥ ९२ ॥

देवीं च शुभ्रूं मम सेवकां ततः कुरुष्व ब्रह्मादिभिः संस्तुतः प्रभो ॥ ९३ ॥

सूत उवाच ॥

एवं स्तुत्वा भवानीशो गणेशं नृपसत्तम ॥
चक्रे वैनायकीं शान्ति ऋत्विजैर्वेदवादिभिः ॥ ९४ ॥

वेदवेदान्तपथगैर्धात्रा चैवोपदेशितैः ॥
समाप्य शान्ति राजर्षे हुत्वा चाग्निं प्रयत्नतः ॥ ९५ ॥

गणाध्यक्षायेति नत्वा स्तुत्वा चैव पुनः पुनः ॥
जगाम गोमतीतीरे गारुडोसङ्गशोभिते ॥ ९६ ॥

ततः प्रभृति राजेन्द्र गणनाथान्वितं गिरिम् ॥
स्तुवन्ति मुनयः सर्वे गणाध्यक्षेति तं शुभम् ॥ ९७ ॥

प्राप्य तद् गोमतीतीरं शिवो ब्रह्माणमब्रवीत् ॥
गम्यतां पर्वतगिरं हिमसीकरशोभितम् ॥ ९८ ॥

कथ्यता(तां?)मामिह प्राप्तं बध्वा कौतुकमङ्गलम् ॥
ततः शिवस्य वचनाद् ब्रह्मा ब्रह्मर्षिसेवितः ॥ ९९ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पुनर्जगाम भवनं पर्वतस्य महात्मनः ॥
तमासनं ददौ प्रीतो हिमाद्रिः स सुतान्वितः ॥ १०० ॥

पप्रच्छ च तदा राजन् ब्रह्माणममितौजसम् ॥
ब्रूयतां भगवन् शीघ्रं महेशचरितं शुभम् ॥ १०१ ॥

ततोवाच जगद्धाता हिमाद्रिं राजसत्तमः(म?) ॥

ब्रह्मोवाच ॥

श्रृणुष्व पर्वतश्रेष्ठ वचनम्मे उदाहृतम् ॥ १०२ ॥

कृत्वा चोद्वाहिकं सर्वं समग्रमतिशोभनम् ॥
साम्प्रतं गोमतीतीरे बध्वा कौतुकमङ्गलम् ॥ १०३ ॥

प्राप्य चाधिप(त्य?)कां तेद्य शोभिता(तां?) गारुडीजलैः ॥
स्थितः स देवदेवेशस्त्रिशूलकरभूषणः ॥ १०४ ॥

तमाद्यं पार्वतीनाथं पार्वती(तीं?) पर्वतोत्तमः ॥
प्रयच्छद् गृहसम्प्राप्तं अर्घ्यादिभिः समन्वितः ॥ १०५ ॥

अलङ्काराणि सर्वाणि त्वष्टुर्विरचितानि च ॥
इमानि पर्वतश्रेष्ठ गृहाण परिधापय ॥ १०६ ॥

अलङ्काराणि सर्वाणि वामान्सि(सांसि?) विविधानि च ॥
गृहीत्वा राजशार्दूल कन्यका भवनं प्रति ॥ १०७ ॥

जगाम पर्वतः श्रेष्ठो मैनाकेन समन्वितः ॥
गत्वा तां कन्यकां देवीं उवाच वदतां वरः ॥ १०८ ॥

पर्वत उवाच ॥

श्रृणु भद्रे महाभागे चार्वास्ये चारुवर्णिनि ॥
भूषणानि गृहाण त्वं त्वं भूषय स्वकं तनुम् ॥ १०९ ॥

वस्त्राणि चापि योग्यानि तन्तुक्षौममयानि च ॥
परिधापय वै शुभ्रू हराय त्वां ददाम्यहम् ॥ ११० ॥

स योज्ञ(ग्य?)स्ते पतिर्नान्यो भवितुमर्हसि शोभने ॥

सूत उवाच ॥

इति श्रुत्वा पितुर्वाक्यं सा देवी हृष्टमानसा ॥ १११ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भूषयामास स्वं देहं मेने योग्यं पतिं हि तम् ॥
ततो हिमाद्रिस्तां देवीं सर्वालङ्कारसंयुताम् ॥ ११२ ॥

दातुं हि देवदेवाय मैनाकेन समन्वितः ॥
अर्घ्यादिकरणैर्युक्तां नीत्वा कन्यां महामते ॥ ११३ ॥

प्रत्युज्जगाम गिरिशं गिरिराजो महामते ॥
अर्घमाचमनीयं वै दत्वा तस्मै नृपोत्तम ॥ ११४ ॥

स तं निवेशयामास औषधीनां शुभासने ॥
ऋषिभिः सह राजर्षे वेदवेदान्तपारगैः ॥ ११५ ॥

वेदमन्त्रैश्च तं राजन्[औषधीनां शुभासने ॥
ऋषिभिः सह राजर्षे वेदवेदान्तपारगैः ॥ ११६ ॥]

तं(तां?) तत्र वेशयामास राजन् पर्वतनायकः ॥
ततस्तां चारुवदनां कन्यां रत्नसमन्विताम् ॥ ११७ ॥

हराय राजशार्दूल समुत्सृज्य ददौ गिरिः ॥
ततस्तु पाणिग्रहणं चकार गिरिजाधिपः ॥ ११८ ॥

देव्या हिमाद्रिणा दत्तं रत्नकङ्कणशोभितम् ॥
ततः स रोपयामास ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ ११९ ॥

औद्वाहिकमहत्स्तम्भा[न्] शुभान् मङ्गलकारकान् ॥
ततः स कारयामास वरवध्वोः सुमङ्गलम् ॥ १२० ॥

ऋत्विजैः ऋषिभिः सार्द्धं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥
दिवि दुन्दुभयो नेदुर्निपेतु[ः] पुष्पवृष्टयः ॥ १२१ ॥

जयशब्दपुरस्कृत्य सर्वमङ्गलपाणयः ॥
देवास्तयोर्विवाहं वै ददृशुः स्वस्थमानसा[ः] ॥ १२२ ॥

जगुर्गन्धर्वपतयो मृदङ्गानकपाणयः ॥
तष्टुवुर्देवगन्धर्वा ननृतुश्चाप्सरोगणा[ः] ॥ १२३ ॥

ततो हिमाद्रिःस्तं देवं प्रार्थयामास भूपते ॥
हिमालय उवाच ॥
त्राहि मां देवदेवेश पुनीहि परमेश्वर ॥ १२४ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कर्मणोपार्जितं पापं नाशयस्व न संशयः ॥
महादेव उवाच ॥
यथा हि पूज्यते लोकैस्तथा पूज्यो भवानिह ॥ १२५ ॥

भविष्यसि महाभाग मत्प्रसादान्न संशयः ॥
स्वति तेस्तु महाभाग गम्यतां भवनं प्रति ॥ १२६ ॥

पूज्यो भव सदा लोकैर्मत्प्रसादान्न संशयः ॥
सूत उवाच ॥
नत्वा तं पार्वतीनाथं परिक्रम्याभिवाद्य च ॥ १२७ ॥

जगाम स्वगृहं पुण्यं हिमाद्रिः स सुतान्वितः ॥
ब्रह्मब्रह्मर्षिभिः सार्द्धं विशिष्टाद्यैर्नरेश्वर ॥ १२८ ॥

जगाम ब्रह्मभवनं नत्वा देवेश्वरं हरम् ॥
शिवोपि राजशार्दूल भवान्या स समन्वितः ॥ १२९ ॥

निजनामाङ्कितं लिङ्गं देव्या नन्दिसमन्वितम् ॥
संस्थाप्य राजशार्दूल ययौ केदारमण्डलम् ॥ १३० ॥

नन्दिस्कन्दिकिरीटिभिर्देव्या चापि समन्वितः ॥
तथान्यैः परिवारैश्च सर्वदा स विराजितः ॥ १३१ ॥

ततः प्रभृति राजेन्द्र गत्वा केदारमण्डलम् ॥
रेमे गिरिजया सार्द्धं दैवतैरपि पूजितः ॥ १३२ ॥

ततस्तु गारुडीमध्ये गोमत्यास्तु तथैव च ॥
ऋषीणां वेदपठनाद् औषधीनां समासनात् ॥ १३३ ॥

वैद्यनाथेति तं देवं तुष्टुवुर्द्देवतागणाः ॥
इदं पवित्रं परमं रहस्यं देव्या महेशस्य विवाहकीर्त्तनम् ॥ १३४ ॥
कुर्वन्ति ये भारत देवपूज्या भवन्ति सम्प्राप्य गृहं शिवस्य ॥

॥ इति श्रीस्कन्दपुराणे मानसखण्डे गौरीमहेशविवाहवर्णनं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

७

जन्मे(नमे?)जय उवाच ॥

कथितं हि त्वया ब्रह्मन् विवाहचरितं शुभम् ॥
हिमाद्रिचरितं पुण्यं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १ ॥

सूत उवाच ॥

धन्योसि राजशार्दूल यत्त्वं पृच्छसि शोभनम् ॥
हिमाद्रिचरितं पुण्यं दुःकृतानां विनाशनम् ॥ २ ॥

कथयामि महाराज कृष्णद्वैपायनेरितम् ॥
पुण्यदं पुण्यकीर्त्तीनां धर्मंकामार्थदं शुभम् ॥ ३ ॥

ऋषयो हि महाभागाः कृष्णद्वैपायनं गुरुम् ॥
संपूज्य राजशार्दूल पप्रच्छुः शुभलक्षणः(णाः?) ॥ ४ ॥

ऋषय ऊचुः ॥

कथितं भवता ब्रह्मन् पुण्याख्यानं सुविस्तरम् ॥
गौरीविवाहचरितं धरायाश्चरितं महत् ॥ ५ ॥

यत्त्वया प्रथमः ख्यातो हिमाद्रिर्द्विजसत्तमः(म?) ॥
खण्डैः सुपुण्यैः संयुक्तो गणगन्धर्वसेवितः ॥ ६ ॥

यत्र जाता जगद्धात्री चण्डिका चण्डविक्रमा ॥
भवस्य वल्लभा साध्वी पूजिता दैवतैरपि ॥ ७ ॥

यत्र वै देवदेवस्य वासः समनुवर्णितः ॥
दैवतैर्गणगन्धर्वैः सेवितस्यार्थंदस्य च ॥ ८ ॥

हिमाचलस्य व्याख्यानं श्रोतुमिच्छामहे गुरो ॥

व्यास उवाच ॥

शृणुध्वं हि महाभागा हिमाद्रिचरितं शुभम् ॥ ९ ॥

धर्मार्थंकाममोक्षाणां हेतुभूतं शिवान्वितम् ॥
देवतागणगन्धर्वाः सिद्धविद्याधरोरगाः ॥ १० ॥

ऋषयो हि महाभागाः सेवते यं गिरीश्वरम् ॥
गुहासु चातिपुण्यासु पूजितं शिवकिंकरैः ॥ ११ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तमहं कथयिष्यामि शिवास्पदसमन्वितम् ॥
हिमसीकरसंसिक्तं यं दृष्ट्वा पापकोटयः ॥ १२ ॥

दूरादेव विलीयन्ते हिमानी(नि?)व दिनोदये ॥
हिमान्वितं हि यन्नाम श्रुत्वा ब्रह्मवधादपि ॥ १३ ॥

मुच्यन्ते ऋषिशार्दूलाः कोन्यस्तस्माद् गिरीश्वरात् ॥
अथाहं कथयिष्यामि कथ्यमानां कथामिमाम् ॥ १४ ॥

पठतां शृण्वतां चैव सर्वपापप्रणाशिनी(नीम्?) ॥
दत्तेन कथिता ब्रह्मन् काशिराजाय धीमते ॥ १५ ॥

हिमाद्रिगुणसंयुक्तो(क्तां?) शिवाख्यानसमन्विताम् ॥
दैवतैरपि संगीतां मानवानां शुभार्थदाम् ॥ १६ ॥

दत्तात्र(त्रे?)येति विख्यातो त्यक्त्वा सह्याचलं द्विजा[:]॥
ज्ञात्वा हिमालयं पुण्यं जगाम हिमसेवितम् ॥ १७ ॥

सरोवरजलैः पुण्यं शीतलानिलसेवितम् ॥
भूर्ज्जादिवृक्षसंकीर्णं स्वर्णाकरविराजितम् ॥ १८ ॥

मृगसृङ्गालसिंहैश्च वसामेदाशिभिर्वृतम् ॥
शार्द्दूलशब्दाभिरुतं पक्षिसंघैर्विराजितम् ॥ १९ ॥

रजताकरसंपूर्णगैरिकादिविराजितम् ॥
किरातैश्चापि सम्पूर्णं वनौषधिसमन्वितम् ॥ २० ॥

गत्वा तमृषिशार्दूला ददर्श गिरिसत्तमः(मम्?) ॥
हिमैर्बहुविधैः कीर्णं गुहाभिश्च विराजितम् ॥ २१ ॥

दृष्ट्वा तमागतं दत्तं प्रत्युत्थाय गिरीश्वरः ॥
धन्योस्म्यनुगृहीतोस्मि कृतार्थोस्मि तपोधनः(न?) ॥ २२ ॥

पूजयामास विधिवत् विधिदृष्टेन कर्मणा ॥
अर्घमाचमनीयं वै निवेष(द्य?) नृपसत्तमः(म?) ॥ २३ ॥

पप्रच्छ(च्छा?)नामयं तस्मै योगीशाय महात्मने ॥
उपविश्यासने शुभ्रे तमुवाच गिरीश्वरः ॥ २४ ॥

धन्योस्म्यनुगृहीतोस्मि कृतार्थोऽस्मि तपोधनः(न?) ॥
त्वत्पादयुगले नाथ पतितं मे गृहं ऋषे ॥ २५ ॥

मयोपाहृतमन्नं वै भुज्यतामृषिसत्तम ॥
कथ्यतां सुप्रिया वार्त्ता येन प्राप्ता(प्तो?)सि मामिह ॥ २६ ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

व्यास उवाच ॥

भुक्त्वा तदन्नं सुप्रीतो वचनं तमुवाच ह ॥
प्रीतियुक्तं सुसम्पन्नं देवतानां सुपूजितम् ॥ २७ ॥

दत्त उवाच ॥

त्वत्समा नास्ति गिरयो विंद्या(न्ध्या?)द्याः शुभलक्षणाः ॥
नदीभिर्बहुभिर्युक्ताः पूजिता दैवतैरपि ॥ २८ ॥
यस्मिन् त्वयि महाभाग शिवावास(सं?)शिवार्थदम् ॥ २९ ॥

वर्तते पर्वतश्रेष्ठ कोस्ति त्वत्तोधिको भुवि ॥
तव कुक्षे(क्षौ?) गिरिश्रेष्ठ लिंगस्य पतनं शुभम् ॥ ३० ॥
गिरिजाया विवाहं च श्रुत्वा त्वमिहमागतः ॥
द्रष्टुं त्वद्विभवं सर्वं तथा तीर्थानि तेधुना ॥ ३१ ॥
तथाकराणि सर्वाणि शिवलिङ्गानि वै तथा ॥
ज्ञात्वा त्वां देवसदृशं देवरूपधरं गिरिम् ॥ ३२ ॥
नमन्ति गिरयः सर्वे विन्ध्याद्या(द्यास्?)त्वान्न संशयः ॥
अहमप्यमितप्रज्ञ देवरूपधरं गिरिम् ॥ ३३ ॥
स्वधोपर्यं(?) हिमयुतं नमामि त्वां हिमालयम् ॥
दर्शयस्व स्वतीर्थानि शिवलिङ्गयुतानि च ॥ ३४ ॥
हिमशीकरपूतानि स्वशरीराणि वै गिरे ॥
दर्शयस्य स्वभवने गुहाः कान्ताः सुशोभनाः ॥ ३५ ॥
शिवलिङ्गयुताः सर्वाः तथा किन्नरशोभिता[:] ॥
तथाकराणि सर्वाणि स्वर्णरौप्यान्वितानि च ॥ ३६ ॥
गैरिकादिभियु(र्यु?)क्तानि दर्शयस्व गिरीश्वरः(र?)॥

व्यास उवाच ॥

ततो दत्तस्य वचनाद्धिमाद्रिस्फुल्ललोचन[:] ॥ ३७ ॥
स तं प्रदर्शयामास मानसाख्यं सरोवरम् ॥
ब्रह्मणा निर्मितं साक्षात्तीर्थैर्बहुभि[:]सम्वृतम् ॥ ३८ ॥
ऋषीणामाश्रमैर्युक्तं गुहाभिर्बद्ध(हु?)भिर्युतम् ॥
तन्मध्ये देवदेवस्य लिङ्गं स्वर्णमयं शुभम् ॥ ४० ॥
राजहंसस्वरूपेण दर्शयन्तं शुभं वपुः ॥
तं दृष्ट्वा देवदेवेशं परिचक्राम मानसम् ॥ ४१ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ज्ञापयामास तीर्थेषु पूतेषु च सरित्सु च ॥
ततस्तं दर्शयामास गुहासु शंकरं प्रभुम् ॥ ४२ ॥

रिरं(रमं?)तं गिरिजया सार्द्धं पूजितं गणनायकैः ॥
ब्रह्माविष्ण्वादिभिर्देवैरचि(र्चि?)तं देवनायकैः ॥ ४३ ॥

गाङ्गेयजलसंयुक्तं सेवितं चाप्सरोगणैः ॥
ततस्तं दर्शयामास हिमाद्रि[ः]फुल्ललोचनः ॥ ४४ ॥

विष्णुपादोद्भवां शुक्लां कैलासभवनाच्युताम् ॥
पतन्ती(न्तीं?) मानसक्षेत्रे गंगासागरतारिणीम् ॥ ४५ ॥

विष्णुपादाङ्कितां भूमिं दर्शयामास तं ततः ॥
ब्रह्मादिभिर्विष्णुगणैः सेवितां पुण्यकाननाम् ॥ ४६ ॥

कपालेनाङ्कितां शुद्धां ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ॥
सप्तर्षिसेवितां तत्र प्रजापतिविनिर्मिताम् ॥ ४७ ॥

परिक्रम्य मानसं राजन् सर्वभूतसुखावहम् ॥
दर्शितं गिरिराजेन गुहातीर्थसमन्वितम् ॥ ४८ ॥

हिमाद्रिदर्शितं राजन् ततः कैलाशपर्वतम् ॥
जगाम दत्तो भगवान् शिवकिंकरसेवितम् ॥ ४९ ॥

ददर्श तत्र देवेशं गन्धर्वगणसेवितम् ॥
रुद्रकन्यासमाकीर्णं देवराजमिव श्रिया ॥ ५० ॥

दीर्यंतं निजतेजोभिर्हुतमग्निमिवेधसाम् ॥
सेवितं पार्षदगणैः सिद्धविद्याधरोरगैः ॥ ५१ ॥

पूजितं गिरिजया सार्द्धं ब्रह्माविष्णवादिभिः सुरैः ॥
पूजयामास गिरिशं दत्तात्रेयो महातपाः ॥ ५२ ॥

योगैर्विधानैर्बहुभिः स्तवैर्गीतान्वितैरपि ॥
तुष्टाव तं शिवं राज(न्)गीर्भि(र्)दत्तो महातपाः ॥ ५३ ॥

संवाद्य वीणामुरजं मृदङ्गं वाप्यनेकशः ॥

दत्त उवाच ॥

नमस्ते व्युप्तकेशाय शितिकण्ठाय ते नमः ॥ ५४ ॥
पशूनां पतये तुभ्यं करालास्याय ते नमः ॥
महाभैरवरूपाय भैरवान्तकराय च ॥ ५५ ॥

नन्दिस्तुताय देवाय महादेवाय ते नमः ॥
कपर्दिने नमस्तुभ्यं त्वोग्ररूपधराय च ॥ ५६ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कालान्तकाय देवाय नमो विष्णुस्तुताय च ॥

व्यास उवाच ॥

दत्तेरिता(तां?) स्तुतिं श्रुत्वा प्रहसन् पञ्चभिर्मुखैः ॥ ५७ ॥
वरं वरय वै दत्तमत्रेति तमुवाच ह ॥
वव्रे वरं तदा दत्तरगम्या(?) मास्तु मे महि[ः] ॥ ५८ ॥
प्राप्य योगबलैश्वर्यं त्वत्तो वै शंकर प्रभो ॥
पप्रच्छ च तदा दत्तो महेशमृषिसत्तमाः ॥ ५९ ॥
सन्देहैर्बहुभिर्युक्तो नत्वा देवेश्वरं हरम् ॥

दत्त उवाच ॥ ६० ॥

सर्वेषां पर्वतानां वै पुण्या के गिरयः स्मृताः ॥
आवाशः(सः?)कुत्र ते शम्भो लोकैः समनुर्वर्णितः ॥ ६१ ॥
को हि भूमण्डले पूतः स्थलः समनुर्वर्णितः ॥
एतन्मे संशयं शम्भो छिन्धि कौतुककारकम् ॥ ६२ ॥

महेश उवाच ॥

अहमत्र च विन्ध्ये च वसामि मुनिसत्तमः(म?) ॥
तथेतरेषु खण्डेषु द्वीपेषु च सरित्सु च ॥ ६३ ॥
वसामि नात्र सन्देह[ः] समुद्रेषु नदेषु च ॥
तथाप्यहं कथयिष्यामि शृणुष्व मुनिसत्तमः ॥ ६४ ॥
हिमाद्रिभवनं पुण्यं न मया त्याजितं शुभम् ॥
न मया तत्स्थलं शुद्धं त्यक्तं कालेषु त्रिष्वपि ॥ ६५ ॥
नेतरे गिरयः पुण्यास्तस्मान्मे द्विजसत्तम ॥
प्रिया हिमाद्रिसदृशा नास्ति नास्ति भुवस्तले ॥ ६६ ॥
स्थितो स्थितोस्मि सुप्तोस्मि हिमाद्रौ योगिसत्तम ॥
यत्र मे पूज्यते देवैः शिरांसि हिमपर्वते ॥ ६७ ॥
मच्छि(च्छि?)रोत्तरभागे वै पूज्यते नन्दपर्वते ॥
विष्णुरेव महायोगिन् मया च ब्रह्मणा तथा ॥ ६८ ॥
तस्माद्धिमाद्रिसदृशा नेत्यन्या गिरयः शुभाः ॥
लिङ्गैर्बहुभि संकीर्णा नदीभिः समलंकृताः ॥ ६९ ॥
गच्छ पश्यस्व वै योगिन् हिमाद्रिं श्रेयमाप्नुहि ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

व्यास उवाच ॥ ७० ॥

ततः शिवस्य वचना(नान्?) नत्वा देवेश्वरं हरम् ॥
जगामोत्तरमार्गेण हिमाद्रिदर्शितेन च ॥ ७१ ॥

पुण्यं सरोवरं नाम जम्बुवृक्षफलोद्भवम् ॥
सेवितं पुष्पदन्ताद्यैर्गन्धर्वैर्वल्लकीयुतै[ः] ॥ ७२ ॥

दृष्ट्वा सरोवरं विप्रास्तथान्यांश्च सरोवरान् ॥
शिवलिङ्गान्वितान् कांश्चित् कांश्चिद्विष्णुसमन्विताम् ॥ ७३ ॥

ततो जगाम स ऋषिः शुद्धं केदारमण्डलम् ॥
गुहाभिश्चातिपुण्याभिः शोभितं सुमनोहरम् ॥ ७४ ॥

नरनारायणाख्याभ्यां गिरिभ्यां समलंकृतम् ॥
पूतं हि विष्णुपादाभ्यां सिक्तं मन्दाकिनीजलैः ॥ ७५ ॥

संपूज्य बदरीशं तं नारदादिसमन्वितम् ॥
श्रिया जुष्टं मणियुतं पार्षदैश्चापि सेवितम् ॥ ७६ ॥

तथा केदारसंज्ञो(ज्ञं?) वै संपूज्य च पुनः पुनः ॥
पुनर्जगाम राजर्षे हिमाद्रिभवनं प्रति ॥ ७७ ॥

ततस्तं दर्शयामास आकराणि च बहून्यपि ॥
स्वर्णान्वितानि साराणि गैरिकैः शोभितानि च ॥ ७८ ॥

तत्र दृष्ट्वा सुपुण्यानि हिमाद्रिदर्शितानि च ॥
शरांसि देवदेवस्य सेवितान्यप्सरोगणैः ॥ ७९ ॥

संपूज्य तानि राजर्षे हिमाद्रिप्रतिपूजितः ॥
दृष्ट्वा सर्वाणि तीर्थानि भुवि पातालगानि च ॥ ८० ॥

इमां गाथामगायन्वै दत्तात्रेयो महातपाः ॥
लोकसंपूजितो योगी धर्माख्यान्(न?) समन्विताम् ॥ ८१ ॥

अहो हिमाद्रेर्महिमानमद्भुतं दृष्टं मया पुण्यगुहासु शोभितम् ॥
यासु सुपुण्यासु महेन्द्रपूजितो विराजते देवपतिः स शंकरः ॥ ८२ ॥

प्रत्याजगाम राजर्षे काशीकाशीशशोभिताम् ॥
विश्वेश्वरस्य लिङ्गेन पूता(तां?) दुःकृततारिणीम् ॥ ८३ ॥

इदं पवित्रं परमं रहस्यं हिमाद्रिणा दत्तपथे प्रकाशितम् ॥
शृण्वन्ति ये शंकरवाणियुक्तं व्रजन्ति ते ब्रह्मपदं प्रशान्तम् ॥ ८४ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे मानसखण्डे हिमा[द्रि?] चरितो नाम सप्तमोध्यायः ॥७॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

८

व्यास उवाच ॥

दत्तं समागतं श्रुत्वा काशीराजसुतो बली ॥
प्रत्याजगाम वै विप्रा दृष्टतीर्थं तपोनिधिम् ॥ १ ॥

धन्वन्तरीति विख्यातो देवब्राह्मणपूजकः ॥
पूजयामास तं योगीं तीर्थपूतं हरिप्रभुम् ॥ २ ॥

अभिषिक्तानि राजर्षे काशीराजपदे शुभे ॥
ददौ तमासनं शुभ्रं भोजयामास वै तथा ॥ ३ ॥

स तेन पूजितो राजंश्चोपविष्टः सुखासने ॥
स तस्मै नामयं सर्वंमप्रच्छद्योगिवल्लभम् ॥ ४ ॥

तेन पृष्टः स राजर्षिर्वचनं तमुवाच ह ॥
तव प्रसादाद्योगीश भव्य(व्यं?) मे समुपस्थितम् ॥ ५ ॥

वदन्ति मुनयः सर्वे वशिष्ठाद्यास्तपोनिधे ॥
राज्ञां चोत्तमवंश्यानां ब्रह्मायत्ता हि संपदः ॥ ६ ॥

त्वयि योगीश्वरे योगिन् ध्यानमार्गगते प्रभो ॥
संपदः सुखभोज्या वै न जाता विपदः क्वचित् ॥ ७ ॥

त्वया दृष्टानि वै ब्रह्मन् तीर्थानि विविधानि च ॥
सरित्सरांसि स्थानानि वाराणस्यादिकानि च ॥ ८ ॥

त्वामहं प्रष्टुमिच्छामि यद्यनुग्राह्यसि वै प्रभो ॥
ख्यातं योगपथैर्युक्तं अवतीर्णं दिवादिह ॥ ९ ॥

दत्त उवाच ॥

पृच्छस्व राजशार्दूल अपि गुह्यं वदामि ते ॥
ब्रूयुः स्निग्धस्य शिष्यस्य गुरवो गुह्यमप्युत ॥ १० ॥

धन्वन्तरिरुवाच ॥

पृच्छामि ऋषिशार्दूल तीर्थानि कानि सन्ति वै ॥ ११ ॥

पवित्राणि सुपुण्यानि के दृष्टानि त्वयाधुना ॥
केन तीर्थेन वै विप्र सुलभा देवसंपदाः(दः?) ॥ १२ ॥

कथयस्व महाभाग मयि त्वत्पदवर्तिनी(नि?) ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दत्त उवाच ॥

साधु साधु महाभाग कथयामि न संशयः ॥ १३ ॥
त्वत्समा(मो?)नास्ति राजानः प्रजाभिश्चाप्यलंकृता[:] ॥
येन त्वया महाराज पुण्या वाराणसी पुरी ॥ १४ ॥
शासिता नीतियुक्तेन कोन्यस्त्वत्रो(त्तो?)नरेश्वरः ॥
किमन्यानीह तीर्थानि प्राप्य वाराणसीं पुरीम् ॥ १५ ॥
पृछ(च्छ?)सि त्वं महाराज कायक्लेशकराणि च ॥
काशीसमानि तीर्थानि कोटिकोटिशतानि च ॥ १६ ॥
न सन्ति नृपशार्दूल सत्यं सत्यं वदामि ते ॥
अहं काश्यां गमिष्यामि वशामि शिवसन्निधौ ॥ १७ ॥
यो ब्रूते स लभेद्राज[न्] शिवसायुज्यतां शुभाम् ॥
तस्मात् काशीं परित्यज्य किमन्यत् पृच्छसे प्रभो ॥ १८ ॥
यत्र कीटपतंगाद्या मृताः शिवपुरं प्रति ॥
व्रजन्ति राजशार्दूल त्यक्त्वा चेन्द्रपदं शुभम् ॥ १९ ॥
यत्र विश्वेश्वरो देवो जागर्ति मनुजेश्वर ॥
तस्मानान्यतमं स्थानं नास्ति लोकेषु त्रिष्वपि ॥ २० ॥
यत्र विष्णुपदोद्भूता गंगात्रिपथगामिनम्(नी?) ॥
दृश्यते राजशार्दूल कालेषु त्रिष्वपिस्तथा(?) ॥ २१ ॥
तस्मानान्यं स्थलं दिव्यं पश्यामि भुवनत्रये ॥
निश्चलो भव राजर्षे स्थित्वा काशी शिवप्रिया ॥ २२ ॥

व्यास उवाच ॥

ऋषेर्वाचं समाकर्ण्य स राजा स्वस्थमानसः ॥
पुनर्योगीश्वरं दत्तमुवाच वदतांवरः ॥ २३ ॥

धन्वन्तरिरुवाच ॥

सत्यमुक्तं महायोगिन् भवता नात्र संशयः ॥
काशीसमानि तीर्थानि नास्त्यन्यानि मया श्रुतम् ॥ २४ ॥
तथापि त्वामपृच्छामि(?) योगीशं योगिसत्तम ॥
काशीसमं तदधिकं कथयस्व द्विजोत्तम ॥ २५ ॥
यत्रेह लोकादमृतं प्राप्यते स्वर्गमेव हि ॥
यं दृष्ट्वा मानुषेनैव देहेन द्विजसत्तम ॥
प्राप्यते विष्णुभवनं पुरा(पुनरा?) वृत्तिदुर्लभम् ॥ २६ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तमहं श्रोतुमिच्छामि त्वत्तो नैवात्र संशयः ॥
दुर्ल्लभं मानुषे देहं स्मरामि द्विजसत्तमम् ॥ २७ ॥

मानुषेनैव देहेन यथाहं स्वर्गमाप्नुयात् ॥
वदन्ति पूर्वे राजानो देहे नैवामुना गुरोः ॥ २८ ॥

प्राप्ता ते केन मार्गेण कथयस्व न संशयः ॥

दत्त उवाच ॥

धन्योसि नृपशार्दूल यत्वं मुक्तिमिहेच्छसि ॥ २९ ॥

दुःप्राप्यो ऋषिभिश्चापि तथान्यैर्देवतागणैः ॥
मुक्ति सुदुर्ल्लभा मन्ये शृणु राजर्षिसत्तम ॥ ३० ॥

अदृष्ट्वा हिमसंसिक्ते हिमाद्रिं गिरिजागुरुम् ॥
यं स्मृत्वा हिमसंयुक्तं काशीवाससमं फलम् ॥ ३१ ॥

प्राप्यते राजशार्दूल योजनायुतदूरतः ॥
हिमाद्रिसदृशं पुण्यं स्थलं भूमण्डले क्वचित् ॥ ३२ ॥

नास्ति नास्ति महाराज सत्यं सत्यं वदाम्यहम् ॥
हिमं हिममिति ब्रूयाद् योजनायुतदूरगः ॥ ३३ ॥

स सर्वपापैर्मुच्येत विष्णुसायुज्यमश्नुतो(श्नुते?) ॥
अपि कीटपतङ्गाद्या[:] हिमं श्रुत्वा म्रियन्ति ये ॥ ३४ ॥

व्रजन्ति विष्णुभवनं पुनरावृत्तिदुर्ल्लभम् ॥
तस्माच्च ऋषिशार्दूलाः प्राणत्यागमुपस्थिते ॥ ३५ ॥

स्मरणीयं हिममिति हिममेव न संशयः ॥
यस्मिन् देशे हिमं नास्ति वक्तव्यं च हिमं हिमम् ॥ ३६ ॥

प्राणत्यागे समुत्पन्ने प्राणैः कण्ठगतैरपि ॥
दर्शनात् स्मरणा(णात्?)ध्यानाद्धिमस्य नृपसत्तमः ॥ ३७ ॥

प्राप्यते विष्णुभवनं नारदादिभिसेवितम् ॥
पुण्यं वक्तुं महाराज हिमाद्रिदर्शनोद्भवम् ॥ ३८ ॥

अहमप्यु(प्य?)समर्थोस्मि दिव्यैर्वर्षशतैरपि ॥
हिमाद्रेः पथमालम्ब्य राजानः सत्यसंज्ञके ॥ ३९ ॥

युगे देहेन पुण्येन गता विष्णुगृहं प्रति ॥
यत्र वै शिवलिङ्गं हि पतितं नृपसत्तम ॥ ४० ॥

यत्र विष्णुपदोद्भूता गंगात्रिपथगामिनी ॥
मृणालतन्तुसदृशी पतिता सा चतुर्विधा ॥ ४१ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तस्माद्धिमाद्रिसदृशं स्थलं भूमण्डले क्वचित् ॥
नास्ति नास्ति महाराज तथ्यं ते कथयाम्यहम् ॥ ४२ ॥

यत्र वै देवदेवस्य शंकरस्य शिरांसि हि ॥
हिमशीकरसिक्तानि दृश्यन्ते नृपसत्तम ॥ ४३ ॥

दृश्यन्ते राजशार्दूल स्थलेषु च जलेषु च ॥
गह्वरेषु च पुण्येषु शिवलिङ्गान्वितो गिरिः ॥ ४४ ॥

हिमाद्रिसदृशा[:] सर्वे नास्त्यन्यो गिरयो नृप ॥
विन्ध्याद्या मलययुता नदीभिश्चापि सेविता[:] ॥ ४५ ॥

खण्डैर्बहुविधैर्युक्तो हिमाद्रिः पुण्यलक्षणः ॥
दृश्यते राजशार्दूल शरैश्च समलङ्कृतः ॥ ४६ ॥

तत्राप्येकं गुह्यतमं कथयिष्यामि नृपोत्तम ॥
गिरिणा दर्शितं मह्यं मानसाख्यं सरोवरम् ॥ ४७ ॥

यत्र हंसस्वरूपेण जागर्ति शंकरः स्वयम् ॥
ब्रह्मणा निर्मितेनापि सरसा परिसेवितम् ॥ ४८ ॥

तस्मादन्यतमं स्थानं त्रिषु लोकेषु वै नृप ॥ ४९ ॥

पुण्यं पुण्यजलैर्युक्तं सेवितं शिवकिङ्करैः ॥
यस्मात्पुण्या महानद्यो गंगाद्या[:] नृपसत्तम ॥ ५० ॥

शरज्वा(य्वा?)द्यास्तथा पुण्याः संभूताः सरितास्वराः ॥
नदीनां च नदीनां च यमाद्यं प्रवदन्ति हि ॥ ५१ ॥

तन्मानसे महत्तीर्थं जानीहि नृपसत्तम ॥
य(यं?) स्मृत्वा योगिनः सर्वे ध्रुवाद्या नारदादयः ॥ ५२ ॥

संप्राप्ता विष्णुभवनं मार्कण्डेयादिसंस्तुतम् ॥
यं दृष्ट्वा ऋषयः सर्वे तथा वैण्यादयो नृपाः ॥ ५३ ॥

कलेवरेण स्वेनापि प्राप्ता विष्णुगृहं प्रति ॥
न पश्यामि महाभाग त्रैलोक्ये मानसं समम् ॥ ५४ ॥

तीर्थं भवादिसंयुक्त विष्णुपादाङ्कितं तथा ॥
भवन्ति मानवा राजन् यस्य मृत्तिकलेपनात् ॥ ५५ ॥

देवदेहा देवपूज्याः सेव्यमानाप्सरोगणैः ॥
यस्य स्नानान् महाराज त्यक्त्वा देहं हि मानुषम् ॥ ५६ ॥

भवन्ति ब्रह्मभवने ब्रह्मर्षिगणसेविताम् ॥
जलपानान् महाराज प्राप्य वै शाङ्करं पदम् ॥ ५७ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भवन्ति वै शिवगणाः शिवकन्याभिसेवितम् ॥
सरोवरजलं राजन् कणमात्रं स्पृशन्ति ये ॥ ५८ ॥

शतजन्मार्जितं पापं नाशयन्ति न संशयः ॥
पुण्यं मानसनामं वै क्रमिकीटादयोपि हि ॥
श्रुत्वा ब्रह्मपदं शुद्धं व्रजन्ति नृपसत्तम ॥ ५९ ॥

प्राप्य वै मानसीं भूमिं मर्तुमिच्छन्ति ये जना[ः] ॥
ते वै विमानमारुह्य व्रजन्ति ब्रह्मणः पदम् ॥ ६० ॥

हिमसीकरसंसिक्तं जलं यः स्नाति मानवः ॥
स गंगास्नानसदृशं फलमाप्नोति मानवः ॥ ६१ ॥

किमु मानसतीर्थस्य वर्णनं नृप सत्तम ॥
वक्तुं वर्षशतैर्वापि न समर्थोस्मि नान्यथा ॥ ६२ ॥

मुक्ताफलसमं तोयं दृश्यते नृपसत्तम ॥
ताम्रधातुसमं यत्र सिकता सारसत्तमम् ॥ ६३ ॥

मानससदृशक्षेत्रं त्रिषु लोकेषु वै नृप ॥
नास्त्युसत्यं(?) मया प्रोक्तं जानीहि नृपसत्तम ॥ ६४ ॥

तस्माद्धिमाद्रिसदृशा नास्त्यन्या गिरयो नृपः(प?)॥
यत्र कैलाशशिखरं यत्र वै मानसः सरः ॥ ६५ ॥

स्मृत्वा हिमाद्रिशिखरं राजानस्तु कृते युगे ॥
गत्वा स्वेनैव देहेन गता ब्रह्मपदं प्रति ॥ ६६ ॥

हिमाद्रिसदृशा नान्ये गिरयः सन्ति वै नृप ॥
यत्र वै रुद्रदेवस्य विराजन्ते शिरांसि ह ॥ ६७ ॥

यस्य कक्षे महाराज शिवलिङ्गं तथाच्युतम् ॥
पूजितं देवगन्धर्वैर्ब्रह्माद्यै ऋषिभिस्तथा ॥ ६८ ॥

यत्र सुप्तः शिवः साक्षाद् भवान्या सह वै नृप ॥
घण्टाकर्णादिभिश्चान्यैः पार्षदैः सुविराजितः ॥ ६९ ॥

यत्र केदारमार्गेण योगभ्रष्टा हि योगिनः ॥
प्राप्योत्तरगिरिं राजन् शिवलिङ्गत्वतां गताः ॥ ७० ॥

हिमदर्शनजं पुण्यं वक्तुं वर्षशतैरपि ॥
न शक्नोमि महाराज किमु तत्पूजनं शुभम् ॥ ७१ ॥

हिमाद्रिमूलं(ल?) संस्पर्श(र्शात्) पदमात्रादपि प्रभो ॥
विलीयन्तेह पापानि हिमवद्भास्करोदये ॥ ७२ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

हिमाधित्यगतां भूमिं दृष्ट्वा राजर्षिसत्तमः ॥
अपि कीटपतङ्गाद्या[:] व्रजन्ति ब्रा(ब्र?)ह्मणः पदम् ॥ ७३ ॥

संस्पृश्य नृपशार्दूल हिमाद्रिं पर्वतोत्तमम् ॥
व्याधाः किराताः पापिष्ठाः गता ब्रह्मपदं प्रति ॥ ७४ ॥

शिष(ख?)राणां हि माहात्म्यं वक्तुं राजर्षिसत्तम ॥
स्वयमेव हरः साक्षान्न शक्नोति न संशयः ॥ ७५ ॥

को हि मानसक्षेत्रस्य ब्रह्मणा रचितस्य च ॥
शिवलिङ्गान्वितस्यापि गाङ्गेयैः पूरितस्य च ॥ ७६ ॥

माहात्म्यं कथितुं राजन् स्वयमेव शतक्रतु[:] ॥
बृहस्पतियुतः साक्षा(न्) न शक्नोति न संशयः ॥ ७७ ॥

यं ब्रह्मा रचयामास मनसा मानसं सरस् ॥
माहात्म्यं तस्य कथितुं न शक्नोमि नरेश्वरः(र?) ॥ ७८ ॥

यस्य पूर्णे जलै राजन् जाताः सर्वे सरिद्वरा[:] ॥
गङ्गाद्या वेरिकां(?) ताश्च तथा पूर्णसरोवरा[:] ॥ ७९ ॥

यत्र पुण्यं तपस्तप्त्वा राजन् राजा भगीरथः ॥
आनयामास वै गङ्गा रथमार्गे न संशयः ॥ ८० ॥

यस्मात् पुण्या सरिच्छ्रेष्ठा शरयूलोकपाविनी ॥
वशिष्ठोद्दिष्टमार्गेण संभूता नृपसप्तम ॥ ८१ ॥

यस्मात् सुपुण्यदा नद्यो जाता वान्या नरोत्तम ॥
नानाविधैः पक्षिगणैर्मत्स्याद्यैरपि शोभिता[:] ॥ ८२ ॥

यस्य नामेन(?) राजर्षे मानसः खण्ड उच्यते ॥
तावत् खण्डं महाराज पूरितं मानसैर्जलैः[:] ॥ ८३ ॥

तस्य खण्डस्य मध्ये च मानसाख्यस्य वै तथा ॥
हिमाद्रिशिखराः पञ्च दृश्यन्ते नृपसत्तम ॥ ८४ ॥

तेभ्यो भागो हि विज्ञेयं खण्डानां नृपसप्तम ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे मानसखण्डे हिमाद्रौ मानसवर्णनं नामाष्टमोध्यायः ॥ ८ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

९

व्यास उवाच ॥

इति दत्तवचः श्रुत्वा धन्वन्तरिर्नृपोत्तमः ॥
सरोवरसमुत्पत्तिं पप्रच्छ ऋषिसत्तमाः ॥ १ ॥

धन्वन्तरिरुवाच ॥

कथं हि मनसा ब्रह्मन् ब्रह्मा लोकपितामहः ॥
ससर्ज मानसं पुण्यं ब्रह्मर्षिगणसेवितम् ॥ २ ॥

दत्त उवाच ॥

श्रृणुष्व नृपशार्दूल कथ्यमानां मयाधुना ॥
मानसाख्यसमुत्पत्तिं विस्तरेण न संशयः ॥ ३ ॥

ज्ञात्वा कैलाशशिखरे देवदेवं शिवापतिम् ॥
गणैर्बहुभिः संयुक्तं रुद्रकन्याभिः सेवितम् ॥ ४ ॥

तथा हिमालयं पुण्यं देवगन्धर्वसेवितम् ॥
पुण्याश्रमसमायुक्तं हिमसीकरसेवितम् ॥ ५ ॥

स्मृत्वा ब्रह्मसुताः सर्वे मरीचिप्रमुखादयः ॥
कैलासाधित्यगां भूमिं तपस्तप्तुं प्रजग्मु हि ॥ ६ ॥

तत्र हंसस्वरूपेण ददृशुः शंकरं प्रभुम् ॥
सेवितं पार्षदगणैः पार्वत्या च समन्वितम् ॥ ७ ॥

तं तत्र पूजयामासुर्मरीचिप्रमुखादयः ॥
वैदिकेन विधानेन तान्त्रिकैर्नृपसत्तम ॥ ८ ॥

तत्र कान्तासु पुण्यासु गुहासु नृपसत्तम ॥
तेपिरे सुमहात्मानस्तपः परमदुष्करम् ॥ ९ ॥

तेषां तपस्यमानानामृषीणां नृपसत्तम ॥
ययुर्द्वादशवर्षाणि स्नात्वा मन्दाकिनीजलैः ॥ १० ॥

ततः कालेन महता ऋषयः सत्यवादिनः ॥
हिमर्तुं हि महाराज प्राप्तं दृष्ट्वा तपोधनाः ॥ ११ ॥

तथा पुण्या[न्] गिरीन् सर्वान् हिमेन परिपूरितान् ॥
बभूवुर्म्लानवदना[:] तपसा नृपसत्तमः ॥ १२ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गन्तुं मन्दाकिनी राजन् न शक्तः ब्रह्मणः सुताः ॥
खिद्यमाना महाराज दृष्ट्वा तन्निर्जलं स्थलम् ॥ १३ ॥

प्रजग्मुर्ब्रह्मभवनं देवेन्द्रप्रतिपूजितम् ॥
तत्र गत्वा विधातारं महेन्द्रप्रतिपूजितम् ॥ १४ ॥

तुष्टुवु ऋषय सर्वे मरीचिप्रमुखादयः ॥

ऋषय ऊचुः ॥

नमो ऋषीणां गुरवे ब्रह्मणेनन्तशक्तये ॥
सृष्टिस्थित्यन्तरूपेण सृष्टिस्थित्यन्तकरिणे ॥ १५ ॥

दत्त उवाच ॥

इति तेषां हि वचनं श्रुत्वा लोकपितामह[ः] ॥
उवाच वचनं राजनृषीणां हितकारकम् ॥ १६ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

कथयध्वं महाभागा येन यूयमुपागता ॥
कारणं तदशेषेण भवतां खेदकारकम् ॥ १७ ॥

ऋषय ऊचुः ॥

त्वत्प्रसादेन वै ब्रह्मन् नास्ति दुःखानि साम्प्रतम् ॥
दैत्यानां दानवानां च राक्षसानांस्तथैव च ॥ १८ ॥

कैलासाधित्यगां भूमिं प्राप्य सर्वे तपस्विनः ॥
तपस्तपन्ति वै ब्रह्मन् स्नात्वा मन्दाकिनीजले ॥ १९ ॥

दृष्ट्वा हिमर्तुं सम्प्राप्तं मत्वा गङ्गा हि दूरगाम् ॥
खिद्यन्ति ऋषयः सर्वे जलहीना न संशयः ॥ २० ॥

इत्याचारविहीनास्मो वादिनो ब्राह्मणा विभो ॥
खिद्यन्त्यहर्निशं सर्वे कुलहीना यथा स्त्रियः ॥ २१ ॥

तेषामुपायं लोकेश चिन्त्यतां यदि रोचते ॥
येनोपायेन ते सर्वे भवन्ति सुखिनो द्विजाः ॥ २२ ॥

दत्त उवाच ॥

तथेत्युक्ता स भगवान् ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ २३ ॥

मनसा मानसं क्षेत्रं ससर्जं नृपसत्तमः ॥
लिङ्गं तन्मध्यगं राजन् स्वर्णहंसमयं शुभम् ॥ २४ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

चकार स स्वयं ब्रह्मा मनसा हंससेवितम् ॥
गङ्गया पूरितं चक्रे विष्णुपादोपपन्नय(?) ॥ २५ ॥

राजन् प्रवाहबहुभिर्युक्तया मनसा प्रभुः ॥
निकाशरहितं राजन् गौरीकैलासमध्य(ध्यम?)म् ॥ २६ ॥

गाङ्गेयैश्च प्रवाहैर्वै चतुर्दशभिरलंकृतम् ॥
ससर्ज मनसा ब्रह्मा मानसाख्यं सरोवरम् ॥ २७ ॥

ऋषीणामाश्रमैः पुण्यैः सेवितं सुमनोहरैः ॥
मूलं तमेव राजर्षे सरितां स चकार ह ॥ २८ ॥

तथा नदानां शुद्धानां पूज्यानां दैवतैरपि ।
तस्य संचिन्तनाद् राजन् गंगाविष्णुपदोद्भवा ॥ २९ ॥

आविर्भूता सरिच्छ्रेष्ठा पुण्ये मानसरोवरे ॥
ततस्तानब्रवीद् ब्रह्मा मरीचिप्रमुखान् द्विजान् ॥ ३० ॥

गम्यतामाश्रमं पुण्यं तत्र सुखमवाप्स्यथ ॥
ततस्तु ब्रह्मवचनान् मरीचिप्रमुखादयः ॥ ३१ ॥

प्रजग्मुः स्वाश्रमं राजन् गुहाभिः समलङ्कृतम् ॥
ददृशुःस्ते तदा राजन् पुण्यं मानसरोवरम् ॥ ३२ ॥

तन्मध्ये शिवलिङ्गं च स्वर्णहंसमयं शुभम् ॥
ततस्ते निश्चला राजन् बभूवुर्ब्राह्मणोत्तमाः ॥ ३३ ॥

पुण्याश्रमसमायुक्ता[ः] ऋषिपत्नीभिरन्विता[ः] ॥
गुहासुकान्तिपुण्यासु स्नात्वा मानसरोवरे ॥ ३४ ॥

पूजयन् शंकरं राजंस्तस्थु[ः] सह पत्निभिः ॥
इदं पवित्रं परमं रहस्यं श्रीमानसाख्यस्य च सृष्टियुक्तम् ॥ ३५ ॥
शृण्वन्ति ये ब्रह्मपदं प्रयान्ति संसेवितां किन्नरनायकाभिः ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे मानसखण्डे सरोवरसमुत्पत्तिर्नाम नवमोध्यायः ॥ ९ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

१०

व्यास उवाच ॥

सरोवरसमुत्पत्तिं श्रुत्वा काशिपतिस्तदा ॥
पूजयित्वा ऋषिश्रेष्ठं पुनः पप्रच्छ धर्मवित् ॥ १ ॥

धन्वन्तरिरुवाच ॥

अगम्य रूपं हि गिरिं हिमालयं वदन्ति सर्वे मुनयः शुभव्रताः ॥
विलङ्घ्यतं पर्वतनायकं गुरो स केन मर्त्ये प्रकटीकृतं वद ॥ २ ॥

दत्त उवाच ॥

शृणु त्वं राजशार्दूल मयोक्तं शुभलक्षणम् ॥
पुराणवचनैर्युक्तं शुभैर्वेदविचारतैः ॥ ३ ॥

वैवश्वतकुले जातो मान्धाता नाम नामतः ॥
बभूव राजा मतिमान् प्रजापोषणतत्परः ॥ ४ ॥

धर्मात्मा सत्यवाग्दातो(न्तो?) धर्मो विग्रहवानिव ॥
स यागविरतो राजा बभूव नृपसत्तमः ॥ ५ ॥

कदाचिन्नृपशार्दूल तस्मै राज्ञे वसुन्धरा ॥
स्त्रीरूपधारिणी देवी भूभुजस्यान्तिकं गता ॥ ६ ॥

वव्रे सा तं तदा देवी राजानं मनुगोत्रजम् ॥
उपस्थिता महाराज निशीथे वरवर्णिनी ॥ ७ ॥

कामयामि न संदेहो हत्वा कामोपमं नृपम् ॥
दृष्ट्वा तां(त्वां?) राजशार्दूला(ल?)कामतप्तास्मि सम्प्रतम् ॥ ८ ॥

मान्धाता उवाच ॥

काशि(सि?)त्वं वै वरारोहे कामिनी कामनायिका ॥
देवानां दानवानां वै राक्षसा(साना?)मुतासुरी ॥ ९ ॥

वल्लभाश्च(च?) सिवा भद्रे नागानां तक्षकादिनाम् ॥
किमु त्वं मानुषाणां हि गन्धर्वाणां तथा शुभे ॥ १० ॥

वल्लभा ह्यसि भद्रं ते कथयस्व न संशयः ॥

धरोवाच ॥

नास्म्यहं देवदैत्यानां नायिका नृपसत्तमः (म?)॥ ११ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नास्म्यहं मानुषाणां वैं गन्धर्वाणां महात्मनाम् ॥
तवास्मि नायका कान्त मन्यसे यदि मे वच[ः] ॥ १२ ॥
त्वमेव नायको राजा विधिना चोपदेशितः ॥
स्त्रीरूपधारिणी चाहं धरास्मि नृपसत्तम ॥ १३ ॥
दृष्ट्वा त्वां कामसदृशं रन्तु[म्] त्वामिहमागता ॥
नान्ये मद्भोगकरणे राजानो नृपसत्तम ॥ १४ ॥
शक्तास्त्वमेव शक्तोसि सत्यं ते कथयाम्यहम् ॥

राजोवाच ॥

मया पूर्वं प्रतिज्ञातमेकपत्नीव्रतं शुभे ॥ १५ ॥
नाहं तदन्यथा कर्त्तुमुत्सहामि न संशयः ॥
गच्छ चान्यान्महाभागे नृपांस्त्वद्भोगसंमतान् ॥ १६ ॥
कान्ता[न्]रागसमायुक्तान् स्वर्णलिङ्कारशोभितान् ॥
प्रार्थ्यत् तास्त्वं(?) महाभागे क्रीडिष्यसि यथासुखम् ॥ १७ ॥
किमीदृशानां भूपानां तर्ज्जनं प्रसहिष्यसि ॥

धरोवाच ॥

मा वदस्व महाराज कालकूटोपमेव च ॥ १८ ॥
ऋते त्वां नृपशार्दूल न भजामि धराधिपम् ॥
त्वमेव धर्मं जानासि धर्मत्यागः कथं त्वया ॥ १९ ॥
कृ(क्र?)यते राजराजेश कथयस्व न संशयः ॥
कामं हि याच्यमानां वै यस्त्रियं त्यजति प्रभो ॥ २० ॥
स याति नरकं घोरं यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥

राजोवाच ॥

यदि धर्मं हि जानासि धर्मज्ञे धर्मलक्षणम् ॥ २१ ॥
तर्हि मे वचनं सत्यं श्रृणुष्वेकाग्रमानसा ॥
स्मरसि त्वं महाभागे यद्येवं धर्मलक्षणम् ॥ २२ ॥
तर्हि योग्यान् पतींस्त्यज्य किमिह संस्थिता ह्यसि ॥

धरोवाच ॥

न जीर्णास्मि महाराज राजभिः पुण्यकारिभिः ॥ २३ ॥
भुक्त्वा मां वै गताः स्वर्गं राजानः शुभलक्षणः(णाः?) ॥
न जीर्णं वै महाभाग देहं मे शुभलक्षणम् ॥ २४ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तस्मात्तेषां सह गतं मया त्यक्ता न संशयः ॥
भुंक्ष्व मां नृपशार्दूल न त्वां त्यक्षामि सांप्रतम् ॥ २५ ॥
तव धर्म्मचरी साहं भविष्यामि न संशयः ॥

राजोवाच ॥

यदि सत्यं त्वया प्रोक्तं मनोवाक्कर्मभिः शुभे ॥ २६ ॥
तर्हि त्वं शपथं सत्यं कुरु सत्यं वदाम्यहम् ॥
वयं हि मानवा भद्रे मृत्योर्वशगता भुवि ॥ २७ ॥
स्त्रियस्तु सहचारिण्यः सन्त्यस्माकं न संशयः ॥
स्थित्वा भुवस्थले देवी त्वमासीत्यजरामरा ॥ २८ ॥
भोगं न रोचते मह्यं तस्मात्ते मानवैः सह ॥
यदि सत्यं त्वया प्रोक्तं वचनं वीरवल्लभे ॥ २९ ॥
आत्मसत्यं पुरस्कृत्य शपस्व शांकरौ पदौ ॥

धरोवाच ॥

यदि मां राजशार्दूल भोगजीर्णां करिष्यसि ॥ ३० ॥
सहैवाहं गमिष्यामि सत्यं ते कथितं मया ॥
भूत्वा जीर्णे शरीरा वै यदि त्वां हि ज्य(त्य?)जाम्यहम् ॥ ३१ ॥
तर्हि शपामि राजर्षे पादयोः शङ्करस्य वै ॥
सहधर्मचरी राजन् भविष्यामि न संशयः ॥ ३२ ॥
वचनं ते परित्यज्य न चान्यत् करवाम्यहम् ॥
मया सत्यं पुरस्कृत्य वचनं समुदाहृतम् ॥ ३३ ॥
न चान्यमनुपश्यामि शपामि शिवपादयोः ॥

दत्त उवाच ॥

इति तस्याः समाकर्ण्यं वचनं मानवेश्वर[ः] ॥ ३४ ॥
चकार पाणिग्रहणं धरायाः राजसत्तमः ॥
तया सह तदा राजा कुञ्जेषु च वनेषु च ॥ ३५ ॥
रेमे नृपशार्दूलः शचीपतिरिवः(व?) स्वयम् ॥
गृहे कदाचिद्विपिने कदाचित् जले कदाचित्सखिभिः समन्तात् ॥ ३६ ॥
स वेष्टितो भूपतिरेकसंज्ञो रेमे धरायाः सहितो नरेन्द्रः ॥
ततः कालेन राजर्षिः शतक्रतुसमोपमः ॥ ३७ ॥
राजसूयं महायज्ञं कृत्वा तां समुपाह(ह्व?)यत् ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

धरोवाच ॥
(राजोवाच ?)

धरे भवतु भद्रं ते उत्तिष्ठ गहनं प्रति ॥ ३८ ॥
तत्र गत्वा तपिष्यामस्तपः परमदुष्करम् ॥
सर्वेषां गमनं देवी वार्द्धक्ये काननं प्रति ॥ ३९ ॥
अस्माकं तु परो धर्मस्तपसे च न संशयः ॥
तेन स्वर्गं गमिष्यामि त्वया सह वसुन्धरे ॥ ४० ॥
तेनैव भोगानखिलान् प्रापयासि न संशयः ॥

दत्त उवाच ॥

ततस्तद्वचनं श्रुत्वा धरा सा चारुहासिनी ॥ ४१ ॥
अट्टाट्टहासमशिव(वं?) चकार नृपसत्तम ॥
उवाच वचनं साध्वी राजानं चारुदर्शनम् ॥ ४२ ॥
तपःपूतं सुगम्भीर(रं?)शचीरिव पुरन्दरम् ॥

धरोवाच ॥

नाहं जीर्णास्मि राजर्षे जरया देहजीर्णया ॥ ४३ ॥
त्वया सह कथं यूना गमिष्यामि यतव्रता ॥
सांप्रतं जीर्णदेहस्त्वं किमुमा(?) नहि जीर्यते ॥ ४४ ॥
जरयित्वाथ मां बाला(लां?) शोभाढ्यां चारुहासिनीम् ॥
ततस्त्वं नृपशार्दूल भुक्त्वा भोगान्यथेप्सितान् ॥ ४५ ॥
संपूज्य च ऋषीन्सर्वान् मया सह दिवं व्रज ॥

दत्त उवाच ॥

तयेरितं समाकर्ण्य कोपाविष्टोभवन्नृपः ॥ ४६ ॥
समुत्थाय महासिं स हन्तुं तामुपचक्रमे ॥
उवाच वचनं चापि ॥ ४७ ॥
हनिष्यामि दुराचारे पापे सत्यविवर्जिते ॥
त्वामद्य वेदरहितां सत्यवाणिविवर्जिताम् ॥ ४८ ॥
दृष्ट्वा मां स्थविरं दान्तं या त्वम् भाषसि सांप्रतम् ॥
जीर्जयत्वेति तस्मात्त्वां हनिष्यामि न संशयः ॥ ४९ ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दृष्ट्वा चासिं समुद्यताम् ॥
नृपस्य भयसन्त्रस्ता स्त्रीरूपा प्राद्रवन्मही ॥ ५० ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तावन् वधाद्राजर्षिर्भित्वा चासि(सिं?) समुद्यताम् ॥
ततो हिमाद्रिभवने प्रविष्टां तां वसुंधराम् ॥ ५२ ॥

ददर्श नृपतिर्दूरात् कुण्डलेन विराजिताम् ॥
तत्रैव च राजर्षिर्जगामासिधरः स्वयम् ॥ ५३ ॥

ब्राह्मणैः क्षत्रियैश्चापि संस्तुतो नृपतिस्तदा ॥
ततस्तस्माद्विनिष्क्रम्य भीता राज्ञो भयाद्धराः(रा?) ॥ ५४ ॥

जगाम मानसं क्षेत्रं यं ब्रह्मा विसृजत्पुराः(रा?) ॥
तामन्वधावद्राजर्षिश्चक्रासिवरभृत्स्वयम् ॥ ५५ ॥

स्थविरो वालवद्दान्तः पदातिरपराजितः ॥
तत्र गत्वा स राजर्षि असिमुत्पाद्य(द्य?) वेगवान् ॥ ५६ ॥

वसुधायाः शिरं राजन् संजहार सकुण्डलम् ॥
अजरामरदेहा सा हतमात्रा वसुन्धरा ॥ ५७ ॥

विवेश मानसक्षेत्रं देवर्षिगणसेवितम् ॥
ततस्तेनैव मार्गेण धराधरगृहं शुभम् ॥ ५८ ॥

प्रविश्य सा धरा राजन् दधार वसुधातलम् ॥
ततः प्रभृति राजर्षे मत्वा गूढां वसुंधराम् ॥ ५९ ॥

क्षेत्रं तं खनयामास सर्वदेवनमस्कृतम् ॥
खनित्वा नृपशार्दूल(लो?) धनुषा स्वेन वै तदा ॥ ६० ॥

न प्राप वसुधादेवीं रत्नाकरसमन्विताम् ॥
ददर्श शिवलिङ्गं वै स्वर्णहंसमयं ततः ॥ ६० ॥

पूजयामास तं राजा विधिदृष्टेन कर्मणा ॥
पुनः स विनयामास पूजयित्वा शिवं प्रभुम् ॥ ६१ ॥

दृष्ट्वा वापि त्रिलोकेशं पूर्वं योगीश्वरं हरम् ॥
यत्र यत्र खनद्राजा तत्र तत्र सरिद्वरा ॥ ६२ ॥

धात्रा चाप्युपदिष्टा सा आविर्भूता बभूव ह ॥
ततः स राजा मतिमान् मानसाख्यं सरोवरम् ॥ ६३ ॥

मनसा निर्मितं धात्रा ददर्श नृपसत्तम ॥
तं दृष्ट्वा मानसं क्षेत्रं ब्रह्मणा निर्मितं प्रभो ॥ ६४ ॥

ब्रह्माविष्णुमहेशाना स्थानैर्बहुभिरङ्कितैः ॥
हर्षेण महता युक्तः स राजा नृपसत्तम[:] ॥ ६५ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

चकार मानसक्षेत्रं शतयोजनमायतम् ॥
षष्ठियोजनविस्तीर्णं द्वितीयमिव सागरम् ॥ ६६ ॥

दशयोजनगम्भीरं स चकार तदा नृपम्(पः?) ॥
ततो जलैः स गाङ्गेयैर्धनुःक्षतसमुद्भवैः ॥ ६७ ॥

पूरयामास तं क्षेत्रं सागरं मघवानिव ॥
ततो जलांञ्जलीं नीत्वा स राजा कुसुमान्वितम् ॥ ६८ ॥

शिवलिङ्गस्य शिरसि चिक्षेप नृपसत्तम[ः] ॥
ततो देवगणाः सर्वे हर्षनिर्भरमानसाः ॥ ६९ ॥

राजानं पूर(ज?)यामासुर्दृष्ट्वा मानसरोवरम् ॥
ब्रह्मलोकादिह प्राप्तं विमानं सर्वकामदम् ॥ ७० ॥

तमारुह्य स राजर्षिर्जगाम हरिमन्दिरम् ॥
ततस्तु ऋषयः सर्वे कैलाशतलनिवासिनः ॥ ७१ ॥

ददृशुर्मानसं राजन् द्वितीयमिव सागरम् ॥
ऊचुः सर्वे महाराज केनायं मानसं सरः ॥ ७२ ॥

प्रकासि(शि?)तो प्रकाश्योसौ संशयाविष्टमानसाः ॥
योगिनामप्यगम्योसौ देवपूज्यः सरोवरम् ॥ ७३ ॥

प्रकाशरूपः केनायं कृतः संशेरते द्विजाः ॥
इति प्रशंसमानानां द्विजानां नृपसत्तमः ॥ ७४ ॥

अशरीरा ततो वाणी अन्तरिक्षादभाषत ॥
संशयो मास्तु वै विप्राः श्रृण्वन्तु मम भाषितम् ॥ ७५ ॥

सत्ययुक्तं शुभमतं संशयच्छेदकारकम् ॥
वैवस्वतकुले जातो मान्धाता नाम भूपतिः ॥ ७६ ॥

तेनायं खनितो विप्रा महता कारणेन च ॥
प्रकाशितोयं तेनैव नदीभिश्चापि रन्वितः(?) ॥ ७७ ॥

दत्त उवाच ॥

तदीरितं समाकर्ण्यं खेचराया नृपोत्तमः(म?) ॥
बभूवुः स्वस्थचित्तास्ते ऋषयो नष्टविभ्रमाः ॥ ७८ ॥

तमेव नृपतिं राजंस्तुष्टुवुस्ते न संशयः ॥
लोकानां हितकर्त्तारं मानसाख्यप्रकाशतः ॥ ७९ ॥

धन्योस्ति स नृपो राजन् येनायं मानसः सरः ॥
मनसा निर्मितः पुण्यो ब्रह्मणा हितकारिणा ॥ ८० ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रकाशितोयं राजर्षे शिवलिङ्गसमन्वितः ॥
स राजा भूतले पुण्ये ख्यातव्यो नात्र संशयः ॥ ८१ ॥

ततः प्रभृति राजर्षे मानसाख्यसरोवरः ॥
ऋषिगम्यो सुगम्योभूद् गिरिराजशिरोपरिः(रि?)॥ ८२ ॥

मान्धातुश्चरितं राजन् यः शृणोति समाहितः ॥
प्राप्नोति विष्णुभवनं यावदाहूतसंप्लवम् ॥ ८३ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे मानसखण्डे मान्धातुश्चरितं नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

व्यासस्तोत्रम्

अमरचन्द्रसूरिप्रणीत-बालभारतकाव्यगतम्*

[प्रतिसर्गारम्भे सूरिणा व्यासमहिमसूचकः कश्चिच् श्लोकः पठ्यते; एषां श्लोकानामिह संग्रहः प्रस्तूयते]

आदिपर्व

सतां परब्रह्मविलोकमार्गमपङ्किलं दूरितकण्टकं यः ।
[1]श्रीभारत ब्रह्म ततान शाब्दं स श्रेयसे सत्यवतीसुतोऽस्तु ॥१॥

द्वैपायनः पातु जगन्ति दूरमुद्यत्-पुराणामृतबिन्दुवृन्दः[2] ।
यन्मान[3]सज्ञानसुधासमुद्रे वाग्देवताया जलकेलिरासीत् ॥२॥

सुकृतस्य खड्गमिव तारतीव्रता-
व्रतधारमाश्रयत कृष्णयोगिनम् ।
यदि वो दिवानिशपराभवोद्यत-
भ्रमदन्तरारिभयभङ्गुरं मनः ॥ ३॥

पाराशरमकूपारमिव पुंरूपिणं स्तुमः ।
येनोद्गीर्णाः सुधासिक्तमुक्तावद्भारतोक्तयः ॥ ४॥

पाराशरो मुनिपतिः स मुदे हृदायं
लक्ष्मच्छलेन कलयन् हरशेखरोऽपि ।
तद्वच्यमा[4]नजगदिष्टपुराणवाणी-
गर्भाद्रिलद्भिरमृतैरमृतांशुरासीत् ॥ ५॥

अन्तर्धुतानाममलेन धाम्ना बहिर्महाभारतजैर्यशोभिः ।
तमस्त्विषां येन तनुत्वगेव पदं ददे कृष्णमुनिर्मुदेऽसौ ॥ ६॥

---

* काव्यमालायां (४५ संख्याकायाम्) प्रकाशितमिदं काव्यम् ।

१. श्रीभारतं ब्रह्मेति युक्ततरः पाठः, तथैव पठ्यते शल्यपर्वगते व्यास-महिमपरके श्लोके ।

२. वृन्दा (पाठा०) ।

३. मानसे (पाठा०) ।

४. तद्‍ग्रथ्यमान (पाठा०) ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सेवध्वमध्वरभुजामपि सेवनीयं
पाराशरं मुनिमवाप्तयदङ्गसंगः ।
वर्णः शुचित्वमसितोऽपि तदाप केश-
व्याजेन येन शिरसा ध्रियते न कैः कैः ॥ ७॥

अहो महत्त्वं वचसामगोचरं प्रपञ्चयन् कृष्णमुनिः पुनातु वः ।
भवार्णवोऽप्येष विशोषमेति यत्पदद्वयीरेणुकणैरपि क्षणात् ॥ ८॥

कृष्णमानमततं महामुनिं यत्पदद्वयनखांशुभासुरः ।
भुक्तिमुक्तिरमणी शिरोमणीभावमावहति को नु कोविदः ॥ ९॥

दुष्टकर्मफणिदष्टजनाली-दोषमोषकृतयेऽङ्कमिषेण ।
यः सुधात्विषि विवेश सुधार्थं स श्रिये भवतु भारतकारः ॥ १०॥

कृतवसतिरजस्रं साधुहृत्पञ्जरान्तः
किमपि किमपि वक्ता सत्पुराणोक्तिसूक्तीः ।
भवतु भुवनचित्रप्रीतये ज्ञानलक्ष्मी-
कुतुकशुकविहङ्गः सत्यवत्यङ्गजन्मा ॥ ११॥

समुदे पराशरसुतः सुतरां भवतोयराशितरणैकतरी ।
प्रससार भारतमिषेण मुखे खलु यस्य निर्मलवितानपटः ॥ १२॥

सभापर्व

चन्द्रायमाणाः सुकृताम्बुराशेः
सूर्यायिताः साधुहृदम्बुजानाम् ।
स्फारं त्रिलोकीदुरितान्धकारं
पाराशरस्याङ्घ्रिनखाः क्षिपन्तु ॥ १॥

शुद्धज्ञानसुधाम्भोधिघनं द्वैपायनं स्तुवे ।
योऽवर्षद् विश्वहर्षाय श्रीभारतसुधारसैः ॥ २॥

अस्तु वस्तुषु पराशरात्मज[५]ज्ञानदुग्धजलधिः स शुद्धये ।
नीयते बत यदेकबिन्दुना भारतेन विलयं भवानलः ॥ ३॥

ज्ञानप्रदीपपात्राणां सर्वेषामुपरि स्फुरन् ।
पायाद् द्वैपायनो विश्वजनमञ्जनमञ्जुलः ॥ ४॥

शितिद्युतिः सत्यवतीतनूजः पुनातु सूर्येन्दुविलोचनो वः ।
बभौ महाभारतशब्दनाम्ना गुणेन संक्षिप्तमिवाम्बरं यः ॥ ५॥

---

५. ०त्मजो (पाठा०) ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आरण्यकपर्व

रामादपि श्लाघ्यगुणः श्रियेऽस्तु व्यासो मुनिः श्रीदयितावतारः।
विनिर्मितो येन परार्थमेव भवार्णवे भारतसेतुबन्धः॥ १॥

कनीनिकीभवन् ध्यानदृशि दर्शयतां सताम्।
संसारपारावारस्य पारं पाराशरो मुनिः॥ २॥

सूत्रधार इव मुक्तिपुरैक-द्वारभारतकृतौ कृतकृत्यः।
श्रेयसेऽस्तु स मुनिर्महनीये स्वात्मधामनि सुखेन निषण्णः॥ ३॥

दृशोराधाय यत्कायकान्तिसिद्धाञ्जनं जनः।
द्राक् त्रिलोकीविलोकी स्यात्तं सेवे कृष्णयोगिनम्॥ ४॥

विराटपर्व

कर्ता जगत्पापविषाहृतीनां स्तात् स श्रिये सत्यवतीसुतो वः।
जगच्चमत्कारकमुज्जगार श्रीभारतं नाम सुधारसं यः॥ १॥

स पराशरनन्दनो मुदे रिपुनारीनयनाञ्जना शनैः।
असिभिन्नतीव्रताजितैरिव यः कान्तिमिषान्निषेव्यते॥ २॥

सुस्वादुशीतविशदः सुधारसो यद्वक्त्रपद्मगतिसारसौरभः।
कर्णप्रियोऽप्यजनि भारतीभवन् कृष्णं तमानमत योगिनं जनाः॥ ३॥

मुदे[६]ऽस्तु वः कृष्णमुनिर्यदीयभास्वद्वपुर्दन्तनखप्रभाभिः।
विचित्ररत्नाभरणा न के के विमुक्तिकान्तासुभगीभवन्ति॥ ४॥

उद्योगपर्व

संसारवारिधिद्वीपं द्वैपायनमुनिर्मुदे।
मध्यस्थोऽप्याश्रिताञ्शास्त्रैर्यः प्रीणात्यमृतोपमैः॥ १॥

अप्रमेयमहिमा हिमाचलश्रीः पराशरसुतः श्रियेऽस्तु नः।
यस्य विश्ववलयैकपावनी स्वर्धुनीव विससार भारती॥ २॥

धराधृतिद्वेषिहतिप्रतिष्ठितावतारसंभारसमुद्भवश्रमः।
शमामृते विश्रमधीर्विवेश यः स पातु पाराशरविग्रहो हरिः॥३॥

अमृतवृष्टिरिवाजनि हृष्टिदा जगति यस्य पुराणपरम्परा।
भवदवार्तिभिदे जलदद्युतिर्न किमिवास्तु स सत्यवतीसुतः॥ ४॥

६. मुदे स वः (पाठा०)।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सदा हृदन्तःस्फुरितस्य विष्णोर्विस्तारणीभिर्द्युतिधोरणीभिः ।
रोमावलीद्वारविनिःसृताभि रिवासितः सत्यवतीसुतोऽव्यात् ॥ ५॥

भीष्मपर्व

यत्र भात्यनपवृत्तनिवेशः कालदेशपिहितोऽपि पदार्थः ।
वैभवानि भुवि भारतकारज्ञानतत्त्वमुकुरः स करोतु ॥ १॥

क्षीरोदचिरशायित्वात् पीयूषमिव संचितम् ।
स्फारयन् भारतं व्यासः श्रीकृष्णावतरः श्रिये ॥ २॥

द्रोणपर्व

क्षमां दधानः स गिरिप्रधानः सिद्ध्यै सतां व्यासमुनिर्महोच्चैः ।
यः पुण्यकृत्पर्वशतावबद्धभास्वन्महाभारतवंशहेतुः ॥ १॥

धर्मशास्त्रकविमिष्टकवित्वाद्
धत्त चित्तभुवि कृष्णमुनीन्द्रम् ।
तत्कवित्वगुणनप्रतिशब्दा
येन वक्त्रकुहरे विहरन्ति ॥ २॥

छन्द[७]निर्दलितारातिकलङ्कच्छेदधीरिव ।
पाराशर्यशरीरेण तपस्यन् पातु वो हरिः ॥ ३॥

केशान्तभूतजीमूतविद्युद्दीप्त्यैव पिञ्जरम् ।
जटाजूटं वहन् व्यासः पायादवतरो हरेः ॥ ४॥

कर्णपर्व

अगोचरं वागधिदेवताया वाचामपि स्वं चरितप्रपञ्चम् ।
वक्तुं जगत्तारणकारणेन व्यासीभवन् पातु स वो मुरारिः ॥ १॥

शल्य-सौप्तिकपर्वणी[८]

[१॥ श्लोकः खलु आदिपर्व १॥ श्लोक एव; अत्र श्रीभारतम् इति पठ्यते; श्लोकोऽयं संपातायात इति प्रतीयते]

---

७. छल (पाठा०) ।

८. शल्य-सौप्तिक-पर्वद्वयमत्र एकमेव पर्व । उक्तं च ग्रन्थकृता सौप्तिकपर्वपुष्पिकान्ते—'अनयोरेकसर्गेण शल्यसौप्तिकपर्वणोः' इति । यतः पर्वद्वयमत्र एकपर्वरूपेण पठितम्, अतो द्वौ व्यासपरकौ श्लोकौ पठितौ—इति व्यक्तमेव प्रतीयते । बालभारतस्य मुद्रिते संस्करणे शल्यपर्व नवमम्, सौप्तिकं च दशममिति दृश्यते ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यद्भारतीभारतपानलीला: सुधाभुजां धाम न कामयामः।
समुक्तिकानां परिलोभनानि ज्ञानानि नः कृष्णमुनिस्तनोतु ॥ १।२

युष्मान् शमसुधाम्भोधिः पायाद् द्वैपायनो मुनिः।
शर्मशास्त्रैर्न[९]कस्तापं यस्योर्मिभिरिव त्यजेत् ॥ १।३

स्त्रीपर्व

छलयुद्धहृताहितो हरिस्तपसे मुक्तकलत्रपुत्रकः।
अविशच् छुचि यन्मनस्तपोवनमृद्धचै[१०] स पराशरात्मजः ॥ १।१

शान्तिपर्व

ओंकारो यः सदाद्यैकवर्णो[११]ऽपीशस्त्रयीमयः।
[१२]व्यास निश्वसितान्[१३] वेदान् पायाद्[१४] व्यासमुनिः स नः ॥१।१

अनुशासनपर्व

पाराशरः पातु स मां तमालशितिद्युतिर्दैत्यभिदोऽवतारः।
वाच्याय विश्वैकहिताय देवी वागेव जिह्वाजनि यन्मुखाब्जे ॥ १।१

अश्वमेधपर्व

[१५]भवाकूपारपारद्रुः[१६], पाराशर्यमुनिर्ददे।
नैति यद् भारतीगुच्छस्तुच्छभाग्यस्य भोग्यताम् ॥ १।१

[आश्रमवासादि-स्वर्गारोहणान्तेषु पर्वसु व्यासपरकाः श्लोका न पठ्यन्ते]

आस्तीकपर्व

यद्भारतीभारतपानलीनः[१७] सुधाभुजां धाम न कामयेऽहम्[१८]।
स मुक्तिकान्तापरिलोभनानि ज्ञानानि[१९] मे[२०] कृष्णमुनिस्तनोतु ॥ १।१

९. पापतापं न कः शास्त्रैर्यस्यो (पाठा०)।
१०. वृद्धै (पाठा०)।
११. यदाप्येकः कर्णो (पाठा०)।
१२. ०याप (पाठा०)।
१३. विश्वासिभाचेदान् व्यन् (पाठा०)।
१४. न्यश्यन् व्यासमुनिर्मुदे (पाठा०)।
१५. भवकूपार (पाठा०)।
१६. पारंगः (पाठा०)।
१७. लीनाः (पाठा०)।
१८. न कामयानः (पाठा०)।
१९. शुभानि (पाठा०)।
२०. नः (पाठा०)।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शिवस्तोत्रम्

[पुराणोक्ता दीर्घच्छन्दोरचिता मङ्गला-चरणरूपाः शिवपरकाः केचन श्लोकाः]

(१)

आद्यन्तमङ्गलमजातसमानभावम्
आर्यं तमीशमजरामरमात्मदेवम् ।
पञ्चाननं प्रबलपञ्चविनोदशीलं
संभावये मनसि शंकरमम्बिकेशम् ॥
(शिवपु० विद्येश्वर० १।१)

(२)

विश्वोद्भवस्थितिलयादिषु हेतुमेकं
गौरीपतिं विदिततत्त्वमनन्तकीर्तिम् ।
मायाश्रयं विगतमायमचिन्त्यरूपं
बोधस्वरूपममलं हि शिवं नमामि ।
(शिवपु० रुद्र० सृष्टि० १।१)

(३)

वन्दे वन्दनतुष्टमानसमतिप्रेमप्रियं प्रेमदं
पूर्णं पूर्णकरं प्रपूर्णनिखिलैश्वर्यैकवासं शिवम् ।
सत्यं सत्यमयं त्रिसत्यविभवं सत्यप्रियं सत्यदं
विष्णुब्रह्मनुतं स्वकीयकृपयोपात्ताकृतिं शंकरम् ॥
(शिवपु० रुद्र० कुमारखण्ड १।१)

(४)

यो धत्ते निजमाययैव भुवनाकारं विकारोज्झितो
यस्याहुः करुणाकटाक्षविभवौ स्वर्गापवर्गाभिधौ ।
प्रत्यग्बोधसुखाद्वयं हृदि सदा पश्यन्ति यं योगिन
स्तस्मै शैलसुताञ्चितार्धवपुषे शश्वन्नमः श्रेयसे ॥
(शिवपु० कोटिरुद्र० १।१)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(५)

कृपालतिलवीक्षणं स्मितमनोज्ञवक्त्राम्बुजं
शशाङ्ककलयोज्ज्वलं शमितघोरतापत्रयम् ।
करोतु किमपि स्फुरत्-परमसौख्यसच्चिद्वपु-
र्धराधरसुताभुजोद्वलयितं महीमङ्गलम् ॥
(शिवपु० कोटिरुद्र० १।२)

(६)

यो धत्ते भुवनानि सत्त्वगुणवान् स्रष्टा रजःसंश्रयः
संहर्ता तमसान्वितो गुणवतीं मायामतीत्य स्थितः ।
सत्यानन्दमनन्तबोधममलं ब्रह्मादिसंज्ञास्पदं
नित्यं सत्त्वसमन्वयादधिगतं पूर्णं शिवं धीमहि ॥
(शिवपु० उमा० १।१)

(७)

ललाटे त्रैपुण्ड्री निटलकृतकस्तूरितिलकः
स्फुरन् मालाधारः स्फुरितकटिकौपीनवसनः ।
दधानो दुस्तारं शिरसि फणिराजं शशिकलां
प्रदीपः सर्वेषामरुणगिरियोगी विजयते ॥
(स्कन्दपु० माहेश्वर० अरुणाचल० पूर्वं० १।१)

(८)

विविधगुणविभेदैर्नित्यमस्पृष्टरूपं
जगति च बहिरन्तर्वा समानं महिम्ना ।
स्वमहसि विहरन्तं वाङ्मनोवृत्तिदूरं
परमशिवमनन्तानन्दसान्द्रं प्रपद्ये ॥
(स्कन्दपु० ब्रह्म० उत्तर० २२।१३६)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

NOTES ON THE ŚIVASTOTRA

(*Verse* 1) Śiva (Śaṅkara) is all-auspicious; there is none that equals him; he is noble, powerful, self-shining and bereft of decay and death; he has five faces and five natural powers; he is the husband of Ambikā.

Śiva is called *maṅgala* since he destroys all misfortunes and calamities and creates prosperity and good fortune.[1] For *ajātasamānabhāva*, cp. Śvetāśvatara-up. 6.8 (न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते). The word *ārya* (venerable) is very rarely applied to Śiva; in the Śivagītā Śiva says 'I am *ārya*' (6.15) which means '*pūjyatama*' (see the comm.). It may also mean 'taintless'.[2]

Ātmadeva may be analysed as आत्मना दीव्यति (self-shining) i.e., self-revealing, *svaprakāśa*; cp. Śiva's names आत्मसहाय (Anuśāsana-p. 17. 120) and आत्मलिङ्ग (Tai. Ār. 16. 16).

The five faces of Śiva represent his five forms, namely Sadyojāta, Vāmadeva, Aghora, Tatpuruṣa and Īśāna (Kālikā-p. 51. 1i). Kālikā-p. 107-108 inform us that these faces are to be worshipped by five *mantras* called Sammada, Sandoha, Nāda, Gaurava and Prasāda.

The expression *pañcavinodaśīla* seems to refer to five eternal functions (*kṛtya*) of Śiva, namely *sṛṣṭi*, *sthiti*, *saṁhāra*, *anugraha* (or *āvirbhāva*) and *nigraha* (or *tirobhāva*).[3] It may also refer to his five

---

1. Cp. अशुभानि निराचष्टे तनोति शुभसन्ततिम् । श्रु तिमात्रेण यत् पुंसां ब्रह्म तन्मङ्गलं विदुः ॥ (Viṣṇu-p. quoted in the Bhāṣya on the Lalitāsahasranāma, p. 193; it is however not found in the printed editions of the Purāṇa).
2. Cp. आराद् याता पातकेभ्य इत्यार्यः (Tātparyaṭikā 1. 1. 7); cp. उदेति योगयुक्तानामत्र केवलमार्यता (Yogavāsiṣṭha 1. 126.53).
3. पञ्चविधं तत्कृत्यं सृष्टिः स्थितिसंहृती तिरोभावः । तद्वदनुग्रहकरणं जगतः सततोदितस्यास्य ॥ (Bhoja's Tattvaprakāśa quoted in Lalitāsahasranāma-bhāṣya, p. 81). सृष्टिः स्थितिश्च संहारस्तिरोभावोऽप्यनुग्रहः । पञ्चैव मे जगत्कृत्यं नित्यसिद्धमजाच्युतौ ॥ सर्गः संसार-संरम्भः तत्प्रतिष्ठा स्थितिर्मता । संहारो मर्दनं तस्य तिरोभावस्तदुत्क्रमः ॥ तन्मोक्षोऽनुग्रहस्तन्मे कृत्यमेवं हि पञ्चकम् । (Śiva-p., Vidyeśvara. 10.1-4a).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

powers, namely *cit* (intelligence), *ānanda* (bliss), *icchā*, (will), *jñāna* and *kriyā* (creative power) (Tantrasāra, Āh. 1; Paramārthasāra 14). On account of these powers Śiva is described in the Liṅga-p. as *svaśaktyā pañcadhā sthitaḥ* (quoted in the Bhāṣya on the Lalitā-sahasranāma, p. 74).

The word Śaṅkara (one conferring prosperity, शं मङ्गलं करोति)[4] is conventionally used for Śiva (यथा शङ्करशब्दोऽयं महादेवेऽवतिष्ठते, a purāṇa-vacana quoted in the Śivārkamaṇidīpikā on Br. Sū. 1. 2. 9). The word has however been explained (rather fancifully) in the sense of 'the dispeller of all doubts' by Nilakaṇṭha (शङ्कानां समूहः शङ्कः, तस्य र इव रः शङ्करः सर्वसंशयदाहकः, comm. on Anuśāna-p. 17. 102). For Ambikeśa, cp. अम्बिकापतये नमः (Tai. Ār. 10. 18; see also 10. 22).

The form सभावये is from the root भू प्राप्तौ आत्मनेपदी वा (Curādi-gaṇa 232), which is used here in the sense of *cintana*. It may also be derived from the root भू अवकल्कने taking the root as ātmane-padin.[5]

(*Verse* 2) Śiva is the sole cause of origination, subsistence and dissolution of the world; he is the husband of Gaurī, the knower of reality, the abode of *māyā* and is deviod of *māyā*; he possesses unlimited fame; he is inconceivable, is bereft of all blemishes; his essential nature is awareness.

The view that Śiva is the sole cause is to be found in many Purāṇic passages;[6] cp. एको हि रुद्रो न द्वितीयाय तस्थुः (Śvetāśvatara-up.

---

4. शंकरोमि सदा ध्यानात् परमं यन् निरामयम् । भूतानामसकृद् यस्मात्तेनाहं शंकरः स्मृतः ॥ Skanda-p. quoted in the Trikāṇḍacintāmaṇi comm. on Amarakośa, p. 25).
5. Cp. भुवोऽवकल्कने, अवकल्कनं चिन्तनमित्युक्तम् । (Virarāghava's comm. on Uttararāmacarita); see also 'भावय चिन्तय, भू शुद्धिचिन्ताभिश्रणेषु चुरादिः परस्मैपदी' (Rasikapriyā comm. on Gītāgovinda, ch. 1).
6. एक एव यतो लोकान् विसृजामि सृजामि च । विवासमामि गृह्णामि तस्मादेको ऽहमीश्वरः ॥ (Śivagītā 6. 37). Śivagitā is said to belong to the Uttarakhaṇḍa of the Padma-p. (see the colophon); it is however not found in the printed editions of the Purāṇa.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

3. 2). In *viditatattva, tattva* seems to have been used in the Śaiva sense.[7]

Since *māyā* is regarded as *māheśvarī śakti* (Śiva-p. 7. 15. 20), Śiva is rightly called *māyāśraya.* In his own form Śiva is *cidrūpa* and as such he is free from *māyā.*

Anantakīrti—cp. *Mahāyaśas*—a name of Śiva in Anuśāsana-p. 17. 35 and 17. 85. *Acintyarūpa*—*Acintya,* a name of Śiva, is read in Anuśāsana-p. 17. 147. Since Śiva transcends *prakṛti* he is beyond comprehension (प्रकृतिभ्यः परं यच्च तदचिन्त्यस्य लक्षणम्, Bhīṣma-p. 5. 12); cp. अचिन्त्यं....शिवम् (Kaivalya-up. 6).

Śiva—The word signifies purity; विशुद्धिः शिवना मता (Śiva-p. 7. 1. 5. 20).[8] The word is usually derived from the root *vaś* (वश कान्तौ शिवः स्मृतः). The essential nature of Śiva as shown in Śiva-p. 7. 2 12. 18 is worth noticing (आदिमध्यान्तनिर्मुक्तः स्वभावविमलः प्रभुः । सर्वज्ञः परिपूर्णश्च शिवो ज्ञेयः शिवागमे ॥)

(*Verse* 3) Śaṅkara (Śiva) is dear to those whose minds are satisfied on account of performing worship; he bestows love and truth; he is infinite and is the abode of all lordly powers; he loves truth, his greatness consists of three truths; he is extolled by Brahmā and Viṣṇu; he assumes various bodies and forms through his grace.

Vandanatuṣṭamānasamatiprema-priya has to be analysed as वन्दनतुष्टमानसमतीनां यत् प्रेम तत् प्रियं यस्य. The Śiva-p. says that as a

---

7. आप्रलयं यत् तिष्ठति सर्वेषां भोगदायि भूतानाम् । तत् तत्त्वमिति प्रोक्तम् (तत्त्वप्रकाश 6. 3); आमहाप्रलयस्थायि सर्वप्राण्युपभोगकृत् । तत्त्वमित्युच्यते तज्ज्ञैर्नशरीरघटाद्यतः ॥ (quoted in Jayaratha's comm. on Tantrāloka 9. 5); तस्य भावस्तत्त्वमिति भिन्नानां वर्गीकरणनिमित्तं यदेकमविभक्तं भाति तत् तत्त्वम् ; यथा गिरिवृक्षपुरप्रभृतीनां नदीसरःसागरादीनां च पृथिवीरूपत्वम् अब्रूपत्वं च (प्रत्यभिज्ञाविमर्शिनी 3. 1. 2). The Śiva-purāṇa contains the list of *tattvas* in 7. 1. 33. 12-15.

8. अनादिमलसंश्लेषप्रागभावात् स्वभावतः । अत्यन्तपरिशुद्धात्मा शिव इत्यभिधीयते ॥ अथवाऽशेषकल्याणगुणैकघन ईश्वरः । शिव इत्युच्यते सद्भिः शिवतत्त्वार्थवेदिभिः ॥ (Śiva-p. 7. 1. 32. 29-30).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

father becomes pleased with his sons etc. on account of their love, so Śiva becomes pleased with all who love him.[9]

That Śiva is the abode of lordly powers is an established doctrine of the Śaivas. There is specific mention of these powers in authoritative works.[10]

In Śivagītā we find Śiva to declare himself as *satya* (6. 14). For Śiva's connection with *satya* we may consider the mantra ऋतं सत्यं.... which is applied to महादेवपादोदकप्राशनविधि (Comm. Śivārkamaṇidīpikā on Br. Sū. 1. 2. 8) *Trisatya* (trebly truthful) seems to mean त्रिकालसत्य, existing in the present, past and future; or it may mean that Śiva is truthful in thought, word and deed.

In स्वकीयकृपयोपात्ताकृति, *ākṛtis* are the incarnations of Śiva (mentioned in the Purāṇas; *vide* Liṅga-p. 1. 7; 1. 24; Kūrma-p. 1.52; Śiva-p. 7. 2. 9) with a view to bestowing divine knowledge or performing glorious deeds.

'*Viṣṇu-Brahma-nutam*' refers to those Purāṇic stories in which Śiva was extolled by Brahmā and Viṣṇu for his greatness, majesty and lordly powers.

(*Verse* 4) Śiva, though untouched by changes, assumes the form of the world through his own *māyā*; heaven and emancipation

---

9. यथैव पुत्रपौत्रादेः प्रीत्या प्रीतो भवेत् पिता । तथा सर्वस्य संप्रीत्या प्रीतो भवति शंकरः ।। (Śiva, 7. 2. 3. 31).

*10 ज्ञानं वैराग्यमैश्वर्यं तपः सत्यं क्षमा धृतिः । स्रष्टृत्वमात्मसंबोधो ह्यधिष्ठातृत्वमेव च । अव्ययानि दशैतानि नित्यं तिष्ठन्ति शङ्करे ।। (quoted in Śivārkamaṇidīpikā 1. 2. 9 as a Paurāṇikī bhaṇiti); *vide* Vāyu-p. 10. 65-66; Kūrma-p. 1. 10. 40-41; Brahmāṇḍa-p. 3. 2. 218-219; Saura-p. 23. 16-17; द्रष्टृत्वम् and आत्मसंबन्धम् are read in some Purāṇas in the place of स्रष्टृत्वमात्मसंबोधः; see also सर्वज्ञता तृप्तिरनादिबोधः स्वतन्त्रता नित्यमलुप्तशक्तिः । अनन्तशक्तिश्च विभोर्विधिज्ञाः षडाहुरङ्गानि महेश्वरस्य ।। (A Yāmala-vacana according to the Tantrasāra of Kṛṣṇānanda, ch. 2; Vāyu-p. 12. 33; Śiva-p. 1. 18. 12; स्वच्छन्दता is sometimes read in the place of स्वतन्त्रता; according to Bhāskara's bhāṣya on Lalitāsahasranāma this verse belongs to the Devībhāgavata (p. 102).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

are said to be attained through Śiva's grace; yogins in their hearts perceive Śiva who is *tejas*, non-dual and is characterized by internal awareness and bliss; half part of Śiva's body is covered by Pārvatī.

It is the established doctrine of the Śaivas that Śiva in his own form is immutable and it is his *māyā* which is the material cause of the world. The doctrine of grace (*prasāda*) is one of the peculiar doctrines of the Śaivas.[11]

The word *pratyak* (stem *pratyac*) is usually explained to mean either 'what underlies everything' or 'the knower of opposites', or 'that which is in the interior'. It is the last sense which suits the context well.

The *advaya* aspect of Śiva has aptly been described in the Śivagītā (13.10). It is well known that *advaitadṛṣṭi* (not necessarily the same as is found in the school of Śaṅkara) has been propounded in the Śaiva Āgamas : शिवागमेषु चाद्वैतं बभाषे परमेश्वरः (Brahmagītā, ch. 9).

The expression *śailasutāñcitārdhavapus* refers to the *ardhanārīśvara* form of Śiva. Śiva's name Śveta-piṅgala (read in Anuśāsana-p. 17. 138) shows the same idea;[12] cp. the epithet Umādehārdhadhārin in Śivagītā 12.27.

---

11. *Prasāda* is accepted as one of the five means (Gaṇakārikā, p. 7). योगेन तु परा भक्तिः प्रसादस्तदनन्तरम् । प्रसादान्मुच्यते जन्तुर्मुक्तः शिवसमो भवेत् ॥ (Śiva-p. 7. 1. 3. 40); प्रसादात् सर्वपाशेभ्यो मुक्तिः (Śiva-p. 7. 2. 7. 32).

12. Nilakaṇṭha observes 'अर्धनारीनटेश्वरः दक्षिणार्धे कर्पूरगौरो वामार्धे कनकपिङ्गलः'; see Mahimnaḥstotra 23. Cp. पुरुषं कृष्णपिङ्गलम् in Tai. Ār. 10. 12 on which Sāyaṇa remarks : दक्षिणे नटेश्वरभागे कृष्णवर्णः, उमाभागे वामे पिङ्गलवर्णः. According to Nīl. this explanation is however untenable. "तत्र या सा महाभागा शङ्करस्यार्धकामिनी । कायार्धं दक्षिणं तस्याः शुक्लं वामं तथाऽसितम् ॥ (Vāyu-p. quoted in Lalitāsahasranāma-bhāṣya, p. 103). For a charming Purāṇic ardha-nārīśvara-stotra, see Śiva-p. 7. 1. 15. 16-30.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

The use of the word *hṛd* as the place of perceiving Śiva is significant. Śiva is said to exist in the heart[13] in the form of *bālāgramātra* (the hundredth part of the point of a hair) (Saura-p. 2. 47).

The word *añcita* (derived from the root *añc*) is highly significant. It shows that the female part has rendered the body highly glorious.[14]

(*Verse* 5) Śiva is prayed to bestow *maṅgala*; his gazing is attractive on account of grace; his lotus-feet is charming on account of smiling; his body is shining as he holds the digit of the moon; in him the three-fold miseries have come to an end; his transcendental body is full of manifestedly highest felicity; he is embraced by Pārvatī with her hands.

'*Kṛipālalitavīkṣaṇam*' suggests the *anugraha śakti* of Śiva (See Ahirbudhnyasaṁhitā 14.35 for this *śakti*). Most of the *dhyānas* of Śiva (as stated in Tāntric works) describe the smiling face of Śiva by using the words like *smeravaktra*, *smitamukha*, *cāruhasa* etc. Since Śiva's body[15] is transcendental, it is rightly regarded as *paramasaukhya-sac-cid* (*saukhya* stands for *sukha* i. e, *ānanda*).

In many of the *dhyānas* of Śiva as given in Tantra works we often find the description which is similar to the epithet *dharādharasutābhujodbalayitam*.[16]

The three kinds of *tāpa* (miseries) are vividly described not only in the works on philosophy, but also in the Purāṇas. They are *ādhyātmika* (arising within one-self), *ādhibhautika* (inflicted by

13. Cp. प्रसिद्धं च पुराणागमेषु शिवस्य लिङ्गरूपेण हृदि सन्निधानम् (शिवाकर्मणिदीपिका 1. 3. 24).
14. Cp. अञ्चु विशेषणे—अतिशयः । अञ्चयति अर्थात् व्यक्तीकरोतीत्यर्थः (क्षीरतरङ्गिणी 10. 188).
15. In connection with the *vapus* (body) of Śiva the following passage is to be noted : त्रिविधं परमशेस्य वपु लोकेप्रशस्यते ॥ निष्कलं प्रथमं चैकं ततः सकलनिष्कलम् । तृतीयं सकलं चैव नान्यथेति द्विजोत्तमाः ॥ (Linga-p. 1. 75. 30-31).
16. "हस्तेनाश्लिष्टदेहं मणिमयविलसद् भूषणायाः प्रियायाः"; "वामोरुन्यस्तपाणेररुणकुवलयं सन्दधत्याः प्रियायाः", "वृत्तोत्तुङ्गस्तनाग्रे निहितकरतलः";

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

some other creatures) and *ādhidaivika* (through natural calamity); *vide* Viṣṇu-p. 6 5.1-42; Nāradīya-p.1.46; Liṅga-p.1.86; Śiva-p.5.23 etc.

(*Verse* 6) Śiva, on account of possessing the sattva, rajas and tamas *guṇas*, sustains, creates and destroys the world respectively, though in reality he transcends *māyā* (the *guṇas*); it is he to whom the names Brahmā etc. are given; he is truth, bliss, taintless, infinite and eternal; he possesses limitless awareness; he is realized through such means as are dominated by sattva; we meditate on him.

The printed reading is सप्त गुणवान्. Apparently the reading *sapta* seems to be valid, for the Purāṇas often speak of seven *lokas*. But since the verse mentions the names of the rajas and tamas *guṇas* and since it speaks of the three functions by using the words *dhatte*, *sraṣṭā* and *saṁhartā*, it is quite natural that the verse must mention the sattva *guṇa* also which is connected with creation (cp. the word *sraṣṭā*). The word sattva is to be compounded with the word *guṇavān*.

Since *māyā* is said to be identical with the three *guṇas*,[17] the word *guṇa* in *guṇavatīm* (qualifying *māyā*) signifies sattva, rajas and tamas. Śiva's transcending *māyā* is an established doctrine of the Śaivas. Śaivas take *ānanda* in the sense of *svātantrya* (Tantrasāra, Āh. 1).

That Śiva is called by the names (*saṁjñās*) like Viṣṇu etc. is expressly stated in the Purāṇas.[18]

In *sattvasamanvaya*, sattva means either the *sattvaguṇa* or the *buddhi*. It is difficult to construe *samanvaya* with *sattva* in these senses. The context shows that *sattvasamanvaya* is to be taken in the sense of *sattva-śuddhi* and the like; cp. Chāndogya-up. 7.26.2 (सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः····विप्रमोक्षः).

17. सा मूलप्रकृतिर्माया त्रिगुणा (शिव० 7. 2. 4.16).
18. शिवो महेश्वरश्चैव रुद्रो विष्णुः पितामहः । संसारबन्धुः सर्वज्ञः परमात्मेति मुख्यतः ।। नामाष्टकमिदं तस्य प्रतिपादकमीशितुः । (Śiva-p. 7. 1. 12. 23-24a ; quoted by Nil. on Anuśāsana-p. 17. 54); तमसा कालरुद्राख्यो रजसा कनकाण्डजः । सत्त्वेन सर्वगो विष्णुर्नैर्गुण्येन महेश्वरः ।। (Liṅga-p. quoted in the bhāṣya on Lalitāsahasranāma, p. 68).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(*Verse* 7) Śiva has the *tripuṇḍra* mark as well as the *tilaka* mark made of musk on the forehead; he holds a shining wreath and wears a *kaupīna* wrapped or worn round the loins; he has on his head the king of the snakes and the digit of the moon; he is the illuminator of all and resides in the Aruṇa hill with his excellence.

The *tripuṇḍra* mark is the three oblique lines.[19] This mark is highly eulogized in the works on Śaivadharma and Śaiva Upaniṣads.[20] The mark is mentioned in the Gṛhyasūtras also (see the Āhnika section in the Smṛtimuktāphala). The *tilaka* mark is made either with musk or with sandalwood paste as is stated in sectarian works. Like *niṭala niṭila* is also used in the Purāṇas; *vide* D. Bhāg. 7.31.38. Siva's holding a wreath is stated in the Mahimnaḥstotra (24) also.

Śiva wearing a *kaupīna* shows his beggar form. On account of holding the moon Śiva is sometimes called Candramauli or Candrārdhamauli.

Pradīpa is not a lamp, but flame.[21] Since Śiva illuminates the hearts of all beings i. e. since he shows the way of acquiring self-knowledge or *mokṣa* he is called 'flame'; cp. ज्ञानप्रदीपो हरः in the first verse of the Vairāgyaśataka. Since Śiva bestows divine knowledge to the embodied beings so that they can get rid of sufferings he is said to be *bheṣaja* (medicament; cp. भेषजं भवरोगिनाम् Liṅga-p. 1.27.51). The hill known as Aruṇācala is regarded as one of the seats of Śiva. It is situated in the South Arcot district in Tamil Nadu.

In *vijayate*, the root *ji* does not mean 'to conquer' but to 'exist with majesty or glory (विजयते = सर्वोत्कर्षेण वर्तते).

---

19. भ्रुवोर्मध्ये समारभ्य यावदन्तो भवेद् भ्रुवोः ।
मध्यमानासिकाङ्गुल्योर्मध्ये तु प्रतिलोमतः ।
अङ्गुष्ठेन कृता रेखा त्रिपुण्ड्राख्याभिधीयते ॥; See also Kalki-p. 1. 4. 20-21. Padma-p. 6. 253.

20. त्रिणेत्रं त्रिगुणाधारं त्रयाणां जनकं प्रभुम् ।
स्मरन् नमः शिवायेति ललाटे तत् त्रिपुण्ड्रकम् ॥ (बृहज्जाबाल उप. 4.34).

21. निविडावयवं हि तेजोद्रव्यं प्रदीपः (शारीरकभाष्य 2.3. 26); रूपविशेषस्यैव हि संस्थानं प्रदीपः (Śaṅkara on Bṛ. Up. 2. 4. 11).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(*Verse* 8) Paramaśiva is untouched by the modifications of the (three) *guṇas*; he, through his greatness, exists inside and outside the world equally; he is beyond speech and the function of the mind; he is nothing but infinite bliss.

The Śaivas usually speak of three *rūpas* of Śiva, namely *sthula*, *sūkṣma*, and what is beyond the *sūkṣma-rūpa* which is eternal or nondual.[22] It is this third aspect which is untouched by the modifications of the *guṇas*.

The *aspṛṣṭarūpa* of Śiva is vividly described in Liṅga-p. 2. 9. 36a-41a. Here Śiva is shown to be untouched by the five afflictions (*kleśas*), *karmans* with their results and the latent impressions.

Jagati ca bahirantar—This suggests the *aṣṭamūrti* aspect of Śiva which is said to pervade the world (अष्टमूर्तेर्जगद् व्याप्य स्थितस्य परमेष्ठिनः, Liṅga-p. 2.13.2).[23]

In *anantānadasāndra sāndra* signifies that Śiva is but infinite bliss; *sāndra* means the same as the word *ghana* in the Upaniṣadic words *vijñānaghana*, *prajñānaghana*. (*Ghana* excludes everything belonging to a different species).[24]

The verb *prapadye* suggests *prapatti* or *ātmanivedana* (self-surrender); cp. the following verse showing self-surrender to Śiva found in the Purāṇas : नमः शिवाय शान्ताय कारणत्रयहेतवे । निवेदयामि चात्मानं त्वं गतिः परमेश्वर ॥ (Bṛhaddharma-p. 1.10.71; Kālikā-p. 43.98)

—R. S. Bhattacharya

---

22. The mūrtis are : भूम्यम्भोग्निमरुद्व्योमक्षेत्रज्ञार्कनिशाकराः (शिव० 7. 2. 3. 19).

23. तदिदं त्रिविधं रूपं स्थूलं सूक्ष्मं ततः परम् । अस्मदाद्यमरैर्दृश्यं स्थूलं सूक्ष्मं तु योगिभिः । ततः परं तु यन्नित्यं ज्ञानमानन्दमद्वयम् । तन्निष्ठैस्तत्परैर्मन्त्रैर्दृश्यं तद्व्रतमास्थितैः ॥ (Śiva-p. 7. 1. 3. 27-28 quoted in the comm. Śivārkamaṇidīpikā 1.4. 22 with slight variations).

24. For this aspect of Śiva, see the Āgamic passage सदा प्रेमास्पदत्वतः । आनन्दरूपः····शिवसंज्ञितः (Śaivāgama quoted in the bhāṣya on Lalitāsahasranāma, p. 28).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

MANIFESTATIONS OF THE DIVINE IN THE *BHĀGAVATA PURĀṆA*

By

DANIEL P. SHERIDAN

In the history of Bhāgavatism and Vaiṣṇavism *Bhāgavata Purāṇa*, although a late piece of literature, gives a conclusive resolution to the problem of the personality of the Supreme Deity for all those schools of Vaiṣṇavism which regard it as authoritative. The Deity of later Bhāgavatism had an inclusive quality which enabled him to absorb many local deities and cults. It did this through the doctrine of the divine manifestations (avatāras) to which is to be attributed much of Bhāgavatism's popularity. "The syncretism effected through this doctrine," in the words of S. Jaiswal, "was sometimes brāhmaṇical and sometimes popular in character, but to a great extent it was the reconciliatory attitude of Vaiṣṇavism which gave the country a kind of cultural unity and succeeded in establishing the same kind of social structure all over India."[1] The *Bhāgavata Purāṇa* played an important role in this process. Further, the character of its Deity and his appearances, its non-dualism, and the fervor of its devotion, give the *Bhāgavata* its singular importance.

For the *Bhāgavata*, which is inclusive of popular deities, who the Deity is and what his name signifies is of decisive importance. Undoubtedly L. Shinn is correct when he says that as "one reads the *Bhāgavata* he may be confused about the divinity which lies somewhere behind all the names given to him."[2] But as one reads further in the *Bhāgavata*, especially in its climactic tenth canto, there is little doubt who Bhagavān is, namely Kṛṣṇa, although the relationship between all the manifestations, deities, and Bhagavān's many titles and epithets is far from clear, as would be expected

1. Suvira Jaiswal, *The Origin and Development of Vaiṣṇavism* (Delhi : Munshiram Manoharlal, 1967), p. 132.
2. Shinn, "Kṛṣṇa's *Līlā* : An Analysis of the Relationship of the Notion of Deity and the Concept of *Saṃsāra* in the *Bhāgavata Purāṇa*," p. 94.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

in the Purāṇic genre. It becomes clear that the personality of Bhagavān Kṛṣṇa subordinates to itself the titles and identities of Viṣṇu, Nārāyaṇa, Puruṣa, Īśvara, Vāsudeva, Janārdana, etc. The pervasive theme, then, of the *Bhāgavata Purāṇa* is the identification of Bhagavān with Kṛṣṇa.

The history of the gradual assimilation by Viṣṇu of the characters of Nārāyaṇa and Vāsudeva-Kṛṣṇa is obscured and much disputed by scholars. The title 'Bhagavān' originally was associated with Nārāyaṇa and through him became connected with Viṣṇu.[3] The meeting of Bhagavān Viṣṇu-Nārāyaṇa with the personality of Vāsudeva-Kṛṣṇa resulted in the doctrine of the divine manifestations, which centered on the manifestations of Kṛṣṇa. At least one redactor of the *Mahābhārata* brought to the fore the Kṛṣṇa manifestation of Viṣṇu. With the *Harivaṁśa* and the *Viṣṇu Purāṇa* the stories of the child and cowherder Kṛṣṇa are introduced into the literary tradition, enhancing his personality, but there is still no doubt in these books that the manifestation of Kṛṣṇa is a descent (avatāra) of the Supreme Deity Viṣṇu. By the time of the writing of the *Bhāgavata* in the ninth century, their roles have been reversed and Bhagavān no longer refers primarily to Viṣṇu but to Kṛṣṇa. Viṣṇu becomes one of the appearances of Kṛṣṇa in the transcendent realm. An examination of the text of the *Bhāgavata* will illustrate this transformation, which is one of the foundations for the rise of emotional devotion in later Hinduism.

The Four Ages

In the eleventh canto there is a description of the roles of the Deity in the four ages : "Keśava in the ages of Kṛta, Tretā, Dvāpara, and Kali assumes colors, names, and forms, and is worshipped in different modes."[4] In the first stage the Deity is

3. Jaiswal, *The Origin and Development of Vaiṣṇavism*, p. 38. This is contrary to the common assertion that the title 'Bhagavān' associated with the Vaiṣṇava deities was originally a title of Kṛṣṇa Vāsudeva. See H. C. Raychaudhury, *Materials for the Study of the Early History of the Vaishnava Sect* (New Delhi : Oriental Books Reprint Corporation, 1975 (1920), p. 60 ff. and Jitendranath Banerjea, *Paurāṇic and Tantric Religion (Early Phase)* Calcutta : University Press, 1966), p. 21.
4. XI. 5. 20.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

known as Haṁsa, Suparṇa, Vaikuṇṭha, Dharma, Yogeśvara, Amala, Īśvara, Puruṣa, Avyakta, and Paramātman. These are the titles of Viṣṇu, though they could be applied to any deity. In the Kṛta age the Deity has a white complexion and four arms. In the Tretā age he has a crimson hue and appears in the form of the sacrifices. Pious persons worship with the Vedic forms and Hari is the embodiment of the gods. In the Dvāpara age the Lord has a dark complexion, wears the Kaustabha gem and the Śrīvatsa curl. Worship is both through the Vedic and the Tantric rituals and seeks the Supreme Reality in a human form with the marks of a king. In the Kali age the *Vedas* are neglected and Bhagavān is worshipped by the Tantric practices of chanting and singing his name.[5] Even though Kṛṣṇa lived in the Dvāpara Age, there is a special blessing for those born in the Kali age, which begins at Kṛṣṇa's death. As the world runs down in the various ages, each succeeding age is in greater need of the Supreme Deity's presence. While these ages are a traditional device to show that the universe is running down, the *Bhāgavata* uses them to show the value and importance of the Supreme Deity in his Kṛṣṇa aspect, who is more and more present as the universe degenerates.

In the Kali age, which begins with Kṛṣṇa's death, people delight in sin. Sin could not enter the world until Kṛṣṇa had left it; the two are incompatible. But as Kṛṣṇa's physical presence departs his memory takes on a new importance. "Indeed there is one great quality in the Kali age, which is a store house of faults, since by chanting about Kṛṣṇa attachment is loosened and a person reaches the Highest."[6] What was attained in the other ages by meditating on Viṣṇu, by sacrifice, or by worship, in the Kali age is attained through chanting and singing. The remembrance and celebration of Bhagavān Kṛṣṇa is as important for liberation and final beatitude as his physical presence as an avatāra, perhaps more so. Kṛṣṇa's death and departure is the blessed occasion for the appearance of the *Bhāgavata*, which "benefits those who have been blinded in the Kali age."[7]

5. Cf. XI 5. 24–26
6. XII. 3. 51.
7. I. 3. 44a.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

The special revelation of Bhagavān's glories and activities among humans in the different ages made to the sages in the *Bhāgavata* enables them to love and devote themselves to Bhagavān in a way more intense than ever before possible. The *Purāṇa* of the devotees of Bhagavān, the *Bhāgavata*, extends his presence in the Kali age and functions as an avatāra on behalf of people oppressed by the absence of Bhagavān. Indeed the *Bhāgavata Māhātmya* from the *Padma Purāṇa* identifies Bhagavān and the *Bhāgavata* : "The sages come to regard the holy book of the *Bhāgavata* as a form of Bhagavān (bhagavadrūpam) in the Kali age and capable of conferring the reward of speedy access to Vaikuṇṭha by being read or heard."[8] Later on the *Māhātmya* describes the *Bhāgavata* as consisting of Brahman (brahmātmaka).[9] If the singing and hearing of the stories of Bhagavān in all his manifestations is conducive to liberation, it must be necessary that the primary subject of those stories be the Supreme Being. There is little doubt that this is the intent of the redactor of the *Bhāgavata* when he narrates the stories of Kṛṣṇa or the stories of Viṣṇu's descents which are related to Kṛṣṇa. In effect he so identifies Kṛṣṇa with Viṣṇu as to replace Viṣṇu with Kṛnṣa as the primary personality of the Supreme Deity. This conversion of Viṣṇu into Kṛṣṇa by the *Bhāgavata* has had great influence on the nature of the devotional life of Vaiṣṇavas ever since.

The Questions of the Sages

In the first canto the sages ask Sūta questions the answers to which comprise the *Bhāgavata*. Four of those questions or requests have a bearing on the problem of the relation between Viṣṇu and Kṛṣṇa. The first question the sages ask Sūta is to draw out the essence of the Scriptures from the confusion of differing assertions which perplex the sages. They seek their true import. The second question seeks the purpose "for which Bhagavān, the Lord of the Sātvatas, was born of Devakī, Vasudeva's wife."[10] The son of Devakī was Kṛṣṇa, thus identifying Kṛṣṇa with Bhagavān. The third question seeks to know the story of the noble actions, which have been told by the great seers, of him who for sports assumes forms (kalā)."[11] This question refers to the various appearances

8. *Bhāgavata Māhātmya* I. 20.
9. Cf. *Bhāgavata Māhātmya* III. 74.
10. I. 1. 12.
11. I. 1. 17.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

of Bhagavān, traditionally thought of as the manifestations of Viṣṇu. The fourth question centers again on Kṛṣṇa : "O wise one, therefore describe the auspicious stories of Hari's manifestations, who performed sports of his own by means of his creative energy."[12] The sages are never sated with hearing stories of Kṛṣṇa. Thus all the questions and requests are related to Kṛṣṇa who is the source of the various manifestations of the Supreme Deity. Further by asking a separate question about the biography of Kṛṣṇa, the sages indicate that there is a distinction between the descent of Kṛṣṇa and the other descents. The distinction, as we see in Sūta's reply, is that Kṛṣṇa is the perfect manifestation and revelation of Bhagavān, the Supreme Deity[13] : "This inquiry refers to Kṛṣṇa by whom the self is purified. That certainly is the highest duty of men from which follows devotion to him."[14]

A little later Sūta uses the concept of the three forms of the Deity (trimūrti) to subordinate Hari-Viṣṇu to Kṛṣṇa-Vāsudeva : "The one Supreme Person is joined to the qualities of primal nature, that is, being, action, and inertia. He acceptes for the maintenance, creation, and destruction of the universe the forms of Hari (=Viṣṇu), Viriñci (=Brahmā), and Hara (=Śiva). The supreme good for humans is derived from the body of being (sattva=Viṣṇu)."[15] In spite of Viṣṇu's former preeminence, he is here treated as a manifestation of Bhagavān whom Sūta has shown to be Kṛṣṇa. Sūta says that the *Vedas* ultimately imply Vāsudeva. The sacrifices aim at him. The disciplines of Yoga lead to him. All penance is done for him. All virtue is for the purpose of realizing him and all destinies converge on Vāsudeva.[16] Viṣṇu is identified merely with the quality of being (sattva), but Kṛṣṇa is Bhagavān himself beyond the qualities. Finally all the other manifestations are his subordinates : "These are parts and portions of the Person but Kṛṣṇa is indeed Bhagavān himself."[17]

12. I. 1. 18.
13. This is not clear to some scholars; cf. David R. Kinsley, *The Sword and the Flute : Kālī and Kṛṣṇa, Dark Visions of the Terrible and the Sublime in Hindu Mythology* (Berkeley: University of California Press, 1975), p. 67, n. 19.
14. I. 2.5b–6a.
15. I. 2123.
16. Cf. I. 2.28–29.
17. I. 3.28

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Bhagavān Kṛṣṇa

We have thus seen that one of the chief themes of the *Bhāgavata* is that Kṛṣṇa is the primary bearer of the title 'Bhagavān', that he is the Supreme Being. The identification can be seen in the many passages where the Bhāgavata identifies Kṛṣṇa with Viṣṇu-Nārāyaṇa. Its approach is to show that Kṛṣṇa is Viṣṇu's equal or his superior, thereby replacing him as the highest identity of God. In canto ten Arjuna and Kṛṣṇa journey to the highest heaven of Viṣṇu, searching for the lost sons of a Brahman. There they behold the Supreme Person, who pervades everything with his infinite powers, resting on the serpent Śeṣa. Kṛṣṇa "bowed to infinite Acyuta, who was himself." Arjuna was awe-struck at the sight and bowed also. The highest Person, Viṣṇu, addresses the two of them : "You are the sages Nara and Nārāyaṇa."[18] Here Kṛṣṇa bows to himself in the form of Viṣṇu, the former preeminent Deity, and is called Nārāyaṇa by that form. Also it is indicated that Arjuna too, is a manifestation of Kṛṣṇa. The two set an example to the whole world. Arjuna, "seeing the realm of Viṣṇu, was much astonished. He realized that what is human in men is due to the compassion of Kṛṣṇa."[19] He now understands that the two, Viṣṇu and Kṛṣṇa, are identical and that Viṣṇu has adored his companion, giving him preeminence. The two are one, Viṣṇu displaying his glory in heaven and Kṛṣṇa sporting on earth for the sake of virtue.

In canto twelve there is a Tantric meditation, presumably derived from a Pāñcarātra source. Śaunaka asks Sūta how those who follow the Tantras meditate on Viṣṇu. In reply Sūta describes Bhagavān Viṣṇu as the sun-god who manifests himself in the forms (vyūhas) of Vāsudeva, Saṁkarṣana, Pradyumna, and Aniruddha. In conclusion, Sūta addresses Viṣṇu in terms appropriate for Kṛṣṇa, identifying the two. He calls Viṣṇu the 'jewel of the Vṛṣṇis', "Govinda, whose prowess is celebrated by the cowherd girls of Vraja."[20] Thus Viṣṇu is praised in terms of his divine splendour and then identified with Kṛṣṇa, who fights alongside of Arjuna and who is the beloved of the cowherd girls. The *Bhāgavata* is describing Viṣṇu in terms of Kṛṣṇa rather than vice versa.

18. X. 89.58a, 60a.
19. X. 89.63.
20. XII. 11.25b.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Similarly in canto eleven, Kṛṣṇa recommends to Uddhava a yogic meditation in which he is to visualize within himself the beautiful form of Kṛṣṇa, described in terms formerly used to describe Viṣṇu. Kṛṣṇa is to be conceived as having a symmetrical form with a handsom face, four arms, a graceful neck and bright smiles. He is wearing the brilliant, alligator shaped earings of Viṣṇu : the conch, discus, mace, lotus, and the Kaustubha gem. Kṛṣṇa tells Uddhava to come to him through his Viṣṇu-form and "thus with his mind established in me, he will see me in himself and himself merged in me, the Self of all, like the light of a fire."[21] The form of Viṣṇu is no longer that of the Supreme God but a means for Uddhava to realize his own non-duality with Kṛṣṇa, the Supreme Deity. While there are other passages in the *Bhāgavata* relating to Viṣṇu, some of which do not explicity subordinate him to Kṛṣṇa, the general import of the work subordinates Viṣṇu to Kṛṣṇa. Nowhere is this more clearly seen than in the *Bhāgavata's* treatment of the divine manifestations among humans (avatā ras).

Manifestations of the Divine : the Avatāras

The theory of the divine manifestations (avatāras) of Viṣṇu among humans has been traced to the amalgamation of the deities Viṣṇu-Nārāyaṇa with Vāsudeva-Kṛṣṇa, the latter being understood as an incarnation of the former.[22] When it refers to the divine manifestations, the *Bhāgavata* several times alludes to this *Ṛg-Veda* passage : "Who can exhaust the powers of Viṣṇu ? Not even one capable of counting the particles of the dust on earth can do it."[23] Thus in canto eleven it says that "he who seeks to count the infinite qualities of the infinite has the mind of a child; it is easier to count the particles of dust on the earth than all the powers of the Lord."[24] Relying on his infinite powers, Bhagavān expands himself in ways quite beyond the capacity of humans to understand The importance of these manifestations in Vaiṣṇavism, and especially in the *Bhāgavata*, can hardly be stressed enough. The *Purāṇa*, as we have seen, begins with the questions of the sages about Kṛṣṇa's manifestations and it also concludes on

21. XI. 14.45.
22. Jaiswal, *The Origin and Development of Vaiṣṇavism*. p. 118.
23. *Ṛg Veda* I. 154. 1a
24. XI. 4.2.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

this note. In canto twelve Sūta tells the sages : "Thus I have answered, O best of the twice-born, what you asked about the play manifestations which have been related here in all their bearing."[25]

The word avatāra is itself rather late in the history of Vaiṣṇavism. It does not occur in the *Bhagavad Gītā* nor in the *Nārāyaṇīya* of the *Mahābhārata* nor in the *Harivaṁśa* where such words as janman, sambhava, sṛjana, and prādurbhāva are employed.[26] The early tendency seems to have been to subordinate different deities in different localities to Viṣṇu by recognizing them as earthly manifestations of the Supreme Deity. The word avatāra introduces a note of systematization into the *Purāṇas.* It "implies the intrinsic superiority of the principal deity Nārāyaṇa-Viṣṇu who does an act of condescension by incarnating himself in a particular form."[27] The original nucleus of divine manifestations was : the boar (varāha), the man-lion (narasiṁha), the dwarf (vāmana), and the Man who is Kṛṣṇa (mānuṣa), to which were later added Rāma Bhārgava and Rāma Daśaratha, and then the goose (haṁsa), Hayagrīva, etc.[28] The number of ten avatāras was fixed soon after the *Mahābhārata*, but the names vary with the particular text, not achieving standardization before the eighth century A. D.

The *Bhāgavata* does not mention the conventional list of ten manifestations. However lists of manifestations are mentioned in six places in the text : (1) I.3.38 where twenty-two manifestations are listed; (2) II.7.1 where twenty-four are listed; (3) VII.9.38 where seven are mentioned; (4) X.2.4 where in a celebration of the conception of Kṛṣṇa eight manifestations are mentioned; (5) X.40.17 where fourteen manifestations, including the four presiding manifestations (vyūhas), are listed; and (6) XI.4.18 where twenty-one are listed. The *Bhāgavata*, in accord with its teaching of non-dualism, usually associates the manifestations of the Deity among humans with the creation of the universe. "The widest concept of Incarnation," as S. Bhaṭṭācārya comments, "envisaged

25. XII. 12.45.
26. Jaiswal, *The Origin and Development of Vaiṣṇavism*, p. 120
27. *Ibid.*
28. Cf. *Mahābhārata* XII. 337. 36.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

by the *Bhāgavata* here, apparently embraces all expressions of Bhagavān—immanent and transcendent, sentient and insentient—all integrated by the law of Divine Sport into the grand unity of *Bhagavān*."[29]

The avatāra, however, is a particular immanent form of the Supreme Deity within his non-duality, the transcendent becoming immanent with the phenomenal which is ultimately not other than the Deity.

The descents of the Lord are infinite in number. As Sūta says in canto one : "As thousands of streams flow from inexhaustable waters so from the storehouse of the pure being (sattva) of Hari flow innumerable manifestations (avatāras)."[30] The sages, the Manus, the gods, those who are powerful are all portions of Hari. Again in canto ten, Kṛṣṇa says that his own "births, actions, and names number in the thousands, and cannot be counted by me because they are infinite."[31] Recalling the *Ṛg-Veda* Kṛṣṇa says that "someone in the past might have been able to count the particles of dust on the earth through many lives, but one could never count my qualities, actions, names, and births."[32] The births (janma) and the manifestations (avatāras) of the Divine are infinite in number and manifest the infinite power of Bhagavān to express himself, yet they, in spite of their non-duality with him, are but partial expressions of his infinite power.

The *Bhāgavata* in different places in the text classifies the divine manifestations differently. Thus the first canto says that the manifestations are "either parts (*aṁśas*) or portions (*kalās*) of the person."[33] In addition to the part and portion manifestations there is a hybrid of the two types (*aṁśa-kalā*). The part manifestations (*aṁśas*) are parts of God's omniscience and omnipotence which enter the phenomenal process on behalf of men. For instance in canto eight Śuka says that, when Aditi received the gift of giving birth to a manifestation of Hari, she waited upon her husband

29. Bhaṭṭācārya, *The Philosophy of the Śrīmad-Bhāgavata*, I, 176.
30. I. 3.26.
31. X. 51.37.
32. X. 51.38.
33. I. 3.28a.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Kaśyapa. Kaśyapa meditated and saw "a part (*aṁśa*) of Hari entering his self. He then placed his long conserved seed in Aditi."[34] In this manner Bhagavān entered the human race in the form of Kapila, who was thus a part manifestation of Bhagavān. The part manifestation can take place by Bhagavān possessing a person in a unique way; it is a displacement of normal human processes by God. On the other hand, the portion manifestations (*kalās*) are God-filled persons. In canto one the gods are described as portion manifestations.[35] Among humans Vyāsa, Gaya, Datta, and Kumāra are portion manifestations of Hari, persons who are filled with God. The hybrid type of manifestation (*aṁśa-kalā*) is part man and part god. For example the avatāra Ṛṣabha is of this type. In the fifth canto Bhagavān decides to "descend through Nābhi (Ṛṣabha's father) exhibiting a part-portion of my own."[36] This type of classification is, however, only used sparingly in the *Bhāgavata*, though it would find currency in the systematics of those who hold the *Bhāgavata* as authoritative.

The Cosmic Manifestations (guṇāvatāras)

Since creation in the *Bhāgavata* has the purpose of forming a realm for the playful sports of Bhagavān, Bhagavān manifests himself to superintend the different phases of his creation by means of the cosmic manifestations (guṇāvatāras). In the process of creation from the unmanifest primal nature (avyakta prakṛti) there emerge the three constituent qualities (guṇas), the pure being (sattva), action (rajas), and inertia (tamas). In canto one Sūta describes the qualities which are assumed for the maintenance, creation, and destruction of the universe. The Highest Person accepts for this purpose the forms of Hari, Viriñci, and Hara.[37] Here the name of Bhagavān's manifestation varies according to the mission of the particular quality. Again in canto three Vidura asks Maitreya to "kindly recount the glorious activities of him who is the abode of Śrī and of him who creates, destroys and maintains the universe through the cosmic manifestations."[38] The doctrine of the cosmic

34. VIII. 17.23ab.
35. Cf. I. 3.27.
36. V. 3.18a.
37. Cf. I. 2.23.
38. IV. 7.54.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

manifestations or the trimūrti of Bhagavān coordinates each of the three great gods of Hinduism with the one quality to which he is suited and thereby subordinates them to the Supreme Deity, Bhagavān Kṛṣṇa, who is ultimately beyond the process of creation while these gods are not. Thus Viṣṇu is the pure being (sattva), Brahmā is action (rajas), and Śiva is inertia (tamas). In canto four the *Bhāgavata* emphasizes the unity and inter-relatedness of the cosmic manifestations : "He who sees no difference between the three of us who are identical and the selves of all beings attains peace."[39] The cosmic manifestations are thus the mediators of reality from the absolute reality of Bhagavān to the relative reality of each individual being. Actually they are identical with Bhagavān and an expression of his non-duality. The equation of Viṣṇu, however, with the quality of pure being (sattva) is in accord with his preeminence, in the minds of Vaiṣṇavas, over Brahmā and especially over Śiva. The *Bhāgavata* in the first canto recalls that formerly Viṣṇu was worshipped as the preeminent God : "Formerly sages worshipped Bhagavān Adhokṣaja, who is pure being."[40] But in the Kali age now that Kṛṣṇa has appeared and made himself known the true identity of Bhagavān as Kṛṣṇa and the subordination of Viṣṇu to him is apparent.

The Presiding Manifestations (vyūhas)

The former supremacy of Viṣṇu and his current subordination to Kṛṣṇa is further illustrated in the *Bhāgavata's* absorption of the Pāñcarātra doctrine of the presiding manifestations (vyūhas) within its teaching about the avatāras. There is a definite downgrading of the role and place of the presiding manifestations in the *Bhāgavata* in contrast to the Pāñcarātra literature. They play only a peripheral role in the *Bhāgavata's* teaching, being used chiefly as titles and epithets. However, three passages give some emphasis to the presiding deities. In canto four the presiding manifestations are given a cosmological function :

> Praise to Vāsudeva who has a lotus sprung from his navel, who is the Self of the senses and the subtle elements, who is tranquil, immutable, and self-luminous.

39. IV. 7.54.
40. I. 2.25.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Praise to Saṃkarṣaṇa, who is subtle, infinite, who brings the end (of the universe), and to Pradyumna who is the highest knowledge of the universe in the interior Self.

Praise, praise to Aniruddha, the self of the mind, presiding over the senses.[41]

There is a Vedāntic cosmological teaching here, which contrasts with the Sāṁkhya of the *Bhāgavata's* usual teaching. However, as the following two passages show, consistency is lacking in the *Bhāgavata* use of the presiding manifestation doctrine. In canto three Kapila, in the midst of his teaching about Sāṁkhya, connects that doctrine with the doctrine of the presiding manifestations (vyūhas). Kapila correlates the cosmic intelligence (citta) or great principle (mahat) with the presiding manifestation Vāsudeva. The threefold ego (ahaṁkāra) is connected with Saṁkarṣaṇa and mind (manas) is joined to Aniruddha.[42] Strangely there is no mention here of the third presiding manifestation, Pradyumna, and only Aniruddha can be correlated with the functions described in the previous passage. Finally in canto twelve there is a description of Tantric teaching, which is closely related to the Pāñcarātra. Here the four presiding manifestations are compared to the four states of the empirical ego : the waking state, dreaming, deep sleep and the fourth state of self-realization. Each presiding manifestation presides over a state, Vāsudeva over the fourth state, Saṃkarṣana over deep sleep, Pradyumna over dreaming and Aniruddha over the waking state.[43] There is no mention in canto twelve of any cosmological significance for the presiding manifestations. The inconsistency of these three passages about the presiding manifestations (vyūhas) can be seen in the following chart :

IV. 24. 34—36	III. 26. 21—28	XII. 11. 21—23
Vāsudeva-transcendent	—intelligence	—self-realization
Saṁkarṣaṇa-destroyer	—ego	—deep sleep
Pradyumna-cosmic knowledge		—dreaming
Aniruddha-over the senses	—mind	—waking state

41. IV. 24.34-36a.
42. Cf. III. 26.21, 25, 28.
43. Cf. XII. 11.21-23.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Thus we can see that the presiding manifestation (vyūha) doctrine so elaborately developed in the *Pāñcarātra Saṁhitās* remains peripheral to the theology of the *Bhāgavata*. In so far as it is used at all, it is inconsistent. The fact that it has been included in the *Bhāgavata* is probably due to the eclectic tendency of the *Purāṇa*.

The Play Manifestations (līlāvatāras)

What is usually understood by the term *avatāra* or manifestation is described in the *Bhāgavata* as the play manifestation (līlāvatāra) of Bhagavān in the world of humans. The play manifestations are the main subjects of the *Bhāgavata's* narrations. In canto one Sūta says that Bhagavān creates the different worlds and appears for sport (līlāvatāra) in the guise of gods, human beings and animals. His purpose is to protect me by means of his quality of pure being (sattva)."[44] Hearing about this kind of manifestation "dries up the impurities of the ears and is pleasing to the heart and to be relished."[45] The cosmic manifestations are concerned with the universe and the presiding manifestations with the states of a person's mind; the play manifestation (līlāvatāra) is Bhagavān come to dwell among men in his different forms—man, animal, fish, etc. Bhagavān's main purpose is the protection of the universe and of his creatures. As Prahrāda says in canto seven : "In this way you protect the world and pervade the worlds through the manifestations as man, sages, gods, and the goose, O Great Person; you maintain the religious status (dharma) prevalent in the golden ages."[46] Bhagavān also comes to earth "in deference to the wishes of the devotees."[47] The devotees would be bereft of their innermost self without Bhagavān. He assumes a human form in order to win the confidence of men and to show them the glory and splendour of the Divine Being. While one purpose of a manifestation is to rid the earth of demons, "the human manifestation of the Lord is really for the instruction of mankind."[48] Because he comes to teach men how to live and to follow the highest religious teaching, the Lord performs actions which are paradigmatic or examples which reveal the meaning of life. For instance, the Lord, who is satisfied in his Self, sported in the form of Rāma with Sītā. The

44. Cf. I. 2.34.
45. II. 6.45b.
46. VII. 9.38.
47. X. 59.25b.
48. V. 19.5a.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

purpose of this manifestation is to instruct men in the hidden inner meaning of life.[49] The intensity of the Lord's separation from her is to teach men what happens when they are attached to worldly pleasures. In addition it illustrates the importance of a woman's fidelity.

Another motive for Bhagavān's manifestations is to show men the way to liberation: "The self is caught in the cycle of death and rebirth (saṁsāra) and does not known how to achieve liberation from the body, the source of evil; so you kindle the lamp of your glory by means of the play manifestations."[50] Thus Kṛṣṇa is the greatest source of inspiration because he attracted the people with his words and freed them from the effects of their actions. He retired to his abode because now the singing of his fame and spreading of his renown suppresses the darkness.

While the *Bhāgavata* includes Kṛṣṇa in its lists of the manifestations, it also identifies him in a special way with the Bhagavān who so manifests himself. In canto ten the *Bhāgavata* says that it is Kṛṣṇa who manifests himself through the manifestations (avatāras) in order "to relieve to burden of the earth....having descended in the form of a fish, horse, tortoise, manlion, boar, goose, king, Brahman, and God."[51] The *Bhāgavata* also describes Kṛṣṇa as a part manifestation (aṁśa) when it says that Bhagavān entered the mind of Kṛṣṇa's father "with all his divine potencies constituting part manifestations of his being."[52] In another place Kṛṣṇa is described as a portion manifestation (kalā): "You have appeared on earth with your portion manifestations for protecting religion (dharma)."[53] It has been seen that all the manifestations are consubstantial with Bhagavān, though they may only partially manifest his being. This accords with the *Bhāgavata's* non-dualism. The Kṛṣṇa manifestation, however, stands out. The original questions of the sages singled out the Kṛṣṇa story and Sūta's reply to those questions affirmed Kṛṣṇa's singular identification with Bhagavan. While listing Kṛṣṇa among the twenty-four part and portion manifestations (aṁśakalā) of Bhagavān through the Person (puruṣa), Sūta definitively states: "Kṛṣṇa indeed is Bhagavān

49. Cf. V. 19.5b.
50. X. 70.39.
51. X. 2.40.
52. X. 2.16b.
53. X. 89.59.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

himself."[54] Śrīdhara in his comment on this text emphasizes Kṛṣṇa's uniqueness : "Kṛṣṇa is perfect (pūrṇa) because all potencies are seen to be in full swing in this Descent. Though the other Descents like the Fish and the Tortoise do emanate from the same reality, i. e. Bhagavān, yet all the potencies are not brought into play in the case of the other Descents."[55] Thus the same context describes Kṛṣṇa as both part (aṁśa) and full (pūrṇa) manifestation. Yet the meaning is clear. The *Bhāgavata* is emphatic in describing Kṛṣṇa as Bhagavān, and in its total import subordinates every other manifestation to that of Kṛṣṇa. Perhaps as Śrīdhara suggests, the *Bhāgavata* allows the ascription of a partial character to the Kṛṣṇa manifestation as a concession to the partial nature of the perception of the observer.

Kṛṣṇa is the complete (pūrṇa) manifestation. The first nine cantos describe his earlier manifestations, the tenth deals with his life and activities exclusively. The first nine cantos form a prologue, teaching indeed about Bhagavān Kṛṣṇa, but only in order to show forth his full glory and splendor in the tenth canto. The *Bhāgavata* never describes Kṛṣṇa as merely a man He is always the Supreme Deity, but all the same definitely a man. Thus at his birth to Devakī, Vasudeva, his father, saw an extraordinary sight. Kṛṣṇa was beheld in all his divine nature with four arms holding the accoutrements of Viṣṇu, the conch, mace, and discus. He was wearing the Śrīvatsa curl and the Kaustubha gem.[56] Thus his birth as a human is also a divine epiphany. Whenever he hid his divine nature, an exquisite human beauty was beheld by his friends in Vṛndāvana : "Dark of hue, he had on a golden piece of silk, adorned with a garland of forest flowers, peacock feathers and leaves; painted with minerals, he had the appearance of an actor; he put one hand on the shoulder of a companion and had a lotus in the other; he wore water-lilies from his ears, a smile on his face, and curls on his cheeks."[57] Such is the perfect young boy in his rustic garb that the cowherd girls beheld and yearned for. The place of his boyhood becomes diaphanous with his transcendence. The *Bhāgavata's* description of

54. I. 3.28a.
55. *Bhāgavata Bhāvārtha Dīpikā* on I. 3.28 quoted in Bhaṭṭācārya, *The Philosophy of the Śrīmad Bhāgavata*, I, 88.
56. Cf. X. 3.9–10.
57. X. 23.22.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Vṛndāvana oscillates between heaven and earth. Vṛndāvana by Kṛṣṇa's presence becomes a paradigm of heavenly existence. Thus Brahmā exclaims that his greatest fortune would be to be born "in Gokula bathing in the dust of its inhabitants' feet, whose life and all is completely Bhagavān Mukunda; indeed even now the *Vedas* seek the dust of his feet."[58]

This Kṛṣṇa is the Self of all living beings. For the good of the world and its inhabitants he descends by means of his creative energy in the form of a human. If one knows him, then he knows everything that can be known. Everything becomes a manifestation of him, who is the cause of everything.[59] The *Bhāgavata* repeatedly affirms the non-dual meaning of the Kṛṣṇa manifestation. He dwells in the hearts of all his created beings the way fire resides in wood. Everyone is equally dear to him; he is the same to all. He has no mother, father, wife, nor children; no action is his, "but for the sake of sport he is born in the real, the unreal, and the mixture of the two, in order to protect the virtuous."[60] Although he is beyond the qualities, he assumes the qualities for the sake of men. "Nothing is seen or heard, which has happened, is now, or is to come, which is immobile or mobile, large or small, should be named apart from Acyuta; he is everything, the highest meaning of all that is." Here Kṛṣṇa is clearly identified as the Supreme Being. He assumes the titles of Viṣṇu, who becomes a mere cosmic manifestation. As the complete (pūrṇa) manifestation of the Supreme Being he has entered his own creation for the purpose of play (līlā). Kṛṣṇa, when he sported among the cowherd girls, perfectly manifested the being and splendor of the Supreme Deity and he perfectly revealed his ultimate purpose and his divine nature. He is one, non-dual, above all qualities, yet these qualities are contained in him. The *Bhāgavata* describes Kṛṣṇa from a difference-in-identity (bhedābheda) viewpoint. He is non-dual with qualifications (saviśeṣādvaita). Without grounding this position philosophically to the extent the later Vaiṣṇava ācāryas would attempt, the *Bhāgavata's* redactor, as a Bhāgavata devoted to Kṛṣṇa, appealed to the non-dualism of Vaiṣṇavism and Vedānta, within a Sāṁkhya framework, since Kṛṣṇa was really active and involved in his creation.

58. X. 14.34.
59. Cf. X. 14.55-57.
60. X. 46.39.
61. X. 46.43.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

SOME OBSERVATIONS ON THE VARIANT READINGS IN THE PURĀṆIC TEXTS AND THEIR IMPORT FOR CRITICAL EDITIONS

By

GIORGIO BONAZZOLI

Summary

1. Mistakes of Transmission and Scribal Errors
2. Peculiar Variants in the Purāṇas
   a. Voluntary Changes of Syllables or Words.
   b. Additions and Omissions.
   c. Variations on a Theme.
      I. One Version summarizes the Other
      II. One Version reshapes the Other
      III. The Same Content is narrated in Different Ways
3. Variant Readings in the Purāṇas

All the works composed in the past are somewhat corrupted when they are handed over from generation to generation. The science of critically editing texts aims exactly at reconstructing the 'original' works as they were at the beginning. The importance of such reconstruction is evident in the case of a text produced by one author, but it becomes even clearer when the work to be reconstructed is a religious and authoritative text.

The Purāṇa-s are ancient works, which have been considered authoritative by innumerable generations and on which was based and is still based the faith of millions of individuals. It is well known on the other hand that the printed editions of the purāṇic texts and their available manuscript evidence present a large spectrum of variant readings[1] to the extent that in some cases—

1. Throughout this article the terms 'variant' and 'variant reading' have their technical meaning as used by philologists. S.M. Katre, *Introduction to Indian Textual Criticism*, Poona, 1954, p. 98 defines a variant 'One of several readings which can be that of the text we are constituting.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

as the Pretakalpa of Garuḍa Purāṇa,—a 'compromise' between the innumerable variations appears to be a desperate undertaking.

It is just to put order in the forest of purāṇic variations that critical editions have been undertaken by the All-India Kashiraj Trust and other institutions and individuals. Ancient authors too, like Ballālasena, Śrīdhara, Madhvācārya, Nīlakaṇṭha and many other commentators, as well as a few Purāṇa-s,[2] laid down rules for deciding which variants have to be chosen, but there are no conspicuous examples of such methods being applied concretely to the Purāṇa-s.[3] On the other hand both the Mahābhārata and the Rāmāyaṇa as well as some Purāṇa-s have been critically edited in the last sixty years following the method developed in the last century in Europe for reconstructing the works of Greek and Latin authors. Such a western approach naturally has been adapted to fit the Indian works but the method has remained substantially the same. The declaration of scholars like Sylvain-Levy[4] at the time of the publication of the critical edition of the Mahābhārata and M. Biardeau[5] for the Purāṇa-s has convinced a few scholars that such critical editions are not legitimate, or they are at least suspect. The break between the two tendencies, namely, the one represented in India by the school of Poona (Sukthankar etc.) and the other whose major exponent in Europe is at present M. Biardeau, is becoming larger every year and risks to develop into an irreconcilable tension between the two parties.

The following pages will stress the importance of a study on the nature of purāṇic variant readings, i. e., the very matter with which the critical editions are prepared, as a preliminary point for deciding whether the critical editions of the Purāṇa-s

2. Especially Nandipurāṇa, Devīpurāṇa, Bhaviṣyapurāṇa II. 1.7. See *Purāṇa*, XXV.2 (July, 1983), pp. 261-263.

3. 'An interesting experiment in medieval textual criticism has been referred to by Mr Gode in his paper 'Textual Criticism in the Thirteen Century' *Woolner Commemoration Volume*, pp. 106-108.' (S. M. Katre, *Introduction*, p. 42). I could not see Gode's paper.

4. *Journal Asiatique*, Oct.-Dec. 1929, pp. 345-348; Oct.-Dec. 1934, pp. 231-283

5. *Purāṇa*, X. 2 (July, 1968), pp. 115-123; XII.1 (Jan. 1970), pp. 180-181; XII. 2 (July, 1970), pp. 286-303

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

are legitimate or not. Not much attention has been given to the problem, as it has been taken for granted, apparently, that the variant readings are all fruits of corruption of the text during its transmission along the centuries (school of Poona)[6] or that they are meaningful only if they serve some purpose, to reconstruct a myth for instance (Biardeau), while no adequate study has been done on their nature. A. S. Gupta,[7] editor of the Critical Edition of three Purāṇa-s, put forward some suggestions on this topic a few years ago, but he himself did not follow them in his critical editions. An accurate research on the kinds of variants in the Purāṇa-s, however, will prove enough to remove many misunderstandings about the possibility, or not, of making critical editions of the Purāṇa-s, and about the way of preparing them.

It has not yet been properly stressed that variants of texts composed by a specific author and variants of texts with an open tradition like the Mahābhārata and the Purāṇa-s are essentially different and that they cannot be treated in the same way. On the other hand, even open tradition works, as far as they are transmitted by means of written or oral traditions, may also have the same types of variants which any text written by a definite author usually has.

The study of variants becomes necessary, then, not only for distinguishing the different kinds of composition of texts, but also for avoiding to draw conclusions on the possibility, or not, of the critical editions from false premises.

1. Mistakes of Transmission and Scribal Errors

The current represented by M. Biardeau and a few other scholars is becoming 'popular' among purāṇic scholars. Such a school maintains that there is no need of critical editions for anonymous texts like the Purāṇa-s and the Mahābhārata. L. Rocher, for this matter, following this current, declares himself ready to forget all his preparation in classical philology 'when it comes to the Purāṇas,'[8] and the main reason for him seems to be

6. The school, as is well known, has its best representative in V. S. Sukthankar, and derives its principles from the European classical textual criticism of the XIX Century.
7. See his Introduction to the Critical edition of the Vāmanapurāṇa, Varanasi, 1967
8. *Purāṇa* XXV. 1 (Jan., 1983), p. 72

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

that 'those versions [of the Matsyapurāṇa, for instance] which happen to have been written down in our manuscripts are but an infinitesimal part of what the Matsyapurāṇa tradition and, for that matter, the tradition of all the Purāṇas, has been.'[9] But even if western classical textual criticism cannot be applied to purāṇic texts, there is still a long way to go before concluding that no critical texts of Purāṇa-s can be prepared as L. Rocher assumes. Moreover, even if the purāṇic manuscript tradition is only a small part of the purāṇic tradition, this fact should not prevent us from rebuilding, when possible, the part that can be reconstructed with the means at our disposal. It is not a sound approach to reject the part simply because we cannot have the whole.

M. Biardeau accepts the critical editions as a collection of manuscript traditions, although for practical uses she prefers, in the case of Mahābhārata at least, ancient editions to the most recent. The French author fixes her attention almost exclusively on the myths, for which any variant can be important for the understanding of the whole myth, and therefore, she cannot appreciate a critical edition which claims to discover and present the most ancient text, and considers secondary all the other variants of the manuscripts.

Even if this attitude can be considered valid, it has not to be forgotten that the Purāṇa-s, besides myths, contain also *mantra*-s, rituals, lists of kings, descriptions of places, moral precepts and dharmaśāstric injunctions, technical instructions on subjects like medicine, architecture, art, etc. For such topics we have to expect in each one of the purāṇic texts a complete and accurate injunction, and we have not to wait for a later, clearer, text in order to get it, as it is in the case of myths. So, in this perspective, at least, critical editions which gather different variants and give them an order and hierarchy, are quite legitimate.

Many of the purāṇic variant readings in the MSS are due to mistakes of transmission or idiosyncrasies such as : exchange of consonants, use of different particles, haplography, and the like. Moreover, the Purāṇa-s we posses now have been composed in a written form, as was proven elsewhere,[10] and so their variants are

9. *ib*., p. 74; the bracket is mine.
10. *Purāṇa* XXV. 2 (July, 1983), pp. 257–264

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

very often similar to those available in texts having a closed tradition, or an author at the beginning of their transmission. Such cases, which represent a great part of the purāṇic variants, should be treated as any other variant of closed tradition. There is no reason why the principles of textual criticism should not be applied to the Purāṇa-s at least in the part of written transmission. Naturally they will have to be modified, as has been done by V. S. Sukthankar and his school for the Mahābhārata, P. L. Vaidya for the Harivaṁśa, and A.S. Gupta for the Purāṇa-s. It is enough to go through the already published critical editions of the Vāmana, Kūrma and Varāha Purāṇa-s to be confirmed at each page that many of the variant readings in the Purāṇa-s are exactly of this kind, i e., they are variants due to mistakes of transmission or to scribal errors.

Critical editions of the Purāṇa-s, therefore, are necessary and useful, at least for the cases just mentioned, as the work already done in this line clearly proves and as everyone would confirm if only one sits for a few minutes before a collation sheet.[11]

Criteria for selecting the text of a Purāṇa can, and have therefore to be proposed, but it is by knowing the nature of the Purāṇas, and the different kinds of variants available in them, that such criteria will be discovered. When we point out that many of the purāṇic variants belong to that class of variant readings available also in texts having a closed tradition we have not said everything on the purāṇic variants. When we have affirmed that a critical edition of the purāṇa-s can, and have to be prepared consequently by applying the principles already used in other works for similar variants, again we have not said the last word about the critical edition of the Purāṇa-s.

The problem that remains open is, what to do with other kinds of variants peculiar to purāṇic manuscript tradition, and consequently, what kind of 'critical' principles should be applied in the case of these peculiar variants. The following pages will

11. M. Biardeau herself wishes a better text for the printed Vāyupurāṇa I. 4. 46ff and she even proposes her choice in case of variants, but the selection of readings is done by her by applying a kind of higher criticism and not textual criticism.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

answer mainly to the first question and will propose a few general suggestions for the second one, leaving a more accurate answer to it for subsequent writings.

2. Peculiar variants in the Purāṇa-s

The Purāṇa-s, besides variant readings produced by mistakes of transmission or by scribal errors, contain also peculiar variations due to an express will of the authors to change the text.[12] These variants are completely different from the variants mentioned in the previous pages even if, at first sight, they might appear exactly the same.

The variant readings peculiar to the Purāṇa-s, i. e., not produced by mistakes of transmission or scribal errors, can be grouped under three headings : voluntary changes of syllables or words, additions and omissions of long passages or a few *śloka*-s, and variations on a theme.

a. Voluntary Changes of Syllables or Words

We shall take a few examples, the clearest and simplest, to show how one manuscript, although equal to another in almost everything, can depart from it not because of a mistake of transmission or scribal error, but out of a clear will of changing.

—Garuḍapurāṇa (Veṅkaṭeśvara Edition) II. 4.68ff affirms that after cremation and the gathering of the bones of the dead, those who are around the pyre should offer a *pretapiṇḍa*, make a *pradakṣiṇā* and starting with the youngest they should go to bathe reciting hymns :

दाहस्यानन्तरं तत्र कृत्वा सञ्चयनक्रियाम् ।। 68 cd ।।
प्रेतपिण्डं प्रदद्याच्च दाहार्त्तिशमनं खग ।
ततः प्रदक्षिणं कृत्वा चिताप्रस्थानवीक्षकाः ।। 69 ।।
कनिष्ठपूर्वाः स्थानार्थं गच्छेयुः सूक्तजापकाः । 70ab ।

MS 143 (Poona), which is a copy of the first ten *adhyāyas* of Garuḍapurāṇa II of Veṅkaṭeśvara edition, reproduces the two *śloka-s*, word by word except for 4.66cd (=Veṅk. 69 cd) which is :

12. It might not be out of place to remind that the Purāṇa-s have been composed and compiled by several 'authors'. The work of each one of such authors has to be accepted as a purāṇic composition.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ततोऽप्रदक्षिणं मुक्त्वा चितां प्रष्टानवेक्षकाः ॥

'Then those who attend the pyre having left it from left ....' The expression ततोऽप्रदक्षिणं of the MS for ततः प्रदक्षिणं of Veṅkaṭeśvara in the previous *śloka-s* is not a mistake but a voluntary change. The *avagraha*, very rarely used in MS 143, even when it would be necessary to make the text clear, is here put to stress, no doubt, the will of changing the text in its author. A marginal note of the MS, apparently by another hand, interprets अप्रदक्षिणम् as वामतः, i. e., from left. Also MSS 14731 and 15469 (SSVV), containing the same ten *adhyāya-s*, follow MS 143 on this point. This seems to confirm that there were different customs about the way of leaving the pyre place after cremation. The MS tradition witnesses to them, and so, the change of प्रदक्षिणं into अप्रदक्षिणं is a voluntary one.

—G. P. (Veṅk.) II. 4.60cd says :

दाहमृत्योरन्तराले विधिः पिण्डस्य तं श्रृणु ॥

'Now hear about the *piṇḍa-vidhi* which takes place between death and cremation.'

The text does not present any difficulty of interpretation at first sight, but its meaning does not fit well into the context, because the following *śloka-s* describe the ritual of cremation and not of *piṇḍa*. Yet *piṇḍa* offerings were described in the previous *śloka-s* and a *piṇḍa* offering is prescribed during cremation itself.

MS 143 (Poona) 5.58cd as well as MSS 14731 and 15469 (SSVV) 5.60 have the following *śloka* in its place :

दाहमृत्यंतराले यं विधिर्दाहस्य तं श्रृणु ॥ (sic)

The word पिण्डस्य of Veṅkaṭeśvara edition has been substituted with दाहस्य (cremation). The change of the word seems to be intentional so as to make the meaning of the *śloka* fit better with the context which, as we have said, describes cremation. But the word दाहस्य does not fit properly with the immediately preceding expression दाहमृत्यंतराले (between death and cremation). So the change of पिण्डस्य into दाहस्य has not removed the difficulty of the text. In fact, it is hard to know whether MS 143 corrects the Veṅkaṭeśvara edition or vice versa, but whatever is responsible for

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

the substitution there seems to be no doubt that it was done purposely. The change is a voluntary one, not a mistake.

—G. P. (Veṅk.) II. 8.3 addresses Garuḍa with the appellative *khaga* (bird) as the Purāṇa does in many other places, while MS 143 (Poona) 8.57 calls him here *nṛpa* (King). Whether *nṛpa* is applied to Garuḍa, as the King of the birds, or to a King of men, showing, in this way, that the *śloka* has been quoted from another text, is less important. Whether the change is from *nṛpa* to *khaga* or viceversa, it is, however, certainly a voluntary one, and not a mistake.

—G. P. (Venk.) II. 3.18 has :

शीतार्तास्तत्र बध्यन्ते नरास्तमसि दारुणे।
परस्परं समासाद्य परिरम्याश्रयन्ति ते ॥

'There (in the Atiśīta Hell) men suffering out of cold are *tied* in deep darkness. Meeting together and embracing one another they find rest.'

MS 143 (Poona) 3.18 has exactly the same words but modifies बध्यन्ते (are tied) into धावन्ति (run) which makes more meaning in the context. The change was most probably effected by MS 143 to simplify the meaning of बध्यन्ते which represents here the *lectior difficilior*. The fact also that MS 14731 (SSVV) 3.18, at least, has the same variant as Veṅkaṭeśvara (in fact it has बध्यन्ति for बध्यन्ते) might prove that MS 143's variant is secondary, but whatever was the process that brought such a change it is without any doubt that the substitution was voluntary, not accidental.

—G. P. II. 3.59 (Veṅk) says that he who sells or blames the Veda falls into Mahājvāla Hell, but the two Sanskrit sentences expressing this idea are one in passive and the other in *ātmanepada* :

वेदो विक्रीयते यैश्च वेदं दूषयते तु यः।

MS 143 (Poona) 3.59 as well as MSS 14731 and 15469 (SSVV) express the same idea but construe both the sentences in *ātmanepada* :

वेदं विक्रीणते ये च वेदं दूषयते तु यः॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

It might be that, either Veṅkaṭeśvara modified the monotonous succession of the two *ātmanepada*-s with a variant of style, or our MSS wanted to make the whole half *śloka* clearer. But, again, the change, wherever it took place, was voluntary and not casual.

The list could continue indefinitely and it would only confirm that there are variant readings in the Purāṇa-s that are not mere mistake of transmission or scribal errors, but ones that have been willingly introduced by the authors of the texts. To treat both series of variants in the same way, by applying the same principles, is a basic fallacy which, if not removed, can lead to false conclusions in our research.

b. Additions and Omissions

Additions can hardly be the fruit of scribal errors, while omissions, even the longer ones, could have originated through some fault in the MS tradition. A longer version, then, is the result of the will of an author; a shorter version, on the other hand, could be the outcome of a mistake. The shorter version (*lectio brevior*) is by itself more suspect to be faulty than the longer version.

Short and long additions are not lacking in the Purāṇa-s We can find additions of *śloka*-s, of *adhyāya*-s, or of a whole section. Should such additions be put in the critical apparatus or be kept in the main text ? According to the principles applied in the critical editions published until now, they have been relegated to the footnotes or the Appendix. However, from what is known of the nature of purāṇic composition, it is apparent how incorrect it would be to remove from the main text what the authors of the Purāṇa-s wanted to be recited in their works. As the additions in the Purāṇa-s are due to the very authors of the Purāṇa-s, any addition will have to be preserved. This is so, even before or independently of any consideration whether the added passage is meaningful or not, for the reconstruction of a structure out of the text. A critical edition of the Purāṇa-s for this matter, then, has to be concerned with displaying all the additions and omissions, namely the evolution of the text and its ideas. In other words, a critical edition of the Purāṇa-s would have to show what different shapes the purāṇic text took along the centuries and in different areas. The critical edition will then appear as a collection

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

of parallel versions of the same text. While determining, when it is possible, the different chronological layers of a text, the critical edition need not endanger, so to say, or undermine the importance or the value a version had along the centuries or in some areas. Nobody can presume for himself the right to relegate to a secondary role, or to the rank of mistake, a variant reading simply because it is proved to be chronologically later than another or somewhat dependent on it. The real necessity is to fix a principle for determining when a text, claiming to belong to a Purāṇa, really belongs to it or not, namely if the addition or omission is due to an author or to a scriber. Fromt he nature of the Purāṇa-s, which are religious and authoritative texts meant for 'liturgical' and public recitations, it is deducible that any text claiming to be part of a Purāṇa can be accepted provided it has been legitimately considered as such at least in a particular area or region. This *regional* acceptance of a text inside the body of a Purāṇa is enough to make it really part of a purāṇic work, whether it was composed by an individual as an expression of his personal devotion and faith, or it was laid down under the influence of a *sampradāya*. The acceptance of such a text by people of one or more regions is sufficient basis for its 'canonization', and so, nothing should induce the editor of the Purāṇa-s to relegate such an addition to the footnotes, if that operation implies a judgement on the legitimacy or importance of the text. Naturally there will be different versions, longer and shorter, of the same passage, but, as far as they have been accepted by tradition, they are all authoritative and should form the main body of the text. This is true also if we consider the purāṇic text from a mere literary point of view. A purāṇic text is complete, even as a literary composition, only if all the variants wanted by its authors are fully kept in it. The critical edition should gather all the different legitimate versions in order to display before the reader all the shades the purāṇic text and its message have assumed along the centuries. In this way, all the voices of tradition are gathered together to resound their choral melody. This is tantamount to say that a critical edition should propose the different regional versions of a purāṇic text in such a way that they may be still recognizable and readable as such without a prejudicial selection of one variant over another, even if it is older or better. If a version is not readable, or is hardly recognizable as such because its text has been broken off in the form

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

of variants to single words or syllables in the footnotes, it risks being lost as a regional version.

Our critical editions of the Purāṇa-s might well be quite similar to a history of the text, but that is inevitable for works that went on changing along the ages and were composed by a multitude of authors in different periods and in different places.

If can be immediately deduced logically that for preparing the critical editions of the Purāṇa-s all the manuscripts, not only a selection of them, are to be collected and collated. Moreover, a great role has to be played in such editions also by the *testimonia*, like the purāṇic texts found in the Nibandha-s, especially those whose *śloka*-s have not been identified. They should not be relegated to the Appendix, as it has been done in the Purāṇa-s printed until now; they should constitute, as far as possible, the main text. All this is far from being a tendency towards eclecticism or inclusiveness; it is rather the only possible way to show the richness of a tradition in all its developments, and to do justice to the purāṇic text and authors. The few examples given below, taken from the Varāha purāṇa, will show, hopefully, that such that a way of selecting the text to be put in the main body of the Purāṇa, being based on the principle of regional acceptance, is perfectly in tune with the nature of the Purāṇa-s and is really a critical one.

—After Varāhapurāṇa (Crit. ed.) 98.53ab (=Veṅk 99.55ab) MSS बं₁-₃ representing the Bengali version, दे₁ from Tanjore. ग्र₁ in Grantha and म₁ Malayalam add about 20 *śloka*-s describing a *pūjā* to Graha-s. So, at least three regions, the Bengali, the Grantha and the Malayalam[13] have an addition to the text. This is sufficient reason for inserting the *śloka*-s in the main text. But in this case the editor of the Varāhapurāṇa relegated them to the footnotes.[14] Even if these *śloka*-s add nothing to the general understanding of the text, or even if they were repetitions of something already described before, they have been considered as belonging to the text by people in different parts of the country; they cannot

13. We leave apart दे₁ of Tanjore for its composite nature, as it represents the Southern version although it is written in Devanāgarī.

14. See *Varāhapurāṇa*, Crit. Ed. by A. S. Gupta, Varanasi, 1981

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

be removed, as the will of the authors has been confirmed by many people to the point of creating a tradition in different regions, which in this case is easily recognizable by the different scripts. These *śloka* s have become an integral part of one Eastern and at least two Southern versions of the Varāhapurāṇa; to remove them would mean to mutilate the text. Naturally such additions have to be treated in the critical text in such a way as to make them easily recognizable as additions, in order to make the evolution immediately apparent in the text itself. The same thing is valid for the so-called omissions.

—Varāhapurāṇa (Crit. ed.) 98.60–66 (=Veṅk. 99.61–65) are not available in the Bengali version (MSS ब$_{1-3}$), neither in three Southern versions (द$_1$, ग्र$_1$ म$_1$), while *śloka*-s 98.53–55 (=Veṅk. 99.55) are not available in the whole Devanāgarī area (MSS दे$_{1-11}$) and in the Telugu region (MSS ते$_1$, न$_1$). In both these cases of omission [5] the editor thought it proper to insert the *śloka*-s available in one or two regions in the main text, indicating the scarsity of MSS evidence by putting them into square brackets. If these *śloka*-s, although represented only in one or two areas, have been accepted in the main text, why have the *śloka*-s of the previous example, which were also represented in two or three regions, not been put in the main text? There seems to be no sufficient reason for the different treatment in the two cases. The editor, in the latter case, has rightly accepted the passage in the text, while he has relegated the addition of the former cases to the footnotes, although even in those cases the MSS tradition was equal, and even more abundant than in the other case. In neither place, moreover, has the author succeeded in preserving the readibility of the individual versions. The fragmentation of the text in the critical apparatus makes it impossible to understand the different nature of the various versions. By putting one version in the body of the Purāṇa and relegating the others to the footnotes, moreover, the editor gives the false impression that the version of the Purāṇa is only one and all the others are somewhat its corruptions. In

15. The distinction between addition and omission is here based pragmatically only on the quantity of MSS which have or do not have a passage. Further elaboration of the concept is purposely avoided in this article.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

this way the whole regional MSS tradition is completely destroyed or it is considered secondary, or even false. It is like reducing a beautiful tridimensional reality to a flat bidimensional reproduction.

c. Variations on a Theme

The danger of flattening the whole tradition of a text and of doing injustice to the authors is even bigger through another kind of variation found in the Purāṇa-s. Such variations do not touch only one syllable, one word, or one *śloka,* neither are they, properly speaking, new additions or omissions; they are, rather, a total revision, or renarration of the text. They can be rightly defined, taking the term from music, as variations on a theme.

These variants are most astonishing and are such that their utilization in a critical edition appears at first to be impossible. It might seem, indeed, that the variants due to omission or addition can somewhat enter in the kind of variants described in the beginning of this article, i.e., they may be considered variants produced by mistakes of transmission. It is difficult on the contrary to make the variations on a theme enter into the critical editions as they have been understood until now. This kind of variation on a theme is but a peculiar case of the variations willed by the authors examined before. They were accepted by people in different times and in different places throughout many centuries. The critical editor cannot remove them; he has rather to give them their due emphasis and he has to find a practical way to do it in his edition.

Such variations on a theme have different shapes varying from place to place or from time to time. Here, a few examples are given from the Pretakalpa of the Garuḍapurāṇa. If these instances are proposed to be considered here it is because they seem to be exemplary and so they have a bearing on understanding the nature itself of such variations.

All the printed versions and the MSS of Pretakalpa consulted until now have a clear reference point which seems to be a version of the Pretakalpa closer to the actual version in 32/35 *adhyāya*-s.[16]

16. See, 'The Pretakalpa of the Garuḍapurāṇa. A first Report of its Different Versions', in this issue.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Yet, the relation between each one of the versions, or MSS, and this ideal version is not one of derivation, but of variation from case to case and, as it will appear soon, it is closer to the musical variations of a *rāga* than to any other kind of relation. Everything proceeds as though there was a set of themes which could be dealt with in different ways, the sequence of which was variable at will or at least not rigidly fixed. The variations on such 'original' themes were easily multipliable as the text of the Pretakalpa had to be used for the benefit of the deceased or for prescribing rituals: both these circumstances constitute by themselves a continuous incentive towards adaptation to places and people, or situations. The variations, therefore, could be innumerable, but always ideally linked to a definite group of themes or to a field of topics.

The relations between the several Pretakalpa-s can be reduced to the following three models :

I. One Version Summarizes the Other

MS TR 777 (Adyar) contains the whole Pretakalpa in 18 *adhyāya*-s. The MS's first fifteen *adhyāya*-s follow very closely Pretakalpa 1—15 (Jīvānanda Edition). MS TR 777, *adh* 16 end, 17 and 18 summarize very briefly the remaining 17 to 30 *adhyāya*-s of Jīvānanda Edition. The table below gives the few *śloka*-s which are common in both texts from this latter section.

MS (Adyar) TR 777		*Jīvānanda Ed.*	
16.	49	**17.**	50
	50—53	**18.**	4—8
17.	4	**19.**	10
	7		22
	16	**20.**	16
	20	**21.**	4
	22		8
	33 ff.	**23.**	29 ff.
18.	1 ff.	**25.**	29 ff.
	5		45
	24	**26.**	34
	25		37
	30—45	**30.**	44—60

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

A critical edition which puts the variant readings of the different MSS in the footnotes would relegate the variations of TR 777 to the critical apparatus. One would find the readings of TR 777 mixed up with several other MSS variants without having any chance left to grasp the text represented by TR 777. A piece of regional tradition would be missed, lost among all the variants, sacrificed, as it were, to a 'scientific' method of reconstructing texts. On the other hand, it would be uselessly expensive to print separately TR 777 and it would not even be 'scientifically' correct. It does not seem, in fact, that at present such a text is still used even in that region in which or for which is was composed, and morever the relation between the 18 *adhyāya* version and the 32/35 *adhyāya* version, which is self-evident in the comparison shown in the above table, would be missed. The critical editor has to find the solution of representing such 'summary-version' in the text itself of the Purāṇa.

II. One Version Reshapes the Other

Reshaping a text can be done by an author in different ways. Only a couple of examples are given below. The first example is the comparison between the version of the Pretakalpa in 32/35 *adhyāya*-s and a version in 10 *adhyāya*-s available in few MSS of the same Pretakalpa. As the two versions have been printed one after the other in a unified text by the Veṅkaṭeśvara Press in 1906, we compare them putting Veṅkaṭeśvara 1-10 (representing the 10 *adhyāya* version) and Veṅkaṭeśvara 11-49 (representing the 32/35 *adhyāya* version) against one another in the following Table :[17]

Veṅk. 1—10		Veṅk. 11—49	
1.	29—55	**28.**	9—32
	67	**32.**	84
	69	**11.**	3
2.	1—34	**29.**	1—33
	44—45	**15.**	22—23
	61	**46.**	7
	66—67	**11.**	5
	74—85	**46.**	17—25

17. Only the first four *adhyāya*-s are reproduced here. The complete examination of these two versions is available in this issue elsewhere.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

3.	10	**31.**	42
	91—105		25—41
4.	7	**14.**	44 (=28.11; 30.13)
	9	**18.**	16 (=31.11)
	12	**32.**	97
	16—17	**13.**	19
	20—22	**18.**	17—18
	23		22 (=31.21)
	26	**42.**	15

The version in 10 *adhyāya*-s, which calls itself a *sāroddhāra* (epitome) in the extant MSS and so does not pretend to be the 'whole' Pretakalpa, but claims to be linked with a more extensive version, is not a summary of the version with which it is linked. In this respect, then, it is different from the case we have examined in the previous paragraph. The *śloka*-s the two versions have in common are only 18.18% and the order itself of the topics is different. Yet the relation between the two versions cannot be doubted and it is confirmed by the colophons themselves of the 10 *adhyāya* version, which affirms itself to be a Garuḍapurāṇa Sāroddhāra.

This kind of version would hardly enter in a critical edition based on the principles used until now. On the other hand, in this case also, by printing it separately, we would miss the relation between the two versions and once more a piece of cultural history would be lost. The critical editions should be prepared in such a way as to embrace this case also without altering the contribution and the richness of a regional variant reading of the text.

The second example of reshaping a previous version is derived from the just mentioned example. If we compare Veṅkaṭeśvara 1-10 with Veṅkaṭeśvara 11-49 as we did before and contemporaneously with MS143 (Poona), which is a copy of the 10 *adhyāya* version, we find some interesting points. It is immediately apparent, indeed, from the Table given below that Veṅkaṭeśvara 1–10 contains many more *śloka*-s similar to Veṅkaṭeśvara 11–49 than MS143 (Poona), although both Veṅkaṭeśvara 1-10 and MS 143(Poona), represent the same version. This seems to suggest that the 10 *adhyāya* version which claims to be the epitome (*sāroddhāra*) of the version represented by Veṅkaṭeśvara 11–49 contains subversions in its turn. Such subversions might be the result of a reciprocal influence

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

between the 10 *adhyāya* version and the other one represented by Veṅkaṭeśvara 11–49. Whatever may be the reason, both the sub-versions are variants of the same set of themes and are equally important and authoritative. It is hardly possible that one is a corruption of the other; they seem, rather, to be independent variations of a similar text, and in a critical edition they should be put on the same footing. In this case, as it has already been said above, both relegating their text to footnotes, and their separate publication, would destroy their very meaning as versions, i.e., as variations on the same theme.

Table

Veṅk. 1—10	Veṅk. 11—49	MS 143 (Poona)
1. 1—23	—	**1.** 1—24
29—55	**28.** 9—32	—
57—69	—	24—25
2. 1—34	**29.** 1—33	—
35—73	—cf. 15.15 ff	**2.** 3—43
74	**46.** 17	44
81—85	18—25	—
89—92	—	50—53
3. 1—90	—	**3.** 1—91
91—105	**31.** 25—41	—
105cd—106ab	—	92
4. 7—23	**18.** 16—22 }	
49—81	**15.** 31—58 }	**5.** 1—99
82—103	— }	
104—167	**40.** 4—64	—
168—171	—	108—111
176—184	**35.** 17—25	—
185	27	112

III. The Same Content is Narrated in Different Ways

This case is wellknown and it needs no long explanations. It is the case of one *kathā*, or of any other subject, which is narrated in different versions or in different MSS of the same versions with variations. In this case it is important to distinguish between the kinds of variants in the text, excluding naturally the mistakes of transmission or scribal errors. In this particular case, in fact, as the variants are very numerous and almost constantly wanted by

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

the authors, we have to distinguish between the variants bearing a different meaning to the content and those not modifying it but are only literary devices. These latter, even if wanted by the authors, are less important than the former and will have to be relegated to the footnotes as it would become an impossible task to represent in one printed text all such variants.

An example can be taken from the *kathā* of King Babhruvāhana which is present in all the printed editions and MSS of Pretakalpa consulted until now. As the aim of narrating the story varies in the different versions, also the whole structure of the story changes accordingly. In this case the two or more versions will have to be given in the main text. Many *śloka-s* are equal in all the versions and MSS although they may have variants like तात in place of तार्क्ष्य; शीलदारगुणोपेतो for शीलाचारगुणोपेतो etc. These variants, even if willed by the authors, may have to be put in the footnotes, accepting in the text only those variants we consider to be the most meaningful.

In this case, as well as in all the previous ones, it will be difficult to know whether a variant, available in one MS only, is the result of an individual's whim or represents a current accepted by tradition at least at a regional level. As happens always in such cases, it is left to the intuition and the cultural preparation of the editor to find the best solution in a particular case. However, it is only by knowing deeply the nature of the Purāṇa-s and the process of their development and transmission that the solutions will be worked out.

3. Variant Readings in the Purāṇa-s

The expression, 'variant reading' or its equivalent used until now is generally taken to imply that these variations are not the correct original reading and that such an original correct reading was once available and it would have to be accepted if it were known. As we do not have the 'original' text, the different variants available in the MSS help us to reconstruct the 'original' reading or to go very close to it. Such is the current understanding of "variant" in textual criticism.

Now, there are surely variant readings in this sense in the Purāṇa-s, as has been affirmed above; these variations are not pe-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

culiar to purāṇic texts, they presuppose a written or oral transmission which can become altered by coming down along the centuries, and so they have to be treated as normal mistakes of transmission or scribal errors.

However, there can hardly be variant readings in this sense when there is no fixed 'original' text to reconstruct, as is very ofter the case with Purāṇa-s, and for that matter, with the so-called anonymous literature. In the case of these works, indeed, as we have already hinted above, to reconstruct a text means to finalize all the shapes a text has taken in its evolution in time and space, more than to restore the original or the oldest text.

If the variations of the text are not due to an 'accident' of transmission, can they still be called variant readings in the sense given them by the philologists ? Variants of what ? It is peculiar to the composition of purāṇic texts to be *arthapradhāna-s*, namely to be concerned mainly with the meaning of the text and usually not with its external shape. Attention to, and accuracy in, transmitting single words or *śloka*-s is not deemed to be very important.

Moreover, anonymous texts, as the Purāṇa-s are, contain very often 'seed' revelations, which develop along the centuries and increase in bulk, change shape, unfold, adapt themselves to different situations of time and space, for an inner exigence. Adding, reducing, omitting, substituting are used by the authors so that the text might remain consistent to its very nature while passing throught different times and places. Conflation, which in the critical editions is usually predicated of texts having less value for their tendency to include passages or *śloka*-s from different sources, is one of the usual ways of purāṇic composition. The work of redactors who cut, combine, modify, mix the purāṇic text or quote from other known or unknown sources is completely legitimate : it is even the normal way in which a purāṇic text is composed.

Now, can all the differences of the text produced by this process be reasonably called 'variants' in the usual acceptation the word has among philologists ? If a text grows as a tree grows, will it be wise to consider the seed, i. e., its original or most ancient shape, as the real form and relegate all the rest, i. e., its

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

trunk, branches, leaves, flowers, fruits to the footnotes as 'later additions' or variants ? Critical editions should put in the critical apparatus the variants that are really variants, not the different parts of the same text which are equally important for the understanding of the whole work. The chapters of a book are not variants of the first chapter of the same book.

Should we have, then, dozens of slightly different editions of the same text ? Even if that would be possible on the practical level, the publication of purāṇic texts in their different versions would not be enough to show their relation and inter-dependence, and the whole unity of the purāṇic text in its evolution would be lost. This loss would be unfortunate especially in texts whose nature is development. In other words, by printing separately the different versions of one Purāṇa we would miss the very essence of that Purāṇa. A Purāṇa, indeed, is both its ancient composition and its development. The so called variants of a purāṇic text, with the exception of the mistakes of transmission or scribal errors, constitute in reality the history of the text itself and have to be considered as such. So, what should be given more importance in the Purāṇa-s is, rather, their last stage of evolution, since there we find the full-fledged revelation for our generation. On the other hand, also the purāṇic changes in time and space, even if they appear to have been overcome by a subsequent evolution of the text, should also be made clearly readable. Many of the Purāṇa-s were longer or more extensive in the past than they are now.[18] Some topics which were present in the ancient times in all the versions are hardly represented sometimes in one or two versions nowadays. All these changes are not marginal or sheer fruits of text corruption, they belong rather to the very nature of the Purāṇa-s, and so they have to appear clearly as parts of the text itself. Therefore these changes, which are usually considered variant readings, have to enter in the main text of the critical edition of a Purāṇa. As they are qualitatively different from the variants produced by mistakes of transmission or scribal errors, they cannot be relegated to the critical apparatus, breaking them off in the footnotes, or be treated in the same manner as the scribal errors

18. See The Dynamic Canon of the Purāṇa-s, *Purāṇa* XXI.2 (July, 1979), pp. 134-135

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

and following the same principles of the critical editions prepared for mistakes of transmission, even if modified or adapted. New principles have to be developed that befit the very nature of the purāṇic changes.

To consider all the differences of text in the purāṇic MSS as variants, as understood by textual critics, and prepare with them critical editions following the principles of textual criticism would be as wrong as to disregard completely any critical edition of the Purāṇa-s. The first attitude would not keep in consideration the fact that changes in the Purāṇa-s are not only mistakes of transmission or scribal errors, but also very often qualitative differences among them. The second attitude would fail to understand that the Purāṇa-s have reached us through a long chain of written MSS tradition during which mistakes of transmission crept easily in the text.

The study of the different kinds of variants in the Purāṇa-s brings us to the conclusion that critical editions of the Purāṇa-s are not only possible but necessary. However, the principles on which one must base such editions have to be completely revised to make them fitting the very nature of the Purāṇa-s and the kinds of their variants.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

THE BHĀGAVATA MAHĀPURĀṆA : AN ENLARGEMENT OF THE UR-BHĀGAVATA

By

MAHESHWARI PRASAD

The *Bhāgavata Mahāpurāṇa* is most popular among the extant Purāṇas. All over India it is recited from time to time with varied aims, such as (i) freedom from sins, disease, fear, poverty, troubles, debts or jail, or (ii) getting wealth, power, glory or victory, or (iii) attaining peace of mind, success in meditation, right knowledge, favour of God or liberation, in short, fulfilment of all desires. Its popularity attracts the attention not only of the student of sociology but also of history and religion.

The *Bhāgavata Mahāpurāṇa* drew the attention of a number of commentators such as Madhva, Śrīdharasvāmī, Vīrarāghavācārya, Vijayadhvaja, Jīvagosvāmī, Viśvanātha Cakravartī, and Śukadeva. Its manuscripts are numerous and distributed all over India. It has been translated into almost all Indian languages.

Burnouf published the text and translation of the major part of this Purāṇa in 1840-47. The text with the *Bhāvārthadīpikā* commentary of Śrīdharasvāmī was published in 1860 and with the *Padārtharatnāvalī* commentary of Vijayadhvaja in 1868. There is also an edition of this Purāṇa with extracts from eight commentaries (7 of the commentators mentioned above and 1 in Hindi). The text with the commentary of Śrīdharasvāmī has been repeatedly reprinted in India.

The early studies of the *Bhāgavata* were mostly concerned with its date, its place in the list of the 18 Mahāpurāṇas and its philosophy. The unity of the composition of the *Bhāgavata* was appreciated to the extent that it has generally been considered as the work of one hand. But to it a note of caution was also struck. In 1932 Amarnath Ray pointed out that Bk. II, ch. 3 (*Avatāras of Viṣṇu*), Bk. VI, ch. 8 (*Nārāyaṇa-kavaca*), Bk. XII, ch. 1 (account of

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

the future dynasties) are interpolations.[1] Finding contraditions in the passages dealing with philosophy, Dasgupta concluded that the *Bhāgavata* is a collection of accretions from different hands at different times and not a systematic whole.[2] It is difficult to completely agree with the opinion of Dasgupta. In comparison to the other Purāṇas the *Bhāgavata* shows much more unity of composition, language, style and ideas. My study of the *Bhāgavata* leads me to speculate that the vulgate edition is an enlarged version of the original *Bhāgavata*.

In favour of my hypothesis I wish to present three kinds of evidence : (1) the internal evidence of the vulgate edition (commented by Śrīdharasvāmī), (2) the comparison of some portions of the *Bhāgavata* with those of the *Devībhāgavata*, and (3) the comparison of the text of the Book X of the *Bhāgavata* as commented by Śrīdharasvāmī with that commented by Vijayadhvaja. As my study of the *Bhāgavata* is still in progress, what I present here is a sample study and not the complete analysis of the entire *Bhāgavata* from Skandha 1 to 12.

An analysis of Bk. II and III shows that the account of creation was disturbed in the process of enlargement of the Purāṇa. Some of the portions of this account even lost their original context and had to be artificially linked with what precedes and follows them.

In reply to the question of Parīkṣit, Śuka gives an account of the primary creation which starts with Bk. II, ch. 5.21 and continues in ch. 6. From ch. 10.10 begins again a description of creation which appears to be the continuation of the account given in ch. 5 and 6. Bk. II, ch. 5.21-34 narrates how the cosmic man was born from the mundane egg. From the verse 35 begins an allegorical description of Puruṣa with praise to him which covers several chapters. This is followed by the description of 10 characterstics of the *Bhāgavata* (Bk. II, ch. 9.39 to ch. 10.9) which has nothing to do with the account of creation that has been resu-

1. Ray, Amarnath, *IHQ*, VIII, pp. 253-256. R. C. Hazra accepted his views, vide *Studies in the Purāṇic Records on Hindu Rites and Customs* (Dacca, 1940), p. 57.
2. Dasgupta, S. N., *History of Indian Philosophy*, vol. IV, pp. 1-4.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

med again from ch. 10.10. The verse 10 says : "When the great Puruṣa issued out of the mundane egg, he began to think of having for himself a place of habitation." This has direct connection with ch. 5.21-34 where birth of Puruṣa has been described. Thus the allegorical description of Puruṣa, praises to him, the characterstics of the *Bhāgavata* all belong to a period when the original *Bhāgavata* was enlarged. Probably the characteristics of the *Bhāgavata* belong to a still later period, but certainly before the composition of the *Nāradīya Purāṇa* which mentions it while giving the contents of the *Bhāgavata*. Due to the long gap and the preceding description of the characteristics of the *Bhāgavata Purāṇa*, the account of creation as given in ch. 10.10ff. has lost its context.

The account of creation of Bk. II ends with the following statement : "I shall therefore describe the gross and subtle elements of time and the characterstics and divisions of Kalpas. Do hear from me now the description of the Pādma Kalpa."

This statement suggests that Bk. III should start with the description of the Pādma Kalpa and should also describe at the earliest the gross and subtle elements of time and the characteristics and divisions of Kalpas. But in the present edition of the *Bhāgavata* these accounts have been postponed in order to accommodate new things, and a new introduction in the form of the queries of Śaunaka has been given in the beginning of the Bk. III so that the new additions do not appear irrelevant. Śaunaka says: "O Sūta, you told us that Vidura, the best devotee of God, had severed all unseverable attachments of the dear relations and travelled over all holy places and he had at that time discussions with Maitreya on spiritual subjects. Please relate to us now all that Maitreya had said in reply to the queries of Vidura. Please relate to us also the great endeavours that he made for renouncing the affections of his friends and relations and also the way of his return amidst them."

The account of the promised subjects comes in a rather disorganised way in ch. 10 (tenfold creation of Brahmā), 11 (the description of the gross and subtle elements and the characterics and divisions of Kalpa), 12 (creation of Brahmā), and 20 (again creation of Brahmā). Ch. 10 ends with the promise, "Next I shall describe to you about Vaṁśa and Manvantara." But the actual

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

description of these comes later and what follows immediately is the account of subtle and gross elements of time and characterstics and divisions of Kalpas under partly false title "the division of time and duration of Manvantaras", obviously to give an impression of the unity of the two chapters. Ch. 11 is followed in ch. 12 by the description of the creation of Brahmā. As there is a relevence for the Varāha legend, the same has been described in full details, covering chapters 13-19, due to which the account of creation which was started in ch. 12 remains incomplete and comes up again in ch. 20. But here it is torn of proper context. The redactor of the *Bhāgavata* probably himself felt it, and therefore, in order to provide it with a context,he describes in short the primary creation and the birth of Brahmā. If the Varāha legend was not so much enlarged, the account of creation of Brahmā as given in ch. 20 would have been quite in harmony with what precedes it.

There is reason to believe that the Varāha legend was shorter in its original form. We are told in ch. 13 that Varāha not only raised the earth from the ocean but also killed Hiraṇyākṣa. The story is complete in itself as presented in that chapter. But the following 6 chapters (14-19) deal with Hiraṇyākṣa. It is interesting to note that the *Devībhāgavata Purāṇa* (VIII. Ch, 1-2) contains the same story, some parts of which verbally tally with that of the *Bhāgavata*. A comparative study of this legend in both the texts shows that the *Devībhāgavata* has borrowed it from the Viṣṇuite *Bhāgavata*, but in the former it is more archaic and shorter than that of the latter which in later part is full of stylistic embellishments and exuberant details. The detailed description of Hiraṇyākṣa as found in chs. 14-19 of the Viṣṇuite *Bhāgavata* is completely missing in the *Devībhāgavata*. It may, therefore, be suggested that the Varāha legend was borrowed by the *Devībhāgavata* from the Viṣṇuite Ur-*Bhāgavata*.

According to the present scheme, the *Bhāgavata* is communicated by Sūta to ṛṣis at Naimiṣāraṇya. But he only repeats what is said to have been narrated by Śuka to Parīkṣit. But in Bk. III we have new interlocutors Maitreya and Vidura. The change in interlocutors was probably made to accommodate new materials in the *Bhāgavata*. From the introduction of Bk. III it is clear that the philosophical matters will be predominantly dealt with in this

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

book. It appears that the account of Kapila and his teachings, which covers ten chapters (ch. 24-33) of this book, belongs to the second period when the Ur-*Bhāgavata* was enlarged. In this long account an attempt has been made to harmonize the paths of know-legde and Bhakti.

Bk. VI, chs. 1-3 describe in detail the story of Ajāmila but this topic has not been mentioned in the list of contents of the *Bhāgavata* as given in Bk. XII, ch. 12. The *Nāradīya Purāṇa*, however, makes a reference to this story in the contents of the *Bhāgavata.* This may suggest that the story was already incorporated in the *Bhāgavata* before the composition of the *Nāradīya Purāṇa*.

Leaving other Skandhas aside, I now wish to jump to the Skandha X which describes in detail the stories of the life of Kṛṣṇa. With the spread of the Kṛṣṇa-Bhakti this Skandha became most popular and, therefore, prone to many additions. This could lead to the development of more than one recension. I have found out that the texts as commented by Śrīdharasvāmi and Vijayadhvaja represent two recensions. This can be demostrated by a comparison of the two texts. The Skandha X is divided into two parts but the chapters of both parts have running numbers. The second part (*uttara*) of both texts shows more divergence than the first part (*pūrva*). It is clear from the comparison of the two recensions that the text commented by Śrīdharasvāmī represents an earlier tradition than the one commented by Vijayadhvaja. The Sarasvati Mahal Library of Tanjore has a number of manuscripts of both the texts and the Descriptive Catalogue of Sanskrit mss. of this library shows that the manuscripts of the commentary of Vijayadhvaja are only in Devanāgarī whereas the manuscripts of the text with the commentary of Śrīdharasvāmī are in Devanāgari, Telugu and Grantha characters. This may suggest that the text commented by Vijayadhvaja was enlarged in the area of Devanāgarī. But this view is subject to correction if it is not supported by the scrutiny of a large number of manuscripts preserved in other libraries as well. In some cases the additions to the text commented by Śrīdharasvāmī can also be identified with the help of the recension represented by Vijayadhvaja. For the sake of convenience I shall refer henceforth to the former recension as Text Ś and the latter as text V.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

In the first part Text Ś has 49 chapters whereas Text V has 48. However ch. 1 of Text Ś (69 verses) covers chs. 1–2 (together 71 verses) of Text V. Ch. 12 (on Aghāsura-vadha), 13 (on Vatsāharaṇa) and 14 (on Brahma-stuti) do not have any parallel in Text V and therefore appear to be later additions to the original *Bhāgavata*.

In the second part Text Ś has fifty chapters (chs. 50-99) and Text V 56 (chs. 49-103). A comparison of the two texts shows that Text Ś has no parallels of chapters 50, 51, 52, 56, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73 and 74 of Text V. On the other hand chapters 62, 63, 64, 65, 66, 67 and 68 of Text Ś are missing in Text V. With these large and many more minor additions in both, Text Ś (upto ch. 77) runs parallel to Text V (upto ch. 86), ch 77 of the former being equal to ch. 86 of the latter. From here the parallel threads break off and both texts describe the stories of Kṛṣṇa in different order and in different words and also sometimes in different order but almost in same words. The structure of the composition is as follows :

Text Ś		*Text V*
Ch. No.		Ch. No.
78	=	96
80	=	98
81	=	99
87	=	94
89, verses 1-21	=	93, verses 1-22 (ch. end here)
verses 28-65		100, verses 21-74
90, verses		103 (last ch.), verses :
28	=	1
29	=	15
34	=	20
35	=	23
50	=	41
missing		2-15

A comparison of Text Ś and Text V of the Skandha X thus shows that the account of the original *Bhāgavata* was shorter than both the texts.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Conclusion :

The foregoing study leads us to the following conclusions :

1. *Bhāgavata* Bk. XII. ch. 12, which describes in brief the contents of this Purāṇa. is an important evidence for identifying the later additions in this text.

2. *Nāradīya Purāṇa* (*Pūrvabhāga, caturtha pāda*) ch. 96 is also very useful in identifying the later additions to the *Bhāgavata* as it also presents a list of the contents of the *Bhāgavata*. But in time it is later than the enlargement of the *Bhāgavata Purāṇa*, as it mentions some topics which are not included in Bhāgavata Bk XII, ch. 12 but which are found in the present text of the Purāṇa, e. g., the story of Ajāmila.

3. The internal and the external evidence point out that the present *Bhāgavata* is an enlarged form of the Ur-*Bhāgavata*.

4. Even after an enlargement of the Ur-*Bhāgavata*, the Skandha X was further enlarged in order to incorporate some more stories of the life of Kṛṣṇa current during that time and to elaborate those stories which were already present in the text.

5. From the study of the material added to the Ur-*Bhāgavata* it becomes clear that the redactor was not so much interested in the accounts of creation as were handed down to him because the masses could not follow them and the learned people could challange them on the Vedantic standpoint. In order to command the respect of the learned, the current views of Vedānta were incorporated and the accounts of cosmogony were intermixed with allegory and mysticism. Nonetheless the main aim of the redactor was to propagate Bhakti. To meet this end much more emphasis was laid on the stories of incarnations and other stories suggesting the merciful nature of God. These stories were described with elaboration, new details and much popular element.

The ideas of Bhakti naturally show sometimes inconsistency with the Vedantic passages describing reality as one and plurality as illusion (Bk. III, ch. 5.22-27; Bk. II, ch. 7.9-12). Bhakti in general admits duality of the worshipper and the worshipped. But an attempt was also made to reconcile the contradictory ideas. Bk. III, ch. 32.32 says that paths of knowledge and Bhakti lead to the same result. The follower of the first path is called Nirguṇa

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Bhakta and is said to be superior to other Bhaktas, Tāmasa, Rājasa and Sāttvika, because he worships God, who is the soul of all, without any motive and distinction (Pṛthak-bhāva) (Bk. III, ch. 29. 7-24). Thus accepting Vedānta as a superior form of Bhakti the *Bhāgavata* could satisfy the learned people. For masses it preaches the simplest form of Bhakti, viz., to pronounce the name of God; this if done even unknowingly, as was done by Ajāmila (Bk. VI, ch. 1-3), leads to the highest aim.

The *Bhāgavata* has, therefore, equal appeal to the learned and the masses of India and is even today very intimately connected with the religious life of the Indian people, while many of the Purāṇas have faded in obscurity.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

THE PRETAKALPA OF THE GARUḌAPURĀṆA

(A Preliminary Report of Its Different Versions)

By

GIORGIO BONAZZOLI

Summary

1. Versions of the Pretakalpa

—Table No. 1

2. Relations between the versions

a. Relation between the printed editions : Veṅkaṭeśvara, Vaṅgavāsi, Jīvānanda.

—Tables Nos. 2–3

b. Contents of Veṅkaṭeśvara 11–49 and Jīvānanda 1–35

—Table No. 4

c. Relation between Veṅkaṭeśvara 1–10 and Veṅkaṭeśvara 11–49

—Table No. 5

d. Relation between MS 826/5010(Allahabad), Pretakalpa printed at Mathurā, 1884 and Jīvānanda Edition

—Table No. 6

e. Relation between MS TR 777 (Adyar) and Jīvānanda Edition

—Table No 7

f. The version of ten *adhyāya*-s

g. The Sāroddhāra of Naunidhirāma

—Table Nos. 8–9

Conclusion

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

The Pretakalpa presented in this paper is the Uttarakhaṇḍa of the Garuḍa Purāṇa. It has been printed several times, either separately, or with the Prathamakhaṇḍa/Ācārakāṇḍa of the Garuḍa-purāṇa. In the former case it is often called *tout court* Garuḍa-purāṇa, a name it has also in several MSS libraries as, for instance, in the Sarasvatī Bhavan of Sampūrṇānanda Sanskrit Viśvavidyālaya of Varanasi, in the Tanjore Mahārāja Serfojī's Sarasvatī Mahal Library of Thanjavur and in the Oriental Research Institute and MSS Library of Trivandrum. Such an identification of the Pretakalpa with the Garudapurāṇa is very common : the New Catalogus Catalogorum includes under the general caption 'Garuḍapurāṇa' also all the MSS containing only the Pretakalpa without usually giving any information whether the MSS contain one or the other *khaṇḍa*. Only through the actual consulation of the MS one can find out whether it contains the Ācārakāṇḍa, or the Pretakalpa. No MS has been found as yet containing all the three *khaṇḍa*-s printed by Khemraj Shrikrishnadas at the Shri Venkateshwar Press of Bombay, namely, Acārakāṇḍa, Uttarakhaṇḍa or Pretakalpa and Brahmakāṇḍa, although the three *khaṇḍa*-s have separate MSS evidence. That means that any MS called Garuḍapurāṇa may contain any one of the *khaṇḍa*-s but never three together, neither two only. In the case of Brahmakāṇḍa, its title appears usually in the name itself of the MS. Its colophons in the Veṅkaṭeśvara Press edition say : उत्तरखण्डे तृतीयांशे ब्रह्मकाण्डे, while in the MSS they have simply तृतीयांशे ब्रह्मकाण्डे or only ब्रह्मकाण्डे. In any case it is evident that the *Brahmakāṇḍa* puts itself at the third place after two preceding *aṁśa*-s.

Other names of the Pretakalpa are Uttarakhaṇḍa, Dharmakāṇḍa, Sāroddhāra or simply Garuḍapurāṇa. The colophons use these names alternatively even in the same MS.

1. Versions of the Pretakalpa

The Pretakalpa is used even nowadays for recitation at the time of someone's death for the benefit of the deceased's soul. The length of its text varies considerably from one edition to another and its variations are even more numerous in the MSS.

The list given below shows the different versions of the Pretakalpa as they appear both in printed editions and in MSS. The list does not claim to be complete as it gives stress to the MSS

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

found in the libraries of Southern India and not all the MSS of the Garuḍapurāṇa or Pretakalpa could be consulted yet.

1. Version in 49/45 *adhyāya*-s. This version has been edited by Khemraj Shri Krishnadas at Bombay (Shri Venkateshwar Steam Press) in 1906 in 49 *adhyāya*-s, and by Pañcānana Tarkaratna at Calcutta (Vaṅgavāsi Press) in 1314 Bengali San (=1907 A. D.). The relation between these two editions will be studied later. Until now only one MS had been found of this version, at Kathmandu, National Archives, namely MS 1159/90 in Devanāgarī which has 45 *adhyāya*-s, and is called Sārodhāra. Khemraj Shrikrishnadas in his introduction to the Garuḍapurāṇa thanks Thakur Mahan Chandra of Lahore for having given him the MS of the Purāṇa, which must have contained all the 49 *adhyāya*-s published by Veṅkaṭeśvara.

2. Version in 40 *adhyāya*-s, found in one MS :
Baroda, Oriental Institute, MS N. 62/10155 –Devanāgarī.

3. Version in 37 *adhyāya*-s, found in one MS :
Varanasi, Nāgari Pracarinī Sabhā, MS N. 49/3358 –Dev.

4. Version in 35 *adhyāya*-s. Such a version is prevalent in Northern India; it has been published several times. Here only a few editions and MSS are given : namely those consulted by us until now :

Edition of Jīvānanda Vidyāsāgar, Sarasvati Press, Calcutta, 1890

Edition of Paṇḍit Pustakālaya, Kāśī, 1963

Edition of Chowkamba Sanskrit Series Office, Varanasi, 1964

Sarasvatī Bhandār, Fort, Ramnagar, Varanasi, MSS N 10/179 and No 11/179 –Dev.

Bhandarkar Oriental Institute, Poona, MS No 128/1881-95 Devanāgarī.

Ganganatha Jha Kendriya Sanskrita Vidyapeetha, Allahabad MS No 826/5010, in Dev. and MS 525/4862 in Maithili script.

Kathmandu, MS National Ardives MS 5/5361. –Devanāgarī.

Saṁpūrnānanda Sanskrit Viśvavidyālaya, Varanasi, MSS Nos 15291 and 16449 –Devanāgarī.

Varanasi, Nagarī Pracāriṇī Sabhā, MSS Nos 44/3673 and 58/1690 –Devanāgarī.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Ahmedabad, Gujarat Vidyā Sabhā Collection, MS No 1227/125 –Devanāgarī.

5. Version in 34 *adhyāya*-s : it is found in a printed edition and several MSS.

Edition of Munshi Kanheya Lal, Mathurā, 1884

Varanasi Nāgarī Pracāriṇī Sabhā MSS Nos 39/2614; 41/1036; 50/3184; 54/1373; 56/4407 –Devanāgarī.

Madras, Government, Oriental MSS Library MS No. R. 16392 –Devanāgarī.

6. Version in 33 *adhyāya*-s; available in 2 MSS :

Saṁpūrṇānanda Sanskrit Viśvavidyālaya, Varanasi, MS No 15129 –Bengali.

Varanasi, Nagarī Pracāriṇī Sabhā, MS No 46/725 –Dev.

7. Version in 32 *adhyāya*-s. This version is prevalent in Southern India. It has been found in the following MSS so far :

Madras, Government Oriental MSS Library

D 2109 Telugu
R 1104 –do–
R 1176 –do–
D 16045 Grantha

Rajasthan Oriental Institute, Jodhpur Collection 1611/16056 –Devanāgar . It is called Sāroddhāra

Thanjavur : Tanjore Mahārāja Serfoji's Sarasvati Mahal Library

D 10455–58 –Devanāgarī.
D 10460–61 –Devanāgarī.

Tiruchirapally : Śrīraṅganāthaswāmi Devasthānam No 106 –Grantha script.

Trivandrum : Oriental Research Institute & MSS Library MS No 11354 –Nandi Nāgarī script.

Mysore : Oriental Research Institute

P 8449 –Nandi Nāgarī
C 378 –Devanāgarī

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

8. Version in 30 *adhyāya*-s. It is available in the following MSS :

Madras : Government Oriental MSS Library
R 12716 –Nandī Nāgarī

Trivandrum : Oriental Research Institute & MSS Library
No 8879 –Grantha

Allahabad : Gaṅgānātha Jhā Kendrīya Sanskrit Vidyāpeetha
No 826 –Devanāgarī.

9. Version in 27 *adhyāya-s*, it is available at :
Jodhpur : Rajasthan Research Institute, Jodhpur Collection, No 1601/14170 –Devanāgarī.

10. Version in 24 *adhyāya*-s
Kazhikode : University of Calicut, Dept. of Malayalam
No 1771 –Malayalam script.

11. Version in 18 *adhyāya*-s : it is available at :
Madras, Adyar Library, MS TR 777 –Devanāgarī. (It is a transcription)

Varanasi, Nāgari Pracāriṇī Sabhā
No 43/3675 –Devanāgarī.
37/2171 –Devanāgarī.

12. Version in 14 *adhyāya-s* : it is available at :
Jodhpur : Rajasthan Research Institute, Jodhpur Collection No. 1608/16962 –Devanāgarī.

13. Version in 13 *adhyāya*–s. The following three MSS have been found :

Pondicherry : French Institute
No RE 43187 –Tulu script.

Kazhikode : University of Calicut, Dept. of Malayalam
No 99A Malayalam
222 -do-

14. Version in 10 *adhyāya-s*. This version has been printed as *adhyāya-s* 1–10 and *adhyāya-s* 1–11 of the Veṅkaṭeśvara and Vaṅgavāsi editions, respectively. It is, moreover, available in the following MSS :

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Trivandrum : Oriental Research Institute & MSS Library, No 338 –Telugu script.

Tirupati : Kendrīya Saṃskṛta Vidyāpīṭham
No 863 –Grantha

Poona : Bhandarkar Oriental Research Institute.
No 143 –Devanāgarī.

Varanasi : Sampūrṇānanda Saṁskṛta Viśvavidyālaya.
No 14731 Devanāgarī.
No 15469 Devanāgari.

15. Version in 16 *adhyāya-s*. This version is not put in its place according to the number of *adhyāya-s*, because it is a Sāroddhāra compiled by Naunidhirāma of Jhuñjhunū in Rajasthan. It has been published and translated more than once. E. Abegg has done a study on it. It is nowadays the 'Garuḍa Purāṇa' read at the death of somebody both in Northern and Southern India. The following editions and MSS have been consulted untill now.

Nirṇayasāgar Press, 1949
Tejkumar Press, Lucknow, 1952.
Sri Gopal Pustakalaya, Mathurā, 1979 and many other similar popular editions.

The Garuḍa Purāṇa (Sāroddhāra), with English translation by E. Wood & S. V. Subrahmanyam, Delhi, 1979 (repr.).

Madras, Government Oriental MSS Library.
R 5915 –Nandī Nāgarī

Pondicherry, French Institute,
RE 27607 –Grantha (Dated 1609, without era)

Mysore : Oriental Research Institute
P 5889/1–1a –Nandī Nāgarī

P 8123/11 –Telugu
C 3855/1–2 Devanāgarī

Tirupati, Oriental Research Institute, Śrīveṅkaṭeśvara University.

No 3924 –Grantha (?)

Udupi, Pejavar Math—One MS without number –Tulu.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

The list of MSS given above, though incomplete, shows that the Pretakalpa has been transmitted in not less than 15 versions, which can summarily be represented in the following Table No 1:

Table 1

Version (Number of adhyāya-s)	*Script*	*Total MSS or Editions*
49/45	2 Dev.	2
40	1 Dev.	1
37	1 Dev.	1
35	13 Dev.	13
34	7 Dev.	7
33	1 Dev. 1 Be	2
30	1 Dev. 1 Gr. 1 NN	3
27	1 Dev.	1
24	1 Mal.	1
18	3 Dev.	3
14	1 Dev.	1
13	2 Mal. 1 Tulu	3
10	3 Dev. 1 Te. 1 Gr.	5
16	6 Dev. 3 NN 2 Gr. 1 Te. 1 Tulu	13

Total	Dev.	40
	Be.	1
	Gr.	4
	Te.	2
	Mal.	3
	Tulu	2
	NN	4
		56

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

2. Relation Between the Versions

The purpose of this section is a very practical one. When, at the Purāṇa Department of the All-India Kashiraj Trust, we began to go through the different MSS of the Pretakalpa to prepare the critical edition, it became immediately apparent to us that the versions found in the MSS were in some cases so different from one another that to collate them was very difficult and in a few cases impossible. Sometimes the whole MS presented big problems for the collation, other times only a few *adhyāya*-s were 'difficult' to collate, while the others were in the line of the usual variants of MS tradition. It was, therefore, thought that the relation between the different versions had first to be studied carefully in order to proceed later to establish the *ādhārapāṭha* of the text. The following notes present the work done in this line until now. Although far from being complete, the examining of the MSS material is, however, already enough to establish the trend followed by the MSS tradition in the case of the Pretakalpa. We shall give here only the facts as they appear at the examination of the MSS; the interpretation of these facts and the conclusions which can be deduced are hinted at in another article of this issue. (see pp. 113-133).

The fifteen versions mentioned above are related among themselves in different ways. Here only a few of these relations are presented.

a. Relation between the printed editions : Veṅkaṭesvara, Vaṅgavāsi, Jīvānanda

The Veṅkateśvara, Vaṅgavāsi and Jīvānanda editions are the three main editions of the Garuḍapurāṇa. In these editions the Pretakalpa constitutes the Uttarakhaṇḍa. Other modern editions of the Garuḍapurāṇa reproduce the text of the Jīvānanda. We will not consider here the editions of the Pretakalpa printed separately from the text of the Prathamakhaṇḍa/Acārakāṇḍa. N. Gangadharan has already studied the relation between these three editions.

Table No. 2, given below, is derived from the concordance prepared by N. Gangadharan, Garuḍa Purāṇa—A study, Varanasi, 1972, pp. 125-142. A few points deducible from Table 2 are noted here.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

—Although Veṅkaṭeśvara and Vaṅgavāsi represent the same version, yet many times Jīvānanda and Veṅkaṭeśvara agree against Vaṅgavāsi.

—*Adhyāya*-s 1-10 of Veṅkaṭeśvara and *Adhyāya*-s 1-11 of Vaṅgavāsi are not available in Jīvānanda edition. They form a separate unit which will be studied later. Table No. 2 gives only a few correspondences between Veṅkateśvara 1-10 (=Vaṅgavāsi 1-11) and Jīvānanda 1-35.

—Jīvānanda 7 (=Veṅkaṭeśvara 17) has no correspondent in Vaṅgavāsi. Until now no MS evidence has been found for such an *adhyāya* in the collated MSS, but it is available in the MS No. 67753 of Adyar in Grantha script.

—Veṅkaṭeśvara 23 (=Vaṅgavāsi 23), 41 (=Vaṅg. 39), 48 (= Vaṅg. 45) have also no correspondent in Jīvānanda edition.

—Starting from Jīvānanda 27 (=Veṅk. and Vaṅg. 37) the division of the *adhyāya*-s in the three editions vary.

Table No. 3, given after, Table No 2, is derived from this one. It gives only the succession of *adhyāya*-s and their *śloka*-s. The relation between the three editions appear here in a clearer way.

Table No 2

UTTARAKHAṆḌA : ŚLOKA-CONCORDANCE

(Based on N. Gangadharan, *Garuḍa Purāṇa—A Study*, pp. 125-142).

Chowkambha Ed.	**Vaṅgavāsi Ed.**	**Veṅkaṭeśvara Ed.**
i. 1a–b	i. —	i.
2a–b	1a–b	1a–b
—	2a–23b	2a–22b
3a–6b	24a–27b (=12.1-4)	23a–27b
7a–8b	28a–29b (=12.5-6)	—cf 11.1–2
—	30a–34a	28a–32a
—	34b–69b	32b–69a
9a	70a (12.7a)	69b/11. 3a
9b	12.7b	11.3b
10a	—	—
10b	12.8	11.3c
10c–11b	—	—
12a–16b	12.9a–13b	11.4a–9a
17a	—	—
17a–20b	12.14a–16b	11.9b–11c

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ii. 1a–7b	xiii. 1a–7a	xii. 1a–8a
8a–b	—	8a–9a
9a–11b	7b–9a	9b–11b
12a–b	—	—
13a–15b	10a–12b	12a–14b
16a–17c	—	15a–17
18a–b	—	18a–b
19a–20b	13a–14b	19a–20b
—	15a–b	21a–b
21a–b	16a–b	22a–b
22a–b	17a–b	23b–24a
23a	16c	23a
23b	18a	24b
24a–b	18b–19a	25a–b
25a	—	26a
25b	19b	26b
26a	—	27a
26b–28a	20a–21b	27b–29a
28b	—	29b
29a-32c	22–26	30a–33b
iii. 1a–7b	xiv. 1a–8b	xiii. 1a–8b
—	9a–16b (not mentioned in Gangadharan)	9a–16b (not mentioned in Gangadharan)
8a–10b	17a–18b	17a–18b
11a–b	—	—
12a–18b	19a–25b	19a–25b
iv. 1a–4c	xv. 1a–5a	xiv. 1a–5a
5a–b	—	5b–6a
6a	5b	6b
6b–12a	—	7a–13a
—	6a	cf. 31a
—	6b	—
12b–16c	7a–11a	13b–18a
—	11b	18b
17a–20b	12a–15b	19a–23a
21a	—	23b

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

21b	—	—
—	16a–b	—
—	—	24a (not mentioned in Gangadharan)
22a–24b	17a–19b	24b–27a
25	—	—
26a	20a	27b
26b (not mentioned in G.)	20b (not mentioned in G.)	28a (not mentioned in G.)
—	21a–b	28b–29a
27a–28a	22a–23a	29b–30b
	cf 6a	31a
28b	23b	31b
—	24a	32a
29a–b	—	32b–33a
30a–31b	24b–25c	33b–35a
--	26a–b	35b–36a
32a–37b	27a–32b	36b–42a
38a–b	—	42b–43a
39a	33a	43b
39b–40a (not mentioned in G.)	33b–34a (not mentioned in G.)	44a–b (not mentioned in G.)
40b	—	45a
41a–44b	34b–38a	45b–49a
45a–46a	—	49b–50b
46b–47a	38b–39	51a–b
—	40a–c	52a–53a
47b–51b	41a–44b	53b–57b
—	44c	58a
52a–53b	45a–46b	58b–59b
v. 1a–8a	xvi 1a–7b	xv 1a–8a
8b–14a	—	8b–14a
14b–8a	—	—
15a–b	8a–b	14b–15a
—	9a	15b
16a–29a	9b–21b	16a–29a
—	22a	29b

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

29b–31b	22b–24b	30a–32a
32a	--	33a
	25a–b (not mentioned in G.)	
32b–38b	26a–31b	33b–39b
39a–41b	—	40a–42b
42a–45a	32a–34	43a–46a
45b–50a	—	46b–51a
50b–52b	35a–37a	51b–53b
53a–55b	—	54a–56b
56a–61a	37b–42a	57a–62a
61b–62a	—	62b–63a
62b–76a	42b–55b	63b–76b
—	56a–b	77a–b
76b–79b	57a–60a	78a–81a
—	60b	81b
80a–84c	61a–66	82a–88
85a–b	—	89a–b
86a–b	67a–b	90a–b
87a–b	—	cf 92a–b
88a–b	68a–b	91a–b
—	69a–b	93a–b
89a–b	70a–b	94a–b
90a–b	71a–b	95a–b
vi. 1a–14b	xvii 1a–14b	xvi 1a–14b
—	15a–b	15a–b
15a–21a	16a–22a	16a–22a
—	22b–23a	22b–23a
21b	—	—
22a–25b	23b–27a	23b–27a
—	27b	27b
26a–29b	28a–33a	28a–33a
—	33b	33b
30a–32b	34a–37b	34a–36b
33a–b	—	—
34a–35b	37a–38a	37a–38a
—	38b	38b
36a–b	39a–b	39a–b
—	39c	39c

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

	37a		—		—
	37b		40a		40a
	—		40b		40b
	38a–b		41a–b		41a–b
	—		42a		42a
	39a–50b		42b–53b		42b–53b
vii.	1a–25c		—	xvii.	1a–26b
viii.	1a–7a	xviii.	—	xviii.	1a–7a
	7b–14a		1a–7b		7b–14b
	14b		—		—
	15a–25a		8a–18a		15a–25a
	25b		—		—
	25c–42b		18b–35b		25b–42b
ix.	1a–11b	xix.	1a–11a	xix.	1a–11a
	12a		—		—
	12b–13a		—		11b–12a
	13b–22b		11b–21b		12b–21b
x.	1a–3a	xx.	1a–3a	xx.	1a–3a
	3b (not mentioned in G.)				
	3c–4a		3b–4a		3b–4a
	4b (not mentioned in G.)				
	—		4b		4b
	5a–9a		5a–9a		5a–9a
	—		9b–10a		9b–10a
	9b–10b		10b–11b		10b–11b
	—		12a–b		12a–b
	11a–14b		13a–16b		13a–15b
	15a–b		—		—
	16a–24b		17a–25b		17a–25b
	25a–b		—		—
	26a–32b		26a–32b		26a–32b
	—		33a–b		33a–b
	33a–b		34a–b		34a–b
	—		36a–b		36a–b
	34a–b		38a–b		38a–b

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

	35a		35a (not mentioned in G.)		35a
	35b (not mentioned in G)		35b (not mentioned in G)		35b (not mentioned in G)
	36a–b		—		—
	37a–b		37a–b		37a–b
	—		39a–40b		39a–40b
	38a–40b		41a–43b		41a–43b
	41a–b		—		—
	42a–45b		44a–47b		44a–47b
xi.	1a–b	xxi.	—(1a-b) (not mentioned in G)	xxi.	1a–b
	2a–4a		2a–3a		2a–4a
	—		3b–9b		4b–10b
	4b–11b		cf xxiii. 1a–8b		cf xxiii. 1a–8b
	—		9a–10a		9a–10a
	12a–16a		10b–14a		10b–14a
	—		14b–15b		14b–15b
	16b–17a		10a–b		11a–b
	—		11a–b		12a–b
	17b–34a		11c–27a		13a–28a
	34b		—		—
	—		27b		28b
	35a–36a		28a–29a		29a–30a
	36b		—		—
	37a–39b		29b–32b		30b–34b
xii.	1a–8a	xxii.	1a–8a	xxii.	1a–8a
	8b–12a		—		8b–12a
	12b–13b		8b–9b		12b–13b
	—		10a–13b		14a–17b
	14a–24b		14a–23a		18a–27b
	25a–b		—		28a–b
	26a–36b		23b–33b		28c–38b
	36c		—		39a
	37a–48b		34a–45b		39b–51b
	49a–50b		—		52a–53b
	51a–61b		46a–56b		54a–64b
	—		57a–b		65a–b

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

	62a–65b		58a–61b		66a–69b
	—		62a–b		70a–b
	66a–b		63a–b		71a–b
	67a–69c		—		72a–74c
	70a–73b		64a–67b		75a–78b
xiii.	1a–b	xxiv.	—	xxiv.	1a–b
	1c–2a		1a–b		2a–b
	—		2a–b		3a–b
	2b		3a		4a
	cf. 14.1a–3a		3b-5b(cf. below)		4b-6b(cf. below)
	—		6a–b		7a–b
	3a–8a		7a–12a		8a–13a
	8b		—		—
	—		12b		13b
	9a		—		14a
	—		13a		—
	9b–12a		13b–15a		14b–16b
	—		15b		17a
	12b (not mentioned in G)				
	13a–16b		16a–19b		17b–21a
	—		20a–21b		21b–23a
	17a–b		22a–b		23b–24a
	—		23a–b		24b–15a
	18a–22b		24a–26a		25b–28a
			26b not mentioned in G.		
xiv.	1a–3a		3b–4b		4b–6b
	—		—		28b–30b
	3b–19b		27a–43b		30c–46b
xv.	1a–8b	xxv.	1a–8b	xxv.	1a–8b
	—		9a–10c		9a–11a
	9a–11a		11a–12b		11b–13a
	—		13a		13b
	11b–17a		13b–19a		14a–19b
	—		19b		20a
	17b–19b		20a–21b		20b–22b
	20a		—		—
	—		22a–23b		23a–24b

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

20b–21a	24a–b	25a–b
21b	—	—
22a–26b	25a–29a	26a–30b
—	29b	30c
27a	30a	31a
27b–31a	30b–34b	31bb–35b
(not mentioned in G)	(mentioned in G. only partially)	(mentioned in G. only partially)
31b	35a	36a
32a	—	36b
32b–36b	35b–39a	36c–40b
37a	—	41a
—	39b	41b
37b	—	—
38a	40a	41c
—	40b	42a
38b–41b	41a–44b	42b–45b
xvi. 1a–16a	xxvi. 1a–16b	xxvi. 1a–16b
16b–17a	—	—
17b–20a	17a–19b	17a–19b
—	20a–22b	20a–22b
20b–28a	23a–31b	23a–31b
—	32a	32a
28b–34b	32b–37b	32b–37b
35a–37b	—	—
38a–59b	38a–59b	38a–59b
60a–b	—	—
—	60a–b	60a–b
61a–66a	61a–66a	61a–66a
—	66b	66b
66b	67a	67a
67a	—	—
67b	67b	67b
xvii. 1a–7a	xxvii. 1a–7a	xxvii. 1a–7a
—	7b	7b
7b–16a	8a–16b	8a–16b
16b–17a	—	17a–b

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

17b–20b	17a–20b	18a–21b
—	21a–b	22a–b
21a–26b	22a–27a	23a–28a
—	27b	28b
27a–37b	28a–39b	29a–39b
—	—	40a–b
37c–38c	39c–40c	40c–41c
39a	—	42a
—	41–42b	42b–43b
39b–42a	43a–45b	44a–47b
—	45c	47b
42b (not mentioned in G.)	—	—
43a–48b	46a–51b	48a–53b
—	52a–54b	54a–56b
— cf. 18. 3a–b	55a–b (see selow)	57a–b (see selow)
—	56a–58b	58a–60b
49a–50a	59a–60a	61a–62a
—	60b	62b
50b–51b	61a–62a	63a–64a
—	62b–64b	64b–66b
xviii. 1a–2a	xxviii. —	xxviii. 1a–2a
3a–b	cf. 27.55a–b	cf. 27.57a–b
4a	1a	2b–c
		3a (not mentioned in G)
—	1b–4b	3b–6b
4b–10b	5a–10b	7a–12b
		(Cf. Veṅk. 1.28-57)
—	11a–32b	14b–34b
xix 1a–11b	xxix 1a–11b	xxix 1a–11b
12a	—	12a
12b–14a	12a–13b	12b–13b
—	14a	14a
14b–15b	14b–15b	14b-15b
—	16a–b	16a–b
16a–17a	17a–18a	17a–18a
—	18b	18b

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

	17b		18c		18c
	18a–b		—		19a–b
	19a–20b		19a–20b		20a–21b
	21a–b		—		22a–b
	22a–32b		21a–31b		23a–33b
xx	1a	xxx	1a	xxx	1a
	—		1b–2a		1b–2a
	1b–11b		2b–10b		2b–10b
	12a–b		—		11a–b
	—		11a–b		12a–b
	13a–b		12a–b		13a–b
	—		13a–14a		14a–15a
	14a		14b		15b
	14b–c		—		16a–b
	15a–16a		15a–16a		17a–18a
	—		16b–17a		18b–19a
	16b–17a		17b–18a		19b–20a
	—		18b		20b
	17b		19a		21a
	—		19b–20a		21b–22a
	18a–25b		20b–28b		22b–30b
	—		29a–b		31a–b
	26a–29a		30a–33a		32a–35a
	29b		—		35b
	30a–48b		33b–51b		35c–53b
xxi	1a	xxxi	1a	xxxi	1a
	1b		—		—
	—		1b		1b
	2a–8a		2a–9a		2a–9a
	—		9b–10c		9b–10c
	8b (not mentioned in G)		—		—
	9a–20b		11a–22b		11a–22b
	21a		—		—
	—		23a–b		23a–b
	21b–23a		23c–25a		23c–25a
	—		25b		25b

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

23b–32a	26a–34a	26a–34a
—	34b–35a	34b–35a
32b	35b	35b
3 a	—	—
33b–37a	36a–39b	36a–39b
37b–38a	—	—
38b–41a	40a–42b	40a–42b
41b	—	43a (no b)
xxii 1a–10b	xxxii 1a–10b	xxxii 1a–10b
—	11a–b	11a–b
11a–16a	12a–16b	12a–17a
16b	—	17b
17a	17a	18a
—	17b	18b
17b–26b	18a–27b	19a–28a
—	—	28b
27a–28a	28a–29a	28c–29b
—	29b–31b	30a–32a
28b–29a	32a–b	32b–33a
—	33a	33b
29b–30a	33b–34a	34a–b
—	34b	35a
30b–40b	35a–44b	35b–45b
41a	—	46a
41b–51a	45a–54b	46b–56a
—	—	56b
51b	55a	57a
—	—	57b–95b
cf. **19**. 8a–b, 12b–13a	—	96a–97b
—	—	98
cf. **19**. 6b, 22a–23b	—	99a–101a
—	—	101b–105a
52a–66b	55b–70a	105b–120 cf. 125a
67a–b	—	120b–121a
—	70b–71a	121b–122a
68a–70a	71b–73a	122b–124b (125a, cf. above)
70b–71a	73b–74a	125b–126b

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

71b-73a	—	127a-128b
73b-74b	74b-75b	129a-130a
—	76	130b
74c	xxxiii 1a	xxxiii 1a
xxiii 1a-32c	1b-33a	1b-33a
33a	—	33b
33b-40a	33b-40a	33c-40a
40b-c	—	40b-c
xxiv 1a-4b	xxxiv 1a-4b	xxxiv 1a-4b
—	5a-b	5a-b
5a-6b	—	—
7a-14b	6a-13b	6a-13b
15a-b	—	—
—	14a	14a
16a	—	—
16b	14b	14b
17a-22a	15a-20b	15a-20b
23a-b	—	—
24a-31b	21a-28a	21a-28a
—	28b-33a	28b-33a
32a-33b	33b-34c	33b-34c
—	35a-36b	35a-36b
34a-36a	37a-39a	37a-39a
—	39b	39b
36b-37a	40a-b	40a-b
—	41a-42a	41a-42a
37b-38b	42b-43b	42b-43b
—	44a-b	44a-b
39a-b	45a-b	45a-b
—	46a-51b	46a-51b
40a-b	52a-b	52a-b
—	52c	52c
41a-42b	53a-54b	53a-54b
—	55a-b	55a-b
43a-46b	56a-59b	56a-59b
—	60a-68b	60a-68b
47a-51b	69a-73b	69a-73b
52a-b	—	—

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

	53a-b		73c-74c		73c-74a
	—		74b		74b
	54a-57b		75a-78b		75a-78b
	—		79a-b		79a-b
	58a-60b		80b-83a		80-83a
	61a		—		—
	61b-63a		83b-84c		83b-84c
	—		85a-b		85a-b
	63b-76b		86a-98b		86a-98b
	—		99a-b		99a-b
	77a-80b		100a-103b		100a-103b
	—		104a		104a
	81a-83c		104b-107b		104b-107b
	—		108a-146b		108a-146b
xxv.	1a-10b	xxxv.	1a-10b	xxxv.	1a-10b
	11a		—		—
	—		11a		11a
	11b-13a		—		11b-13a
	13b-33a		11b-31b		13b-33b
	33b		—		34a
	34a-47b		32a-44b		34b-46b
xxvi.	1a-9a	xxxvi.	1a-9a	xxxvi.	ia-9a
	—		9b		9b
	9b		—		—
	10a-25a		10-25a		10a-25b
	25b		—		—
	26a-b		25b-26a		25b-26a
	—		26b.not mentioned in G.)		26b(not mentioned in G.)
	27a-37b		27a-37b		27a-37b
xxvii.	1a-3b	xxxvii.	1a-3a	xxxvii.	1a-3a
	—		3b		3b
	4a-5b		—		—
	6a-16b		4a-16b		4a-16b
xxviii.	1a-c		17a-18a	xxxviii.	1a-2a
	—		18b-19b		2b-3b
	2a-14b		20a-32b		4a-16b
	—		33a		17a

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

	15a–16b		33b–34b		17b–19a
	—		35a–b(see below)		19b–c(see below)
	17a–b		36a–b		20a–b
	18a–b		cf 35a–b		cf 19b–c
	19a–24b		37a–42b		21a–26b
	25a–b		—		—
	26a–38b		43a–56b		27a–40b
xxix.	1a–10b		57a–66b	xxxix.	1a–10b
	11a–b		—		11a–b
	12b–13b		67a–68b		12a–13b
	—		69a–b		14a–b
	14a–15b		70a–71b		15a–16b
	16a–b		—		17a–b
	17a–b		72a–b		18a–b
					19a (see below)
	18a		—		19b
	18b		—		20a
	—		73a		cf 19a
	18c		73b		20b
	19a–b		—		21a–b
xxx.	1a–10a	xxxviii.	1a–10b	xl.	1a–10b
	10b–11a		—		11a–b
	11b–16b		11a–16a		12a–17a
	17a–b		—		17b–18a
	18a–25a		16b–23a		18b–25a
	—		23b		25b
	25b–32b		24a–30b		26a–32b
	33a		—		33a
	33b		—		—
	34a–47b		31b–44b		34a–47b
	—		45a		48a
	48a–51a		45b–48a		48b–51a
	—		48b–49a (see below)		51b–52a(see below)
	51b–52a		49b–50a		52b–53a
	52b–53a		cf 48b–49a		cf 51b–52a
	53b–60a		50b–57b		53b–60b
	—		58a–59a		61a–62a
	60b		—		62b

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

61a–63c	59b–62b	62c–65b
—	xxxix. 1a–13b	xli. 1a–13b
xxxi. 1a–6b	xl. 1a–6b	xlii. 1a–6b
—	7a–b	7a–b
7a–21b	8a–22b	8a–22b
xxxii. 1a–5b	xli. 1a–5b	xliii. 1a–5b
—	xlii. 1a–29c	xliv. 1a–29c
6a–b	xliii. 1a–b	xlv. 1a–b
—	2a–b	2a–b
—	3a	3a
7a	3b	3b
7b–8b	4a–5a	4a–5a
9a–b	—	5b–6a
10a–b	5b–6a	6b–7a
—	6b–c	7b–c
11a–15b	7a–11b	8a–12b
—	12a–23b	13a–24b
xxxiii. 1a–5b	24a–28b	25a–29b
6a	—	—
6b–10b	29a–34b	30a–34c
xxxiv. 1a–10b	xliv. 1a–10b	xlvi. 1a–10b
—	—	11a–b
11a–12b	11a–12b	12a–13b
13a–b	—	—
—	—	14a–16a
14a–16a	13a–15b	16b–18b
16b–17a	—	—
17b–22a	16a–20b	19a–23b
—	21a–b	24a–b
22b–24a	—	—
24b–29b	22a–27b	25a–30b
—	—	31a
30a–35c	28a–34b	31b–37b

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

xxxv. 1a–b	—	xlvii. 1a–b
2a	35a	2a
2b–3a	—	—
3b–15a	35b–47a	2b–15a
15b–16a	—	—
16b–30b	47b–62b	15b–30b
31a–b	64a–b	32a–b
32a–b	63a–b	31a–b
33a–42b	65a–75b	33a–43b
43a	—	44a
—	76a	—
—	76b	44b
43b	—	45a
43c	—	—
44a–b	77a–b	45b–c
—	—	46a–b
45a–47b	78a–80b	47a–49b
48a–b	—	52a–b
49a–b	cf. 45.172a–b	50a–b
50a–b	cf. 45.173a–b	51a–b
	xlv 1a–44b	xlviii 1a–44b
	45a–154b	xlix 1a–110b
28.10a–b	155a–b	111a–b
	156a–157b	112a–113b
28.3a–b	158a–b	114a–b
	159a–180b	115a–136b
	ii 1a–14b	ii 1a–14b
	15a (cf. 29.14a)	15a
	15b–16b	15b–16b
	17a–b (cf 29.16a–b)	17a–b
	18a–19a	18a–19a
	19b (cf. 29.18b)	19b
	19c–20a	20a–b
	20b	21a
	21a–62a	21b–62b
34.11b–12a	62b–63a	63a–b
	63b–64b	64a–65b
1.12a–13a	65a–66a	66a–67a
	66b–92	67b–92

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

	iii 1a–90b	iii 1a–90b
21.23a	91a	91a
21.25a	91b	91b
21.26b–29b	92a–94b	92a–95a
21.31a–32a	95a–96a	95b–96b
	96b	97a
21.32b–37b	97a–102b	97b–102b
21.38b	103a	103a
21.39b–41b	103b–106a	103b–105b
	106b	106
	iv 1a–b	
xxii 1a–4b	2a–5b	
6a–7b	6a–7b	
10a–b	8a–b	
11b–12a	9a–b	
18b–19a	10a–b	
21a–26b	11a–16b	
—	17a	
27a	17b	
—	18a–b	
28b	19a	
29b	19b	
30a–33b	20a–23b	
35a–b	24a–b	
34a–b	25a–b	
36a–b	26a–b	
40a–b	27a–b	
42b–43a	28a–b	
47a	29a	
48a–49b	29b–31a	
—	31b	
70a	32a	
66b	32b	
70b–c	33a–b	
71a–72a	34a–35a	
—	35b–72a	

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

xix 8a	72b	
—	73a	
12b–13a	73b–74a	
—	75a	
6b	75b	
22a–23b	76a–77b	
—	78a–82b	
	v 1a–14b	iv 1a–14b
19. 30b	14a	15a
19.32a–b	15a–b	15b–16a
	16a–64b	16b–66a
5.48a–49a	65a–66a	66b–67b
50a–51a	66b–68a	68a–69b
	68b–77b	70a–79b
5.56b–57b	78a–78c	80a–81a
—	79a–101a	81b–103a
30.3a–5b	101b–103b	103b–106a
—	104a–105b	106b–108a
30. 9a	106a	108b
—	106b–107b	109a–110a
30. 9b–10b	108a–109b	110b–112a
—	110a–113a	112b–115b
30. 14b–18b	113b–117b	116a–120a
30 20a–60a	118a–148a	120b–151a
—	148b–150a	151b–152b
30. 61b–62a	150b–151a	153a–b
—	151b–165b	154a–166b
30. 63a–c	166a–167	167a–168a
	168a–175a	168b–175b
25. 17a–18b 19b–21b 22b–26a 27a–b	175b–184b	176a–185a
	185a–b	185b–c
	vi 1a	v 1a
24. 26b	1b	1b
28a	2a	2a
27a	2b	2b
—	3a–14a	3a—14a

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

13b	14b	14b
—	15a–53b	15a–54a
16. 13a–b	54a–b	54b–55a
—	55a–81b	55b–82a
5. 81b	82a	82b
	82b–97b	83a–98a
	98a–99a (no b)	98b–99b
5. 87a–b	100a–b	100a–b
6. 11a	101a	101a
	101b	101b
	102a–b	102a–b
5. 88a–b	103a–b	103a–b
—	104a–107b	104a–107b
5. 86a–b	108a–b	108a–b
—	109a–110b	109a–110b
—	111a–139b	111a–140a
6. 39a–b	140a–b	140b–141a
—	141a–152b	141b–154b
	vii 1a-143b	vi 1a-144b
	(Vṛṣotsargamāhātmya-story	of Vīravāhana)
	viii 1a-101b	vii 1a-102b
	(Pañcapretopākhyāna)	
	ix 1a-33b	viii 1a-33b
	(Śrāddhakartrātma	Śrāddha)
	x 1a-38b	ix 1a-38a
17.20a-b	39a-b	38b-39a
—	40	39b
17. 21a-32b	42a-51b	40a-51b
	52a-74b	52a-74b
	xi 1a-83b	x 1a-83b
8. 42 ab	84a-b	84a-b
	85a-96b	85a-96b
	(Śrāddhasya	tṛptidatvādinirūpaṇa)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Table No. 3

Uttarakhaṇḍa : Adhyāya Concordance

Veṅk.	Vaṅga.	Jīv.
i. 1-69	1-70	1-9a
ii. 1-92	1-92	—
iii. 1-106	1-106	—
—	iv. 1-82	—
iv. 1-185	v. 1-185	—
v. 1-154	vi. 1-152	—
vi. 1-144	vii. 1-143	—
vii. 1-102	viii. 1-101	—
viii. 1-33	ix. 1-33	—
ix. 1-74	x. 1-74	—
x. 1-96	xi. 1-96	—
xi. 1-11	xii. 1-16	i. 9-20
xii. 1-33	xiii. 1-26	ii. 1-32
xiii. 1-25	xiv. 1-25	iii. 1-18
xiv. 1-59	xv. 1-46	iv. 1-53
xv. 1-95	xvi. 1-71	v. 1-90
xvi. 1-53	xvii. 1-53	vi. 1-50
xvii. 1-26	—	vii. 1-25
xviii. 1-42	xviii. 1-35	viii. 1-42
xix. 1-21	1-21	ix. 1-22
xx. 1-47	1-47	x. 1-45
xxi. 1-33	1-32	xi. 1-39
xxii. 1-78	1-67	xii. 1-73
xxiii. 1-15	1-15	—
xxiv. 1-46	1-43	xiii. 1-22
		xiv. 1-19
xxv. 1-45	1-44	xv. 1-41
xxvi. 1 67	1-67	xvi. 1-67

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

xxvii. 1-66	1-64	xvii. 1-51
xxviii. 1-34	1-32	xviii. 1-10*
xxix. 1-33	1-31	xix. 1-32
xxx. 1-53	1-51	xx. 1-48
xxxi. 1-43	1-42	xxi. 1-41
xxxii. 1-130	1-76*	xxii. 1-74*
xxxiii. 1-40	1-40	xxiii. 1-40
xxxiv. 1-146	1-146	xxiv. 1-83*
xxxv. 1-46	1-44	xxv. 1-47
xxxvi. 1-37	1-37	xxvi. 1-37
xxxvii. 1-16 xxxviii. 1-40 xxxix. 1-20	xxxvii. 1-73	xxvii. 1-27 xxviii. 1-38 xxix. 1-19
xl. 1-65	xxxviii. 1-62	xxx. 1-63
xli. 1-13	xxxix. 1-13	—
xlii. 1-22	xl. 1-22	xxxi. 1-31
xliii. 1-5	xli. 1-5	xxxii. 1-5
xliv. 1-29	xlii. 1-29	—
xlv. 1-34	xliii. 1-34	xxxii. 6-15 xxxiii. 1-10
xlvi. 1-37 xlvii. 1-52	xliv. 1-85	xxxiv. 1-35 xxxv. 1-50
xlviii. 1-44 xlix. 1-136	xlv. 1-180	—
Total 2877	2808	1372

b. Contents of Veṅkaṭeśvara 11-49 and Jīvānanda 1-35

Table No. 4 gives the content and the *śloka*-s of the two editions. Veṅkaṭeśvara 11 and Jīvānanda 1 are not given in the Table because they are rather different among themselves and present a particular problem to be studied separately. The subjects given in this Table represent the largest collection of themes on death and after death, which form the specific topics of the Pretakalpa. These *adhyāya*-s, therefore, constitute the basis for any further summary or treatment of these themes in other reshapings of the Pretakalpa.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Table No. 4

Summary of the Content of Pretakalpa

(Veṅk. 12-49; Jīv. 2-35)

Note : Veṅk. 11 and Jīv. 1 are not given. See the reason in the text of the article.

Veṅk. 12 = *Jīv.* 2

—Different kinds of living beings *śl* 1–9a = *śl* 1–8

—Dharmadeśa, its inhabitants, importance of *dharma* *śl* 9b–33 = *śl* 9–32

Veṅk. 13 = *Jīv.* 3

—Obsequial rites : *vṛṣotsarga*, impurity; who can perform obsequial rites *śl* 1–25 = *śl* 1–18

Veṅk. 14 = *Jīv.* 4

—merits of gifts *śl* 1-13a = *śl* 1-12a

—*vṛṣayajña* *śl* 13b-59 = *śl* 12b-53

Note : the rite of *vṛṣayajña* is described upto *śl* 31; then a few *śloka*-s are added on the usefulness of this rite, gifts etc.

Veṅk. 15 (= *Jīv.* 5)

—Region of Yama *śl* 1–3 = *śl* 1–3

—Rites before death and after death *śl* 4–17 = *śl* 4–17

—The path of Yama *śl* 18–29a = *śl* 18–29a

—*śrāddha*-s, *piṇḍa*-s *śl* 29b–42a = *śl* 29b–41a

—funeral and *piṇḍa*-s to get the new body *śl* 42b–76 = *śl* 41b–76a

—way to Yama *śl* 77–95 = *śl* 76b–90

Veṅk. 16 = *Jīv.* 6

—Way to Yama *śl* 1–53 = *śl* 1–50

Veṅk. 17 = *Jīv.* 7

(This *adhyāya* has no correspondent in Vaṅgavāsi edition)

—Glory of *Śrāvaṇa*-s, Brahmā's sons *śl* 1–26 = *śl* 1–25

Veṅk. 18 = *Jīv.* 8

—Gift of lamp for the High Way *śl* 5–7a = *śl* 5–7a

—Path of Yama *śl* 7b-14 = *śl* 7b-14

—*pada*-s *śl* 15-27 = *śl* 15-27

—Results if no gift is given *śl* 28-08 = *śl* 28-38

—How one reaches Yama with a new and airy body *śl* 39-42 = 39-42

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Veṅk. 19 = *Jīv.* 9
—How the airy body reaches Yama *śl* 1-13 = 1-15a
—What a person becomes in his rebirth *śl* 14-21 = *śl* 15b-22

Veṅk 20 = *Jīv.* 10
—Where *preta*-s live and what they do *śl* 1-43 = *śl* 1-41
—How to help someone getting rid of pretahood *śl* 44-47 = *śl* 42-45

Veṅk. 21 = *Jīv.* 11
—Pretadoṣa signs and dreams to recognise it and how one is freed from a ghost *śl* 1-34 = *śl* 1-39

Veṅk. 22 = *Jīv.* 12
—Who becomes a *preta* *śl* 1-17 = *śl* 1-13
—Example of 5 *preta*-s to show how one gets pratahood and how one is liberated *śl* 18-78 = *śl* 14-73
—How to get or not to get pretahood *śl* 18-78 = *śl* 14-73

Veṅk. 23 =
(No correspondent in Jivānanda edition)
—What *preta*-s do, how they are etc. *śl* 1-15

Veṅk. 24 = *Jīv.* 13-14
—Premature death, its causes, how to escape from it *śl* 1-33 = *śl* 13.1-14.6
—Rites for those who die immediately after birth *śl* 34-43 = *śl* 14.7-16
—Gifts to give *śl* 44-46 = *śl* 14.17-18

Veṅk. 25 = *Jīv.* 15
—Rites for children before 5 years of age *śl* 1-18a = *śl* 1-15
—Rites for children after 5 years of age *śl* 18b-24 = *śl* 16-20a
—About sons, their kinds, their importance *śl* 25-45 = *śl* 20b-41

Veṅk. 26 = *Jīv.* 16
—*Sapiṇḍīkaraṇa* *śl* 1-36 = *śl* 1-33
—Rites for a woman, *satī*, how can a woman's sins be removed *śl* 37-67 = *śl* 34-67

Veṅk. 27 = *Jīv.* 17
—Story of king Babhruvāhana : How *preta*-s originated *śl* 1-40 = *śl* 1-37
—do—How *preta*-s are gotten rid of *śl* 41-66 = *śl* 38-51

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Veṅk. 28 = *Jīv.* 18
—A long series of queries, similar to Veṅk. 1. 28-57 *śl* 1-34 = *śl* 1-10

Veṅk. 29 = *Jīv.* 19
—Rites after death *śl* 1-33 = *śl* 1-32

Veṅk. 30 = *Jīv.* 20
—Gifts *śl* 1-53 = *śl* 1-48

Veṅk. 31 = Jīv. 21
—Gifts *śl* 1-24a = *śl* 1-22a
—How death enters the body *śl* 24b-36 = *śl* 22b-34a
—What is the body *śl* 37-43 = *śl* 34b-41

Veṅk. 32 = *Jīv.* 22
—The origin of life *śl* 1-82 = *śl* 1-51
—What to do when a person dies *śl* 83-155a = —
—Cosmos' features present in the body *śl* 105b-119 = *śl* 52-66a
—Birth as result of previous actions *śl* 120-130 = *śl* 66b-74b

Veṅk. 33 = *Jīv.* 23
—Way for reaching Yama's abode *śl* 1–14 = *śl* 1–14
—The city of Yama *śl* 15–40 = *śl* 15–40

Veṅk. 34 = *Jīv.* 24
—Results of good acts *śl* 1–7 = *śl* 1–8
—What to do after someone's death *śl* 8–146 = *śl* 9–83 (under this topic : rites, *śrāddha-s*, formation of the new body, gifts; what to do for a woman, *sapiṇḍīkaraṇa*; persons who have to offer *piṇḍa-s*).

Veṅk. 35 = *Jīv.* 25
—*Sapiṇḍīkaraṇa* *śl* 1–9 = *śl* 1–9
—*Śrāddha-s* and their effects *śl* 10–40 = *śl* 10–40
—Rules if there is cremation *śl* 41–47 = *śl* 41–47

Viṅk. 36 = *Jīv.* 26
—Fast and pilgrimage *śl* 1–37 = *śl* 1–37

Veṅk. 37 = *Jīv* 27
—Gift of a vessel filled with water *śl* 1–16 = *śl* 1–16

Veṅk. 38 = *Jīv.* 28
—Mokṣa : how it can be obtained of *śl* 1–22 = *śl* 1–20
—Gifts *śl* 23–40 = *śl* 21–38

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Veṅk. 39 = *Jīv.* 29
—Rules about impurity *śl* 1–21 = *śl* 1–19

Veṅk. 40 = *Jīv.* 30
—Accidental death, *Nārāyaṇabali* rite *śl* 1–65 = *śl* 1–63

Veṅk. 41 (No correspondent in Jīvānanda edition)
—*Vṛṣotsarga* rite *śl* 1-13

Veṅk. 42 = *Jīv.* 31
—Gifts *śl* 1–21 = *śl* 1–21

Veṅk. 43 = *Jīv.* 32.1–5
—Expiatory rites *śl* 1–5 = *śl* 1-5

Veṅk. 44 = (No correspondent in Jīvānanda edition)
—Accidental death *śl* 1–29

Veṅk. 45 = *Jīv.* 32.6ff *and* 33
—On the annual *śrāddha* *śl* 1–34 = *śl* 32.6–15; 33.1–10

Veṅk. 46 = *Jīv.* 34
—Results of actions *śl* 1–37 = *śl* 1–35

Veṅk. 47 = *Jīv.* 35
—Vaitaraṇī, river and cow *śl* 1–36a = *śl* 1–36a
—About gifts, Viṣṇu et. *śl* 36b–52 = *śl* 36b–47

Veṅk 48 (No correspondent in Jīvānanda edition)
About Dharma and Adharma *śl* 1–44

Veṅk 49 (No correspondent in Jīvānanda edition)
—Method of final release *śl* 1–127
—Conclusion *śl* 128–136 (cf. Jīv. 35.48–52)

c. Relation Between Veṅk 1–10 and Veṅk. 11–49

The relation of Veṅk. 1–10 and Veṅk. 11–49 (and therefore also Vaṅga. 12–45 and Jīv. 1–35) is different from the previous ones. Veṅk. 1–10 is a kind of summary or rearrangement of Veṅk. 11-49. We will not study here the nature of such a relation, We simply present it and note that, as it can be seen from Table No 5, the two versions have only a part of the *śloka-s* common, not many indeed. Out of 1056 *śloka-s* of Veṅk. 1-10, 192 are available also in Veṅk. 11-49, namely the 18.18 %.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

It is to be noted that the *śloka-s* which Veṅk. 1-10 have common with Veṅk. 11–49 are taken almost exclusively from *adhyāya-s* 28 on of Veṅk. 11-49. *Adhyāya* 28 of Veṅkaṭeśvara (=Vaṅga 28) is an *adhyāya* of queries, exactly like its correspondent *adhyāya* 18 of Jīvānanda and would fit more at the beginning of a book. *Adhyāya-s* 11-27 of Veṅk. 11-49 are rarely found in Veṅk. 1-10, and among them almost exclusively *adhyāya-s* 15 and 16 are utilized.

Table 5

Comparison Between Veṅkaṭeśvara 1–10 and Veṅkaṭeśvara 11-49

[1] 29	=[28]	9	
30-31		11	
32		12-13	
34-38		14-18	
40-41		20	
42		21-22	
44		23(=35.27)	
45-46		24-25	
48		26-27	
49-50		27-28	
51		29	
52		30	
53-55		31-32	
67		—	32.84
69		—	11.3
[2] 1-3	=[29]	1-3	
4		4(=13.18)	
5		5	
6		6(=34.29)	
7		—	34.30
8-9		7-8(=32.96)	
10-12		9-11	
13		—	32,97
16-17		15-16	
20		20(=29.180)	
22		20-21	

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

23	21,23(=32.99)	
24	23-24(=32.100)	
25	—	32.101
26-27	25-26	
30-34	30-33	
44	—	15.22(=15.17)
45	—	15.23
61	—	46 7
66	—	11.5(=22.30)
67	—	11.5
74	—	46.17
81-82	—	18-20
84		25
85		21
[3] 10	=[31] 42(=12.2)	
91	25	
92	29	
93	30	
94	30-31	
96	34	
97	34-35	
99	36-37	
100	38	
101	38-39	
103	41	
105	41	
[4] 7		14.44(=28.11;30.13)
9	[18] 16(=31.11)	
12		32.97
16-17		13.19
20-21	17-18	
23	22(=31.21)	
26		42.15
49	[15] 31	
51	35	
62-63	43-44	
65-66	45-46	
67-69	49-52	

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

78		34.21
80-81	57-58	
91		26.54;38.28
95		34.116
104-106	[40] 4-6	
110	10	
111	10-11	
116-118	15-17	
120	19-20	
123-126	23-26	
127-129	37-39	
130	41	
131	43	
134-136	44-46	
138-140	48-49	
143-151	52-60(=37.8; 30.13)	
153	63	
167	64	
176	[35] 17	
177	18	
178	19	
180	21	
182	23(=15.50)	
183	25	
185	27	
[5] 2	= 34.24	
19	34.43	
31	15;65	
33	15 67	
40	13.8 (=27.31)	
42	13.3	
48	34.53 (=35.27)	
49	26.15	
50-51	34.13	
54-55	26.13	
56	14.37	
65	34.128 – 129	
70	14.37	

13

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

	71		34.37
	76		14.37 (=26.16)
	78		15.74
	82		15.84
	84		15.3 (=33.3)
	86		15.79 (=16,35)
	95		15.82 - 83
	96		15.85
	97		16.3
	99		16.10
	106		15.86 (=16.16)
	108		15.90
	115		16.7
	116		16.8
	126		16.28
	127		16.36
	145-146		16.47 - 48
[6]			—
[7]	48		22.39
	92		54
[8]			—
[9]	6	[27]	8
	23-24		20
	32		32
	36		— 12.25
	38		39
	39		22
	40-41		23-24
	43-44		26
	45		27 (=14.45)
	47		30
	48		30-31
	50-51		33
[10]	84		18.42
	85		11.6-7

Total *śl* 1056; 192 *śl* common, i. e. 18.18%

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

From what has been said until now, then, it appears that the three editions of Veṅkaṭeśvara (*adh.* 11-49), Vaṅgavāsi (*adh.* 12-45) and Jīvānanda (*adh.* 1-35) are closely connected, while Veṅkaṭeśvara *adhyāya*-s 1-10 and Vaṅgavāsi *adhyāya*-s 1-11 are only loosely related to Veṅkaṭeśvara 11-49, Vaṅgavāsi 12-45 and Jīvānanda 1-35. A few themes and a few *śloka*-s are common but their relation is rather loose. The MSS which contain Veṅkaṭeśvara 1-10 call themselves *sāroddhāra* (epitome) that is, they put themselves in relation to a Pretakalpa, but do not claim to be a Pretakalpa.

d. **Relation between MS 836/5010 (Allahabad), Pretakalpa, printed at Mathurā in 1884 and Jīvānanda Edition.**

Table No. 6 contains a comparison between MS 826/5010 (Allahabad) which represents the recension of 30 *adhyāya*-s, the Pretakalpa printed at Mathurā in 1884, which represents the recension in 34 *adhyāya*-s and the Jīvānanda edition in 35 *adhyāya*-s. Both the MS 826/5010 and Mathurā 1884 contain a great part of the matter of Jīvānanda, but the division of *adhyāya*-s is different, as can be seen from the Table. Differences in content are also visible : MS 826/5010 has two *adhyāya*-s (*adh.* 8, 29) and 13 *śloka*-s (in *adh.* 10) more than Mathurā 1884. Jīvānanda has *adhyāya*-s 2 and 7 more than the other two, but *adhyāya* 25 of MS 826/5010 (=31 of Mathurā 1884) and *adhyāya* 28 of MS 826/5010 (=32. 19-42 Mathurā 1884) are not available in Jīvānanda.

Table No. 6

Relation betwesn MS 826/5010 (Allahabad), Pretakalpa Printed at Mathurā 1884 and Jīvānanda Edition

MS 826/5010		*Mathurā* 1884		*Jīvānanda*	
Adh.	*Śloka-s*	*Adh.*	*Śloka-s*	*Adh.*	*Śloka-s*
1	1-39	1	1-30	1	2-10
				3	2-18
2	1-59	2	1-50	4	1-43
				5	68-89
3	1-31	3	1-28	6	1-50
	35-60	4	1-24		

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

4	1-39	5	1-30	8	1-42
5	1-20	6	1-21	9	1-22
6	1-41	7	1-51	10	1-45
7	1-12	8	1-12	11	2-39
	17-19		17-18		
	32-47		19-33		
8	1-16		—	12	1-13
					67-70
8	1-27	9	1-27	13	1-22
	28-47	10	1-25	14	3-19
10	1-13		—	15	1-41
	14 46	11	1-35		
11	1-72	12	1-60	16	1-67
12	1-32	13	1-32		
	45-98	14	1-51		
	1-60			17	1-51
	61-74			18	1-10
13	1-32	15	1-32	19	1-32
14	1-35	16	1-34	20	1-48
	36-57	17	1-21		
15	1-50	18	1-34	21	1-41
16	1-47	19	1-40	22	1-74
	48-79	20	1-34		
17	1-42	21	1-40	23	1-40
18	1-34	22	1-28	24	1-83
	35-84	23	1-40		
	85-135	24	1-44		
	136-153	25	1-17	—	
19	1-41		18-60	25	1-47
20	1-40	26	3-36	26	1 37
21	1-16	27	3-16	27	1-16
22	1-16		17-30		
	17-39	28	1-25	28	1-38
23	1-18	29	1-11	29	1-19
24	1-25		12-30		
	26-67	30	1-38	30	1-63

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

25	1-15	31	1-13	—	
26	1-22	32	1-18	31	1-21
27	1-4			32	2-5
28	1-26		19-42		—
29	1-30		—		6-15
				33	11-0
30	1 3	33	8-10	34	1-35
	4-42	34	1-33		
	56-72	33	19-35	35	2-50
	86-93	34	34-41		

e. Relation between MS TR 777 (Adyar) and Jīvānanda Edition

MS TR 777 (Adyar) contains the whole Pretakalpa in 18 *adhyāya*-s. The MS's first fifteen *adhyāya*-s follow closely Jīvānanda 1-15. Their collation does not present any particular problem, while MS TR 777, *adhyāya* 16 (end), 17 and 18 summarize very briefly Jīvānanda 17-30. Table 7 shows the few *śloka*-s that are common in both texts in this latter section. The *śloka*-s in common are only a few, the others are different, but the themes are the same and in the same order in both the recensions.

Table No. 7

MS TR 777 (Adyar)		*Jīvānanda Ed.*	
Adhyāya	*śloka*-s	*Adhyāya*	*śloka* s
1-15		1-15	
16	49	17	50
	50ff	18	4ff
	53		8
17	4	19	10
	7		22
	16	20	16
	20	21	4
	22		8
	33ff	23	29ff
18	1ff	25	29ff
	5		45
	24	26	34
	25		37
	30-45	30	44-60

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

The two examples brought in the previous two paras d, e show that the texts of the Pretakalpa were in some places very different from one another. On the other hand their relation with a set of common themes and *śloka*-s is always easily traceable.

f. The Version in ten Adhyāya-s

The version in ten *adhyāya*-s, we have already seen above, which corresponds to *adhyāya*-s 1-10 of Veṅkaṭeśvara and *adhyāya*-s 1-11 of Vaṅgavāsi claims in some colophons to be a '*sāroddhāra*' (an epitome) and it is in fact different from all the other versions of the Pretakalpa seen until now. Such a version has been found until now in five MSS, three of which have been consulted. Such MSS have variants of some interest which would deserve a separate study, the most relevant of which is that the three consulted MSS namely MS 143 (Poona), MSS 14731, 15469 (SSVV), have an *adhyāya* (the fourth one) more than Veṅkaṭeśvara Edition. Such an *adhyāya* is available in Vaṅgavāsi Edition. It seems, therefore, that this version had two subversions, one in ten and one in eleven *adhyāya-s* : Veṅkaṭeśvara represents the former, Vaṅgavāsi the latter.

g. The Sāroddhāra of Naunidhirāma

The Sāroddhāra written by Naunidhirāma of Jhuñjhunū (Rajasthan) at the time of King Śārdūla at the beginning of XVIII century A. D. (he reigned between 1707-1730) is the text which is recited nowadays almost everywhere in Northern and Southern India at the time of someone's death. It is called sometimes Pretakalpa or Garuḍapurāna. As its name says, the Sāroddhāra of Naunidhirāma is an epitome of topics referring to death and after death. It was studied a few decades ago by E. Abegg who has shown how almost each *śloka* of the Sāroddhāra is indebted to Garuḍapurāṇa or to other Purāṇa-s. While Table No. 8 gives the contents of Naunidhirāma Sāroddhāra, Table No. 9 is based on Abegg's text. By going through it one realizes that although Naunidhirāma has taken from many sources, his main inspiration is no doubt the Pretakalpa of 35 *adhyāya-s*. Yet the *śloka*-s common between the Sāroddhāra of Naunidhirāma and the Jīvānanda edition are only 23.95%. Naunidhirāma rearranged the matter of the Pretakalpa and added *śloka-s* and passages from other Purāṇa-s also. The French Institute of Pondicherry has MS RE 27607 in Grantha script dated 1609, without era.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Table No. 8

Sāroddhāra of Naunidhirāma

(Contents)

1 *Adhyāya śl* 1-60
—Suffering of sinners in their way towards Yama town

2 *Adhyāya śl* 1-86
—Description of Yamamārga

3 *Adhyāya śl* 1-71
—Sufferings in the hells

4 *Adhyāya śl* 1-64
—Sins leading to hell

5 *Adhyāya śl* 1-57
—Fruits of the sins

6 *Adhyāya śl* 1-43
—Sufferings of sinners at birth etc.

7 *Adhyāya śl* 1-69
—Destruction of sufferings : Pretahood destroyed through *Aurddhvadehika*. Example of Babhruvāhana

8 *Adhyāya śl* 1-117
—What should a good man do when the end is near
—Gifts
—Name of the Lord

9 *Adhyāya śl* 1-48
—What one should do at the moment of death
—Praise of Tulsī

10 *Adhyāya śl* 1-107
—Rules for cremation and *asthisañcaya*
—Rules for *yati-s*, *saṁnyāsin-s*

11 *Adhyāya śl* 1-42
—Rules for *Daśagotra* (10th day)
—Formation of the new body through *śrāddha-s*

12 *Adhyāya sl* 1-80
—Rules for the 11th day
—*Vṛṣotsarga*

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

13 *Adhyāya śl* 1-127
—*sapiṇḍīkaraṇa*
—gift of bed; gift of *pada*-s

14 *Adhyāya śl* 1-86
—Description of the city of Dharmarāja and of Dharma-mārga

15 *Adyāya śl* 1-95
—The birth of the good, effects of his actions, formation of his body
—Rebirth

16 *Adhyāya śl* 1-121
—Means towards *mokṣa*

Table No 9

The Sāroddhāra of Naunidhirāma

(Based on E. Abegg)

I. 2

Sāroddhāra		*Pretakalpa* (Jīvānanda Ed.)	*Others*
i.	1	i. 2	cf. *Bhgītā* xvi. 16
	16	v. 4	
	21-25		*Bhg* iii 30.14-18
	22		cf. Vi vi. 5.29
	27	v. 16	
	29a	v. 17	
	29b	i. 17; xxi. 25	cf. MBh. xii. 10927
	32	v. 23	cf. *B* 217.6
	33		cf. Mk 10. 64 Vi. vi. 5.44 Pd vi. 68.8 B 214.47, 72 ff.
	34	v. 26	
	36a	v. 27	
	37		
	38		*Bhg.* iii. 30.21
	39		iii. 30.22
			23
	43a (cf. viii. 28 ff)		cf. A 370.11

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

44		cf. Pd vi 227.30,38
46a (cf. v. 57)		cf. Nār. 29. 76
46b (cf. iv. 63)		
47a (xi. 33)		
47b	v. 64	
48	v. 65	
49	v. 66	
50	v. 68	
53	cf. vi. 69f.	
54	v. 73	
55a	v. 75	
55b	v. 81	
56a	v. 3; xxiii. 3	
57	v. 77	
60	v. 78	
ii. 5a	xxiii. 5	Vi xliii. 35
5b	—	34
6a	—	34, 36
11a	xxiii. 4	
16a	vi. 25	
18a–b	xxxv. 4/5	
20	6	
21	8	
34 (cf. vi. 39; viii. 95; xvi. 12)		
35	v. 86	
37	87	
38	88	
41	89	
42	83	
44	cf. vi. 3	
45	vi. 4	
46	6	
47	7	
48	8	
50a	9	
51	10 cf. i. 59	
52	11	
53	12	

14

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

	Sāroddhāra	*Pretakalpa*	*Others*
	54a	13	
	57	15	
	58	16	
	59	18	
	60	cf. 17	
	62	19	
	63	20	
	64	24	
	67	cf. 26	
	68	28	
	70	30	
	71	32	
	72	33	
	73	34	
	74-80	35-41	
	82	cf. viii. 38f	
	84a	cf. i. 47	
(iii)	5	ix. 5	
	8	cf. vi. 47f	
	9	vi. 48	
	11	47	
	14	50 cf. vii. 20ff.	
	18	cf. ix. 7f.	
	20	v. 20	
	21	21	
	22a cf. xiv. 15f		
	29		Bd N 29.58
	38		Vi xliii. 38
	41 cf. xiii. 51; xi. 30		Vi III. 11,64
	47a		Vi xliii. 42
	49a		Vi. vi 5.46
	49b	xxiii. 35, 37	Vi. 5.46
	50a		Vi. 5.46
	51	xxiii. 36	Vi. xliii. 35
	52	38	Mk 13.34f
	53a		cf. Bd N 14.12
	53b		Vi. xliii. 42

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

	54a		vi. 5.48
	54b		xliii. 40
	55		34
	57	xxiii. 39	
	66		Bhg iii. 30.28
	67		Bhg 30.30
	68		31
	69		32
	70		33
	71		34
(iv)	5a	xxxv. 15	
	7a	20	
	14	10	
	15	11	
	17a	14	
	b	15	
	18a	16	
	b	—	Mbh xiii. 1637
	19a	14	
	b	15	
	21a	18	
	b	15	
	23a	14	
	b	—	{ Mbh xiii. 1633
	c	—	{ Mk 14.76
	26a	2	Mbh xiii. 1636
	33	—	Mbh xiii. 1635
	34	—	1646
	35	—	1649
(v)	4	xxxiv. 12	
	5a	11	
	8	14	
	9	11	
	10	24	
	11a	i. 13	Yāj iii. 209
	11b	xxxiv. 12	214
	12	18	

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Sāroddhāra	Pretakalpa	Others
13	—	Manu 12.65; Yāj iii. 213: Vi. 44.32 etc.
14a	15	
19	12	
22a	22	
23a	21	
29	19	
31	24	
32a	21b	
b	23	
34	cf. iv. 60	
36		Yāj. iii. 208
37		212
40		Indische Spruche 2945
50	xxxiv. 27	
52	28	
54	33	
55a	—	Mk 11.31
		Gheraṇḍa Saṁhitā I.6
56	—	Indisch Spruch 189
(vi) 2	xxii. 18	
4	9	
5	—	Bhg iii. 31.1
6	—	2
7	—	3
8	—	4
9a	—	cf Mk ii 11.10,12
9	—	5
10	—	Bhg iii. 31.6
11	—	7
12	—	8
		cf. Vi vi. 5.10
13	—	Bhg id. 9
14	—	11
15	—	10
16-23	—	12-21

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

	18	ii. 22	Manu iv. 240
			B 270.4:
			Bṛd N 30 p. 374
	24	—	Bhg id. 22
	25	—	23
	26a	—	Vi vi. 5.17
	26	—	Bhg id. 24
	28	cf xxii. 72	cf Mk 11.19;
			G 217.10; Pd ii 8.19
	30-32	—	Bhg iii. 31.25-27
	33a	—	28a
	36	ii. 18	—
	37	—	Bhg iii. 31.28-29
	38a	—	29b
	39	—	cf Sārod. 14.79
			16.15
	40	ix. 22	
	42 (cf. 28)	—	
(vii)	11	xv. 29	
	12	31	
	13a	32	
	b	38	
	17-44	xvii. 5-31	
	60	xviii. 3	
(viii)	7	xx. 34	
	10	31	
	11a	32	
	19	—	*Bhg.* vi. 3.28 f.
	20a (cf i. 11)	—	
	33	iv. 39	
	35a	xix. 17	
	38	xx. 22	
	39	21	
	45	xix. 32	
	46	ix. 4	
	47	6	
	58	xx. 44	
	59	45	
	61	45/46	

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Sāroddhāra	*Pretakalpa*	*Others*
62	iv. 2	
63	3	
65	xxi. 21	
66a	iv. 4	
b	6	
68	10	
70	xxxv. 25	
71	26	
72	27a	
73	iv. 36/xxxv. 27b	
76a	xxxv. 34	
78	31	
80	34/35	
81	xx. 47; xxxv. 32	
82	xx. 48	
88	cf. xxxv. 22	
89	23	
90	24	
93	iv. 11/12	
94	xxiii. 12; xxiv. 8	
98	xxiv 48	
99	49	
101	—	*Mbh.* xiii. 5410
102	cf. ii. 24	*Br.* 217.7; Ni xx. 40
103	25/26	
106a	—	*Vr.* 188.84 f.
109	30	
110	31/82	
113	xx. 19	
115	xxvi. 31	
117	32	
118	xx. 24	
ix. 5	cf. xxviii. 7	
6	cf. 9 (above viii. 6)	
7	—	*Pd.* vi. 244. 2
11	xix. 15	
12a	17	
13	19	

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

14	20	
15	21	
16	v. 6; xii. 11; xix. 7	
17	xix. 12 f.	
19	cf. xix. 10	
35	xxviii. 4	
37	i. 15 f.	*A* 370.3
39	xxi. 25/26	
40	v. 24a	
41a	24b	
43	26/27	
45	xxi. 31	
x. 9	v. 32	
14	34	
15	x. 7	
17	v. 42	
18	43	
19	44	
20	iv. 13	
21	v. 36	
22	37	
26	xxv. 17	
27	cf. 20, 25	
28	23	
31	24	
32	cf. 25	
42-45	xvi. 48-51	
47	58	
51	xxviii. 27	*G* 107.29
58	—	Vāj. Saṁhitā xxxv. 22 Śat. Br. xii. 5. 2, 15 etc.
59	v. 49/50	
60a	52	
b	xvi. 30	
64	xxiv. 13	
66	cf. 12	
68	36	
87a	15	

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Sāroddhāra	*Pretakalpa*	*Others*
91		cf. *G.* 84.40
92	xv. 7	
94a	4	
96	xiv. 13	
97	xv. 5, 16	
98a	x. 98	
100	xv. 10	
xi. 4	v. 57	Yāj. iii. 11
6	—	cf. *Bhg.* ii. 27; Vi. xx. 29
9	—	*Mbh.* xii. 884 f.
11	xiii. 15	
13	xvi. 21	
15	23	Manu ix. 182 etc.
16	—	183 etc.
18	24	
19 (cf. above x.)	98	
28	—	Viṣṇu lxvii. 23
29	—	24
32	cf. v. 60	
37a	v. 72	
38	—	Viṣṇu 18
41	xxx. 16	
xii. 17	xxiv. 70	
31	—	Vy. ii. 21.12
		Br. 220.33 etc.
39	iv. 23	
41	24	
43	13	
45	17	
50	14	
57	xv. 17	
58	cf. v. 29 f.; xxv. 34	
65	cf. xxv. 37	
73	cf. xxx. 4-9	Bhaviṣyottara (Hindi, 1659
78	xxx. 11	

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Sāroddhāra	*Pretakalpa*	*Others*
xiii. 2	xvi. 12	
10	—	Viṣṇu xxii. 39
12	—	Manu v. 79 etc.
13a	—	Viṣṇu xx. 11.27
		29
b	—	(Manu v. 69)
c	—	30
d	—	31
15a	—	Yāj. iii. 24
16a	—	Manu v. 72
16b	—	Viṣṇu xxii. 33
17	xiv. 9	Manu v. 66 etc.
		Viṣṇu xxii. 25
18	—	Viṣṇu xxii. 26 etc.
21	xxix. 2 f.	
23a	—	Manu v. 84
b	—	v. 93
24	xxix. 10	
27	xv. 6	
33	xvi. 14	
39	—	Viṣṇu xxi. 17
40	—	22
41	—	Manu iii. 221 etc.
42	cf. xvi. 35	
51		VI iii. 11.63 f.
57	—	VI iii. 13.21
58a	xxiv. 37	
65a	53	
69	72	
70	73	
71	58	
73	76	
77	77	
79	63	
80	66	
87	viii. 17	
88	18; xxi. 2	

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Sāroddhāra	*Pretakalpa*	*Others*
91	viii. 20; xxi. 10	
92	21	
93	xxi. 9	
96a	xvi. 65	
b	66	
98	xxiv. 44	
99	45	
107	xvi. 17; 27 f.	
112	—	*Vy*. ii. 48.25 *Gḍ*. 83.57; 84.25
124	xxv. 11	
125a	12	
xiv. 4	xxiii. 15	
5a	16	
7a	24 f.	
11-15	28-32	
19	19	
21	20	
74	ix. 9	
79	cf. ii. 34; vi. 39; viii. 95; xvi. 15	
84a	cf. iv. 60; viii. 104	
b		cf. *Mk*. 10.93
xv. 7	xxii. 7	
8	9/10	
10a	—	Garbha Up. iii. Manu iii. 48.... *Mk*. 24.81
10b	—	
10-16	xxii. 11-18	VI. iii. 11.111
26-29	30-34	
30	36	
32	37	
35	38	
36	40	
37	—	Gheraṇḍa Saṁh. v. 64
xvi. 15	—	cf. Sāroddhāra vi. 39; xiv. 79

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

40	—	cf. *Mbh.* xii. 6542
41	—	6536; 9940; 12116
48	ii. 20	
54	—	*Pd.* ii. 66.147
111	xxviii. 10	

=23.95% common śloka-s

Conclusion

The material presented in the above pages seems to bring us necessarily to a double conclusion. The first and most evident is that there are different versions of the Pretakalpa which are different from one another : their connection is sometimes very loose, sometimes it is rather tight, but we can hardly assume that one version copies the other, although there are cases in which a direct dependence is not to be ruled out. The hypothesis that each version reproduces in its own way a group of themes referring to death, after death and rituals seems rather sensible and abundantly sustained by the facts.

The second conclusion is that all these different versions seem to make reference, some times very loosely, yet constantly, not only to a set of themes, which is better represented in the version of 35 *adhyāya* -s, but also, in many cases, to the words themselves of such a version. The only partial exception to this seems to be represented—from the material seen until now—by the version in 10 *adhyāya*-s. The Veṅkaṭeśvara and Vaṅgavāsi editions, by printing the two versions together, have offered the basic material with which all the other versions of the Pretakalpa can be confronted. Until now only 5 MSS of the version of 10 *adhyāya*-s have been found and no other version seems to have been derived from it. So, it appears that the basic version of the Pretakalpa as is available in the MSS evidence, is the one in 35 *adhyāya*-s.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

IS ŚAṄKARA'S ASSERTION OF THE PURĀṆIC VIEW ABOUT NARAKA VALID ?

By

RAM SHANKAR BHATTACHARYA

While commenting on the Brahmasūtra अपि च सप्त (3.1.15) Śaṅkarācārya observes : अपि च सप्त नरका रौरवप्रमुखा दुष्कृतफलोपभोगभूमित्वेन स्मर्यन्ते पौराणिकैः[1].

This statement shows two points :

(i) The subject of hells has not been dealt with in the Vedānta or Upaniṣads (i. e. in the Brāhmaṇas) as may be known from the use of the word Paurāṇika (which may include the Itihāsas also).

(ii) The Purāṇas contain lists of hells which mention seven names beginning with Raurava. Since Śaṅkara does not show any alternative view it may be supposed that this view is held by all the Purāṇas.

Here we are to say nothing about the first point.[2] We are going to examine here the validity of the second point by showing the views of the Purāṇas. *A perusal of the current Purāṇas shows that the statement of Śaṅkara is not absolutely correct*—a fact which must be considered in determining the nature of the composition of the current Purāṇas.[3]

1. This sūtra has been explained in the same way by Rāmānuja, Śrıkaṇṭha and Nimbārka. The Madhva school is of the opinion that there are two kinds of hells namely *nitya* and *anitya*, and they are two and five in number respectively. In the list of the five *anitya narakas* Raurava is read in the first place.

2. For the views of the Vedic Saṁhitas and Brāhmaṇas (including Āraṇyakas and Upaniṣads) about the nature, number and names of narakas, see Hist. of Dharmaśāstra IV., pp. 154-156.

3. Since Śaṅkara expresely used the word Paurāṇika we are not concerned here with the views of Smṛtis like the Manu and Yājñavalkya. It may be noted that both Manu and Yājñavalkya recognized 21 (ekaviṁśa) hells, beginning with Tāmisra—the former mentions Raurava in the 4th place) (4. 87-90), while the latter mentions Raurava in the 5th place (3. 222-224).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(1) Brahma-p.[4]—It says that there are 22 hells (214.14) and mentions Raurava in the first place (214.15-17). In ch. 215 it describes many hells beginning with Mahāvici and says that the hells are *śatasahasrāṇi lakṣakoṭiśatāni* (215.137).

(2) Padma-p.—In 6.116.2-24 it names 7 hells beginning with Taptabāluka (Raurava is not mentioned). Each hell is said to have six subdivisions and each subdivision is of two kinds (dry, *śuṣka* and wet, *ārdra*). Thus the total number of hells comes to 84. It further informs us that the seven hells are associated with seven kinds of sins, namely *prakīrṇa, apāṅkteya, malinīkaraṇa* etc. respectively.

In 6.227.66-72 the number of hells is given as 28 crores (*koṭi* seems to mean here *prakāra*, kind; cp घोराख्या प्रथमा कोटिः, 67). Twenty-eight names (Ghora, Sughora, Atighora etc.) are given here.

(3) Viṣṇu-p.—In 1.6. 41 it incidentally names seven hells beginning with Tāmisra (mentioning Raurava in the 4th place) though there is no assertion that hells are 7 in number. In 2.6.2-5 it names 28 hells beginning with Raurava and further remarks that there are many others (इत्येवमादय).

(4A) Śiva-p.—In 5.8.17-23 it names a few hells (beginning with Ghora) which are 28 in number. It further states पञ्च पञ्चैव नायकाः, रौरवः प्रथमस्तेषाम् (verses 24-25). (The verses are not quite intelligible).

(4B) Vāyu-p.—In 101.146-149 it names 28 hells and remarks नरका ह्येवमादयः (149). Again in 101.176-177 it says that there are seven hells beginning with Andhatāmisraka, though at the time of enumerating them it names Raurava in the first place.

(5A) Bhāgavata-p.—It says that according to some authorities hells are 21 in number (beginning with Tāmisra; Raurava

4. Since the chronology of the Purāṇas is highly controversial, we have thought it proper to mention the Purāṇas in the order in which they are mentioned in the Viṣṇu-p. (3. 6. 20-24). We have however added the Vāyu and the Devībhāgavata in the list of the Purāṇas as they are sometimes regarded as the Purāṇas (often called Mahāpurāṇas).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

read in the 2nd place) and that if seven more hells are added the number will be twenty-eight. (5.26.7). It further remarks एवंविधा नरका यमालये सन्ति शतशः सहस्रशः (37).

(5B) Devībhāgavata-p.—In 8.21.21 it says that hells are 21 in number though according to some they are 28; it mentions Tāmisra in the first place (Raurava being read in the 3rd place). It further remarks: एवंविधा नरकाः शतशः सन्ति सहस्रशोऽपि (8.21.27-28).

(6) Nāradīya-p.—It names many hells beginning with Tapana (Raurava read in the 4th place) though the number of hells is not given.

(7) Mārkaṇḍeya-p.—It describes (ch. 12) seven hells beginning with Raurava though it does not say that the hells are seven in number.

(8) Agni-p.—In 120.5 it simply says that there are many (*naike*) hells below the earth. In ch. 203 more than thirty hells are mentioned beginning with Mahāvīci; there is no assertion about the number of hells here. In 371.13 it speaks of 28 crores of hells beginning with Ghora (*koṭi* means class or group; घोराख्या प्रथमा कोटिः, 371.14) and names 28 hells. After stating अष्टाविंशतिकोटीनां पञ्च पञ्च च नायकाः । रौरवाद्याःशतं चैकं चत्वारिंशच्चतुष्टयम् (371.19) it names about 20 hells in verses 20-21 beginning with Tāmisra. (The passage is however not quite intelligible).

(9) Bhaviṣya-p,—It simply says that hells are situated below the *pātālas*; they are many crores in number beginning with Raurava (Madhyama. 1.3.22).

(10) Brahmavaivarta-p.—In 2.29 it speaks of 86 *naraka-kuṇḍas* beginning with Vahni-kuṇḍa. Though it mentions Kumbhīpāka, Kālasutra etc. yet it is silent on Raurava.

(11) Liṅga-p.—In 1.53.44-46a it says that there are 28 hells beginning with Raurava and ending with Avīci. There seem to be a few corrupt readings here and as such the passage is not quite intelligible.

(12) Varāha-p.—In 198.1-2 it states that there are eight hells and mentions Tapta in the first place (Raurava being mentioned in the 4th place).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(13) Skanda-p—(i) In Kumārikākhaṇḍa (39.10) it is said that there are 21 principal (*rājānaḥ*) hells; they are named beginning with Raurava (11-14). It is further remarked that hells are 55 crores in number. (ii) Kārttikamāsamāhātmya 29.22-29 state that seven hells are connected with seven kinds of *pātakas*, namely *prakīrṇa*, *apāṅkteya*, *malinīkaraṇa*, etc. *Pātakas* are either dry or wet and they are 84 in number. (iii) Setumāhātmya 30.3-8 name 28 hells beginning with Tāmisra mentioning Raurava in the fourth place. (iv) Veṅkaṭācalamāhātmya 12.3-7 are the same as Setumāhātmya 30.3-8. (v) Kāśīkhaṇḍa 28.75-77 name 19 hells (beginning with Raurava) without mentioning their number. (vi) Revākhaṇḍa 159.101 simply says that hells are 28 crores in number (अष्टाविंशतिकोटयः). (vii) Avantikṣetramāhātmya ch. 29 names many hells beginning with Raurava without saying anything about the number of hells. (viii) Nāgarakhaṇḍa 26.18-21 say that hells are innumerable and remark that there are 21 principal hells beginning with Raurava. (ix) Nāgarakhaṇḍa 226.19 simply says that there are 21 hells.

(14) Vāmana-p.—It speaks of 21 hells beginning with Raurava (11.50-58).

(15) Kūrma-p.—It simply says that below the *pātālas* there are hells beginning with Kāla. (1.43.24).

(16) Matsya-p.—No enumeration of hells.

(17) Garuḍa-p.—In 1.57.4-7 it speaks of 28 hells without mentioning their number (beginning with Raurava). (These are said to be situated in the Puṣkara dvīpa). In 1.105 more than 12 names of hells are mentioned beginning with Mahāraurava, though the number of hells is not given.

(18) Brahmāṇḍa-p.—It says सप्तैव नरका अन्धतामिस्रकादयः but at the time of enumerating the seven hells it reads Raurava in the first place. In the names of hells there is no mention of Andhatāmisra (3.2.179-180). In 3.2.146-150 it names 28 hells and remarks नरका ह्येवमादयः .

Since we are not of the opinion that the Upapurāṇas are inferior in character to the Purāṇas, we think it justified to give here the views of some of the Upapurāṇas about the number of hells.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(19) Narasiṁha—It simply says that the hell is situated below the *pātālas* (*pātālatale narake*, 30. 11).

(20) Bṛhannāradīya—It names a few hells beginning with Tapana; Raurava is mentioned in the fourth place (14. 2 ff.).

(21) Viṣṇudharmottara—It names a few hells beginning with Tāmisra, mentioning Raurava in the 4th place (2.119. 2-4). The Smṛtimuktāphala quotes a passase from the V. Dh. U. which says that there are 28 crores of awful (*ghora*) hells (p. 859).

(22) Devī-p.–In ch. 12 it says that hells are 50 crores; among these 140 hells are principal (चत्वारिंशत् शतं तेषां प्रधानम्) (Avīci being read in the first place). Of these, three hells are the highest, namely Avīci, Raurava and Kumbhīpāka.

(23-25) There is no account of hell in the Bṛhaddharma, Kalki and Saura.

(26) It is interesting to note that the Mahābhārata contains no statement about the number of hells. The southern recension of the MBH. (Anuśāsana-p.) however mentions five hells beginning with Raurava (पञ्चैते नरकाह्वयाः, प्रथमं रौरवं नाम) and further remarks that there are other hells beginning with Avīci (Cr. ed. App. I. 15, p. 984; Gītā Press edition pp. 5983-84; *vide* ch. 145).

A comparison of Śaṅkara's statement with the aforesaid Purāṇic accounts of hells reveals the following facts :

(1) Śaṅkara was unaware of the view of the Purāṇas that the number of hells is 21, 28 etc.

(2) Śaṅkara was unaware of the view that in some enumerations of hells Avīci etc. were read in the first place.[5]

(3) Only a few Purāṇas speak of seven hells, though each of them does not mention Raurava in the first place.

(4) It is noteworthy that the Mārkaṇḍeya-p. speaks of seven hells beginning with Raurava. Since it does not say that the number of hells is seven it is doubtful whether Śaṅkara has based his view on this Purāṇa.

5. It is to be noted that the word *pramukha* in रौरवप्रमुख must be taken in the sence of *ādi* (read in the first place in the enumeration of hells) and not in the sense of chief (*pradhāna*), for Raurava is not regarded as the chief of hells in the Purāṇas.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(5) It is quite clear that Śaṅkara's view is not based on the Viṣṇu-p. which is usually regarded as one of the oldest Purāṇas.

(6) The two Purāṇas namely Vāyu and Brahmāṇḍa state that the number of hells is seven and mention Raurava in the first place.[6] *Śaṅkara's view is undoubtedly based on these passages.* It is well known that a few verses quoted by Śaṅkara in his bhāṣyas are found in these two Purāṇas.

(7) A comparative study of the Vāyu and Brahmāṇḍa passages reveals that the names of the seven hells are : Raurava, Tapas, Kālasūtra, Apratiṣṭha, Avīci, Loha and Avidheya. The Purāṇic passages afford reasons for these names (Vāyu-p. 101.180-183; Brahmāṇḍa-p. 3.2.183-186). It may also be observed that Mahāraurava is not the name of a distinct hell; it seems to be a developed form of Raurava.

---

6. Since the Vāyu and Brahmāṇḍa passages of hells seem to be the oldest as well as highly authoritative they are quoted here :

भूमेरधस्तात् सप्तैव नरकाः संप्रकीर्तिताः । १७९ ख
अधर्मसूतयस्ते स्युरन्धतामिस्रकादयः ।
रौरवः प्रथमस्तेषां महारौरव एव च ॥१८०
अस्याधः पुनरप्यन्यः शीतस्तप इति स्मृतः ।
तृतीयः कालसूत्रः स्याद् महाह्रिर्विविधः स्मृतः ॥ १८१
अप्रतिष्ठश्चतुर्थः स्याद् अवीचिः पञ्चमः स्मृतः ।
लोहः षष्ठः स्मृतस्तेषामविधेयस्तु सप्तमः । १८२
(ब्रह्माण्ड० ३।२।१७९ ख–१८२)

भूमेरधस्तात् सप्तैव नरकाः परिकीर्तिताः ॥ १७६ ख
अधर्मसूनवस्ते स्युरन्धतामिस्रकादयः ।
रौरवः प्रथमस्तेषां महारौरव एव च ॥ १७७
अस्याधः पुनरप्यन्यः शीतस्तप इति स्मृतः ।
तृतीयः कालसूत्रः स्यान् महाहविर्विधिः स्मृतः ॥ १७८
अप्रतिष्ठश्चतुर्थः स्यादवोची पञ्चमः स्मृतः ।
लोहपृष्टस्तमस्तेषामविधेयस्तु सप्तमः ॥ १७९
(वायु० १०१।१७६-१७९)

After these lines the precise character of each of these hells has been shown in Brahmāṇḍa-p. 8. 2. 183-186 and Vāyu-p. 101. 180-183.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

The line 'अधर्मसूतय: (or अत्रर्मसूनव:) ते स्युरन्धतामिस्रकादय:' presents some difficulty, for the name Andhatāmisra or Andhatāmisraka is not found in the list of the seven hells. Can it be surmised that there was another list of seven hells in which Andhatāmisra[7] was read in the first place, and that since the list became obsolete it was not reproduced by the authors of these two Purāṇas ? These authors seem to refer to this list unconsciously as it was known to them. This is however a conjecture only and the significance of the aforesaid line requires to be determined. The readings in these two Purāṇic passages are corrupt in a few places.

(8) It may be surmised that Śaṅkara used the word Paurāṇika (authors of the Purāṇas) deliberately as he knew that the Mahābhārata did not contain any passage on the number of hells,[8] It appears that the passage in the southern recension of the Mahābhārata was unknown to Śaṅkara.[9]

---

7. A hell called Andhatāmisra has been mentioned not only in some of the Purāṇas but also in other works; cp. Vyāsabhāṣya : तत्रावीचेरुपरि निविष्टा: षण् महानरकभूमयो....महाकालाम्बरीषरौरव-महारौरव-कालसूत्रान्धतामिस्रा: (3. 26).
8. It is to be carefully noted that the term Purāṇa signifies a particular class of literature, while the term Smṛti (used by Śaṅkara while quoting authoritative passages) includes not only the Smṛti texts but the Purāṇas, and the Itihāsās also. In most of the places Smṛti seems to have been used in the sense of 'works other than the Vedas'.
9. It is remarkable to note that Vijñānabhikṣu did not explain the aforesaid Brahmasūtra as referring to the seven hells but to the seven *pātālas* (सप्तपातालवासिनोऽपि सप्तविधा जीवा: . All the Purāṇas unanimously agree that the *pātālas* are seven in number. It appears that Vijñānabhikṣu (who was well-versed in the Purāṇas) was aware of the fact that hells were not unanimously regarded as seven in number by the Purāṇas ; that is why he explained the sūtra in the aforesaid manner.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

THE MAGIAN PRIESTS AND THEIR IMPACT ON SUN-WORSHIP*

By

C. D. Pandey

There is controversy among the scholars regarding the homeland of Magian priests. Generally it is accepted that the Magas of Purāṇas were the Sun-worshipping Magi priests of Iran. Originally they were a priestly tribe of Medea who used to worship Sun and Fire-god under the name of Mithra. The faith of these fire and Sun worshipping priests of Medea was highly mixed up with Chaldean and Babylonian elements and before coming to India their ritual might have been influenced with Iranian belief and rituals.

There are references regarding the coming of the Magas in India from the Śakadvīpa with a view to accepting and performing the priesthood of Sun-temples. Magas are mentioned as one of the four castes of the Śakadvīpa in the Mahābhārata and the Viṣṇu Purāṇa. The Samba Purāṇa mentions Magas as their four castes—Maga, Mamago, Manas and Mandaga which is certainly the outcome of the influence of four varṇas of Indian origin.[2] Again the Samba Purāṇa refers that Magian priests were brought to Jambudvīpa from Śakadvīpa[3]. In Indian litera-

* Paper presented at the 44th Session of Indian History Congress, Burdwan University, W. B.

1. Moulton, The Treasure of Magi, page 9.
2. Sāmba Purāṇa, 26/30-31 :

गगाश्च मामगाश्चैव मानसा मन्दगास्तथा
मगा ब्राह्मणभूयिष्ठा मामगाः क्षत्रियास्तथा
वैश्यास्तु मानसा ज्ञेयाः शूद्रास्तेषां तु मन्दगाः ॥

3. Sāmba Purāṇa, 26/28-29 :

मम पूजापरान् कृत्वा शाकद्वीपादिहानय
लवणोदात्परेपारे क्षीरोदेन समावृतम् ।
जंबुद्वीपात्परं तस्माच्छाकद्वीप इति श्रुतः
तत्र पुण्या जनपदाश्चातुर्वर्ण्यं समाश्रिताः ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ture the word Jambudvīpa has been used to denote India. An inscription at Govindpur in Gaya District dated the Śaka year 1059 (1137-38 A. D.) also supports the view that Magas were brought into the country by Samba.[4] Their presence on Indian land is known even by Iranian features such as avyanga, udichya-vesa and upanatpinaddha. All these evidences support the view that Magas highly devoted to Sun-worship, were brought into India from Śakadvīpa.

Magian priests influenced Indian Sun-worship to a great extent. Iconography and temples are two spheres where they exerted more influence. Though there might have been a tradition of image-making and temple-building of Gods and Goddesses, yet it appears that these were not popular in India before the coming of Magas as is attested by the Samba Purāṇa.[5] The unpopularity of Sun-images might have been due to the visibility of the Sun god. The tradition of making Sun-image must have been on a very small scale as it is evidenced by the Purāṇas. Before the coming of the Magas people used to worship the Sun-god in his symbolic forms of wheel, lotus and svastik etc.

There are many features in solar iconography available right from the Kushana period to post-Gupta period and afterwards which are obviously not Indian in their origin. These features are northern dress (Udichyavesa), girdle round the waist (aviy-anga) and high boots. A comparative study of North Indian and South Indian Sun-images reveals that these features are limited to North Indian tradition as they are conspicuous by their absence in images of South Indian tradition. This fact reveals that Sun-images in South Indian developed on indigenous lines while North Indian tradition followed Iranian traits under the impact of the

4. Bhandarkar, R. G. Vaiṣṇavism, Saivism and other Minor religious Sects, p. 153.
5. Sāmba Purāṇa, 29/2-6. It is remarkable to note that the Maga priests are not mentioned in this text as the makers of Sun-image but the Visvakarman is credited with this art. It is propounded that both Gaya, Bhaja, Lala Bhagat and Anantgumpha Sun-images represent the native features of solar iconography; Banerjea, J. N. Development of Hindu Iconography, p. 432-34.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Magas.[6] Magas first established a sun-temple at Mulasthana (Modern Multan) in Pakistan[7] which supports the view that the Maga-priests were responsible for introducing these traits in the solar worship and iconography. Naturally these traditions contributed a lot in popularizing the sun-worship in image-form.

It appears the Magas did not attain favourable status in social ranking during the early centuries. Foreign traditions take time in gaining popularity on Indian soil. Indians had their own tradition of Sun-worship and therefore foreign traditions were assimilated after a thorough thinking and time-lag. Indian society accepted their traditions by the 4th-5th Century A. D. on account of their immense popularity in the pre-Gupta age. Imperial Guptas were highly renowned for their assimilative views, religious toleration and syncretic tendencies, due to which Magian tradition flourished and prospered. By the middle of the 6th Century A. D. they mixed up in the Hindu society as is supported by Magianised Sun-worship in the Samba Purāṇa whose lower limit goes back to 600 A. D.[8] A manuscript dated 550 A. D. found in Nepal propounds that Magas attained a high status equal to that of the Brahmans.[9]

Thus Magas commanded wide popularity due to their proselytising spirit. They enjoyed the support of ruling dynasties like the Indo-Greeks, Scythians and Kushanas. Maga's contribution towards Sun-iconography and temple-building of Sūrya must have allowed to extend religious privileges to women and men of lower castes also. All these factors must have popularised Magian tradition on Indian soil. Even today Magas known as Śakadvipa Brāhmaṇas have settled in Rajasthan, Uttar Pradesh and in other parts of Northern India famous for Sun-worshipper, physician and astronomer.

---

6. Rao, Gopinatha, Elements of Hindu Iconography, p. 311.
7. Sāmba Purāṇa 29/2, 6, 6; Bhaviṣya Purāṇa, Ch. 139.
8. See Author's Unpublished Thesis—*'Cultural study of the Sāmba Purāṇa'*.
9. Indian Antiquary, 1911, January, p. 18.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

PAIJAVANA OR PAILAVAKA : A ŚŪDRA YOGIN

By

JYOTIRMOYEE BHATTACHARYA (MISRA)

The Jyotsnā commentary on the Haṭhayogapradīpikā (4.15) quotes the following verses without mentioning their source :

जैगीषव्यो यथा विप्रो यथा चैवासितादयः।
क्षत्रिया जनकाद्यास्तु तुलाधारादयो विशः।
संप्राप्ताः परमां सिद्धिं पूर्वाभ्यस्त-स्वयोगतः।
धर्मव्याधादयः सप्त शूद्राः पैलवकादयः।
मैत्रेयी सुलभा शार्ङ्गी शाण्डिली च तपस्विनी।
एते चान्ये च बह्वो नीचयोनिगता अपि।
ज्ञाननिष्ठां परां प्राप्ताः पूर्वाभ्यस्तस्वयोगतः।

These verses belong to the Viṣṇudharma (an unpublished Upapurāṇa) chap. 98[1] with the readings पेलवकादयः (for पैलवकादयः) and गार्गी (for शार्ङ्गी).

It can be easily noticed that while Jaigīṣavya, Asita, the Janaka kings, Tulādhāra, Dharmavyādha and others are well-known in the Purāṇic field there is apparently no mention of the Śūdra yogin Pailavaka or Pelavaka in the Purāṇic works which include the Upapurāṇas and the Mahābhārata also.

This yogin must have been well known to the Purāṇic authors as he has been referred to as an example of attaining perfection along with Jaigīṣavya and others. That is why the non-mention of this yogin in the Purāṇas is a problem which requires to be solved.

In the course of my studies I have come across the name of a high-souled Śūdra, Paijavana by name, whose life and activities

1. Vide Dr. R. C. Hazra : Studies in the Upapurāṇas, vol. I. p. 136.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

have been elaborately depicted in the Nāgarakhaṇḍa of the Skandapurāṇa (chaps. 243-260). It appears that this person was referred to in the afore-quoted passage of the Viṣṇudharma and the change in the name is not without reason.

While narrating the life of Paijavana the Nāgarakhaṇḍa states at the beginning :

शूद्रः पैजनवो नाम गार्हस्थ्यात् शुद्धिमाप्तवान् ,
धर्ममार्गाविरोधेन तन्निबोध महामते । (243.1).

This shows that Paijavana the Śūdra, was a well-known person on account of his virtuousness. *Śuddhi* here means *cittaśuddhi* which is the indispensable means for acquiring self-knowledge and perfection. Some statements in these chapters show the noble character of Paijavana.[2] It is also stated that the sage Gālava came to Paijavana and he instructed him in *dharma*, including the worship of *Śālagrāma* and the vow named Cāturmāsya and the like. He is said to have lived in the Tretāyuga (243.2) which indicates that he flourished in the hoary past.

Paijavana has been mentioned in Śāntiparvan 60. 39 which reads : शूद्रः पैजवनो नाम सहस्राणां शतं ददौ । ऐन्द्राग्नेन विधानेन दक्षिणामिति नः श्रुतम् ।।

This shows that Paijavana usually performed such sacrificial acts as were enjoined to him.[3] It is to be noted in this connection that the critical edition of the Mahābhāratā shows a few variants of the name of Paijavana namely पोजवन, पौलवन etc. (60. 38). These tend to show that the names Paijavana, Pelavaka and Pailavaka belong to one and the same person though it is difficult to ascertain the original name.

A conjecture may however be hazarded about the original form of the name. Most probably Paijavana is the original name. Since this name has apparently no meaning later redactors of the

2. स्वधर्मनिरतः (243.2); न्यायागातधनः, विवेकज्ञः (243.3); विष्णुभक्तिरतः चातुर्मास्ये (243.17).
3. Regarding a Śūdra's fitness (*adhikāra*) for performing sacrifices, see the comments of Nilakaṇṭha on Śānti-p. 60, 39, 40, 41, 42 and 44. Cp स्वाहाकारवषट्कारौ मन्त्रः शूद्रे न विद्यते । तस्माच्छूद्रः पाकयज्ञैर्यजेताव्रतवान् स्वयम् (60.31).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Purāṇas thought to change this name into a significant one. Thus the name was changed into Pelavaka (or Pailavaka) as it is an appropriate name of a Śūdra.[4]

For ascertaining the original form of the name Manuscript evidences of both the Viṣṇudharma and the Jyotsnā commentary are indispensable. Unfortunately such evidences are wanting at present.

4. Pelavaka may be derived from Pelava (meaning delicate, lean, thin, tender) with the suffix क in the sense of कुत्सा or अनुकम्पा (vide Pāṇini 5. 3. 74, 76); पैलवक is the same as पेलवक (अण् स्वार्थे). Thus these two words can be deemed as the appropriate names of Śūdras. The use of the suffix क in the names of Śūdras is often found; compare the names तुषजक (in Mahābhāṣya 4. 1. 33). कृपणक, शबरक (Medhātithi on Manu 2. 31) शम्बूक etc.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

REVIEWS AND SHORT NOTICES

Greg Bailey, *The Mythology of Brahmā*. Delhi : Oxford University Press, 1983. Pages : xvi, 256. Price : Rs. 100.00

Gregory M. Baily has given us a solid study of the Hindu deity Brahmā. In this reworking of his doctoral dissertation from the University of Melbourne, the author's intent is to provide a coherent study of the unique place of Brahmā in Hindu mythology and to suggest the meaning of the various roles which that god assumes. His indebtedness to Madeleine Biardeau in this task is clearly acknowledged. In fact, the focal theme of the volume derives from an observation made by Biardeau in her "Etudes de Mythologie Hindoue" in which she states that Brahmā "is always the god of *pravṛtti*, of activity directed towards outward ventures (particularly sacrificial acts)" (trans. by Bailey, p. xiv). (In contrast, the Vaiṣṇava and Śaiva myths bear both *pravṛtti* and *nivṛtti* values.) It is this distinction which Bailey convincingly employs to give unity to the body of Brahmā myths—a body which certainly is variegated and at times even seems internally contradictory. Additionally, he persuasively illustrates "the importance of underlying 'ideologies' and value systems as interpretative keys in the study of Indian mythology" (p. xv).

The volume is divided into four major parts. Bailey argues in the first section, based on a variety of evidence, that the worship of Brahmā was more widely spread and that the god's status was much more important than has been formerly recognized. The second section contains chapters dealing with "Value systems in Hindu mythology" and "Brahmā's functional antecedents in the Vedas." Part three is given over to a discussion of Brahma's role in cosmogony. It includes analysis of his functions in *prakṛtasarga* and *pratisarga*, in creation by meditation and by offspring, and on the relationship of Brahmā to *rajas* and *pravṛtti* values. The last portion of the book treats the deity's activities in the *avatāra* myths. Throughout the book the author has drawn upon a number of texts for the sake of compiling his corpus of the major myths about Brahmā. In order of citation frequency they are : the *Mahābhārata*,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

the *mahāpurāṇas*, the Vālmiki *Rāmāyaṇa*, the Pali canon, and Vedic texts.

Numerous features of the book are praiseworthy. The analytic power of the *pravṛtti nivṛtti* distinction is fruitfully displayed in a chapter on "Brahmā and the Demon Ascetics" in which Bailey has produced an intriguing exposition of Brahmā's role as *varada*, the one who grants boons. In this instance as elsewhere, motif analysis is wisely made subservient to the larger inquiry so as to reveal what is referred to, in another portion of the book as the "underlying unity of purpose" in the mythology even though there is "a variety of motifs" (p. 202).

The chapter titled "Dharma and Fate" is a lucid and perceptive consideration of the ways in which Brahmā functions as the root and upholder of *dharma* at the same time as he controls *adharma* and fate. Examples for this discussion are drawn from the Vālmiki *Rāmāyaṇa* where Brahmā's role is pivotal.

Under the heading "Brahmā and Viṣṇu" Bailey reflects upon Brahmā as the quintessential representative of the *brāhmaṇas* and Viṣṇu who is frequently embodied as a *kṣatriya*. The author shows how the *avatāras* of Viṣṇu insert *bhakti* values into a *brāhmaṇa* world, a *saṁsāra* dominated by *pravṛtti*. The prevailing unity in purpose which he sees in these myths is that "the relationship between Brahmā and Viṣṇu epitomizes the cooperation which should exist between *brāhmaṇa* and *kṣatriya*" (p. 202).

There are, nevertheless, problems which attend the book. At the most basic level, it is punctuated with far too many mechanical production and typographical errors, particularly so for a book published by Oxford University Press. Page 245 in the bibliography was blank in four out of the five copies which I examined. When I called this to the attention of staff at the Press in Bombay they assured me that defective copies would be replaced if the books were returned to them. As for typographical errors, they begin on the table of contents (where the diacritics on Viṣṇu are missing) and continue through the last page of the index (where Yajñavalkya appears as Yajñavalkya.) The bulk of the errors-too many to enumerate in full-are related to diacritics in transliterated Sanskrit words. The typographical flaws which I detected appeared, on average, more than once every ten pages. The biblio-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

graphy contains an entry out of alphabetic sequence and a misspelling of at least one author's name--T. Bhattacaryya appearing with one *y*. At least one abbreviation, *DRI*, which appears in the volume is absent from the list of abbreviations. (It seems to represent Jan Gonda's *Die Religionen Indiens*.) All of these are disturbing in a book which deserved better handling by the publisher.

Some other decisions about format, presumably within the control of the author, also seem questionable. One peculiarity is the use of abbreviations in place of titles or terms in the body of the text, something which is simply inelegant. As an exmple, on page 45 one finds "Another later *Up.*, one which reflects......." Whatever savings may exist over the use of the full term *upaniṣad* in the typesetting of this example are easily offset by the grievance to the eye of the reader. Spelled-out titles should have been used in the body of the text with abbreviations reserved exclusively for specific citations, footnotes, and bibliographic entries. Further, items cited in footnotes on pages 82, 157, and 158 do not appear in the bibliography at the conclusion of the volume.

At a more substantive level there are also problems. The author has not always been scrupulous in quoting from other sources. On page 21 in a quotation from van Buitenen's translation of *Mahābhārata* 3.80.55, Bailey has substituted "first" for van Buitenen's "beginning" (*ādi*) without any note. Also,Bailey has walked very freely over the boundaries between literary genres. Since his intent has been to illuminate the entire mythology this may be excusable. Yet it has blurred genre-specific variations which must, at some point, be significant, even for the mythologist. As an example, the contextual function of cosmogonic narratives in various *mahāpurāṇas* is frequently different from that in the *Mahābhārata*. In all of the *Mahābhārata* examples cited by Bailey, the cosmogonies are used in a subsidiary fashion or as a means of introducing a narrative on another topic. In other words, the cosmogonies of the *Mahābhārata* tend to be secondary in nature or introductory to other narrative thrusts. All of this should, one would imagine, reflect a subtly different role for the deity. More work like the analysis of Brahmā's differing affiliations in the *Mahābhārata*, *Rāmāyaṇa*, and *Dīgha Nikāya* (p. 182) would have been valuable.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

There are two books which will be compared with Bailey's. They are Tarapada Bhattacharyya's *The Cult of Brahmā* and Mohammad Israil Khan's *Brahmā in the Purāṇas*. In both instances Gregory Bailey's book stands out as clearly superior in its sophistication of approach and in its scope. *The Mythology of Brahmā* is the first concerted effort to analyze the larger corpus of Brahmā myths. The book merits a large audience. Bailey's comprehensive coverage of the mythic materials along with his lucid and compelling analysis of the deity's cultural significance demands readership of classical Indologists and scholars in the history of religions.

—James H. Nye
Gustavus Adolphus College

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ACTIVITIES OF THE ALL INDIA KASHIRAJ TRUST

(January—June, 1984)

Garuḍa Purāṇa Work

1. The collation of the *Ācārakāṇḍa* of the Garuḍa Purāṇa continues. Untill now 7 MSS in Devanagari and 2 MSS in Newari have been collated. Two MSS in Newari and two Bengali are being collated. All efforts are being made to find MSS in Oriya script, while at least one MS in Śāradā has already been traced in B.H.U. Varanasi : we are trying to get the xeroxcopy of it. From the tour of Dr. Giorgio Bonazzoli to South India it has been confirmed that no MS of the *Ācārakāṇḍa* is available in any of the important libraries of South India. The following places have been visited : Government Oriental MSS Library, Madras; Adyar Library, Madras; Kuppuswami Sastry Research Institute, Madras; French Institute, Pondicherry; Tanjore Maharaja Serfoji's Sarasvati Mahal Library, Thanjavur;Sriranganathaswamy Devasthanam, Srirangam, Tiruchirapally; Oriental Research Institute and MSS Library, Trivandrum; Sanskrit College Trippunittura, Cochin; University of Calicut, Kozhikode; Oriental Research Institute, Mysore, Pejavar Math, Udupi; Srivenkatesvara Oriental Research Institute Tirupati; Kendrīya Saṁskṛta Vidyāpīṭham, Tirupati. None of these places have the *Ācārakāṇḍa* of the Garuḍa Purāṇa, with exception of the Government Oriental MSS Library of Madras, which possesses an *Ācārakāṇḍa* in Telugu, copied in XIX Cent.. The text available in that MS is an incomplete Garuḍa Purāṇa matching very closely Jīvānanda Edition I. 1-69. 4.

2. The *Pretakalpa* of the Garuḍa Purāṇa is being studied in order to find the different versions available in MS tradition. The results of the work done until now are given in this issue (pp. 158-195) in the form of a Report. Six MSS of Pretakalpa have been collated so far.

3. Four MSS of the *Brahmakāṇḍa* have been collated untill now, all in Devanagari script. Ten more MSS, 5 complete and 5 incomplete, have been traced in different libraries of South

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

India. Such MSS are 2 in Telugu script, 6 in Nandi Nagari script and 2 in Devanagari.

Śivadharma and Śivadharmottara Purāṇa-s Work

The *Adhārapāṭha* of the Śivadharmottara Purāṇa has been completed. The MS used for this purpose is a transcription in Devanagari found at the Wellcome Institute, London of a *vartula* Newari MS which appears to be very old. Two more microfilms in Devanagari have been procured from Tanjore Maharaja Serfoji's Sarasvati Mahal Library and are to be collated.

Mānasakhaṇḍa Work

The publication of the Mānasakhaṇḍa, which attaches itself to the Skanda Purāṇa, was undertaken in the Purāṇa Bulletin XXVI. 1 (Jan. 1984) from a single MS in our possession. Until now 10 *adhyāya-s* have been printed. Meanwhile two more MSS in Devanagari available at the National Archives, Kathmandu, Nepal, have been procured. They also will be used to establish the text of the *Khaṇḍa*.

Veda-Pārāyaṇa

The Kṛṣṇa Yajurveda Saṁhitā, Brāhmaṇas, Araṇyakas and Upaniṣads were recited by heart in the Vyāseśvara temple of the Fort, Ramnagar, from the first day of the bright half to the full moon day of the month of Māgha (January-February). The reciter or *pārāyaṇakartā* was Śrī Viresvara Dravida, the *śrotā* was Śrī Varadarāja Ghanapathi.

Purāṇa Pāṭha

The Adhyātmarāmāyaṇa was recited in the Janakpur temple of Ramnagar by Śrī Ramji Misra from the first upto the ninth day of the bright half of the month of Caitra (March-April).

Visitors to the Purāṇa Department

1. Dr. Evert H. Cousin, Fordham University, New York, General Editor of the Encyclopaedia 'World Spirituality', called on the Chairman of the Trust and saw the Purāṇa Department on 13 January, 1984. He wrote in the visitors book : 'It is a great

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

honour and pleasure to visit the Maharaja and the palace and to observe the outstanding scholarly work being done here on critical texts........'

2. H. H. Ram Varma, Maharaja of Travancore, visited the Purāṇa Department on 12.3.1984. He wrote : 'I am deeply impressed to know of the great work that is being done by the Purāṇa Publications Trust under the Blessing and Direction of His Highness the Maharaja of Benares. May this contribution to the Cultural Revival grow from strength to strength'.

3. Dr. A. K. Warder, University of Toronto, Canada, author of Indian Kāvya Literature visited the Chairman and the Trust with Dr. Revaprasad Dvivedi of Benares Hindu University, Varanasi, on 20.3. 1984. Dr. Warder wrote in the visitors book : 'I am happy to have seen the project for Critical editions of the Puranas, for which I waited impatiently for many years, being actively carried forward here in Varanasi. I only wish there were more staff for such a huge project, so that it could be completed soon for the advantage of everyone interested in Indian tradition. I trust also that the project will adhere firmely to scientific text-critical principles despite the objections sometimes raised by people who fear that old texts they know will be altered. The purpose of such a project is to restore the oldest possible form of the text and to show the later additions in perspective. There can be no objection to that and all aspect of study will be benefitted from having texts whose authenticity is established. I wish all success to those working to give us critical editions of the Purāṇas.

4. Dr. R. K. Sharma, Vice Chancellor of Saṁpūrnānanda Sanskrit Viśvavidyālaya, Varanasi paid visit to the Chairman of the Trust and saw the Purāṇa Department on 5.6.1984. He wrote on the visitors boak :

श्रीकाशिराजन्यासपरिचालितः पुराणविभाग एष हरति मनांसि मनस्विनाम् । 'इतिहासपुराणाभ्यां वेदार्थमुपवृंहये'दिति सर्वेऽपि वयं स्वीकुर्मः । तथापि नान्यत्र कुत्रचिदपि सर्वाङ्गीणमध्ययनं पुराणविद्यायास्तथा व्यवस्थापितं दृश्यते यथा श्रीकाशिराजाधिष्ठतेऽस्मिन् पुराणविभागे । जयति भगवान् विश्वनाथः । जयति श्रीकाशिराजः । जयति च स्फीतायतिरेष पुराणविभागः ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

President of India received at Nadesar Palace

On 25th of May, 1984 His Excellency Gyani Zail Singh, President of Indian Republic was received at Nadesar Palace by His Highness Maharaja Dr. Vibhuti Narain Singh. Tea was served in honour of His Excellency in which distinguished citizens of the city, Vice-Chancellors of the local Universities, Officials of the District and Central Minister Śrī Kalpanath Rai and Śrī Syamlal Yadava, Vice-Chairman of the Rajya-Sabha and police officials and incharge of the local Gorkha Regiment were present. Pt. Kamlapati Tripathi working President of the Indian National Congress (I), Dr. Raghunath Singh and Pt. Baldeva Upadhyaya, all three Trustees of the All-India Kashiraj Trust were also present on this occasion. Maharaja Dr. Vibhuti Narain Singh introduced the distinguished citizens and authorities to the President and acquainted the President of the Purāṇa publication work of the All-India Kashiraj Trust. Maharaja presented the Hindi translation of the Vāmana Purāṇa and the Silver Jubilee issue of the Purāṇa Bulletin to the President. The President was very much impressed with the reception. He also assured to go through the publications of the Trust. The President's stay in Varanasi was on 24 and 25 May, 1984. He paid visit to the various places of pilgrimage in the city.

Samāvartana Saṁskāra of Maharaja Kumar Sri Anant Narain Singh

In the month of April Maharaja Kumar successfully completed his Brahmacharyahood (celibacy). After his *upanayana* the Maharaja Kumar had entered in the *Brahmacarya āśrama* (the first stage of life or *āśrama*) and spent his time in *Vedādhyayana*. Now he has entered into the second *āśrama*. On this occasion the religious rites were performed for three days, Brāhmaṇas were fed and *dakṣiṇās* were distributed. We pray for the successful life of the Maharaja Kumar.

ACTIVITIES OF THE SISTER TRUSTS

Maharaja Banaras Vidyamandir Trust

Vasanta Maṅgalotsava

The Vasanta Maṅgalotsava is held every year for three days; it derives its name for being held in spring (*vasanta*). The celebrations take place in the evening and constitute a good occasion for

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

the students of music of the Benares Hindu University, Music College, to show their talent and their progress. The Chairman of the Vidyamandir Trust, H. H. Maharaja Dr. Vibhuti Narain Singh attends to the programmes all the three evenings; with him the Maharaja Kumar, the Maharaj Kumaris and a selected group of important persons attend the festival. Several people of Ramnagar also listen to the performing artists. A dinner was offered every evening to all those who took part in the festival.

Museum

All the tourists and pilgrims who remain in Varanasi for more than twentyfour hours do not miss to visit the Museum which is lodged in the Palace of the Fort, Ramnagar. The museum which contains palanquins, arms, vestments, ivories and several other attractions, is a source of admiration for all visitors. Among the important visitors the following wrote their impressions in the visitors book :

1. Maung Nu : On 9.1.1984 : He wrote in the visotors' book: 'I and my family visited the Museum. We saw many things which have given us much pleasure. I will come back again to see it.'

2. Dr. Narayan Menon, Chairman Sangeet Natak Akademi, Delhi : On 1.3.1984 :' 'A wonderful and enchanting Museum with wide ranging interests and which is a measure of the catholicity of taste of the great collector'.

3. H. H. Rama Varma, Maharaja of Travancore : On 12.3.1984: 'It is a most interesting praiseworthy institution that we were able to see today. I have great pleasure in congratulating His Highness the Maharaja of Benares for this singular collection of historical and cultural value.'

The marble tortoise of the Museum

The exquisite specimen of carving and inlay in marble in the form of a tortoise, one of the exhibits of the Maharaja Benaras Vidya Mandir Trust, was selected by Sri Rajeev Sethi, Chief Consultant for the Aditi Exhibition in the Festival of India 1982 organized in London by the Indian and British Governments. The

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Aditi Exhibition sought to demonstrate the joy of creation in Man's life and was held at the Barbican Centre in London in July-August 1982. Its theme had special emphasis on Indian Handicrafts. The 'tortoise' was returned to the museum safely after the conclusion of Festival of India.

Dhrupad Melā

For the last ten years the Dhrupad Melā has been regularly organized every year at Tulasī Ghāṭ, Varanasi, by the Maharaja Banaras Vidya Mandir Trust. This was the tenth year of the Melā, so it was celebrated with great momentum. This Melā is celebrated in open ground on the bank of the Gaṅgā for three nights. It starts two days before Śivarātri and concludes on the Śivarātri night. Thousand of people, including a good number of foreigners, listen to the music with great enthusiam and keen interest. This Melā is free of charge and the general opinion of the people is that it is at par with those music programmes which charge very high for listening. This Melā is wholly financed by the Maharaja Banaras Vidya Mandir Trust. Prof. Veer Bhadra Misra, the Mahant of the Akhara Tulsidas spairs no pains to make it a success and gives all possible help for it.

This year the Melā was held on 27th, 28th and 29th of February. 29th of February was Śivarātri day. In the evening of 27th for the first time Maharaja Kumar Śrī Anant Narain Singh inaugurated the Melā. In his inaugural speech Maharaja Kumar traced the history of Dhrupad Melā and pointed out the attempts being made by the Government and other bodies to hold this musical programme at different places of the country. Maharaja Kumar expressed his good wishes for the fair and expressed his desire for the bright future of the Dhrupad style of music. On this occasion Pt. Kamlapati Tripathi, working President of the Congress, who was presiding over the inaugural function and was the chief guest, thanked Maharaja Kumar for his speech and stressed on the role the house of the Maharaja Banaras has for patronage and protection of the Indian culture and artists. To mark the special importance of the 10th year Melā Smt. Kapila Vatsyayana, Additional Secretary in the Ministry of Education and Culture, and Śrī Narayana Menon, Secretary of the Sangeet Natak Akademy

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

were also invited. They expressed their high appreciation for the Mela. On this occassion it was announced that three awards of Rs. 3000/- each will be given every year to distinguished artists of Dhrupad style. Of these three awards two will go to vocal artists of Dhrupad and one to instrumental style. This year only one award of Rs. 3000/- was given to Pt. Siya Ram Tiwari.

On this occasion a seminar was also organized on Dhrupad style, of music in the Music Faculty of the Benares Hindu University, which was inaugurated by His Highness Kashinaresh, Maharaja Dr. Vibhuti Narain Singh, in which Smt. Kapila Vatsyayana and Sri Narayana Menon also participated. The Seminar was conducted by Prof. Smt. Premlata Sharma and Smt. Rajan gave all possible help for the success of it.

MAHARAJA UDIT NARAIN SINGH MANASA PRACARA NIDHI

Navāhna Pārāyaṇa

In the month of Vaiśākha (April-May) from the first day of the bright half to the ninth the usual Rāmāyaṇa *navāhna* took place in the Sarasvatī temple at Chakiya. *Pāṭhakartā* was the pujāri of Thakur Ji. The *pravacanakartās* were Śrī Sivanarayana Vyasa, Ramprasad Avasthi, Sant Kumar of Navab Ganj, S. D. Sri Vaisnava of Chakiya. The discourses were held in Kālī temple. The Chairman of the Trust, H. H. Dr Vibhuti Narain Singh, attended the *navāhna pārāyaṇa* daily.

Maharaja Kashiraja Dharma Karya Nidhi

Under this Trust various religions rites are celebrated during the whole year. Besides, this Trust also conducts three educational Institution—Maharaja Balwant Singh Degree College, Maharaja Manasa Ram Law College and Maharani Ram Ratna Kunwari Sanskrit Paṭhaśālā.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पुराणम्

(भागः-२६; अङ्कः-२)

PURĀṆA

(Vol. XXVI. 2)

संस्कृत-खण्डः

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

संस्कृतविद्वांसोऽभ्यर्थ्यन्ते यत्ते पुराणपत्रिकायां प्रकाशनार्थम् (१) पुराणगत-दर्शनशास्त्र-धर्मशास्त्रविषयपरान् लेखान् (२) पुराणोक्त-दुरूहार्थकास्पष्टार्थकवचनव्याख्यापरान् लेखांश्च प्रेषयेयुरिति ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आङ्गलभाषानिबद्धानां लेखानां संक्षेपाः

भागवतपुराणे भगवतोऽभिव्यक्तयः

MANIFESTATIONS OF DIVINE IN THE BHĀGAVATA PURĀṆA

DR. DANIEL P. SHERIDAN

श्रीमद्भागवतमहापुराणे भगवतः श्रीकृष्णस्य चरितं प्रधानप्रतिपाद्यं वर्तते। भगवान् श्रीकृष्णः भगवतो विष्णोः पूर्णावतारोऽत एव स्वयमेव सर्वोच्चनियामको विष्णुर्ब्रह्म वा – कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्। अधर्मप्राबल्ये सति भगवतोऽतारग्रहणं प्रथितमेव। वैष्णवानां भक्तिसम्प्रदाये भगवतः श्रीकृष्णस्य चरितं मुख्यमेव प्रतिपाद्यं वर्तते। अत्रास्मिन् निबन्धे विदुषा लेखकेन भगवतो गुणावतार-अंशावतार-लीलावतार-कलावतार-पूर्णावतारादिविविधावताराणां सम्यक् विवेचनं विधाय प्रतिपादितं यद् भगवान् श्रीकृष्णो भगवतो विष्णोः पूर्णावतारः अत एव स्वयमेव भगवान्।

पुराणानां पाठान्तरस्य विवेचनं तेषां पुराणानां पाठसमीक्षित-संस्करणेषु प्रभावश्च

SOME OBSERVATION ON THE VARIANT READINGS IN THE PURĀṆIC TEXTS AND THEIR IMPORTS FOR THE CRITICAL EDITIONS

DR. GIORGIO BONAZZOLI

पुराणेषु पाठपरम्पराक्रमजन्या लेखकप्रमादजन्याश्च बहवो दोषा दृश्यन्ते। तेषां दोषाणां निरासायेदमावश्यकं यत् पाठसमीक्षासिद्धान्तानामुपयोगः प्राचीनतमपाठनिर्धारणाय भवेत्। एषां सिद्धान्तानामुपयोगः पुराणेतरग्रन्थानां संपादने प्रयुज्यत एव। अत्र लेखकमहोदयेन प्रतिपादितं यत् पुराणेषु यानि बहूनि पाठान्तराणि पाठपरम्पराक्रमजन्यानि लेखकप्रमादजन्यानि वा न वर्त्तन्ते, तादृशानि पाठान्तराणि मुख्यतया त्रिप्रकारकाणि वर्त्तन्ते—

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

१. अक्षराणां शब्दानां स्वेच्छया परिवर्त्तनम्

२. अतिरिक्तसंनिवेशो पाठलोपो वा तत्र पाठलोपो क्वचिद् भ्रमजन्यो, क्वचिच्च दृष्टिसञ्चारजन्यो वा भवति । अतिरिक्तसंनिवेशः प्रायशो भ्रमजन्यो न भवति, स चोद्देश्यविशेषेण सन्निवेश्यत इति ।

३. कथाभागे परिवर्त्तनम्, एतत् परिवर्त्तनं क्रमपरिवर्त्तनार्थं, संक्षेपार्थं, विस्तारार्थं वा क्रियते । क्रमपरिवर्त्तनं च स्वरूपपरिवर्त्तनार्थं क्रियते ।

पुराणेतिहासयोरुपलब्धानामेषां त्रयाणां पाठान्तरसम्बन्धिभेदानां संपादनाय प्रचलितपाठसमीक्षासिद्धान्तातिरिक्तानामन्येषां सिद्धान्तानामन्वेषणं तत्प्रयोगश्च आवश्यक इति लेखकेन प्रतिपादितम् ।

भागवतमहापुराणम्-मूलभागवतपुराणस्योपबृंहणम्

THE BHGĀAVATA MAHĀPURĀṆA-AN ENLARGEMENT OF UR-BHĀGAVATA

DR. MAHESHWARI PRASAD

अत्र लेखकेन विवेचितं यत् संप्रत्युपलब्धं श्रीमद्भागवतमहापुराणं कस्यचित्संक्षिप्तमूलभागवतमहापुराणस्योपबृंहितं रूपमस्ति । एतत्प्रतिपादनाय लेखकेन श्रीमद्भागवतमहापुराणस्य केषाञ्चिदंशानां तुलना श्रीमद्देवीभागवत-महापुराणस्योपलब्धैरंशैः कृता । देवीभागवतपुराणे उपलब्धै अंशे अस्य प्राचीनतरं रूपं दृश्यते । श्रीमद्भागवतमहापुराणे तेषां तेषामंशानांमुपबृंहणं परिवर्त्तनं च तत्तद्रूपेण विशेषशैल्या च प्राप्यते । एतत्प्रसङ्गे लेखकेन द्वयोः टीकाकारयोः श्रीधरस्वामिविजयध्वजयोश्च कृतदशमस्कन्धीयटीकाभागयोः तुलनापि विहिता यदाधारेणैतत्प्रतीयते यत् समुपलब्धस्य श्रीमद्भागतमहापुराणस्य प्राचीनरूपं संक्षिप्तमासीदिति, काले काले तस्य विस्तरेण परिवर्त्तनेन च रूपमुपबृंहितं जातम् ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गरुडपुराणस्य प्रेतकल्पः (विविधपाठसंप्रदायानां प्रारम्भिकं विवेचनम्)

THE PRETAKALPA OF THE GARUḌA PURĀṆA (A PRELIMINARY REPORT OF THE DIFFERENT VERSIONS)

Dr. Giorgio Bonazzoli

गरुडपुराणान्तर्गतप्रेतकल्पस्य वहवः पाठसम्प्रदायाः प्राप्यन्ते। अतः गरुडपुराणस्य प्रेतकल्पीयपाठसमीक्षितसंस्करणस्य पाठसंपादनार्थमिदमावश्कं यदेतेषां पाठसंप्रदायानां पारस्परिकसम्बन्धस्याध्ययनं विधाय यथासंभवं सर्वेषां समाहारः एकस्मिन् द्वयोर्वा पाठसंप्रदाये भवेत्। संप्रति प्रायेण प्रेतकल्पस्य पञ्चदश पाठसम्प्रदायाः प्राप्यन्ते यथा ४९, ४५, ४०, ३७, ३५, ३४, ३२, ३०, २७, २४, १८, १४, १३, १० अध्यायात्मकाश्च।

एभ्यो संप्रदायेभ्योऽतिरिक्तं झुनझुणू (राजस्थान) वासिनो नवनिधिरामस्य षोडशाध्यायात्मकः सारोद्धारनामको ग्रन्थोऽपि प्राप्यते। एष नवनिधिरामः अष्टादशशताब्द्यां शार्दूलनृपे राज्यं शासति वर्त्तमान आसीत्। मृत्यूपरान्ते अस्यैव सारोद्धारस्य पठनपरम्परेदानीं दृश्यते।

अस्मिन् निबन्धे उपलब्धेषु एषु पाठसंप्रदायेषु केषाञ्चित् पाठसंप्रदायानां पारस्परिकः सम्बन्धो लेखकेन विचारितः—

१. वेङ्कटेश्वर-वङ्गवासि-जीवानन्दाभ्यां प्रकाशितानां मुद्रितसंस्करणानां सम्बन्धः।

२. वेङ्कटेश्वर संस्करणस्य ११--४९ पर्यन्तानामध्यायानां जीवानन्दसंस्करणस्य १--३५ पर्यन्तानामध्यायानां च संबन्धः।

३. वेङ्कटेश्वर संस्करणस्य १--१० पर्यान्तानामध्यानां तथा तस्यैव ११--४९ पर्यन्तानामध्यायानां परस्परं संबन्धः।

४. गङ्गानाथ झा संस्थानस्य ३० अध्यायात्मकस्य ८२६।५०१० संख्याकस्य हस्तलेखस्य तथा मथुरानगर्याः १८८४ वर्षे प्रकाशित ३४ अध्यायात्मकस्य संस्करणस्य तथा ३५ अध्यायात्मकस्य जीवानन्दसंस्करणस्य परस्परं सम्बन्धः।

५. १८ अध्यायात्मकस्य अड्यार संस्थानस्य टी० आर ७७७ संख्याकस्य हस्तलेखस्य जीवानन्दसंस्करणस्य च सम्बन्धः।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

६. दशाध्यायात्मकः पाठ ।

७ नवनिधिरामकृतः सारोद्धारः ।

एषां सम्बन्धानामध्ययनेन प्रतीयते यदिमे सर्वे पाठसम्प्रदायाः ३२, वा ३५, अध्यात्मकस्य पाठस्योपजीविन इति । अनेन सम्प्रदायेन १० अध्यायात्मकः षोडशाध्यायात्मको वा पाठः आंशिकरूपेण पृथगेवास्तीति—

नरकविषये शंकराचार्येण कृतः पौराणिकमतोल्लेखः किं समीचीनम् ?

IS ŚANKARA'S ASSERTION OF THF PURĀṆIC VIEW ABOUT NARAKA VALID ?

DR. RAM SHANKAR BHATTACHARYA

अपि च सप्त (३.१.१५) इति ब्रह्मसूत्रव्याख्यानावसरे शंकराचार्येण भणितं—अपि च सप्त नरका रौरवप्रमुखा दुष्कृतफलोपभोगभूमित्वेन स्मर्यन्ते पौराणिकैः ।

वर्तमानपुराणानामध्ययनेन प्रतीयते यत् शंकराचार्यस्य कथनं पूर्णरूपेण यथार्थंभूतं न वर्तते । अत्र लेखकेन सर्वेषां पुराणानां केषाञ्चिदुपपुराणानाञ्च नरकसंबन्धिविवरणस्याध्ययनं विधाय प्रतिपादितं यत्पुराणेषु नरकसंख्या विभिन्ना वर्तते । एषा संख्या एकविंशतिरष्टाविंशतिर्वा प्रामुख्येन वर्तते । तेषां सप्त संख्या केवलं मार्कण्येय-वायु-ब्रह्माण्डपुराणेष्वेवोपलभ्यते । विष्णुपुराणे (१.५.४१) सप्तनरकाणां नाम वर्तंते किन्तु तत्र सप्त इति संख्या न दत्ता । पौराणिकपाठैः सह शंकराचार्यमतस्य तुलनया अधोनिर्दिष्टानि तथ्यानि स्फुटीभवन्ति :

१. पुराणेषु नरकाणां संख्या एकविंशतिरष्टाविंशतिर्वा प्राप्यते इति अनेन शंकराचार्योऽपरिचित आसीत् ।

२. मार्कण्डेयपुराणे सप्त संख्या न दत्ता वर्तते अतः इदं संदिग्धं यत् शंकराचार्यस्य मतं मार्कण्डेयानुसारि ।

३. इदमपि सुस्पष्टं यत् शंकराचार्यस्य मतं विष्णुपुराणाश्रितं नास्ति ।

४. वायुब्रह्माण्डपुराणयोर्वर्णनमाधारीकृत्वैव शंकराचार्यस्यैतत्सूत्रव्याख्याने नरकसंख्यावर्णनम् ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मगपुरोहितास्तेषां सूर्योपासनायां प्रभावश्च

THE MAGIAN PRIESTS AND THEIR IMPACT ON SUN WORSHIP

DR. C. D. PANDEYA

मगाः सूर्योपासका अग्न्युपासकाश्च पुरोहिता आसन्। महाभारतविष्णुपुराणसाम्बपुराणादीनामाधारेणेदं ज्ञायते यत् ते शाकद्वीपाद् जम्बुद्वीपमानीताः। मगैः सूर्योपासना विशेषरूपेण प्रभाविता जाता विशेषतो मन्दिरेषु मूर्तिनिर्माणेषु च। ख्रिष्ट्रीयषष्ठशताब्दीं यावत् ते हिन्दूसमाजस्य अङ्गभूता संवृत्ताः शासकैश्च संरक्षिताः।

पैजवनः पैलवको वा शूद्रयोगी

PAIJAVANA OR PAILAVAKA : A ŚŪDRA YOGIN

DR. JYOTIRMAYEE BHATTACHARYA (MISRA)

अत्र लेखिकया विष्णुधर्मपुराणस्य एकस्य श्लोकस्य हठयोगप्रदीपिकाग्रन्थस्य (४.१५) ज्योत्स्नाटीकायामुपलब्धस्य पाठस्य विवेचनं प्रस्तुतम्। अस्मिन् पद्ये पैलवकनामकः एकः शूद्रयोगी वर्णितो वर्तते। पुराणेषु एतादृशं नाम न प्राप्यते किन्तु स्कन्दपुराणीये नागरखण्डे शान्तिपर्वणि च पैजवन नामको शूद्रयोगी प्राप्यते। लेखिकामहोदयाया मतानुसारं मूलपाठः पैजवन इत्यासीत् यस्य परिवर्तनं पैलवकरूपेण कृतः।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सर्वभारतीयकाशिराजन्यासस्य कार्यविवरणम्

(जनवरी-जून १९८४)

गरुडपुराणकार्यम्

गरुडपुराणस्याचारकाण्डस्य पाठसंवादलेखनकार्यं प्रचलति। अद्यावधि सप्त देवनागरीहस्तलेखानां द्वयोर्नेवारीलिपिहस्तलेखयोश्च पाठसंवादकार्यं पूर्णतां गतम्। द्वयोर्नेवारीहस्तलेखयोर्द्वयोर्वङ्गलिपिहस्तलेखयोश्च संवादकार्यं प्रचलति। उत्कललिपिहस्तलेखस्यान्वेषणं क्रियते। शारदालिप्यां एको हस्तलेखः काश्यां हिन्दुविश्वविद्यालये वर्तते यस्य जेराक्सप्रतेः प्राप्तये प्रयत्नः क्रियते। डा० जोर्जो वोनाजुलीमहाशयस्य दक्षिणभारतयात्रया इदं ज्ञातं यद् दक्षिणभारतस्य कस्मिंश्चिदपि विख्याते ग्रन्थागारे आचारकाण्डस्य हस्तलेखो न विद्यते। तेन महाशयेन इमे ग्रन्थागारा विलोकिताः गवर्नमेण्ट ओरिण्टल मैनुस्क्रिप्ट लाइब्रेरी, मद्रास; अड्यार लाइब्रेरी मद्रास; कुप्पुस्वामी रिसर्च इन्स्टीच्यूट, मद्रास; फ्रेन्चइन्स्टीच्यूट, पाण्डिचेरि; महाराज सर्फोजीज सरस्वती महल लाइब्रेरी, तञ्जाऊर; श्रीरङ्गनाथ स्वामी देवस्थानम्, श्रीरङ्गम् त्रिचिरापल्ली; ओरियण्टल रिसर्च इन्स्टीच्यूट एण्ड मैनुस्किप्ट्स लाइब्रेरी, ट्रिवेड्रम्; संस्कृत कालेज त्रिपुनीत्तूर कोचीन; कालीकट विश्वविद्यालय; ओरियण्टल रिसर्च इन्स्टीच्यूट, मैसूर; पेजावर मठ, उडुपी; श्रीवेङ्कटेश्वर ओरियण्टल रिसर्च इन्स्टीच्यूट, तिरुपति; केन्द्रीय संस्कृत विद्यापीठ, तिरुपति। एषु कुत्रापि आचारकाण्डस्य हस्तलेखो नास्ति केवलं गवर्नमेण्ट ओरियण्टल मैनुस्क्रिप्ट्स लाइब्रेरी स्थाने तेलगुलिप्यां लिखितः एकोनविंशशताब्द्याः एको हस्तलेखो वर्तते। एष हस्तलेखोऽपूर्णो वर्तते तथा जीवानन्दसंस्करणेन सह साम्यं भजते। एष हस्तलेखः प्रारम्भतः ६९ अध्यायस्य चतुर्थश्लोकं यावद् लिखितो वर्तते।

२. हस्तलेखेषु विविधसम्प्रदायानामवस्थित्या प्रेतकल्पस्य अध्ययनं क्रियते अस्याध्ययनस्य फलमस्मिन्नेव अङ्के (१५८-१९५ पृष्ठेषु) प्रदत्तमस्ति लेखरूपेण। अद्यावधि षण्णां हस्तलेखानां पाठसंवादः कृतः।

३. अद्य यावद् ब्रह्मकाण्डस्य चतुर्णां हस्तलेखानां पाठसंवादः कृतो वर्तते। इमे सर्वे हस्तलेखा देवनागरीलिप्यां वर्तन्ते। दक्षिणभारतग्रन्थालयेषु दश हस्तलेखा वर्तन्ते येषु पञ्च पूर्णाः पञ्च च अपूर्णा वर्तन्ते। एषु हस्तलेखेषु द्वौ हस्तलेखौ तेलगुलिप्यां षट् हस्तलेखा नन्दिनागरीलिप्यां द्वौ च देवनागरीलिप्यां वर्तन्ते।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शिवधर्मपुराणस्य शिवधर्मोत्तरपुराणस्य च कार्यम्

शिवधर्मोत्तरपुराणस्याधारपाठलेखनकार्यं पूर्णं जातम् । एष आधारपाठः लण्डननगरस्थस्य 'वेलकम्' इति संस्थानतः प्राप्तस्य माइक्रोफिल्मप्रतेः आधारेण लिखितः । एषा माइक्रोफिल्मप्रतिः एकस्य प्राचीनवर्तुलनेवारीलिप्यां लिखितस्य हस्तलेखस्यास्ति । द्वौ अपरौ हस्तलेखौ तञ्जाउर नगरे स्थितात् सरस्वतीमहलपुस्तकालयात् प्राप्तौ ययोः पाठसंवादकार्यं करणीयमस्ति ।

मानसखण्डकार्यम्

स्कन्दपुराणान्तर्गतस्य मानसखण्डस्य प्रकाशनं विगते 'जनवरी' मासस्याङ्के (XXVI.1) प्रारब्धम् । तत्र आदितो दश अध्यायाः प्रकाशिताः । इदं संस्करणम् अस्माकं पुस्तकालये प्राप्तस्यैकहस्तलेखस्याधारेण आसीत् । इदानीं नेपाल-देशान्तर्गतकाठमाण्डूनगरे स्थितस्य राष्ट्रीयाभिलेखागारस्य द्वौ देवनागरीलिपि-हस्तलेखौ प्राप्तौ । तयोरुपयोगोऽपि अस्य खण्डस्य सम्पादने भविष्यति ।

वेदपारायणम्

विगते माघमासे शुक्लपक्षस्य प्रतिपत्तिथिमारभ्य पूर्णिमातिथिपर्यन्तं कृष्णयजुर्वेदस्य संहिताब्राह्मणारण्यकोपनिषदां पारायणं रामनगरदुर्गस्थिते व्यासेश्वरमन्दिरे श्रीवीरेश्वरद्राविडमहोदयेन कृतम् । श्रीवरदराजघनपाठी श्रोता आसीत् । पारायणसमाप्तौ पारायणकर्त्रे श्रोतृमहोदयाय च नियता दक्षिणा प्रदत्ता ।

पुराणपाठः

रामनगरस्थे जनकपुरमन्दिरे चैत्रशुक्लप्रतिपत्तिथिमारभ्य नवमीं तिथिं यावद् अध्यात्मरामायणस्य पारायणं श्रीरामजीमिश्रमहोदयेन कृतम् ।

पुराणविभागे आगता विद्वांसः

१. डा० एवर्ट कजिनमहोदयः फोर्डम विश्वविश्वविद्यालय, न्यूयार्क इत्य-त्रत्यः प्राध्यायपकः । एष महाशयः विश्वाध्यात्मिकता (World spirituality) इति नाम्नः विश्वकोषस्य प्रधानसंपादकः । एष महोदयः १३ जनवरी १९८४ दिनाङ्के पुराणविभागं न्यासस्याध्यक्षान् तत्र भवतः काशिनरेशांश्च दृष्टवान् । पुराणविगास्य दर्शकपुस्तके लिखति—तत्र भवतां महाराजानां प्रासादस्य च दर्शनं तथा पाठसमीक्षात्मकसंस्करणविषये महत्त्वपूर्णस्य च कार्यस्यावलोकनं आनन्दस्य सम्मानस्य च विषय आसीत् ।

२. ट्रावनकोर नरेशस्तत्रभवान् महाराजः रामवर्मा १२-३-८४ दिनाङ्के पुराणविभागं दृष्टवान् । एष दर्शकपुस्तिकायां लिखति—तत्र भवतां काशिराजानां

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

संरक्षणे निर्देशने च पुराणप्रकाशनन्यासेन क्रियमाणं कार्यं ज्ञात्वा अतीव प्रभावितोऽस्मि। संस्कृतेः पुनरुद्धारस्यैतत् कार्यम् वृद्धिमियादिति कामये।

३. टोरण्टो विश्वविद्यालय, कनाडा, इत्यत्रत्यः प्राध्यापकः डा० ए. के. वार्डरमहोदयः। एष महाशयः भारतीयकाव्यसाहित्यविषयकस्य ग्रन्थस्य प्रणेता। एष महोदयः २० मार्च १९८४ दिनाङ्के काशिकहिन्दुविश्वविद्यालयस्य प्राध्यापकेन डा० रेवाप्रसादद्विवेदिमहोदयेन सह पुराणविभागम् आगतः। सः लिखति—अत्र वाराणस्यां सक्रियरूपेण क्रियमाणस्य पुराणानां पाठसमीक्षासम्बन्धिकार्यस्यावलोकनेनातीव हर्षितोऽस्मि। अस्य कार्यस्याहं बहुवर्षेभ्यः अतीवौत्सुक्येन प्रतीक्षणमकार्षम्। ममाकांक्षाऽस्ति यद् एतादृशबृहत्कार्यनिमित्तमधिकानां विदुषामावश्यकता वर्तते येन वै कार्यं शीघ्रतया समाप्तिमियाद् येन भारतीयपरम्परायाः सर्वेभ्यो रसिकेभ्यः सुलभं भूयात्। अहमिदमपि विश्वसिमि यद् एषा योजना पाठसमीक्षाया वैज्ञानिकपद्धत्या एव प्रचलिष्यति तथा तेषां विदुषां विरोधस्य ध्यानं न करिष्यति ये समये समये अनेन आधारेणास्य विरोधं कुर्वन्ति यद् अनया पद्धत्या तेषां ज्ञातः प्राचीनपाठः परिवर्तितो भविष्यति। अस्याः पद्धत्या उद्देश्यं संभावितस्य प्राचीनतमस्य पाठस्य संरक्षणं तथा परवर्तिपाठस्य प्रदर्शनमस्ति। अस्मिन् कार्ये कस्यापि विरोधो न भवितुमर्हति यतो निर्धारितपाठाधारेणाध्ययनस्य सर्वाण्यङ्गानि उपकृतानि भविष्यन्ति। अस्यां योजनायां कार्यकर्तृभ्यः साफल्यं कामये येन पुराणानां पाठसमीक्षितसंस्करणमस्यमभ्यः सुलभं भवेत्।

४. वाराणस्यां सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालस्य कुलपतिः डा० रामकरणशर्मा ५-६-८४ दिनाङ्के तत्रभवतः काशिनरेशान् डा० विभूतिनारायण सिंह महोदयान् दृष्टवान् पुराणविभागस्य चावलोकनं कृतवान्। स लिखति—

श्री काशिराजन्यासपरिचालितः पुराणविभाग एष हरति मनांसि मनस्विनाम्। 'इतिहासपुराणाभ्यां वेदार्थमुपबृंहये' दिति सर्वेपि वयं स्वीकुर्मः। तथापि नान्यत्र कुत्रचिदपि सर्वाङ्गीणमध्ययनं पुराणविद्यायास्तथा व्यवस्थापितं दृश्यते यथा श्रीकाशिराजाधिष्ठितेऽस्मिन् पुराणविभागे। जयति श्रीकाशिराजः। जयति च स्फीतायतिरेष पुराणविभागः।

नन्देश्वरभवने राष्ट्रपतेः स्वागतम्

२५ मई १९८४ दिनाङ्के तत्रभवता काशिनरेशेन महाराजेन डा० विभूतिनारायणसिंहमहोदयेन भारतस्य महामहिमराष्ट्रपतेः ज्ञानी जैलसिंहमहोदयस्य स्वागतं कृतम्। राष्ट्रपतेः स्वागते अल्पाहारस्य व्यवस्थाऽऽसीत् यस्मिन् नगरस्य विशिष्टा नागरिका, विश्वविद्यालयानां कुलपतयः, जनपदस्याधिकारणः, केन्द्रीय मंत्री

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

श्रीकल्पनाथ रायः, राज्यसभाया उससभापतिः श्रीश्यामलाल यादवः, स्थानीयगोरखा रेजिमेण्ट इत्यस्याधिकारी, कांग्रेस संस्थायाः कार्यंकार्यंध्यक्षः पं० कमलापतित्रिपाठिमहोदयः तथा सर्वभारतीयकाशिराजन्यासस्य न्यासधारिणौ पं० बलदेव उपाध्यायः डा० रघुनाथसिंहमहोदयश्च उपस्थिता आसन्। तत्रभवान् काशिनरेशः महाराजो डा० विभूतिनारायणसिंहमहोदयः उपस्थितजनानां परिचयं राष्ट्रपतिमहोदयाय प्रदत्तवान्।

अस्मिन् अवसरे तत्र भवता काशिनरेशेन महामहिमराष्ट्रपतिमहोदयः सर्वभारतीयकाशिराजन्यासस्य पुराणप्रकाशनविषये परिचायितः। महाराजैः राष्ट्रपतिमहोदयाय वामनपुराणस्य हिन्द्ययनुवादः पुराणपत्रिकायाः रजतजयन्त्यङ्कश्च प्रदत्तः। राष्ट्रपतिमहोदयः प्रकाशनैः अत्यन्तप्रमावित आसीत्। तेन कथितं यत् स इमान् ग्रन्थान् पठिष्यति। राष्ट्रपतिमहोदयः २४-२५ मई दिनाङ्कयोः वाराणस्यामवात्सीत्। तेनात्र विविधतीर्थस्थलानां दर्शनं कृतम्।

महाराजकुमारस्य समावर्तनसंस्कारः

अप्रैलमासे चिरंजीविनो महाराजकुमारस्य समावर्तनसंस्कारः सम्पन्नः। उपनयनान्तरं महाराजकुमारो ब्रह्मचर्याश्रमं प्रविश्य वेदाध्ययनम् सम्पादितवान्। सम्प्रति ब्रह्मचर्याश्रमतः तेषां समावर्तनम् सम्पन्नम्। समावर्तनसंस्कारावसरे दिनत्रयं यावत् संस्कारकृत्यानि संपादितानि ब्रह्मणाश्च भोजिताः। वयं महाराजकुमारस्य जीवनसाफल्याय कामयामहे।

सहयोगिन्यासानां कार्यविवरणम्

१. महाराज बनारस विद्यामन्दिर न्यासः

वसन्तमङ्गलोत्सवः

प्रति वर्षमेष उत्सवः दिनत्रयं वसन्ते संपाद्यते। वसन्ते संपाद्यमानत्वादस्य वसन्तमङ्गलोत्सव इति नाम। अयमुत्सवः सायंकाले संपाद्यते यस्मिन् काशिकहिन्दूविश्वविद्यालयस्थस्य संगीतमहाविद्यालयस्य छात्राः स्वविद्यायाः प्रदर्शनं कुर्वन्ति। विद्यामन्दिरन्यासस्याध्यक्षास्तत्र भवन्तः काशिनरेशा डा० विभूतिनारायणसिंहमहोदयाः प्रतिदिनमस्मिन् उत्सवे सम्मिलिता भवन्ति। तैः सह महाराजकुमारो महाराजकुमार्यः विशिष्टनागरिकाश्च गानविद्यां शृण्वन्ति। उत्सवे सम्मिलितेभ्यः सर्वेभ्यः कलाकारेभ्यः प्रतिदिनं सायंसमये भोजनं प्रदत्तम्।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

संग्रहालयः

सर्वे तीर्थयात्रिणः पयर्टकाश्च ये वाराणस्यामहोरात्रं तिष्ठन्ति रामनगर-दुर्गस्थस्य संग्रहालयस्यावश्यमेवावेक्षणं कुर्वन्ति। संग्रहालये शिविकाः, शस्त्राणि, वस्त्राणि, हस्तिदन्तनिर्मितवस्तूनि अन्यानि च बहूनि रुचिकराणि वस्तूनि सन्ति येषां प्रशंसनं दर्शकाः कुर्वन्ति विशिष्टदर्शकेषु अधोनिर्दिष्टा दर्शका दर्शकपुस्तके स्वाभिप्रायाणि इत्थं लिखितवन्तः।

१. माउङ्ग नूः ९-१-८४ दिनाङ्के–अहं मम परिवारश्च संग्रहालयं दृष्टवन्तः अस्माभिः बहूनि आनन्दजनकानि वस्तूनि दृष्टानि। अहं अस्य दर्शनार्थं पुनरागमिष्यामि।

२. श्रीनारायणमेननमहोदयः, दिल्ली नगरस्थिताया संगीत नाटक अकादमी संस्थाया अध्यक्षः १-३-८४ दिनाङ्के—अयं संग्रहालयः आश्चर्यकरः रुचिकरश्च यत्र विविधरुचीनां वस्तूनि। अनेन महतो संग्रहकारकस्य महत्याः रुचेरुदारतायाश्च परिचयः प्राप्यते।

३. ट्रावनकोरनरेशो महाराजरामवर्मा–१२-३-८४ दिनाङ्के इदं संस्थानमस्माभिर्दृष्टं तदेतदतीव रुचिकरं प्रशंसार्हं च। अहं तत्र भवन्तं काशिनरेशं प्रति अस्य ऐतिहासिक-सांस्कृतिक-महत्त्वमयस्य अद्वितीयसंग्रहालस्य निर्माण-निमित्तं धन्यवादज्ञापने आत्यन्तिकीं प्रसन्नतामनुभवामि।

संग्रहालयस्य चारुप्रस्तरनिर्मितः कच्छपः

महाराजविद्यामंदिर संग्रहालयस्य चारुप्रस्तरनिर्मितः कच्छपः उत्कीर्ण-कलायाश्चारुद्रव्यैः खचितकलायाश्च शोभनमुदाहरणमस्ति। भारतोयशासनेन ब्रिटिशशासनेन च 'भारतस्योत्सवाः' इति नाम्ना संयोजितप्रदर्शनै 'अदिति-प्रदर्शन' इत्यस्य प्रधानपरामर्शदात्रा श्रीराजीवसेठीमहोदयेन प्रदर्शनार्थमेष कच्छपश्चयितः। इदं प्रदर्शनं मनुष्यजीवने निर्माणस्यानन्दं प्रदर्शयितु-मैच्छत्। प्रदर्शनमिदं लण्डननगरे 'वार्विकन सेण्टर' इति स्थाने जुलाई-अगस्त १९८२ इति समये संपन्नम्। उत्सवस्य विषयः भारतीयकलायाः सर्वोत्कृष्टत्व-प्रदर्शनमेवासीत्।

भारतीयमहोत्सवस्य समाप्तौ अयं कच्छपः सुरक्षितरूपेण तदधिकारिभिः संग्रहालये प्रत्यावर्त्तितः।

ध्रुपदमेला

विगतदशवर्षेभ्यः वाराणस्यां तुलसीघट्टे प्रतिवर्षं महाराजबनारस विद्यामन्दिर न्यासेन ध्रुपदमेलाया आयोजनं क्रियते। अस्योत्सवस्यायं दशमो वर्ष आसीदिति

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

हेतोः विशेषेण संभारेणायमायोजितः। इदमायोजनं गङ्गाघट्टे निरावृतप्रदेशे रात्रित्रयं यावत् संपाद्यते। शिवरात्रेः प्राक् दिनद्वयमारभ्य शिवरात्रौ समाप्यते। अत्रायोजने गानश्रवणार्थं सहस्रशः श्रोतारः समागच्छन्ति, यत्र बहवो वैदेशिका अपि समागत्य अत्युत्साहेन गानश्रवणं कुर्वन्ति। इदमायोजनं शुल्कमुक्तं भवति, श्रोतृणां सामान्या धारणास्ति यदिदमायोजनमन्यैस्तैस्तैरायोजनैः साम्यतां भजते येषु महत् शुल्कं श्रोतृभ्यः गृह्यते। 'अखाडा तुलसीदास' इति नाम्नः स्थानस्य महान्तः प्रो. वीरभद्रमिश्रः आयोजनसाफल्याय सर्वथा प्रयतते।

अस्मिन् वर्षे फरवरी मासस्य २७, २८, २९ दिनाङ्कानां रात्रिषु ध्रुपदमेला संपन्ना। २७ फरवरी दिनाङ्कदिने रात्र्यागमे प्रथमवारं महाराजकुमारेण श्री अनन्त नारायण सिंहमहोदयेन 'ध्रुपदमेला' इत्यस्य उद्घाटनं कृतम्। स्वोद्घाटनभाषणे महाराजकुमारो अस्यायोजनस्यैतिह्यं भणितवान्। अस्मिन् कार्ये शासनद्वारा अन्यसंस्थाभिश्च देशस्य विविधस्थानेषु ध्रुपदगायन कार्यक्रमस्यायोजनस्य प्रयासस्यापि वर्णनं कृतं महाराजकुमारेण। महाराजकुमारः ध्रुपदमेलानिमित्तं स्वशुभकामनां व्यक्तवान् तथा ध्रुपदगानस्य शुभभविष्यार्थं कामयामास। अस्मिन् उद्घाटनावसरे कांग्रेस संस्थाया राष्ट्रीय कार्यकार्यध्यक्षः पण्डितकमलापतित्रिपाठिमहोदयो मुख्यातिथिरध्यक्षश्चासीत्। पण्डितत्रिपाठिमहोदयेन काशिराजवंशेन भारतीयसंस्कृतेः कलायाश्च रक्षणार्थं प्रचारार्थं च कृतानां प्रयासानां प्रशंसनं कृतम्। ध्रुपदमेलाया दशमोत्सवनिमित्तं भारतशासनस्य अतिरिक्तसचिवपदे वर्तमाना डा० श्रीमती कपिलावात्स्यायनमहोदया, भारतशासनस्य सङ्गीतनाटक अकादमी इति संस्थाया अध्यक्ष; डा० नारायण मेनन महोदय अपि आहूतौ आस्ताम्। ताभ्यामस्यायोजनस्य प्रशंसनं कृतम्। अस्मिन् उत्सवे उद्घोषितं यत् त्रिसहस्ररूप्यकाणां त्रयः पुरस्काराः प्रतिवर्षं ध्रुपदशैल्याः त्रिविशिष्टकलाकारेभ्यः प्रदास्यन्ते। एषु पुरस्कारेषु द्वौ पुरस्कारौ गायनकलायां एकश्च वाद्यकलायां भविष्यति। अस्मिन् वर्षे एक एव पुरस्कारः पण्डित सियारामतिवारीमहोदयाय प्रदत्तः।

अस्मिन् अवसरे हिन्दू विश्वविद्यालयस्य संगीतमहाविद्यालये एका विचारगोष्ठी अपि आयोजिता आसीत् यस्या उद्घाटनं तत्रभवद्भिः काशिनरेशैः महाराज डा० विभूतिनारायणसिंहमहोदयैः कृतम्। गोष्ठ्यां डा० श्रीमती कपिलावात्स्यायन महोदया, डा० नारायणमेनन महोदयश्च सम्मिलितौ आस्ताम्। गोष्ठ्याः संचालनं डा० प्रेमलताशर्मा कृतवती। गोष्ठ्याः साफल्यार्थं डा० श्रीमती राजम् महोदया अपेक्षितं साहाय्यं दत्तवती।

२. महाराज उदितनारायणसिंह मानसप्रचार निधिः

अस्य न्यासस्य तत्त्वावधाने वैशाखमासे शुक्लपक्षे प्रतिपत्तिथिमारभ्य नवमीं तिथि यावत् पूर्ववद् रामचरितमानस्य नवाह्नपारायणं चकियानगरस्थिते

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सरस्वतीमन्दिरे संपन्नम्। पारायणं मन्दिरस्य पूजकेन कृतम्। प्रवचनं तु श्रीशिवनारायणव्यासमहोदयेन, रामप्रसादअवस्थीमहोदयेन, सन्तकुमारमहोदयेन तथा श्रीवैष्णव महोदयेन कृतम्। प्रवचनानि कालीमन्दिरे संपन्नानि। न्यासस्याध्यक्षास्तत्रभवन्तः काशिनरेशा महाराजा डा० विभूतिनारायणसिंह महोदया प्रतिदिनं नवाह्नपारायणे उपस्थिता आसन्। पारायणसमाप्तौ ब्राह्मणेभ्यः भोजनं दक्षिणाश्च प्रदत्ताः।

३. महाराज काशिनरेश धर्मकार्य निधिः

अनेन न्यासेन वर्षं यावद् बहूनि धार्मिकाणि कृत्यानि संपाद्यन्ते। अनेन न्यासेन त्रयो महाविद्यालया अपि संचाल्यन्ते येषामनुदिनं उन्नतिर्भवति। इमे अधोनिर्दिष्टा महाविद्यालया सन्ति—महाराज वलवन्तसिंह महाविद्यालयः गङ्गापुरस्थः, २. महाराजा मनसाराम विधिमहाविद्यालयः राजातालाब नगर-स्थितः ३. रामनगर दुर्गस्थिता महारानी रामरत्नकुंवरि संस्कृत पाठशाला च।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

११

मान्धातुश्चरितं पुण्यं श्रुत्वा काशिपतिस्तदा ।
पप्रच्छ तमृषिं भूयः संपूज्य च पुनः पुनः ॥ १ ॥

धन्वन्तरिरुवाच ।

यथा प्रकाशितो योगिन् मानसाख्यः सरोवरः ।
तथा त्वया समुदितं विस्तरेण न संशयः ॥ २ ॥

अधुना श्रोतुमिच्छामि मानसाख्यस्य वर्णनम् ।
तत्तीर्थानां च माहात्म्यं देवर्षिगणपूजितम् ॥ ३ ॥

सरोवरं प्रयास्यामि माहात्म्यं शृणुयाम्यहम् ।
कस्मात् प्रवेशो योगीश निर्गमः कुत्रतः स्मृतः ॥ ४ ॥

के तीर्थागमने तत्र निर्गमे के त्वया स्मृताः ।
अगम्यरूपो हि गिरिर्हिमेनेति मया श्रुतम् ॥ ५ ॥

विलङ्घ्य गिरिराजानं प्राप्यते मानसः कथम् ।
एतद्धि संशयं योगिन् छिन्धि मे नात्र संशयः ॥ ६ ॥

व्यास उवाच ।

इति तद्वचनं श्रुत्वा चिरं ध्यात्वा तदा मुनिः ।
उवाच वचनं श्रेष्ठं पुण्याख्यानसमन्वितम् ॥ ७ ॥

दत्त उवाच ।

शृणु राजन् मया प्रोक्तं धर्मकामार्थदं शुभम् ।
आयुरारोग्यदातारं धनधान्यविवर्द्धनम् ॥ ८ ॥

आख्यानं गिरिराजस्य देवतैरपि पूजितम् ।
हिमस्य गुणसंयुक्तं पुण्यमूलं तपोनिधिम् ॥ ९ ॥

११

१. –b) ने1 तथा (→तदा). ४. –a) ने1 सरोवरजलस्यापि, ने2 सरोवरं प्रजास्यामि. ५. –b) ने2 नो (→के).
९. –a) ने1 आख्यान–(→आख्यानं). –d) ने3 °मूल–(→°मूलं).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यथोक्तं हि त्वया राजंस्तत्तथैव न संशयः ।
अगम्यरूपो हि गिरिर्वर्त्तते नृपसत्तम ॥ १० ॥
तथापि मानुषाणां वै धर्ममार्गरतात्मनाम् ।
कैलासमपि दुर्गम्यो गम्यरूपो हि विद्यते ॥ ११ ॥

सन्ति सर्वे महाराज दुर्विलङ्घ्या हि पर्वताः ।
हिमाद्रिस्तु स्वभावेन दुर्विलङ्घ्यो न संशयः ॥ १२ ॥

तथापि कथयिष्यामि तस्य मार्गं न संशयः ।
यं प्राप्य मृगकीटाद्या व्रजन्ति शिवमन्दिरम् ॥ १३ ॥

अस्त्युत्तरपथे राजन् हिमाद्रिः पर्वतोत्तमः ।
तस्य पादतले रम्यो नाम्ना कूर्माचलो गिरिः ॥ १४ ॥

तीर्थैर्बहुभि[ः]संयुक्तो मृगपक्षिभिः सेवितः ।
गन्तव्यं तत्र राजर्षे यत्र कूर्माचलो गिरिः ॥ १५ ॥

मयूरैः सेवितपदस्तथान्यैः पक्षिराजितः ।
गण्डकीलोहसरितोर्मध्ये स्नात्वा महेश्वरम् ॥ १६ ॥

संपूज्य नृपशार्दूलस्तथान्यान् देवतागणान् ।
ततस्तु सरयूतीरे दृष्ट्वा तत्र शिलां शुभाम् ॥ १७ ॥

स्नात्वा तत्र महाराज हंसतीर्थजले शुभे ।
ततः परं महाभाग सुपुण्यं दारुपर्वतम् ॥ १८ ॥

गत्वा संपूज्य लोकेशं जम्बुकाख्यं महेश्वरम् ।
ततः परं महाराज पातालभुवनेश्वरम् ॥ १९ ॥

गत्वा संपूज्य विधिना समुपोष्य दिनत्रयम् ।
ततः परं महाराज रामगङ्गासरिज्जले ॥ २० ॥

स्नात्वा संपूज्य वालीशं तथैव शिवकिङ्करान् ।
ततः परं महाभाग पावनाख्यं गिरिं व्रजेत् ॥ २१ ॥

संपूज्य पावनं देवं पताकाख्यं गिरिं व्रजेत् ।
पताकेशं हरं तत्र संपूज्य विधिपूर्वकम् ॥ २२ ॥

ततोसितासितासङ्गे कालीशाख्यं महेश्वरम् ।
गत्वा संपूज्य विधिवच्चतुर्दंष्ट्रगिरिं व्रजेत् ॥ २३ ॥

---

१०. –d) ते1 °सत्तमः(→°सत्तम). ११. –c) ने3 –बहु–(→–मपि). १३. –a) न2,3 तथापि त्वां कथयिष्यामि. १७. –c) ने2 °तीरं (→°तीरे). –d) ने2 शुभं (→शुभां). १८. cd– १९. ने1. ab ⊙. १९. –d) ने1 °श्वरः (→°श्वरम्).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

संभाव्य गिरिद्रंष्ट्रांस्तान् पुण्या(?)न् हिमालयोद्भवान् ।
ततो धर्माश्रयं पुण्यं दृष्ट्वा राजर्षिसत्तम ॥ २४ ॥

धर्मादीन् लोकपालान् वै दृष्ट्वा धर्मपदं शुभम् ।
धर्मद्वारं तु निष्क्रम्य ततो व्यासाश्रमं व्रजेत् ॥ २५ ॥

कृष्णद्वैपायनं व्यासं संपूज्य विधिपूर्वकम् ।
येनेदं परमं पुण्यं स्कन्दोत्पत्तिसमन्वितम् ॥ २६ ॥

स्कान्दं शिवकथायुक्तं शतसाहस्रिकं शुभम् ।
खण्डाख्यानसमायुक्तं रचितं जनमेजय ॥ २७ ॥

पूजयित्वा गुरुं व्यासं श्यामामूले तपोन्वितम् ।
आचारहीनापि जना तत्रस्था नृपसत्तम ॥ २८ ॥

ते ज्ञेया व्याससदृशा ऋषिपूज्या न संशयः ।
यो व्रजेन्नृपशार्दूल पुण्यं व्यासाश्रमात्परम् ॥ २९ ॥

स व्याससदृशो ज्ञेयो हीनोऽप्याचारलक्षणैः ।
आचारकरणं राजन् यावद्व्यासाश्रमं शुभम् ।
प्रोक्तं तावद् वसिष्ठाद्यैः ऋषिभिः सनकादिभिः ॥ ३० ॥

त्याज्यमाचारकरणं गत्वा व्यासाश्रमात्परे ।
जातोऽस्मि देवसदृश इति ब्रूयान्न संशयः ॥ ३१ ॥

ततः परं महाभाग कैरलाख्यगिरिं व्रजेत् ।
संपूज्य कैरलादेवीं पुलोमानं गिरिं व्रजेत् ॥ ३२ ॥

पुलोमेशं हरं तत्र पुलोमासरमध्यगम् ।
संपूज्य नृपशार्दूल तारकाख्यं गिरिं व्रजेत् ॥ ३३ ॥

तारिण्या [:] शारदायाश्च सङ्गमे नृपसत्तम ।
स्नात्वा संपूज्य देवेशं तारकेशं महेश्वरम् ।
पुण्या सिद्धगणानां वै गुहासुबहुला प्रभो ॥ ३४ ॥

---

२४. –c) ने3 °श्रमं (→°श्रयं) २५. –b) ने2 धर्मं (→धर्म–). –c) ने1 निष्क्रिम्य (→निष्क्रम्य).– २७. –a) ने2.3 स्कंदं (→स्कान्दं). २८. –b) ने3 °शूले (→°मूले) –c) ने2.3 अपि जाताचारहीना (ने3 °नश्). –d) ने1 °सत्तमे (→°सत्तम). ३०. ef–३१ d ने1. ⊙; ३०. –f) ने2 सत्यकारिभिः (→सनकादिभिः). ३२. –c) ने2 केरया देवी, ने3 केरजां देवीं (→कैरला देवीं) ३३. –b) ने2 °मध्यमं (→°मध्यगम्). ३४. –a) ने3 तरिण्या (→तारिण्या)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दृष्ट्वा संभाव्य सिद्धान् तान् तथान्यान् देवतागणान् ।
ततः परं महाराज सीमामायतनीं व्रजेत् ।। ३५ ।।

मुण्डनं चोपवासं च कृत्वा तत्र प्रयत्नतः ।
तथा महामहानां च ततो गौरिगिरिं व्रजेत् ।। ३६ ।।

गौर्य्याः सुगह्वरं पुण्यं दृष्ट्वा संपूज्य पार्वतीम् ।
दृष्ट्वा गौरिगिरिं प्राप्तमात्मगोत्रसमुद्भवम् ।। ३७ ।।

वदन्ति पितरः सर्वे वैकुण्ठं प्राप्नुमो वयम् ।
यदि स्नाति कुले जातो मदीयेति वदन्ति हि ।। ३८ ।।

व्रजामस्तर्हि वैकुण्ठं पुण्ये मानसरोवरे ।
परस्परमथागत्य वदन्ति पितरः शुभम् ।। ३९ ।।

व्रजामश्चाद्य वैकुण्ठं विमानमधिरुह्य वै ।
सुहृत्सम्बन्धिभिः सार्द्धं यमालयगतैरपि ।। ४० ।।

कुलजस्नानपूता वै तर्पिताः कुलजेन हि ।
प्राप्स्यामो देवभवनं देवेन्द्रं प्रति मोदितम् ।। ४१ ।।

श्राद्धं कृत्वा च राजर्षे सुपुण्ये गौरिगह्वरे ।
तर्प्पयित्वा पितॄन् सर्वान् मृतान् सम्बन्धिबान्धवान् ।। ४२ ।।

ततो गौरिगिरिं पुण्यं विलङ्घ्य नृपसत्तम ।
व्रजेत् सरोवरं पुण्यं राजहंसैः सुसेवितम् ।। ४३ ।।

स्नात्वा तत्र यथान्यायमुपोष्य च दिनत्रयम् ।
दृष्ट्वा देवं हंसमयं शंकरं नृपसत्तम ।। ४४ ।।

ततस्तु तर्प्पयेत् सर्वान् पितॄन् स्वान् मानवोत्तम ।
अपुत्रान् गोत्रजान् सर्वान् तर्प्पयेत् सुसमाहितः ।। ४५ ।।

आब्रह्मभुवनाल्लोकाद् देवर्षिपितृमानवाः ।
तृप्यन्ति पितरः सर्वे तर्पिता मानसे जले ।। ४६ ।।

---

३५. –b) ने1 °यतनी (→°यतनीं). ३६. –a) ने2 मुड* (→मुण्डनं). ३८. b) ने1 वैकुंठ–(→वैकुण्ठं). –c) ने3 स्वाति, + स्नाति (→स्नाति). ३९. –a) ने1 वैकुण्ठ–(→वैकुण्ठं). ४१. –b) ने1 वै (→हि). –c) ने1.3 प्राप्स्याम (→प्राप्स्यामो). –d) ने3 न्द्र–(°न्द्र) ४२. –c) ने3 तपयित्वा (→तर्प्पयित्वा) ४४. –d) ने1 °सत्तम (→°सत्तमं). ४५. –b) ने1 °त्तामात् (→°त्तम).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यस्य कस्यापि नाम्ना वै जलं मानसरोवरे ।
दत्तं स ब्रह्मभुवनं प्राप्नोति मनुजेश्वर ॥ ४७ ॥

तावद् यमालये वासो मानुषाणां दुरात्मनाम् ।
यावन्न मानसक्षेत्रे ददाति कुलजो जलम् ॥ ४८ ॥

यस्य वै दर्शनाद् राजन् वाजपेयफलं शुभम् ।
प्राप्नुवन्ति जनाः सर्वे म्लेच्छाश्चाचारवर्जिताः ॥ ४९ ॥

तर्पिताः पितरस्तत्र किन्न प्राप्स्यन्ति वैष्णवम् ।
पदं हि नृपशार्दूल मानसे क्षेत्रनायके ॥ ५० ॥

संतर्प्य च पितॄन् सर्वान् पूजयित्वाऽथ शंकरम् ।
ततः प्रक्रमणं कार्यं मानसाख्यस्य वै नृप ॥ ५१ ॥

ततो गङ्गाप्रवाहेषु स्नात्वा चैव पुनः पुनः ।
विष्णुपादाङ्कितां भूमिं संपूज्य च जनेश्वर ॥ ५२ ॥

ततो देवप्रयागाख्ये गत्वा संपूज्य शंकरम् ।
विसृज्य मानसक्षेत्रं संभाव्य च ऋषींस्तथा ॥ ५३ ॥

कथितं हि महाभाग प्रवेशं मानसः सरे ।
निर्गमं कथयिष्यामि शृणुष्व सुसमाहितः ॥ ५४ ॥

ततो व्रजेन्महापुण्यं नाम्ना लङ्कासरं शुभम् ।
तत्र स्नात्वा महाराज लङ्केशस्थापितं शिवम् ॥ ५५ ॥

दृष्ट्वा संपूज्य विधिवत् तत्र निष्क्रमणं स्मृतम् ।
ततस्तु शारदामूले स्नात्वा संपूज्य शंकरम् ॥ ५६ ॥

उपोष्य च यथान्यायं वरं निष्क्रमणं स्मृतम् ।
ततः परं महाराज तीर्थं खेचरसंज्ञकम् ॥ ५७ ॥

गत्वा संभावयन् सर्वान् खेचरान् देवनायकान् ।
मुण्डनं चोपवासं च कृत्वा तत्रैव भूपते ॥ ५८ ॥

---

४७. –a) ने$_1$ नामेन (→नाम्ना वै). –c) ने$_2$ समब्रह्मभुवं, ने$_3$ स स ब्रह्मभुवं (→स ब्रह्मभुवनं). ४९. –a) ने$_3$ म्लेच्छाद्याचारवर्जिताः
५०. b) ने $_{1\ 3}$ प्राप्स्यति (→प्राप्स्यन्ति). –c) ने$_{1.3}$ °शार्दूलं (→°शार्दूल).
५१. –a) ने$_1$ सर्वा (→सर्वान्). –d) ने$_1$ प्रभो (→नृप). ५३. –a) ने$_3$ °प्रयागाख्यं (→°प्रयागाख्ये). –c) ने$_{1.3}$ विसर्ज्यं (→विसृज्य); ने$_2$ मानसं (→ मानस–). ५४. –b) ने$_{2.3}$ परे (→सरे). –c) ने$_1$ निर्गमे च कथिष्यामि.
५५. –a) ने$_2$ °पुण्यां (→°पुण्यं). ५६. –b) ने$_1$ शुभम् (→स्मृतम्).
५७. –d) ने $_{1.2}$ तोर्थे (→तीर्थं).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पूजयित्वा यथान्यायं प्रभविष्णुं महेश्वरम् ।
गत्वा ब्रह्मकलापं वै परं निष्क्रमणं स्मृतम् ।। ५९ ।।

ततः छायान्वितं क्षेत्रं गत्वा वै नृपसत्तम ।
छायाक्षेत्रेश्वरं देवं पूजयित्वा प्रयत्नतः ।। ६० ।।

तत्र रामसरं स्नात्वा तथैव ऋणमोचनम् ।
तथा ब्रह्मसरं स्नात्वा परं निष्क्रमणं स्मृतम् ।। ६१ ।।

ततः परं शिवयुतं खलमुक्तिकरं शुभम् ।
गत्वाऽथ नृपशार्दूल परं निष्क्रमणं स्मृतम् ।। ६२ ।।

ततो नन्दागिरिं पुण्यं स्नात्वा नन्दासरं शुभम् ।
गत्वा सन्तर्प्य ये देवान् पितॄंश्चापि प्रयत्नतः ।। ६३ ।।

ततो व्रजेन् महाराज वैद्यनाथं महेश्वरम् ।
दृष्ट्वाऽथ मालिकां देवीं वरदां लोकपूजिताम् ।। ६४ ।।

वृद्धं गङ्गाजले पुण्ये स्नात्वा संपूज्य मालिकाम् ।
संपूज्य वैद्यनाथेशं परं निष्क्रमणं स्मृतम् ।। ६५ ।।

ततो ज्वालामयं तीर्थं वह्निज्वालासमन्वितम् ।
गत्वाऽथ नृपशार्दूल स्नात्वा रुद्रवतीजले ।। ६६ ।।

पूजयेच्चानलं देवं विधिदृष्टेन कर्मणा ।
तत्र पद्मावतीं पुण्यां स्नात्वा निःक्रमणं स्मृतम् ।। ६७ ।।

कथितं हि महाराज परं निर्गमनं यथा ।
एवं वै कुरुते यस्तु शृणु तस्यापि सत्फलम् ।। ६८ ।।

अश्वमेधसहस्रेभ्यस्तस्य पुण्यं शताधिकम् ।
सहस्रगुणितं तस्य काशीवासान्न संशयः ।। ६९ ।।

एकतः सर्वतीर्थानि दानानि विधिनानि च ।
एकतो मानसक्षेत्रं सर्वक्षेत्रोत्तमोत्तमम् ।। ७० ।।

सर्वतीर्थेषु यत्पुण्यं काशीवासेऽपि यत्फलम् ।
तस्मात् सहस्रगुणितं फलमाप्नोति दर्शनात् ।। ७१ ।।

सहस्रगुणितं पुण्यं वाजपेयान्नरेश्वर ।
दर्शनात्फलमाप्नोति मानसाख्यस्य वै तथा ।। ७२ ।।

---

५९. ने2. cd ⊙.

६३. –a) ने2 °गिरि (→°गिरिं). ६५. –a) ने3 वृद्ध (→वृद्धं). ६६. –d) ने1 रुद्रावती (→रुद्रवती) ६७. –d) ने1 संक्रमणं (→निःक्रमणं). ७०. –c) ने2.3 मानसं तीर्थं (→मानसक्षेत्रं). –d) ने2 °तीर्थो° (→°क्षेत्रो°).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अश्वमेधाल्लक्षगुणं मानसाख्यस्य दर्शनात् ।
फलमाप्नोति राजर्षे सत्यं सत्यं वदाम्यहम् ॥ ७३ ॥

शतवर्षसहस्राणि काशीवाससमं फलम् ।
दर्शनान् मानसाख्यस्य प्राप्नुवन्ति जना भुवि ॥ ७४ ॥

तत्र गत्वा महाराज देहेनानेन चारुणा ।
व्रजिष्यसि विष्णुगृहं पुनरावृत्तिदुर्ल्लभम् ॥ ७५ ॥

तेन मार्गेण राजानो मरुत्प्रभृतयोऽपरे ।
गता स्वेनैव देहेन वैकुण्ठं भुवनं प्रति ॥ ७६ ॥

तीर्थाख्यानसमायुक्तं मानसाख्यायनं शुभम् ।
यः पठेत् प्रातरुत्थाय शृणुयाद्वा समाहितः ।
संप्राप्य ब्रह्मभवनं देववन्मोदते प्रभो ॥ ७७ ॥

॥ इति श्रीस्कन्दपुराणे मानसखण्डे मानसयात्राप्रवेशनिर्गमं नाम एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

१२

व्यास उवाच ।

इति श्रुत्वा स राजर्षिर्मार्गं तीर्थसमन्वितम् ।
प्रवेशं निर्गमं चैव श्रुत्वा दत्तमथाब्रवीत् ॥ १ ॥

धन्वन्तरिरुवाच ।

प्रवेशं निर्गमं चैव श्रुतं योगीन्द्रसत्तम ।
पुनर्मानसमाहात्म्यं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ २ ॥

दत्त उवाच ।

साधु साधु महाराज त्वया पृष्टं हि शोभनम् ।
तदहं कथयिष्यामि शृणुष्व सुसमाहितः ॥ ३ ॥

मानसाख्यसमं तीर्थं त्रैलोक्यां न मयेक्षितम् ।
यत्र स्नानेन राजर्षे विष्णोः सायुज्यमश्नुते ॥ ४ ॥

स्पर्शनाच्छंकरपदं पानाद् ब्रह्मपदं शुभम् ।
प्राप्यते राजशार्दूल मानसेयजलस्य च ॥ ५ ॥

पूजनाच्छिवलिङ्गस्य स्वर्णहंससमयस्य च ।
प्राप्येन्द्रपदवीं राजन् मोदते देववद् दिवि ॥ ६ ॥

अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
शुकानामपि संवादं हंसस्य च महामते ॥ ७ ॥

पुरा कृतयुगस्यादौ काम्पिल्ये नगरोत्तमे ।
बभूवुर्नृपशार्दूल शुका वै नीडवासिनः ॥ ८ ॥

चैत्रको नाम राजर्षे शुकाध्यक्षो बभूव ह ।
नीतिज्ञस्तपशास्त्राणां पक्षिणां हितकारकारकः ॥ ९ ॥

१२

१. –b) ने3 मार्गं (→मार्गं). –c) ने2 प्रविशं (→प्रवेशं). २. –a) ने2 वापि, ने3 चापि (→चैव). ४. –a) ने3 °साख्यं (→°साख्य). –b) ने1.2 त्रैलोक्यान्न (→त्रैलोक्यां न). ५. –d) ने1 मा* सेय° (→मानसेय°). ७. –c) ने2 सुक° (→सुका°). ९. –c) ने2 °शास्त्राणि (→°शास्त्राणां).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

बभूवुस्तत्सुता राजन् दुर्विनीताः कुलाधमाः ।
पक्षिणां चाहिते युक्ताः पितुर्बलविनाशकाः ॥ १० ॥

शौनको वलकश्चापि हेमश्रृङ्गो हयस्तथा ।
बभूवुस्ते दुराचारा निजस्वसृपरायणाः ॥ ११ ॥

कामदग्धेन मनसा रेमिरे नीडवासिनः ।
ततः कालेन महता पिता तेषां नरेश्वर ॥ १२ ॥

पञ्चत्वमाप दुःखेन पुत्राणां कामचारिणाम् ।
पितूर्द्ध्वदैहिकं राजन् कृत्वा कामपरायणाः ॥ १३ ॥

वने वने स्वस्वस्रा वै सह च क्रीडिरे हि ते ।
एकदा ते दुराचारा व्याधेन सह वै नृप ॥ १४ ॥

विचक्रुर्मिलनं सर्वे पक्षिनाशाय चञ्चलाः ।
मिलित्वा तं महाव्याधमूचुस्ते पापकारिणः ॥ १५ ॥

त्वमस्मभ्यं महाव्याध दद शालीन् यथोचितान् ।
तुभ्यं पक्षिगणान् सर्वान् दास्यामो नात्र संशयः ॥ १६ ॥

व्याधस्तद्वचनाद् राजन् दत्वा शालीन् बुभुक्षितान् ।
शुकान् दुर्वृत्तिसञ्जातान् तानात्महितकारकान् ॥ १७ ॥

ततस्तेऽपि पक्षिगणान् प्रतार्य नृपसत्तम ।
ददुर्व्याधाय मूढाय कुलान्तकारकाय च ॥ १८ ॥

निक्षिप्य व्याधस्तान् सर्वाञ्जाले नीत्वा गृहं ययौ ।
शब्दस्वासादिरहितान् कृपणान् नृपसत्तम ॥ १९ ॥

भुक्त्वा धान्यान् समादाय पुनस्तेषां गृहं ययौ ।
तेऽपि सर्वान् पक्षिगणान् प्रतार्य नृपसत्तम ॥ २० ॥

ऊचुः प्रीतिमतीं वाणीं मन्त्रयित्वा स्वकान् स्वकान् ।
व्याधोऽस्माकं गृहागत्य जालमाक्षिपति ध्रुवम् ॥ २१ ॥

छेदिष्यामायतं जालं भवद्भ्यो यदि रोचते ।
भवद्भिस्तत्र गन्तव्यमग्रे वै यदि रोचते ।
वयं तत्रागमिष्यामः पाशछेदादनन्तरम् ॥ २२ ॥

दत्त उवाच ।

इति तेषां तथ्यमतं ज्ञात्वा ते पक्षिसत्तमाः ।
जालं प्रति महाराज आजग्मुस्ते प्रतारिताः ॥ २४ ॥

१९. cd ने३. ⊙. २४. –b). ने३ °रुत्तमाः (→°सत्तमा).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

जालछेदे प्रसक्तास्ते न शेकुर्जालछेदनम् ।
स्थगितास्तत्र ते सर्वे जाले निपतिताभवन् ॥ २५ ॥

अथ तान् पतितान् ज्ञात्वा नीत्वा व्याधो गृहं ययौ ।
तेषां मांसेन राजर्षे कुटुम्बं स्वमतर्पयत् ॥ २६ ॥

अनेनैव विधानेन शुकाः पापपरायणाः ॥
हत्वा पक्षिगणान् सर्वान् ददुर्व्याधाय वै नृप ॥ २७ ॥

अथ कालेन राजर्षे नष्टान्यासन् कुलानि वै ।
पक्षिणां सारसादीनां तथा हंसादिनामपि ॥ २८ ॥

पक्षिहीनं वनं ज्ञात्वा व्याधस्तान् नृपसत्तम ।
न ददौ पुण्यभोग्यानि धान्यानि विविधानि च ॥ २९ ॥

ततस्ते व्याधमार्गं वै ददृशुः शोककातराः ।
क्षुत्क्षामा म्लानवदनाः कुलहीनाभवन् नृप ॥ ३० ॥

गन्तुं ग्रामान्तरं राजन् न शक्तात्मकुलं विना ।
दुर्द्धरा मानुषैः सर्वैश्चिन्तामापुर्दुरत्ययाम् ॥ ३१ ॥

कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहं च पातकम् ।
ततोऽस्माभिः कृतं बव्रुः शुकास्ते नृपसत्तम ॥ ३२ ॥

एवं विलिप्यमानास्ते क्षुधया नृपसत्तम ।
त्यक्त्वा नीडं सुरचितं ययुर्ग्रामान्तरं शुभम् ॥ ३३ ॥

न प्रापुर्भोजनं तत्र क्षुत्क्षामा नृपसत्तम ।
तस्मात् सरं शीतजलं ययुस्ते चैत्रकसुताः ॥ ३४ ॥

हन्म्येतानि सञ्चिन्त्य व्याधस्तदनु वै नृप ।
जगाम जालं नीत्वा वै तत्रैव सरसान्तरे ॥ ३५ ॥

शुकापि राजशार्दूल सरे हंसं तपस्विनम् ।
ददृशुर्ध्यायमानं तं वृद्धं पक्षविवर्जितम् ॥ ३६ ॥

ध्यायन्तं मानसं पुण्यं तपोनिश्चलचेतसम् ।
पूजितं गणगन्धर्वैर्हिसापापादिवर्जितम् ॥ ३७ ॥

---

२५. -a) ने1 जालछेदेष्वसक्तास्ते. -d) ने1 स्थकिताम् (→स्थगितास्).
२८. -c) ने2 तरुसा° (→सरसा°). -c) ने3 सरसादीनां (→सारसादीनां).
३३. -a) ने1 विलप्य° (→विलिप्य°). ३४. -d) ने1 ययुस्ते चैत्रकांगजाः.
३५. -d) ने1.3 सरसांबरे (→सरसान्तरे). ३६. -d) ने1 वृद्धं पक्ष्यविवर्जितम्.
३७. -a) ने2 ध्यायन्ते (→ध्यायन्तं).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तं दृष्ट्वाऽऽशु शुकाः सर्वे क्षुधाखेदादिवर्जिताः ।
बभूवुर्नृपशार्दूल चत्वारो भगिनीसुताः ॥ ३८ ॥

ततस्तं पूजयामासुर्हंसं ते शुकनायकाः ।
ध्यानमार्गरतं शुद्धं देहवन्तं हरिं यथा ॥ ३९ ॥

पप्रच्छुस्ते सुखासीनं स्मृत्वा पापान्यनेकशः ।
स्वस्वसृगमनाद्यानि जन्मान्तरकृतानि च ॥ ४० ॥

शुका ऊचुः ।

पृच्छामि हंसं त्वां बुद्धं ध्यायन्तं लोकपूजितम् ।
स्वपुण्यैः पुण्यदेहं वै देवगन्धर्वपूजितम् ॥ ४१ ॥

द्विजराज शृणुष्व त्वं शुकानां पातकं महत् ।
अज्ञानतिमिरान्धानां ज्ञानमार्गविरोधिनाम् ॥ ४२ ॥

दृष्ट्वा त्वद्दर्शनं पुण्यं स्मृतमस्माभिः पातकम् ।
ऐहिकं प्राक्तनं चापि दुःखदं चान्यजन्मसु ॥ ४३ ॥

मानुषाणां दुःकृतिनां पातकानां क्षयं कथम् ।
कुलद्वेषकराणां च जायते हंसनायक ॥ ४४ ॥

दत्त उवाच ।

तेषां हि तन्मतं ज्ञात्वा शुकानां नृपसत्तम ।
उवाच वचनं हंसो वाचा चामृतपूर्वया ॥ ४५ ॥

हंस उवाच ।

सन्ति पापान्यनेकानि मानेषु शुकसत्तमाः ।
तेषां जन्मान्तरे भोगो जायते नात्र संशयः ॥ ४६ ॥

जन्मान्तरकृतानां हि भोगश्चात्रैव भुज्यते ।
जन्मन्यस्मिन् कृतं पुण्यं भुज्यते चान्यजन्मनि ॥ ४७ ॥

अत्रैवोशनसा गीतं शृण्वतां पक्षिसत्तमाः ।
जीर्य्यन्ति जीर्य्यतः केशा दन्ता जीर्य्यन्ति जीर्य्यतः ॥ ४८ ॥

चक्षुः श्रोत्राणि जीर्य्यन्ते तृष्णैका तरुणायते ।
कुर्वन्ति तृष्णया पापं मानवा मानवाधमाः ॥ ४९ ॥

---

३८. –a) ने3 दृष्ट्वा तु (→दृष्ट्वाशु); ४१. –a) ने3 शुद्धं (→बुद्धं). ४३. –c) ने1.3 एहिकं (→ऐहिकं). ४४. –c) ने2 वा (→च). ४५. –c) ने2 व* नं (→वचनं).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तृष्णया मातृगमनं तृष्णया कलहं स्मृतम् ।
द्वन्द्वादिकरणं सर्वं तृष्णया एव भूयते ॥ ५० ॥

चक्षुर्मार्गं प्राणमुखं श्रौत्रास्तु मार्गगामिनः ।
तृष्णा चौरा समुत्पन्ना मानुषाणां दुरात्मनाम् ॥ ५१ ॥

भुञ्जन्ति पञ्चभूतानि तत्साक्षी मानवः स्मृतः ।
ततः सर्वं कर्मफलं जन्मान्ते पापकारिभिः ॥ ५२ ॥

भुज्यते नात्र सन्देहो जन्मान्तरशतोद्भवम् ।
मनसा शाम्यते तृष्णा श्रोत्रैश्चक्षुः प्रशाम्यते ॥ ५३ ॥

मनो बुध्या प्रशाम्येत देहश्रेयेप्सिभिर्न्नरैः ।
तस्मात्तृष्णा परित्याज्या भवद्भिःशुकसत्तमाः ॥ ५४ ॥

यक्ततृष्णा द्वन्द्वहीनाः प्राप्स्यस्थ परमां गतिम् ।
कानि पापानि भवतामिह जन्मकृतानि वै ।
कानि जन्मान्तरीयानि कथ्यतां शुकसत्तमाः ॥ ५५ ॥

शुका ऊचुः ।

शृणुष्व त्वं महाभाग वाणीमस्माभिरीरिताम् ।
कथ्यमानां विचित्रार्थां त्वद्दर्शनसमुद्भवाम् ॥ ५६ ॥

वयं पापोद्भवाः पापाः पापवृत्तिपरायणाः ।
पापेनाऽपि विलिप्ताङ्गाः कथं जानीमहे वयम् ॥ ५७ ॥

त्वद्दर्शनमिह प्राप्य जानीमः स्वं पुरातनम् ।
पातकं पापदेहा वै जन्मान्तरकृतं द्विज ॥ ५८ ॥

शृणुष्व पक्षिणां श्रेष्ठ देशे तैलङ्गसंज्ञके ।
भारद्वाजकुलोत्पन्ना जाता स्म ब्राह्मणा वयम् ॥ ५९ ॥

सप्तमे जन्मनि पुरा शुकनाम्नो द्विजस्य च ।
सुता नीतिरताः शुद्धा वेदस्वाध्यायकारकाः ॥ ६० ॥

---

५०. -d) ने1 भुज्यते (→भूयते). ५१. -a) ने1.2 °सुखं (→°मुखं). -d) ने2.3 मनुष्याणां (→मानुषाणां). ५२. -a) ने3 प्राणि°, +पंच° (→पञ्च°). -b) ने2 साक्षि (→साक्षी). ५३. -d) ने1 श्रोत्रश् (→श्रोत्रैश्) ५६. -a) ने2 °भागा (→°भाग). ५७. -a) ने2 पापः, ने3 प्रायः (→पापाः). ५८. -b) ने1 जानामः (→जानीमः); ने2 स्व (→स्वं). ५९. -b) ने1.3 तैलिंग° (→तैलङ्ग°). -d) ने2 ब्रह्मणा (→ब्राह्मणा). ६०. -a) ने3 पुण्या (→पुरा).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

द्विजवृत्तिरताः शान्ता जाताः स्म द्विजसत्तम ।
कालेनापि पिताऽस्माकं दैवात् पञ्चत्वताङ्गतः ॥ ६१ ॥

ततोऽस्माभिर्द्विजश्रेष्ठ पितुः सद्गतिकारकम् ।
कर्म समाप्य दाराणां कृतं पाणिग्रहं शुभम् ॥ ६२ ॥

कृतदारा वयं सर्वे जाता स्म धनिनां वराः ।
धनैर्बहुविधैर्हंस धर्मकामार्थनाशकाः ॥ ६३ ॥

द्विजानां भागहर्तारो लोलुपाः स्त्रीजनेष्वपि ।
मानिनोऽपि वयं सर्वे बभूवुर्द्विजसत्तम ॥ ६४ ॥

ततः कालेन महता द्विजानां पश्यतां द्विज ।
विहृत्य चरुभागं वै ब्राह्मणस्य तपस्विनः ॥ ६५ ॥

सह शूद्रैर्बुभुजिरे मोहिता बहुलैर्धनैः ।
ततश्चुकोप स ऋषिर्दृष्ट्वा चोपहृतश्चरुम् ।
सशापास्मान् स शूद्रान् वै पापिष्ठांश्चरुलोलुपान् ॥ ६६ ॥

ऋषिरुवाच ।

यस्माद्युस्माभिः पापिष्ठैश्चरुभागहृतो हि मे ।
तस्माच्छापं मदीयं वै गृह्णीतां शूद्रकैः सह ॥ ६७ ॥

यच्छूद्रैः सह युस्माभिर्भुक्तं मे वै चरूत्तमः ।
तस्माद्यूयं काकयोनौ भव जन्मसु पञ्चसु ॥ ६८ ॥

शुका ऊचुः ।

तदस्माभिर्महाभाग श्रुत्वा शापमृषेः कटुम् ।
प्रार्थितो ब्राह्मणः कश्चिच्छापनाशाय भो द्विज ॥ ६९ ॥

सोवाचास्मान् महाभाग जन्मनि सप्तमे हि वै ।
जनयित्वा निजं देहं शुकगेहे सुशोभने ॥ ७० ॥

शूद्रोऽपि व्याधस्य गृहे भविष्यति न संशयः ।
शूद्रिका भगिनी भूत्वा युस्माकं नायिका भवेत् ॥ ७१ ॥

---

६१. -a) ने$_1$ °रतां (→°रताः). -b) ने$_2$ °रुत्तमः (→°सत्तमः). ६२. -d) ने$_2$ कृत- (→कृतं). ६४. -b) ने$_2$ °जन° (→°जने°). ६५. -b) ने$_{1.3}$ पश्यता (→पश्यतां). ६६. -a) ने$_{1.2}$ बुभुजुतुर् (→बुभुजिरे). -d) ने$_2$ °लोलुपम् (→°लोलुपान्). ६७. -d) ने$_3$ गृह्णीयु (→गृह्णीतां). ६८. -b) ने$_1$ मुक्तं (→भुक्तं); ने$_3$ भुक्तां मे च हरुत्तमः -d) ने $_{2.3}$ भवत (ने$_3$ °तः) जन्म पंत्रसु. ६९. -b) ने$_2$-यमृषये (→शापमृषेः). ७१. -a) ने$_2$ व्याघ* (→व्याघस्य). -c) ने$_2$ भागिनी (→भगिनी). -d) ने$_1$ नयिका (→नायिका).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

व्याधस्य च शुकानां च प्रीतिस्तत्र भविष्यति ।
ततो हंसान्मुक्तिपथं प्रापयिष्यथ वै द्विजाः ॥ ७२ ॥

ततस्तद्वचनं श्रुत्वा ऋषिशापाद् द्विजोत्तम ।
त्यक्त्वा कलेवरं सर्वे काकयोनौ वभूव तु ॥ ७३ ॥

पञ्चजन्मसु काकानां गृहेषु पक्षिनायक ।
भूत्वा शुकस्य गेहे वै जाताः स्मो नात्र संशयः ॥ ७४ ॥

सांप्रतं चापि पक्षीश पापादस्माभिः पातकम् ।
कृतं स्वशुकग्राहं वै तथा गोत्रवधं महत् ॥ ७५ ॥

कृत्वा व्याधेन मैत्रीं वै स्तोकेनैव च कारणात् ।
कुलक्षयं दोषकरं कृतमस्माभिः साम्प्रतम् ॥ ७६ ॥

एतस्य पातकस्यापि नास्त्यन्तं द्विजसत्तम ।
तव संदर्शनाद् हंस स्मृतं प्राक्चरितं महत् ॥ ७७ ॥

कस्मात् पुण्यतमस्त्वं वै जातोऽसि द्विजसत्तम ।
किमिह ध्यायसि हृदा तत् त्वं कथय सुव्रत ।
केनास्माकं पापनाशो जायते तद्वदस्व वै ॥ ७८ ॥

हंस उवाच ।

सोऽहं मानसपुण्येन पूतोऽस्मि शुकसत्तमाः ।
तमहं वाचयिष्यामि मानसं ब्रह्मनिर्मितम् ॥ ७९ ॥

तत्र मे मज्जनं पुण्यं वर्त्तते नात्र संशयः ।
तस्य ध्यानेनाहं पूज्यो देवतानां शुभात्मनाम् ॥ ८० ॥

गन्धर्वाणां द्विजानां च पूज्योऽस्मि नात्र संशयः ।
अजरामरतां वापि तस्य ध्यानेन वै खगाः ॥ ८१ ॥

प्राप्तवानस्मि रूपेण चामुना कायशोभिना ।
अन्तेऽप्यहं गमिष्यामि देहेनानेन वै खगाः ॥ ८२ ॥

सुपुण्यं ब्रह्मभुवनं देवर्षिगणसेवितम् ।
तस्माद्यूयं महाभागा मानसाख्यं सरोवरम् ॥ ८३ ॥

---

७३. –b) ने2.3 °शापं (→°शापाद्). –d) ने1 ह (→तु). ७५. –c) वे1 सुकपाहं (→सुकग्राहं). ७६. –a) ने1 मैत्री (→मैत्रीं). ७७. –b) ने2 नाल्पं तं (→नास्त्यतं). ८१. –c) ने2 अजरामरणं वापि. ८२. –c) ने2 अन्ये° (→अन्ते°); ने1 गमिरुयामि (→गमिष्यामि). ८३. –a) ने2 °भवनं (→°भुवनं).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पश्यन्तां शिवलिङ्गेन देवपूज्येन वै सह ।
तेन वै ब्रह्मभुवनं देवर्षिगणसेवितम् ॥ ८४ ॥

प्राप्स्यथ कामयानं वै अधिरुह्य न संशयः ।
सांप्रतं योगिगम्यो वै वर्तते मानसः सरः ॥ ८५ ॥

वसन्ते प्रथमे मासि गम्यतां यदि रोचते ।
तत्र गत्वा महाभागा यूयं ब्रह्मपदं शुभम् ॥ ८६ ॥

गमिष्यथ न सन्देहः स्वस्वस्रा चानया सह ।
ब्रह्महत्यादियुक्तोऽपि गोवधादपि वै खगाः ॥ ८७ ॥

प्राप्स्यते ब्रह्मभवनं देवदानवपूजितम् ।
किमनेनापि पापेन शापभारेण वै द्विजाः ॥ ८८ ॥

भीतिप्राप्ताप्ययं त्यज्य गम्यतां मानसे सरे ।
वर्वर्ति मानसक्षेत्रे पातकानां भयं कुतः ॥ ८९ ॥

योन्यन्तरभयं वापि नास्ति नास्तीह वै खगाः ।
मातुः सङ्गमनाद्वापि स्वसुः सङ्गात् तथैव हि ॥ ९० ॥

शुद्धयन्ति मानसक्षेत्रे तथ्यं वै कथितं मया ।
तस्माद् यूयं महाभागा मानसाख्यं सरोवरम् ॥ ९१ ॥

गत्वा पापसमूहं वै क्षाल्यतां नात्र संशयः ।
किन्तु यूयं महाभागा स्थिता वैव ममाश्रमे ॥ ९२ ॥

सोऽहं प्रातः समुत्थाय मज्जामि मानसं सरम् ।
तत्र स्नात्वाहु(?) देहेन पुनः पुण्याश्रमं प्रति ॥ ९३ ॥

आगमिष्यामि दिवसे द्वितीये नात्र संशयः ।
ततो युस्मानिहागत्य स्नापयामि जलैः शुभैः ॥ ९४ ॥

पक्षलग्नैर्हिमयुतैर्मानसेयैः सुशोभनैः ।
सांप्रतं भवतां गम्यो नास्ति वै मानसः सरः ॥ ९५ ॥

---

८४. –b) ने1.3 देह° (→देव°). ८५. –a) ने2 प्राप्स्यश्च (→प्राप्स्यथ). c) ने3 °गम्या (→°गम्यो). –d) ने2 मानसा: (→मानसं).

८८. ab–९० ab ने1. ⊙. ८८. –b) ने3 °पूजित: (→°पूजितम्). ९०. –b) ने1 (→भक्ति ह नास्तीह). –d) ने3 संगं (→सङ्गात्); ने3 च (→हि). ९१. –a) ने2 °क्षेत्रं (→°क्षेत्रे). ९४. –b) ने3 तृतीये (→द्वितीये).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

योगिगम्यो हि दुःप्राप्यो हिमर्तौ वर्तते सरः ।
प्राप्तां पश्य सुदुर्द्धर्षा हिमर्तुः खगसत्तमाः ॥
तस्मान्ममाश्रमे यूयं स्थीयध्वमहनि त्रये ॥ ९६ ॥

दत्त उवाच ।❀

हंसस्य वचनं श्रुत्वा शुका सर्वे नृपोत्तम ।
तस्थुर्हंसाश्रमे पुण्ये हंसश्रेणिविराज(जि?)ते ॥ ९७ ॥
हंसोऽपि तान् सामाश्वास्य मानसाख्यं सरोवरम् ।
जगामाकाशमार्गेण सिद्धकिन्नरशोभिना ॥ ९८ ॥
तत्र गत्वा स विधिवन् मज्जनं विचकार ह ।
ध्यात्वा वै स शिवं शान्तं पूजयामास तं नृप ॥ ९९ ॥
दृष्ट्वा सिद्धगणान् सर्वान् सरोवरजलं शुभम् ।
नीत्वाऽथ नृपशार्दूल साजगाम गृहं प्रति ॥ १०० ॥
तत्रागत्याथ राजर्षे समाहूय शुकोत्तमान् ।
स्नाप्यामास विधिवत् पक्षलग्नैर्जलैः शुभैः ॥ १०१ ॥
स्नापितास्ते शुका राजन् त्यक्त्वा शुककलेवरम् ।
बभूवुर्देवसदृशा देवदेहाः प्रभावतः ॥ १०२ ॥
ततस्ते देवलोकाद्वै विमानं देवसेवितम् ।
समानीतं देवगणैर्ददृशुर्नृपसत्तम ॥ १०३ ॥
तमारुह्याथ ते सर्वे पुरन्दरगृहं शुभम् ।
अप्सरोभिश्च संकीर्णं प्रवरैर्नृपसत्तम ॥ १०४ ॥
तत्र तान् पूजयामासुः पुरन्दरपुरोगमान् ।
मानसीयैर्जलकणैः स्नातान् वै देवनायकान् ॥ १०५ ॥
व्याधोऽपि हंसवचनं श्रुत्वा राजर्षिसत्तम ।
मत्वा च मानसं पुण्यं जगाम दिशमुत्तराम् ॥ १०६ ॥
दृष्ट्वा च मानसं पुण्यं स्नात्वा पीत्वा मुहुर्मुहुः ।
जगाम स्वेन देहेन ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ॥ १०७ ॥

---

९६. –a) ने2 दुर्धर्षो (→दुर्द्धर्षा). –f) ने3 त्रीणि (→त्रये).
❀ ने2 दक्ष उवाच.

९९. –b) ने3 च चकार (→विचकार). १०१. –a) ने2 °गत्वाथ (→°गत्याथ). –d) ने1. शुभः (→शुभैः).

१०२. –b) ने1 शिव° (→शुक°). –१०३. –c) ने1.3 समानीत – (→समानीतं). १०५. –b) ने1 पुरंदरगृहं शुभम्.

१०५. b परं ने1 अधिकम्—

अप्सरोभिश्च संकीर्णं प्रवरैर्नृपसत्तमा ।
तत्र तान्पूजयामासुः पुरन्दरपुरोगमान् ॥ (= १०४ cd–१०५ ab)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पदं ब्रह्मर्षिभिः सेव्यं सुरसिद्धनिषेवितम् ।
बिन्दुमात्रेण संस्नाताः पापाः शुककुलाधमाः ॥ १०८ ॥

प्राप्य माहेन्द्रपदवीं वसन्ति त्रिदशालये ।
किमु तत्र महाराज स्नातकानां शुभावहम् ॥ १०९ ॥

माहात्म्यं राजशार्दूल वक्तुं वर्षशतैरपि ।
न शक्यते देवगणैः सुरज्येष्ठादिभिः प्रभो ॥ ११० ॥

तत्र स्नात्वा देवदेहा जायन्ते मानवाधमाः ।
तस्य माहात्म्यकथने देवापि कश्मलं गताः ॥ १११ ॥

इत्येतत् कथितं राजन् शुकाख्यानं सुशोभनम् ।
आयुरारोग्यमैश्वर्यं सुखसम्पत्तिदायकम् ॥ ११२ ॥

इदं शुकाख्यानसमन्वितं विभो
गुणानुवादं सरसो वदन्ति ये ।
ते वै गृहं देवसुपूजितं हरे-
र्विहाय रुद्रादिपदं व्रजन्ति ते ॥ ११३ ॥

॥ इति श्रीस्कन्दपुराणे मानसखण्डे शुकाख्यानं नाम द्वादशोऽध्यायः ॥

---

१०८. –b) ने2 °सिद्धं (→°सिद्ध–). १११. –a) ने3 स्नाता (→स्नात्वा). –b) ने2 °धमा (→°धमाः).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

१३

दत्त उवाच ।

अथान्यदपि वक्ष्यामि शृणुष्व नृपसत्तम ।
मानसाख्यगुणैर्युक्ता कथिता मुनिना पुरा ॥ १ ॥

इदमेव परं श्रेयो मानुषे मनुजाधिप ।
मानसाख्यकथाप्रश्नं भाषणं तद् गुणैः सह ॥ २ ॥

मानुषे मनुजव्याघ्राः सारे संसारसागरे ।
मानसाख्यगुणं सारं विद्यते नात्र संशयः ॥ ३ ॥

दुर्ल्लभं मानुषे लोके मानुष्यं नृपसत्तम ।
तत्रापि दुर्लभं मन्ये मानसाख्यस्य दर्शनम् ॥ ४ ॥

यं दृष्ट्वा मानवाः सर्वे पापिष्ठा ब्रह्मघातिनः ।
न मातुर्ज्जठरे वासं पश्यन्ति नृपसत्तम ॥ ५ ॥

इतिहासं विचित्रार्थं शृणुष्व नृपसत्तम ।
माहात्म्यं लक्षणैर्युक्तं सुखदं मुक्तिदायकम् ॥ ६ ॥

पुरा कृतयुगस्यादौ मिथिलायां जनाधिप ।
जनकस्य कुले जातः केतुमान्नाम विश्रुतः ॥ ७ ॥

बभूव राजा मतिमान् भूतानां प्राणकम्पनः ।
स राजा ब्रह्मवृत्तीनां हर्त्ताऽभून् नृपसत्तम ॥ ८ ॥

वेदमार्ग विलोप्ता च यज्ञवृत्तिविलोपकः ।
सन्नीतिपथगांल्लोकान् त्यक्त्वा मन्त्रज्ञनायकान् ॥ ९ ॥

चौरैः सह महाराज चकार प्रीतिमुत्तमाम् ।
त्यक्त्वा सर्वान् जनपादन् नगरांश्च नृपोत्तम ॥ १० ॥

१३

३. –b) ने1 सरसे सारमागरे. –c) ने1 °गुणः (→°गुणं). ४. –b) ने1 मानुख्यं (→मानुष्यं). ५. –c) ने1 वास (→वासं). ६. –a) ने1 इतिहास– (→इतिहासं). ७. –c) ने1 जात (→जातः). ८. –a) ने1 पति मा, ने2 प्रतिमान् (→मतिमान्). ९. –a) ने1 °विलुप्ता (→°विलोप्ता). १०. –c) ने1 जान° (→जन°).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

चकार स वने वासं विरमन् भिल्लपत्तिभिः ।
स राजा राजशार्दूल मूषयामास नागरान् ॥ ११ ॥

दिवा वनान्तरे स्थित्वा रात्रौ चौरसहायवान् ।
चौरैः सह महाराज ब्राह्मणानां गृहं ततः ॥ १२ ॥

मूषयामास सकलं नारीजनसमन्वितम् ।
मुह्यं(ह्यन् ?) जानपदानां स धनानि बहुलानि च ॥ १३ ॥

निनाय कालं पापात्मा त्यक्त्वा क्षात्रं न संशयः ।
ततः कालेन महता हृत्वा जानपदं धनम् ॥ १४ ॥

जहार स्त्रीजनान् राजन् लोकानां स नरेश्वरः ।
हृतदारधनाः सर्वे लोकास्तेन निराकृताः ॥ १५ ॥

तत्यजुर्नगरान् देशान् ग्रामानपि नरेश्वर ।
हृतदारधनाः सर्वे लोकास्तेन निराकृताः ॥ १६ ॥

ततः कालेन महता स राजा नृपसत्तम ।
जहार ब्राह्मणीं शुद्धां रूपयौवनशालिनीम् ॥ १७ ॥

ब्राह्मणीं ह्रीयमाणां तां ददर्श ब्राह्मणस्तदा ।
सोवाच तं तदा राजन् राजानं पापकारिणम् ॥ १८ ॥

मा गृहाण महाराज ब्राह्मणीं चारुलक्षणाम् ।
मम व्रतपरां तन्वीं वचसा चातकोपमाम् ॥ १९ ॥

इति संभाषमाणं तं ब्राह्मणं ब्राह्मणीपतिम् ।
उक्त्वा स राजा राजर्षे जहार ब्राह्मणीं शुभाम् ॥ २० ॥

ततः स ब्राह्मणो राजन् हृतदारोऽभवत्तदा ।
रुरोद सुस्वरं दीनं कान्तां कान्तेति चाब्रुवन् ॥ २१ ॥

त्यजस्व ब्राह्मणीं पूतां मा गृहाणेति चाब्रुवन् ।
पपात पादमूले वै राज्ञस्तस्य दुरात्मनः ॥ २२ ॥

---

१३. cd –१४. ab ने2.3. ⊙. –a) ने1 मुखया° (→मुषया°). १४. –d) ने2 हत्वा (→हृत्या). १५. –d) ने1.2 °कृता (→कृताः). १६. ने2.3. cd ⊙. –b) ने2 नरेश्वरं (→नरेश्वरः). १७. –c) ने1 सर्वां, +शुद्धां (→शुद्धां). १८. –a) ने1 ब्राह्मणी (→ब्राह्मणीं). १९. –c) ने1.3 तन्वी (→तन्वीं). २०. –c) ने3 त्यक्त्वा (→उक्त्वा). २१. –d). ने1 कातेति (→कान्तेति). २२. –a) ने2 ब्राह्मणी (→ब्राह्मणीं). –b) ने1 गृहाणोति (→गृहाणेति). –d) ने2 राज्ञास् (→राज्ञस्).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ततः स राजा भूपेन्द्र श्रुत्वा तत् करुणं वचः।
रुषितोभूद् दुराचारश्चासिमुत्पाट्य वेगवान् ॥ २३ ॥

जहार ब्राह्मणशिरं त्रिपुण्ड्रेण विराजितम्।
कर्णान्तदीर्घनयनैः शिखाभिश्चापि शोभितम् ॥ २४ ॥

नीत्वा तां ब्राह्मणीं राजन् स राजा विपिनं ततः।
जगाम चौरैः सचिवैः मन्त्रिभिः सपुरोहितैः ॥ २५ ॥

ततः स गहनं प्राप्य तया सह नरेश्वर।
चकार विपुलां क्रीडां वनेषूपवनेषु च ॥ २६ ॥

सरित्सु चापि कुञ्जेषु देशेषु नगरेषु च।
नदीतटेषु पुण्येषु स्थलेषु च जलेषु च ॥ २७ ॥

स नृपो नृपशार्दूल विजहार तया सह।
कालेन नृपशार्दूल स राजा ब्राह्मणीपतिः ॥ २८ ॥

कालेन स्वेन मन्दात्मा पञ्चत्वमगमत्ततः।
मृतेऽपि राजशार्दूल स राजा चान्यजन्मनि ॥ २९ ॥

देहेन पापदेहोऽसौ बभूव ब्रह्मराक्षसः।
स तदा राक्षसो राजन् नाम्ना मलयपर्वते ॥ ३० ॥

चकार वासं पापात्मा राक्षसैः सह तत्र वै।
ततः स राक्षसो घोरो मनुष्याणां नरेश्वर ॥ ३१ ॥

चकार कदनं घोरंस्तथान्यैः राक्षसैः सह।
कदाचिद् विन्ध्यपादाग्रे कदाचिन् मलये गिरौ ॥ ३२ ॥

कदाचिद् विपिने घोरे कदाचिन् नगरे प्रभो।
जघान मानुषान् सर्वान् घण्टाकर्णेति विश्रुतः ॥ ३३ ॥

अवध्यो मानुषाणां हि बभूव नृपसत्तम।
हयानाजान्मनुष्यांश्च सूकरान् महिषानपि ॥ ३४ ॥

जघान राक्षसो घोरो विकटैः राक्षसैः सह।
ब्राह्मणान् क्षत्रियान् वैश्यान् तथान्यान् शूद्रनायकान् ॥ ३५ ॥

---

२३. -cd) ने1 दुराचाररसि°, ने2 दुराचार असि° (→दुराचारश्चासि°).
२४. -a) नें1 °शिरः (→°शिरं. -c) ने2.3 आकर्ण° (→कर्णान्त°).
३२. -b) ने2 -रावृतैः (→राक्षसैः). ३४. -a) ने2 अबध्यां (→अवध्यो).
३५. -b) ने2 विकण्ठैः (→विकटैः). -c) ने2 क्षत्त्रिया (→क्षत्रियान्). ने2.3.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शुनाद्यान् स्वापदाद्यांश्च जघान ब्रह्मराक्षसः ।
ततः स राक्षसो घोरो वसुधां विन्ध्यमध्यगाम् ॥ ३६ ॥
चकार जनहीनां वै तथा मलयमध्यगाम् ।
श्वापदैर्मर्कटैश्चापि सिंहाद्यैश्च मृगैरपि ॥ ३७ ॥
चकार हीना वसुधां राक्षसो घोरदर्शनः ।
ततः कालेन महता ऋषिमेकं ददर्श सः ॥ ३८ ॥
तपस्यन्तं महात्मानं ऋषिपत्न्या सह प्रभो ।
ध्यायन्तं मानसं क्षेत्रं क्षेत्राणां नायकं शुभम् ॥ ३९ ॥
पत्न्यग्रे भाषमाणं तं सरोवरकथां शुभाम् ।
ददर्श राक्षसो घोरो राक्षसैः सह नरेश्वर ॥ ४० ॥
एनं हन्मीति सञ्चिन्त्य राक्षसो राक्षसैः सह ।
जगाम तत्र राजर्षे यत्र वै स ऋषिः स्थितः ॥ ४१ ॥
तत्र गत्वा ऋषेर्वाणीं मानसाख्यकथान्विताम् ।
पत्न्यग्रे कथ्यमानं स सुश्राव ब्रह्मराक्षसः ॥ ४२ ॥
ततः स राक्षसो घोरो त्यक्त्वा हिंसां दुराशयाम् ।
जगाम स ऋषेरग्रे राक्षसैः सह नरेश्वर ॥ ४३ ॥
तत्र गत्वा स राजर्षे सरोवरकथां शुभाम् ।
पूजितां देवगन्धर्वैः सुश्राव ब्रह्मराक्षसः ।
धर्माख्यानसमायुक्तं तथापि च गणान्वितान् ॥ ४४ ॥
सरोवरकथां पुण्यां शुश्राव ब्रह्मराक्षसः ।
ततस्तं पूजयामास ऋषिपत्न्या समन्वितम् ।
स घोरो राक्षसो राजन् ज्ञात्वा ज्ञानपथं महत् ॥ ४५ ॥
धर्माख्यानं च संश्रुत्वा ज्ञात्वा पापानुपार्जितान् ।
रुरोद सुस्वरं राजन् स घोरो ब्रह्मराक्षसः ॥ ४६ ॥
पप्रच्छ च ऋषिं तं वै पापानां निष्कृतिं प्रभो ।
कथं शुद्धिमवाप्स्यामि सञ्चिन्त्येति स राक्षसः ॥ ४७ ॥

---

३८. c 'महता……३९. मान'–यावन्नास्ति; ने3. ४१. c 'यत्र…………… ४४. b राजर्षे' यावन्नास्ति.

४१. –d) ने1 यत्र वै सषि स स्थितः. ४२. –a) ने1 ऋषे वाणीं (→ऋषेर्वाणीं). –d) ने1 शुस्राव (→शुश्राव). ४३. –c) ने2 स जगाम (→जगाम स). –d) ने1 नेश्वर (→नरेश्वरः).

ने1 ४४. c–f ⊙. ४४. –b) ने2 शुभा (→शुभाम्). –f) ने3 तथा शिवगुणान्वितां. ४५. –a) ने1 °कथा (→°कथां). –c) ने1 ततः स राक्षसो घोरो स्तं पूजयामास. ४७. –b) ने2.3 निःकृति (→निष्कृति).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

राक्षस उवाच ॥

पापात्मनां महत्पापं शाम्यति केन वै ऋषे ।
संसारसागरं केन तीर्य्यते कथयस्व माम् ।
जन्मान्तरकृतं पापं ब्रह्महत्यादिकं तथा ॥ ४८ ॥

परस्वहरणं ब्रह्मन् ब्राह्मणीगमनादिकम् ।
पातकं केन वै ब्रह्मन् नस्यते कथयस्व माम् ।
त्वामहं हन्तुमायातः सहैतै राक्षसैर्मुने ॥ ४९ ॥

श्रुत्वा पुण्यां सरकथां त्वन्मुखान् निसृतं शुभाम् ।
हिंसा मे चाघनिष्क्रान्ता पापमार्गप्रदर्शिनी ।
श्रुत्वा धर्मपथं त्वत्तो गतोऽस्मि ज्ञानसागरम् ॥ ५० ॥

क्वाहं पापमतिः पापो ब्रह्महा राक्षसाधमः ।
क ज्ञानदर्शिनी पुण्या कथा वै समुदाहृता ॥ ५१ ॥

श्रुत्वा हिंसां परित्यज्य त्वामहं पर्य्युपास्थितः ।
लोकोपकरणार्थं हि भवद्भिः क्रियते तपः ॥ ५२ ॥

नान्तं पश्याम्यहं ब्रह्मन् पातकानां प्रणाशिनाम् ।
जन्मद्वयार्जितानां च मया पापात्मनाऽपि हि ॥ ५३ ॥

ऋषिरुवाच ॥

सर्वेषां पातकानां वै निष्कृतिर्वर्तते भुवि ।
निष्कृतिर्ब्रह्महत्याया नास्ति नास्तीह राक्षस ॥ ५४ ॥

अपि मित्रवधं कृत्वा तथैव स्त्रीवधं नृणाम् ।
दृष्ट्वा तीर्थानि देहं वै शुद्ध्यन्ते ब्रह्मराक्षस ॥ ५५ ॥

न तु ब्रह्मवधं घोरं कृत्वा राक्षसनायक ।
शुद्ध्यन्ति मानवाः सर्वे सत्यं ते कथितं मया ॥ ५६ ॥

इति तद्वचनं श्रुत्वा स घोरो ब्रह्मराक्षसः ।
पुनस्तं प्रार्थयामास देहनिर्मुक्तिहेतवे ॥ ५७ ॥

४८.–a) नें2 पापात्मनीं, ने3 पापात्मनां (→पापात्मानं); ने1 मत्पापं(→महत्पापं).
४९. –a) ने3 चापि (→ब्रह्मन्). ५३. –b) ने2 प्रणाशिनम् (→प्रणाशिनाम्).
५५. –d) ने1 शुद्धयते (→शुद्ध्यन्ते). ५७. –d) ने2 देहं निर्मुक्तहेतवे.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

राक्षस उवाच ॥

नाहं घोरतरं देहं ब्रह्मन् धारयितुं क्षमः ।
समर्थोऽस्मि क्षणमपि पापपूर्णं दुराशयम् ॥ ५८ ॥

उपायं चिन्त्यतां ब्रह्मन् यथा ब्रह्मवधादहम् ।
मुक्तिं प्राप्स्यामि तत्त्वज्ञ त्यक्त्वा घोरं कलेवरम् ॥ ५९ ॥

श्रुत्वा ज्ञानामृतं त्वत्तः स्मृता पापानुपार्जितान् ।
यथा ते नाशमायान्ति तथा त्वं चिन्त्यतां मुने ॥ ६० ॥

दत्त उवाच ॥

हन्त तस्य च कर्माणि श्रुत्वा कारुणिको मुनिः ।
उवाच वचनं राजन् स्मृत्वा ब्रह्मपदं महत् ॥ ६१ ॥

ऋषिरुवाच ॥

अहं ते कथयिष्यामि शृणुष्व सुसमाहितः ।
यथा त्वच्छुद्धिमाप्नोति त्यक्त्वा पापानिमान् बहून् ॥ ६२ ॥

क भीतिर्मानुषे लोके पापानां दुःखदायिनाम् ।
जागर्ति मानसक्षेत्रे शिवलिङ्गसमन्विते ॥ ६३ ॥

पातकानां महद्भीतिं त्यजस्व ब्रह्मराक्षस ।
स्मृत्वैकं मानसं क्षेत्रं दुष्कृतानां भयावहम् ॥ ६४ ॥

तावद् गर्जन्ति तीर्थानि दानानि विविधानि च ।
यावन्न स्मर्य्यते श्रीमन् मानसः सरनायकः ॥ ६५ ॥

तावद् वदन्ति मुनयो धर्माणि विविधानि च ।
यावन्न मानसं क्षेत्रं स्मरन्ति भुवि मानवाः ॥ ६६ ॥

---

५८. –b) ने$_{2}$ घारयितं (→धारयितुं). ६०. –b) ने$_{2}$ °जिताम् (→°जितान्) ६०. –c) ने$_{1}$ नाश°, ने$_{2}$ नाद्य° (→नाश°) ६१. –a) ने$_{1}$ तेन संभाषितं सर्वं. ६२. –a) ने$_{2.3}$ हंत (→अहं). –b) ने$_{2}$ °हिताः (→°हितः). –c) ने$_{3}$ त्वं शुद्धि° (→त्वच्छुद्धि°). ६३. –d) ने$_{1}$ °लिंगं (→°लिङ्ग–).

६५. –c) ने$_{1}$ ब्रह्मन् (→श्रीमन्).

अतः परं ने$_{1}$ कोष्ठके अधिकम्—

'सर्वे सत्यं ते कथितं मया................।
इति तद्वचनं श्रुत्वा स घारो ब्रह्मराक्षसः ॥
पुनस्तां प्रार्थयामास मानवा...............॥'

६६. –c) ने$_{2.3}$ मानस–(→मानसं).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तावद्यमालये वासो मर्त्यानां पापकारिणाम् ।
यावन्न मानसक्षेत्रं पश्यन्ति रक्षसां वर ॥ ६७ ॥

तावद् भ्रमन्ति मनुजा संसारे सागरोपमे ।
यावन्न मानसक्षेत्रं जानन्ति भुवि दुर्ल्लभम् ॥ ६८ ॥

तावत् सर्वे नृणां श्रेष्ठा राजसूयं वदन्ति वै ।
यावन्न मानसकथां शृण्वन्ति भुवि दुर्लभाम् ॥ ६९ ॥

तावद्धि विष्णुभवनं मनुष्याणां सुदुर्लभम् ।
यावन्न मानसजले मज्जन्ति भुवि दुर्लभे ॥ ७० ॥

तावद् योगपथं पुण्यं वदन्ति शिवयोगिनः ।
तपोध्यानसमायुक्तं दुर्ज्ञेयमकृतात्मभिः ॥ ७१ ॥

संस्तुतं देवगन्धर्वैर्दैतेयैश्चापि राक्षस ।
यावन्न मानसक्षेत्रे पश्यन्ति शङ्करं प्रभुम् ॥ ७२ ॥

तावत् साङ्गयुतान् वेदान् स्तुवन्ति ब्राह्मणा भुवि ।
यावन्न मानसक्षेत्रं वेदवादं श्रवन्ति हि ॥ ७३ ॥

तावत् काश्यां हि मनुजा मर्तुमिच्छन्ति राक्षस ।
यावन्न मानसक्षेत्रे जानन्ति मुक्तिदायकम् ॥ ७४ ॥

तावत् कीटपतङ्गाद्या योनिं पश्यन्ति राक्षस ।
कूष्माण्डाजृम्भकाश्चैव तथान्ये ब्रह्मराक्षसाः ॥ ७५ ॥

स्वानश्च स्वापदाद्याश्च तावद् योनिं व्रजन्ति हि ।
यावन् मानसखण्डे वै न जाता राक्षसोत्तम ॥ ७६ ॥

॥ इति श्रीस्कन्दपुराणे मानसखण्डे मानसकीर्तनं नाम त्रयोदशोध्यायः ॥ १३ ॥

---

६७. –d) ने1 राक्षसां (→रक्षसां). ६८ c परं ने1 अधिकम्—
पश्यन्ति शङ्करान्वितम् । यावन्न मानसक्षेत्रं ॥

७१. –d) ने1 दुर्जेयमकृतात्मनिः. ७२. –d) ने2 *करं (→शङ्करं). ७३. –a) ने3 संग° (→सांग°). –c) ने2 °क्षेत्रं (→°क्षेत्रे). –d) ने1 श्रुवंति, ने3 संश्रवंति (→श्रवन्ति). ७४. –d) ने1 मानसः (→मानस–). ७५. –b) ने1 योनीं (→योनिं). ७६. –a) ने1 स्वानश्च स्वापदाद्याश्च.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

१४

ऋषिरुवाच ।

अत्र ते कथयिष्यामि इतिहासं पुरातनम् ।
मुक्तिदं स्थिरचित्तानां पापानां नाशकारकम् ॥ १ ॥
पुरा सत्ययुगस्यान्ते त्रेतादौ रक्षनायक ।
बभूव मागधे रम्ये देशे चाण्डालकाधमः ॥ २ ॥
जात्यन्धः प्राक्तनेनैव पातकेनेह राक्षस ।
स्नेहेन पितरौ तस्य बालं तं वै पुपोषतुः ॥ ३ ॥
कदन्नेनामिषेनापि स्तन्नेनापि च राक्षस ।
स पञ्चहायनो बालः प्राक्तनेनैव कर्मणा ॥ ४ ॥
जात्यन्धोऽपि महारक्षः कुष्ठरोगमवाप सः ।
बभूव कीटैः संपूर्णः पूयशोणितसम्भवैः ॥ ५ ॥
करपादविहीनोऽभूत् स पापो राक्षसोत्तमः ।
ततः कालेन महता पितरौ जातुनायकौ ॥ ६ ॥
कृतान्तवशगौ तस्य जरया संबभूवतुः ।
ततस्तु बान्धवैः सर्वैस्त्यक्तोऽभूत् स कुलाधमः ॥ ७ ॥
क्रमिभिः पूर्णदेहो वै पूयशोणितसंभवैः ।
करे यष्टिं समालम्ब्य ततश्चाण्डालकाधमः ॥ ८ ॥
ययाच ग्रामनगरानशनं रक्षनायकः ।
ततोच्छिष्टेन पिण्डेन शुनापूतेन वापि हि ॥ ९ ॥
पुपोष देहं देहिघ्न दैवोद्दिष्टेन कर्मणा ।
ततः कालेन महता यात्रां भद्रवटस्य हि ॥ १० ॥

१४

१. -d) ने₁ नास° (→नाश°). २. -d) ने₁ °धम (→°धमः). ३. -d) ने₁ पुपोषतु (→पुपोषतुः). ४. -d) ने₂ कर्मण (→कर्मणा). ५. -a) ने₂ जत्यंधो° (→जात्यन्धो°). ६. -d) ने₁.₂ °नायकः (→°नायकौ). ७. -c) ने₁ सर्वै, ने₂ सर्वे (→सर्वैस्). ८. -c) ने₃ यष्टीं (→यष्टिं). ९. -a) ने₁ ययाचे (→ययाच).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ययुर्जानपदाः सर्वे ससैन्यबलवाहनाः ।
राजानो राजमुख्याश्च राजपत्निभिरन्विताः ॥ ११ ॥

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या शूद्राश्चैवेतरे जनाः ।
वाहनैर्विविधैर्युक्ताः कलत्रैश्च समन्विताः ॥ १२ ॥

ययुर्भद्रवटं पुण्यं पुण्याश्रमनिषेवितम् ।
ततो भेरिमृदङ्गानां श्रुत्वा दुन्दुभिनिःस्वनम् ॥ १३ ॥

चाण्डालोऽपि तदा यात्रां ययौ भद्रवटस्य हि ।
नागरीयैर्जनैः सार्द्धं वसनाशनतृष्णया ॥ १४ ॥

तत्र गत्वा जनान् सर्वान् याचयामास चाशनम् ।
तेनाशनेन वै रक्षः शरीरं स पुपोष ह ॥ १५ ॥

ततः कालेन महता मानसाख्यकथां शुभाम् ।
शुश्राव ऋषिमुख्याणामग्रतो राक्षसोत्तमः ॥ १६ ॥

सरोवरस्य माहात्म्यं श्रुत्वा राक्षसनायकः ।
दधार सरनामं वै मानसेति तदानघ ॥ १७ ॥

ततः कालेन महता पुरीं मगधपालिताम् ।
जपन् मानसनामं वै स जगाम जनैः सह ॥ १८ ॥

ततः कालेन महता दैवात् पञ्चत्वमेयिवान् ।
पीडितश्चात्मसम्भूतै रोगै राक्षसनायक ॥ १९ ॥

ततस्तं ब्रह्मभुवनात् समागत्यार्थ(थ ?)किङ्कराः ।
समारोप्य विमानाग्रे कृमिभिः सह राक्षसः ॥ २० ॥

यावद् ब्रह्मभुवं पुण्यं नेतुं ते समुपस्थिताः ।
तावत् तान् यमदूता वै समागत्य यमालयात् ॥ २१ ॥

तानूचुस्ते महाभागा वचनं यमकिङ्कराः ।
शक्तिशूलगदायुक्ताः पाशमुद्गरपाणयः ॥ २२ ॥

यमदूता ऊचुः ।

त्यजन्तु ऋषिशार्दूलाः पापात्मानं नराधमम् ।
धर्माध्ववर्जितं पापं चाण्डालाधमसंज्ञकम् ॥ २३ ॥

---

११. –a) ने2 °पादाः (→°पदाः); –c) ने1 °मुष्याश्च (→°मुख्याश्च). –d) ने2 °पक्षि° (→°पत्नि°); ने1 °रावृता(→°रन्विताः). १२. –b) ने1 जना (जनाः). १७. –d) ने1 मनसेति (→मानसेति). १८. –c) ने2 मानस° (→मानस°). २०. –a) ने2.3 °भवनां (→°भुवनात्). २३. –c) ने2.3 पापश् (→पापं).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

न चानेन तपस्तप्तं न हुतं यज्ञकर्मणि ।
नानेन तर्पिता विप्रा नहि संपूजितः शिवः ॥ २४ ॥

न चायं पुण्यतीर्थे वै मृतोऽस्ति ऋषिसत्तमाः ।
कथमेनं दुराचारं विमानमधिरोप्य वै ॥ २५ ॥

पूयशोणितदिग्धाङ्गं कृमिभिः परिपूरितम् ।
भवद्भिर्ब्रह्मभुवनं कथं दर्शयत द्विजाः ॥ २६ ॥

देवर्षिगणगन्धर्वैः दुःप्राप्यं मानुषैरपि ।
नैतस्यान्येषु जन्मेषु वर्तते समुपार्जितम् ।
पुण्यं पुण्यजलस्नानं यज्ञं वापि द्विजोत्तम ॥ २७ ॥

ऋषय ऊचुः ।

शृण्वन्त्वेतस्य पुण्यं वै जन्मान्तरकृतं महत् ।
यं श्रुत्वा पापनिरतो जनो मुक्तिपथं व्रजेत् ।
एष जन्मान्तरे दूता ब्राह्मणो वेदपारगः ॥ २८ ॥

पराशरकुलोत्पन्नो नाम्ना वेदनिधिः स्मृतः ।
बभूव कोङ्कणे देशे सर्वदा रतिलालसः ॥ २९ ॥

तत्रानेन महाभागाः सेविता वारनायिकाः ।
दिने दिने दश दश पापेनानेन कामिना ॥ ३० ॥

तत्रानेन महाभागा वारस्त्रीपरिचारिणा ।
कृतं मांसाशनं चापि मदिरा च निषेविता ॥ ३१ ॥

बभूव पापनिरतो वेदमार्गविलोपकः ।
द्विजाचरणविभ्रष्टो लोकद्वेषकरस्तथा ॥ ३२ ॥

तत्याज्य पुत्रदारादीन् तथैव स्वजनान् शुभान् ।
तथैव पोषणं तेषां त्यक्तं चानेन पापिना ॥ ३३ ॥

ततः कालेन महता त्यक्त्वा स्वजनबान्धवान् ।
जगाम स वने दूता नीत्वा वाराङ्गनात्रयम् ॥ ३४ ॥

विजहार वने रम्ये नायकाभिस्तदा रहः ।
चकार गीतविद्यां वै त्यक्त्वा वेदपथं महत् ॥ ३५ ॥

---

२५. –d) ने3 ते (→वै). २६. –c) ने2 °भवनं (→°भुवनं). –d) ने1 दर्शयते (→दर्शयत). २७. –c) ने2 नैतस्यान्तेषु जन्मेषु. –f) ने1 द्विजोत्तमा (→द्विजोत्तम) २८. –f) ने1.2 °पारगाः (→°पारगः). ३१. –c) ने1 मांसासनं (→मांसाशनं). ३२. –d) ने2 *क° (→लोक°). ३३. –d) ने1 पापिनां (→पापिना). ३५. –b) ने1 नाचकाभि सहस्तदा.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ततः कालेन महता स द्विजो यमकिङ्कराः ।
शुश्राव सरनामं वै मानसेति न संशयः ॥ ३६ ॥

तत्रैव सरनामं वै धारयामास किङ्कराः ।
पापान्तकारकं पुण्यं गणगन्धर्वपूजितम् ॥ ३७ ॥

ततस्तद् वारणा दूतास्तस्य पातककोटयः ।
प्रनष्टा चाभवन् नूनं वेश्यासेवनसंभवाः ॥ ३८ ॥

कालेन सरनामं वै तत्याज्य यमकिङ्कराः ।
बभूवासौ पुनरपि वेश्यासङ्गरतो द्विजः ॥ ३९ ॥

चकार मदिरापानं पलायनपरायणः ।
तथैवानेन संत्यक्ताः पुत्राः कालवशं ययुः ॥ ४० ॥

पोष्यहीनाः पयोहीनाः बान्धवैश्च विसर्जिताः ।
दाराश्चानेन संत्यक्ताः पतिहीनाश्च किङ्कराः ॥ ४१ ॥

भेजे चान्यं हि भर्त्तारं कामतप्ता न संशयः ।
अयमप्यमृतप्रायं त्यक्त्वा धर्मपथं शुभम् ॥ ४२ ॥

तथा मानसनामं वै वेदाध्ययनकं शुभम् ।
त्यक्त्वा पञ्चत्वमापन्नो बभूव यमकिङ्कराः ॥ ४३ ॥

मृतोऽपि प्राक्तनेनैव पातकेन न संशयः ।
बभूव चैव चाण्डालो जात्यन्धो यमकिङ्कराः ॥ ४४ ॥

यदनेन महाभाग त्यक्त्वा वेदपथं महत् ।
क्रीडिता वारवनिता जात्यन्धोऽनेन चाभवत् ॥ ४५ ॥

कृतं मांसाशनं चापि तत्रानेन दुरात्मना ।
तेन पापेन चाण्डालो बभूव यमचारणाः ॥ ४६ ॥

ते मृता चाभवन् कीटा देहस्य यमकिङ्कराः ।
दिने दिने दश दश यदनेन दुरात्मना ॥ ४७ ॥
सेविता वारवनिता तेन कुष्ठत्पमाप्तवान् ।
नानेन तर्पिता विप्रा न स्वाध्यायः कृतं च यत् ॥ ४८ ॥

---

३८. –c) ने3 प्रगष्टा अभवन्नूनं. –d) ने1 वेश्यासंगमनसंभवाः. ३९. –c) ने2 बभूव सं, ने3 बभूव यं (→बभूवासौ). ४०. –d) ने1 ययु (→ययुः). ४१. –a) ने1 पोष्यहीना (→पोष्यहीनाः). ४२. –c) ने1 अयमप्यमतप्रायं. ४४. –c) ने3 चैष (→चैव). ४५. –a) ने1 °भागा (→°भाग). –d) ने3 जात्यंघो तेन चाभवत्. ४६. –a) मांशासनं (→मांसाशनं). ४७. cd ने3 ⊙. ४८. –b) ने2.3 तेन कुष्टमवाप्तवान्. –d) ने1 स्वाध्याय– (→स्वाध्यायः).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नेष्टापूर्तादिकं वापि तेनासौ क्षुधितोऽभवत् ।
इहैव मानुषाणां हि दृश्यते नात्र संशयः ॥ ४९ ॥

स्वर्गापवर्गमार्गं च तथा पापादिलक्षणम् ।
शतजन्मार्जितैः पुण्यैः प्राप्यते ब्राह्मणी तनुः ॥ ५० ॥

नास्ति पुण्यविपाको वै मानुष्याणां शुभात्मनाम् ।
तस्मादयं महाभागाः प्राप्यते ब्रह्ममण्डले ॥ ५१ ॥

यदनेन कृतं पापं प्राग् जन्मनि दुरात्मना ।
फलं तस्य महाभागा भुक्तमत्र न संशयः ॥ ५२ ॥

भुक्त्वा पापफलं चात्र प्राप्य योनिं निरर्थकाम् ।
अस्य ब्रह्मगृहे वासो विद्यते नात्र संशयः ॥ ५३ ॥

यदनेन महाभागा मानसाक्षरसंयुतम् ।
नाम उच्चारितं पुण्यं तेन प्राप्नोति शास्वतम् ॥ ५४ ॥

मानसोच्चारणादस्य नष्टाः पातककोटयः ।
दुःसंसर्गात्समारब्धा धर्मकामार्थनाशकाः ॥ ५५ ॥

यन्नामोच्चारणात्सर्वे यान्ति ब्रह्मपदं महत् ।
तन्नामोच्चारणादेव मृतो मगधमण्डले ॥ ५६ ॥

मानसाक्षरयुक्तानां मनुष्याणां दुरात्मनाम् ।
यत्र तत्र मृतिर्भूत्वा वासो ब्रह्मपदे शुभे ॥ ५७ ॥

तथानेन महाभागाः प्राग्जन्मनि सरोवरम् ।
संस्मृतं तेन पुण्येन श्रुत्वा सरकथामिह ॥ ५८ ॥

प्राप्य भद्रवटं पुण्यं यदेषः श्रुतवान् कथाम् ।
यदत्र ब्रह्मभुवने नीयतेऽस्माभिः किङ्कराः ॥ ५९ ॥

मानसाख्यं समुच्चार्य पशुघ्नापि यमालयम् ।
न पश्यन्ति यमं दूता किमुतान्ये यतव्रताः ॥ ६० ॥

मानसोच्चारणात् सद्यः कुलकोटिसमन्विताः ।
व्रजन्ति ब्रह्मभुवनं मानवा दवसेवितम् ॥ ६१ ॥

---

५०. -d) ने$_1$ तनु (→तनुः). ५१. -b) ने$_1$ दुरा° (→शुभा)°. -d) ने$_3$ ब्राह्म° (→ब्रह्म°). ५२. -a) ने$_{1.3}$ प्राक् (→प्राग्). -d) ने$_1$ प्राप्यते ब्रह्ममंडले, + भुक्तमत्र न संशयः. ५४. -c) ने$_3$ नाममुच्चारितं पुण्यं. ५६. -c) ने$_3$ °देष (→°देव). ५८. -a) ने$_{1.2}$ °भागा (→°भागा). -c) ने$_2$ तदत्र (→यदत्र). -d) ने$_1$ नीयते स्माभर्किकराः. ६०. ने$_2$ नान्ये (→तान्ये).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ब्रह्महत्याशतं वापि कृत्वा मानसरोवरम् ।
स्नात्वा संक्षालयन्ति स्म मानवा नात्र संशयः ॥ ६२ ॥

संपर्कादपि लोकानां मानसाख्यसरोवरः ।
ददात्यभीष्टं स्मर्तॄणां संस्मृतो यमकिङ्कराः ॥ ६३ ॥

तद्ध्यानेन मृतानां वै मनुष्याणां महात्मनाम् ।
विद्यते ब्रह्मभवने वासो वासान्तकारकाः ॥ ६४ ॥

एतस्य देहसंलग्नाः कीटकापि महात्मनः ।
व्रजन्ति ब्रह्मभुवनं संपर्कादस्य शोभनम् ॥ ६५ ॥

कथं न ज्ञायते पुण्यं मानसस्मरणोद्भवम् ।
भवद्भिर्धर्म्ममार्गज्ञा दुःप्राप्यं दैवतैरपि ॥ ६६ ॥

गम्यतां भवनं क्षिप्रं धर्मराजस्य किङ्कराः ।
त्यज्यतां चात्र सन्देहं क्रियन्तां यमशासनम् ॥ ६७ ॥

ऋषिरुवाच ।

इति ब्रह्मर्षिभिः प्रोक्तं वचनं यमकिङ्कराः ।
निःसंशया सुमनसा ययुर्यमगृहं प्रति ॥ ६८ ॥

तेऽपि चाण्डालजं नीत्वा विमानमधिरोप्य वै ।
सह तैः कीटकैः रक्ष दिव्यदेहधरैः शुभैः ॥ ६९ ॥

प्रजग्मुर्ब्रह्मभवनं ब्रह्मर्षिगणसेवितम् ।
पूजितं देवगन्धर्वैर्वशिष्ठाद्या महर्षयः ॥ ७० ॥

संप्राप्य ब्रह्मभवनं देवर्षिगणसेवितम ।
मेने सरप्रभावं वै पूर्णेन मनसापि ह ॥ ७१ ॥

इत्येतत्कथितं रक्ष माहात्म्यमनुवर्णितम् ।
सरोवराख्यानयुतं समस्ताघप्रणाशनम् ॥ ७२ ॥

---

६२. –c) ने$_{1}$ °लयाति (→°लयन्ति). ६३. –c) ने$_{1}$ स्म नृणां (→स्मर्तॄणां). ६४. –c) ने$_{1}$ °भुवने (→°भवने). ६५. –a) ने$_{2}$ देव° (→देह°). ६६. –b) ने$_{2}$ मानसः (→मानस–). ६७. –c) ने$_{1}$ संदेहः (→सन्देहं. –d) ने$_{3}$ क्रियतां (→क्रियन्तां). ७०. –a) ने$_{1}$ जजग्मुर् (→प्रजग्मुर्); ने$_{2}$ °भुवनं (→°भुवनं). –d) ने$_{3}$ वसिष्टाद्यैर् (→वशिष्ठाद्या [:]); ने$_{2}$ महर्षिभिः (→महर्षयः). ७१. –a) ने$_{1}$ भुवनं, ने$_{2}$ °भवने (→°भवनं).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्वमपि श्रद्धया युक्तो व्रज मानसरोवरम् ।
देवर्षिगणगन्धर्वैः पूजितं सुमनोहरम् ॥ ७३ ॥

तत्र त्वं ब्रह्महत्याया दर्शनान्निष्कृतिं पराम् ।
गमिष्यसि महाभाग सत्यं ते व्याहृतं मया ॥ ७४ ॥

आख्यानमेतत्सरनायकस्य
ब्रह्मर्षिणा राक्षसनायकाय ।
प्रकाशितं मानसनामयुक्तं
शृण्वन्ति ये ब्रह्मपदं प्रयान्ति ॥ ७५ ॥

॥ इति श्रीस्कन्दपुराणे मानसखण्डे चाण्डालाख्यानं नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥१४॥

---

७३. -c) ने1 °गुण° (→°गण°).
पुष्पिका:—अध्यायनाम—ने2 चां* लाख्यायनं नाम.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

१५

दत्त उवाच ।

ततः स राक्षसो घोरः सह तै राक्षसैर्नृप ।
श्रुत्वा तस्य ऋषेर्वाणीं जगाम सरनायकम् ॥ १ ॥

वनादुपवनं राजन् गच्छन् स ब्रह्मराक्षसः ।
सह तै राक्षसगणैर्ददर्श हिमपर्वतम् ॥ २ ॥

तत्र संपूजयामास शिरांसि हिमपर्वते ।
शङ्करस्य महाराज शोभितानि हिमैः शुभैः ॥ ३ ॥

स तदा राक्षसो घोरो घोररक्षोगणैः सह ।
अवाप देवसदृशं देहं राजर्षिसत्तम ॥ ४ ॥

ततो दिव्येन देहेन दिव्यैः सहचरैः सह ।
जगाम मानसक्षेत्रं कैलासाधिविराजितम् ॥ ५ ॥

स तत्र मज्जयामास रक्षोभिर्नृपसत्तम ।
सह दिव्यैर्देवकान्तैः स्नर्नद्यां सुरराडिव ॥ ६ ॥

त्रिभिर्वर्षैर्महाराज सह यातुगणैः शुभैः ।
स तत्र तपयामास तपः परमदुःकरम् ॥ ७ ॥

पूजयन् शङ्करं शान्तं पार्वत्या सह संस्थितम् ।
निनाय कालं धर्मात्मा साक्षादिव शतक्रतुः ॥ ८ ॥

ततः कालेन महता तुषितः पार्वतीपतिः ।
दर्शनं दर्शयामास सह नन्दादिपार्षदैः ॥ ९ ॥

तमाद्यं तोषयामास स तदा राक्षसोत्तमः ।
गीर्भिः प्रणयपूर्वाभिर्वाष्पपूर्णाभिः शङ्करम् ॥ १० ॥

६५

१. –a) ने2 घोरं (→घोरः). ८. –b) ने1 मह (→सह). ११. ने2.3.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

राक्षस उवाच ।

नमो नमस्ते सरमध्यगाय
सुवर्णहंसाय महाप्रभाय ।
नन्दादिभिः पार्षदपूजिताय
रविप्रभायामितविक्रमाय ॥ ११ ॥

नमो नमस्ते हरिपूजिताय
देवीकलत्राय सदाशिवाय ।
कपालमालासुविराजिताय
ब्रह्मर्षिवृन्दैरभिपूजिताय ॥ १२ ॥

नमो नमस्ते हरिवल्लभाय
करालवक्त्राय शिवप्रदाय ।
सुघोरसंसारभयापहाय
देवैर्महेन्द्रादिभिः पूजिताय ॥ १३ ॥

नमो नमस्ते ज्वलनप्रभाय
जटाभिरामण्डितमस्तकाय ।
नागेन्द्रहारेण विराजिताय
त्रिशूलखट्वाङ्गधराय तुभ्यम् ॥ १४ ॥

नमो नमस्ते शशिसेविताय
सक्षञ्चिताभस्मविलेपनाय ।
वृषध्वजाय त्रिपुरान्तकाय
गङ्गाधरायान्धकनाशकाय ॥ १५ ॥

नमो नमः पिङ्गजटाधराय
चर्माङ्गवासाय कलाधराय ।
कालान्तकायाचलवासिताय
लिङ्गस्वरूपाय सरस्थिताय ॥ १६ ॥

दत्त उवाच ।

वचनं तस्य संश्रुत्य स्तुतिः प्रणयपूर्वकम् ।
तुषितः पार्वतीनाथो वचनं समुवाच ह ॥ १७ ॥

---

११. c–१२ b ⊙; –a) ने1 शर° (→सर°). –b) ने °हंताय (→°हंसाय).
१२. –d) ने1 ब्रह्मादि ब्रह्मर्षिभि पूजिताय.
१५. –a) ने1 शशिशेवितायाा (→शशिसेविताय). १६. –c) ने3 कलान्त° (→कालान्त°). १७. –b) ने3 स्तुति–(→स्तुतिः).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शिव उवाच ।

वरं वरय वै रक्ष त्वया सन्तोषितोऽस्म्यहम् ।
मयि त्रातरि भक्तानां न भयं विद्यते क्वचित् ॥ १८ ॥

राक्षस उवाच ।

नाहं स्वर्गं शून्यसंज्ञं वृणोमि
पदं महेन्द्रस्य तथा समस्तम् ।
त्वत्पादकञ्जं त्रिदिवेन्द्रपूज्यं
वृणोमि रक्षैः सह शङ्कर प्रभो ॥ १९ ॥
कालत्रये ते पदपङ्कजं प्रभो
त्यक्तु न शक्नोमि सुरैः सुपूजितम् ।
पुराणशास्त्रैरखिलैः प्रकाशितं
ब्रह्मादिभिर्ब्रह्मसुतैरभिष्टुतम् ॥ २० ॥

दत्त उवाच ।

तथेत्युक्त्वा स भगवान् सह तेन नराधिप ।
जगाम कैलासगृहं सुरगन्धर्वपूजितम् ॥ २१ ॥
स तदा राजशार्दूल रुद्रकन्यानिषेवितम् ।
प्राप्य शिवगृहं कान्तं बभूव गणनायकः ॥ २२ ॥
घण्टाकर्णेति विख्यातः सेवितो यातुनायकैः ।
संस्तुतः सिद्धगन्धर्वैर्बभूव नृपसत्तम ॥ २३ ॥
यत्र यत्र महादेवः पूज्यते मानवोत्तमैः ।
तत्र तत्र महाराज घण्टाकर्णोपि पूज्यते ॥ २४ ॥
शासकः सैव राजर्षे मनुष्याणां दुरात्मनाम् ।
सह तै राक्षसगणैर्बभूव शिवमण्डले ॥ २५ ॥
इत्येतत् सरराजस्य माहात्म्यं कथितं मया ।
धर्मार्थमोक्षदं पुण्यं पुण्याख्यानसमन्वितम् ॥ २६ ॥
विस्तरेणानुपूर्व्या च महिमा कथिता मया ।
सरराजस्य राजर्षे किमन्यत् प्रष्टुमिच्छसि ॥ २७ ॥

१९. -c) ने2.3 शंकर (→शंकरं).
२०. -a) ने1* भो (→प्रभो). -d) ने3 °भिस्तुतम् (→°भिष्टुतम्).
२२. -c) ने1 प्राप्यारीव (→प्राप्य शिव-). २५. -a) ने1 से च (→सैव).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ब्रह्महा राक्षसो घोरो घोरैर्यातुगणैः सह ।
स यत्र नृपशार्दूल गणत्वमुपलब्धवान् ॥ २८ ॥

तस्याख्यानं मया प्रोक्तं सरराजस्य भूपते ।
यस्य संस्मरणात् सद्यश्चाण्डालोपि दिवङ्गतः ॥ २९ ॥

यश्चेदं शृणुयान् नित्यं वाचयेद् वा समाहितः ।
श्रियं च लभते नित्यं स स्वर्गान्नातिवर्तते ॥ ३० ॥

॥ इति श्रीस्कन्दपुराणे मानसखण्डे सरमाहात्म्ये दत्तधन्वन्तरिसंवादे राक्षसाख्यायनो नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

पुष्पिका—पुराणनाम—ने1 राक्षसाख्यायको नाम.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

१६

व्यास उवाच ।

मानसाख्यायनं श्रुत्वा काशिराजो महामतिः ।
माहात्म्यं सरतीर्थानां प्रष्टुमारेभिरे(?) ततः ॥ १ ॥

धन्वन्तरिरुवाच ।

त्वत्प्रसादान् महाभाग सरोवरकथां शुभाम् ।
श्रुत्वा मे जायते श्रद्धा पातकानां विनाशिनी ॥ २ ॥

माहात्म्यं श्रोतुमिच्छामि तीर्थानामृषिसत्तम ।
सरोवरजले पुण्ये संभवानां विशेषतः ॥ ३ ॥

तथा गङ्गाप्रवाहानां श्रोतसां चापि वर्णनम् ।
तथैव शिवलिङ्गानां संस्थितानां सरोवरे ॥ ४ ॥

गुहानां चापि माहात्म्यमाकराणां तथैव च ।
गुहासु शिवलिङ्गानां पूजितानां द्विजोत्तमैः ॥ ५ ॥

ऋषिपुण्याश्रमाणां च सङ्गमानांस्तथैव च ।
माहात्म्यं श्रोतुमिच्छामि तथा ब्रह्मशिरस्य च ॥ ६ ॥

विष्णुपादाङ्कितानां च स्थलानां ऋषिसत्तम ।
माहात्म्यं श्रोतुमिच्छामि ततः स्नानफलं शुभम् ॥ ७ ॥

व्यास उवाच ।

इति पृष्टः स धर्मात्मा काशीराजेन धीमता ।
दत्तः संयमिनां श्रेष्ठो वचनं समुवाच ह ॥ ८ ॥

दत्त उवाच ।

धन्योऽसि नृपशार्दूल यस्य ते ईदृशी मतिः ।
कथायाः सरराजस्य विद्यते भुवि पूजिता ॥ ९ ॥

मानसाख्यस्य तीर्थानां माहात्म्यं कथयामि ते ।
यदुक्तं देवदेवेन पार्वत्यै कृपया पुरा ॥ १० ॥

---

१. –a) ने$_{1-3}$ महामति (→महामतिः). ६. b चरणात्परं ने$_{2}$ पुस्तके ३a–६b यावद् द्विरावृत्तः. ७. –b) ने$_{1}$ °सत्तमः (→°सत्तम). ८. –a) ने$_{1}$ पृष्ठ, ने$_{3}$ पृष्ठः (→पृष्टः). –c) ने$_{1}$ संयामिनां, ने$_{2}$ सयमिनां (→संयमिनां). ९. –c) ने$_{1}$ कथायां (→कथाया [:]). १०. –d) ने$_{1.2}$ पुरः (→पुरा).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कैलासशिखरासीनं देवदेवं जगत्पतिम् ।
प्रणम्य परया भक्त्या पप्रच्छ गिरिकन्यका ॥ ११ ॥

पार्वत्युवाच ।

देवदेव महादेव प्रपन्नार्त्तिहर प्रभो ।
भवता मानसजले वासो वै केन हेतुना ॥ १२ ॥

क्रियते हंसरूपेण तन्मां कथय वै प्रभो ।
कथं पुण्यजलं तत्र लोकैः सममुदाहृतम् ॥ १३ ॥

स्नात्वा तत्र महाभाग किं फलं लभ्यते ध्रुवम् ।
कानि तीर्थानि पुण्यानि पवित्राणि शुभानि च ॥ १४ ॥

के देवा मानसजले सन्ति देवेश शंस मे ।
कानि वै तव लिङ्गानि पूजितानि मनीषिभिः ॥ १५ ॥

गुहाः काः शैलराजस्य पूजिता दैवतैरपि ।
कथं चापोमयं देहं त्यक्त्वा स्वर्णमयं प्रभो ॥ १६ ॥

ध्रियते मानसजले भवता धातुरूपिणा ।
कथं तत्र प्रवाहश्च नदीनां समुपस्थितः ॥ १७ ॥

किं पुण्यं मनुजैस्तत्र प्राप्यते स्नानकारिभिः ।
किं तत्र शिवलिङ्गानां पूजनैर्लभ्यते फलम् ॥ १८ ॥

तीर्थानां नामधेयानि सन्ति कानि वदस्व वै ।
यदि कान्ताऽस्मि देवेश यद्यनुग्राह्यसि प्रभो ।
तर्ह्याख्यापय चार्वङ्गीं सुगुह्यमपि तत्त्वतः ॥ १९ ॥

दत्त उवाच ।

देव्याः समुदितां वाणीमाकर्ण्य नृपसत्तम ।
आलिङ्ग्य स तदा देवो वचनं समुवाच ह ॥ २० ॥

शिव उवाच ।

साधु साधु महाभागे शोभनं पृच्छसि प्रिये ।
लोकानां हितकर्त्तारं वचनं साधु भाषितम् ।
अवाच्यमपि वक्ष्यामि हिताय तव भामिनि ॥ २१ ॥

---

११. –a) ने1 °शिषरासीनं (→°शिखरासोनं). –c) ने2 परमा (→परया). १३. –b) ने2.3 पुण्यं जलं (→पुण्यजलं). –d) ने1.3 समनु° (→सममु°). १४. –c) ने1 मुष्याति, ने2 पुष्पानि (→पुण्यानि). १७. –a) ने1 ध्रयते (→ध्रियते). १८. –a) ने1 पुन्य– (→पुण्यं). १९. –e) ने1 चावांनी, ने2 चावंगी (→चार्वङ्गीं).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

महिम्ना मानसाख्यस्य तीर्थस्य च समन्वितम् ।
हंसैश्चाराधितः सोऽहं कृतादौ वरवर्णिनि ॥ २२ ॥
तपस्विभिः श्रुतयुतैर्मानसाख्यनिवासिभिः ।
तेषां प्रत्यक्षतां जातो वरदोऽहं वरेश्वरि ॥ २३ ॥
समारुह्य वृषं भद्रं नन्दिकेन सहास्मि वै ।
मया संभाषिता भद्रे शृण्वन्ति नियतव्रताः ॥ २४ ॥
ऊचुस्ते स्वर्णहंसस्य रूपेणास्मान् ररक्ष वै ।
मयूराणां सुरूपेण भीतान् योगपथागतान् ॥ २५ ॥
ररक्ष चारुरूपेण तैर्हि विज्ञापितोऽस्म्यहम् ।
तेषां संरक्षणार्थाय ततो धातुमयं वपुः ॥ २६ ॥
कृत्वा हंसस्वरूपेण मानसे क्रीडयाम्यहम् ।
तस्मादहं महाभागे भक्तानुग्रहकारकः ॥ २७ ॥
वसामि मानसक्षेत्रे त्वया सह न संशयः ।
शृणुष्व स्वर्णहंसस्य दर्शनान्मे फलं हि यत् ॥ २८ ॥
प्राप्नुवन्ति जनाः पुण्या देवपूज्या यतव्रताः ।
ये मां सुवर्णहंसस्य रूपेण शुभभाषिणि ॥ २९ ॥
पश्यन्ति देवसदृशा मानुषा मानुषोत्तमः (माः ?) ।
ते च पुण्या मम गृहे कुलकोटिसमन्विताः ॥ ३० ॥
वसन्ति दिननाथाभा यावदाहूतसंप्लवम् ।
स्वर्णहंसस्वरूपेण ये मां संभावयन्ति हि ॥ ३१ ॥
ते मया सह सायुज्यं प्राप्नुवन्ति न संशयः ।
स्वर्णहंसेति मे पूजां सरोवरजले शुभे ॥ ३२ ॥
ये कुर्वन्ति महाभागे ते मे सायुज्यमश्नुते ।
नाहं प्रत्यक्षतां भद्रे जनानां पापकारिणाम् ॥ ३३ ॥

२२. –a) ने$_{1}$ महिम्नं, ने$_{2.3}$ महिम्नां (→महिम्ना).–d) ने$_{1.3}$ °वर्णिनी(→°वर्णिनि). २४. –c) ने$_{1.2}$ संभासिता (→संभाषिता). २५. –b) ने$_{2}$ ★रक्ष (→ररक्ष). २६. –a) ने$_{2}$ ★रक्ष (→ररक्ष). –b) ने$_{2}$ तैर्विज्ञातोस्म्यहं यदि. २७. –b) ने$_{3}$ मानस (→मानसे). –d) ने$_{2}$ °कारक (→°कारकः). ने$_{3}$. २८–२९c ⊙. २९. –d) ने$_{1}$ भूपेण (→रूपेण); ने$_{2}$ °मायिणि, ने$_{3}$ °मानीणी (→°भाषिणि). ३१. –a) ने$_{1}$ वदंति (→वसन्ति). ३२. –a) ने$_{1}$ सायोज्ये, ने$_{2}$ सायोज्यं (→सायुज्यं). –c) ने$_{3}$ मां (→मे). ३३. –b) ने$_{1}$ मया, ने$_{2}$ तेन (→ते मे); ने$_{2}$ सायोज्य° (→सायुज्य°).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

चौराणां च शठानां च व्रजामि कुलघातिनाम् ।
तैरहं मानसजले पूजनीयो न संशयः ॥ ३४ ॥
पुनः प्रत्यक्षतां तेषां व्रजामि मम वल्लभे ।
तावत्पापानि लोकानां सन्ति देहगतानि वै ॥ ३५ ॥
यावन् मां मानसजले पूजयन्ति न मानिनि ।
यस्य मे मानसक्षेत्रे पूजनाद् वरवर्णिनि ॥ ३६ ॥
वाजिमेधसहस्रस्य प्राप्नुवन्ति महत्फलम् ।
यत्र वै हंसरूपेण जलरूपधरां प्रियाम् ॥ ३७ ॥
आलिङ्गयामि सततं त्वामहं वरवर्णिनि ।
तस्मान्नान्यं प्रपश्यामि स्थलं भूमण्डले क्वचित् ॥ ३८ ॥
यथा भूमण्डले देवि हरिरेव प्रपूज्यते ।
तथेदं मानसक्षेत्रे जलमेव प्रपूज्यते ।
यस्मिन् क्षेत्रे सुमनसा ब्रह्मणा चोपदेशिताः (?) ॥ ३९ ॥
मच्छिखामध्यगा गङ्गा विष्णुपादसमुद्भवा ।
मृणालतन्तुसदृशी सप्तब्रह्माण्डमध्यगा ॥ ४० ॥
अवतीर्णा महाभागे तस्मान्नान्यं वदामि ते ।
यत्राष्टधातवः पुण्या दृश्यन्ते वरवर्णिनि ॥ ४१ ॥
मदंशसंभवाः शुद्धास्तस्मान् नान्यं वदामि ते ।
यत्र ब्रह्मा च विष्णुश्च तथैवाहं त्वया सह ॥ ४२ ॥
वसाम मानसक्षेत्रे तस्मात् कोन्यतमोऽधिकः ।
यत्र तीर्थान्यनेकानि लिङ्गानि विविधानि च ॥ ४३ ॥
सरित्सरांसि स्थानानि दृश्यन्ते हि पदे पदे ।
महिमानं महाभागे तस्य वर्षशतैरपि ॥ ४४ ॥
विस्तरेण महाभागे न वक्तुं शक्यते मया ।
तथाऽप्यहं महाभागे तीर्थानां पुण्यदायिनाम् ।
माहात्म्यं कथयिष्यामि विस्तरेण न संशयः ॥ ४५ ॥

---

३४. –c) ने2 सा महाराज (→मानसजले). ने1 शंशयः (→संसयः).
३६. –b) ने1.2 मानिनी (→मानिनि).

ने3. ३७–३८ b (·). ३७. –d) ने1 प्रिया (→प्रियाम्); ३८. –c) ने1 प्रपस्यामि (→प्रपश्यामि). ३९. –a) ने2 देवी (→देवि).

३९. ने1. cd ⊙.
४०. –d) ने1 °मध्यगाः (→°मध्यगा); ४१; –d) ने1 दृश्येते (→दृश्यन्ते).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अथातः संप्रवक्ष्यामि तीर्थानां देवपूजितम् ।
माहात्म्यं लोकपापघ्नं मुक्तिमार्गप्रदं शुभम् ॥ ४६ ॥
देवतीर्थं समारभ्य यावद्धंससरोवरम् ।
तावत्त्वां कथयिष्यामि शृणुष्व सुसमाहिता ॥ ४७ ॥
मानसाद् दक्षिणे भागे नाम्ना शम्भुगिरिः स्मृतः ।
तत्र लिङ्गान्यनेकानि सन्ति मे गिरिकन्यके ॥ ४८ ॥
तं दृष्ट्वा चातिशोभाढ्यं शम्भुलिङ्गसमन्वितम् ।
नराः शिवगृहं पुण्यं प्राप्नुवन्ति न संशयः ॥ ४९ ॥
ततः शेषेश्वरो देवो विद्यते वरवर्णिनि ।
तथा शेषी गुहा पुण्या नागमूर्तिसमन्विता ।
कपिलाद्यैर्मुनीन्द्रैश्च सेविता सुमनोहरा ॥ ५० ॥
त्रयस्त्रिंशत्समाख्यानि लिङ्गानि मम शोभने ।
पूजितानि भुजङ्गाद्यैर्धृतराष्ट्रसुतैरपि ॥ ५१ ॥
तत्रैव शेषचरणाच्छेषी नाम्ना सरिद्वरा ।
आविर्भूता सरिच्छ्रेष्टा गङ्गा त्रिपथगामिनी ॥ ५२ ॥
कर्कोटकादिभिर्नागैः सेविता सुमनोहरा ।
आविर्बभूव वै देवी उत्तरद्वारगामिनी ॥ ५३ ॥
रजताकरसंपूर्णा तथा सीसाकरान्विता ।
सेविता गणगन्धर्वैर्मूलत्रयसमन्विता ।
सङ्गमे मानसाख्यस्य सङ्गताः सा सरिद्वरा ॥ ५४ ॥
बभूव सा सरिच्छ्रेष्ठा पातकानां प्रणाशिनी ।
शेषीमूले महाभागे शेषतीर्थमिति स्मृतम् ।
तत्र स्नात्वा च मनुजो विष्णोः सायुज्यमश्नुते ॥ ५५ ॥
ततः परं महाभागे तीर्थं वरुणसंज्ञकम् ।
तथा मूर्तिमयो देवो वरुणस्तत्र दृश्यते ॥ ५६ ॥
संपूज्य वरुणं देवं तत्र स्नात्वा महेश्वरि ।
प्राप्नुवन्ति नराः पुण्यं पुरन्दरगृहं शुभम् ॥ ५७ ॥
शेष्यास्तु दक्षिणे तीरे कामेशाख्यं शुभव्रते ।
संपूज्य कामदं तीर्थं स्नात्वा ब्रह्मपदं व्रजेत् ॥ ५८ ॥

---

४९. ने2 चापि (→चाति–). ५०. –b) ने1.3 °वर्णिनी (→°वर्णिनि):
५२. –b) ने1 नाम्नी (→नाम्ना).
५४. ने1. cd. ⊙.
५७b–५८c. ने2.3. ⊙.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ततस्तु सरितां श्रेष्ठा शेषी मोक्षप्रदा शुभा ।
सङ्गता मानसे क्षेत्रे मान्धातुः पथगामिनी ॥ ५९ ॥

देवतीर्थेति विख्यातं प्रयोगेनाप्यलङ्कृतम् ।
सर्वपापप्रशमनं देवगन्धर्वपूजितम् ॥ ६० ॥

शेषीमानसयोः सङ्गे देवतीर्थेति विश्रुतः ।
यः स्नाति तत्र मनुजो महेन्द्रपदमश्नुते ॥ ६१ ॥

येन स्नातं महादेवि देवतीर्थे विमुक्तिदे ।
तस्य देवाः शरीरस्था ब्रह्मविष्णुशिवादयः ॥ ६२ ॥

जलमध्ये महादेवो महेन्द्रेशेति विश्रुतम् ।
तस्य संपूजानादेव माहेन्द्रं पदमाप्नुयात् ॥ ६३ ॥

तत्र वै दृश्यते देवि शर्करा ताम्रसम्मिता ।
मुक्ताफलसमं तोयं तथैव ख्यायते भुवि ॥ ६४ ॥

सृष्टेरनन्तरं तत्र त्रयस्त्रिंशत्समन्वितैः ।
तपस्तप्तं महाभागे दैवतैर्वीतकल्मषैः ॥ ६५ ॥

पिण्डं दत्वा महाभागे त्रयस्त्रिंशत्कुलान्वितः ।
मानवो देवदेहो वै जायते नात्र संशयः ॥ ६६ ॥

तर्पयित्वा पितॄंस्तत्र यमशासनसङ्गताम् ।
तारयेन् मानवश्रेष्ठः कुलकोटिसमन्वितान् ॥ ६७ ॥

तत्र वै स्नानमात्रेण नरो नारायणप्रियः ।
ऋणत्रयविनिर्मुक्तो जायते नात्र संशयः ॥ ६८ ॥

शृणुष्व मेनकातीर्थं ततो हस्तचतुष्टयम् ।
शिवमार्गप्रदं साक्षात् तीर्थंद्वादशवेष्टितम् ॥ ६९ ॥

---

६०. -d) ने$_{2.3}$ °सेवितम् (→°पूजितम्).

६१. -b) ने$_{2}$ विश्रुतम् (→विश्रुतः). -d) ने$_{1}$ °पथ° (→°पद°).

६२. -a) ने$_{2}$ °देवीं (→°देवि). -d) ने$_{1.2}$ ब्रह्मा (→ब्रह्म-). ६३. -b) ने$_{1}$ विश्रुतः (→विश्रुतम्). -c) ने$_{1}$ °त्तत्र (→°देव). -d) ने$_{1}$ महेन्द्रपदमश्नुते.

६३. श्लोकात्परं ने$_{1}$ अधिकम्—
'येन स्नानं महादेवि देवतीर्थे विमुक्तिदे ।' = ६२ ab

६४. -a) ने$_{2}$ देवी (→देवि). -b) ने$_{2}$ शक्तिरा (→शर्करा). ६७. -c) ने$_{1}$ °श्रेष्ठः (→°श्रेष्ठाः). -d) ने$_{1}$ °समन्विताम् (→°समन्वितान्).

६८. -b) ने$_{3}$ °प्रियये (→°प्रियः). ६९. -b) ने$_{2.3}$ °चतुःशतम् (→°चतुष्टयम्)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यत्र देवाप्सरा देवि मेनका चारुभाषिणी ।
स्नाति शुद्धे सरजले नायिकाभिः समन्विता ।। ७० ।।

तत्र स्नात्वा नरो देवि मातुर्गर्भं न पश्यति ।
योगिभिश्चापि निस्तीर्णं योगमार्गनिषेविभिः ।। ७१ ।।

यमतीर्थेति विख्यातं ततो हस्तशतान्तरे ।
सेवितं चित्रगुप्तेन तथान्यैर्यमनायकैः ।। ७२ ।।

तत्र स्नानं महाभागे कर्त्तव्यं फलकाङ्क्षिभिः ।
मानुषैः पितृभक्तैश्च यममार्गनिराशिभिः ।। ७३ ।।

कृत्वा श्राद्धं यमसरे पितॄणां दत्तमक्षयम् ।
याति तावन्महाभागे यावदिन्द्राश्चतुर्द्दश ।। ७४ ।।

ततस्तस्योत्तरे भागे नाम्ना नलगिरिः स्मृतः ।
तस्योद्भवानां तीर्थानां माहात्म्यं शृणु पार्वति ।। ७५ ।।

तस्मान् मानसरे देवि कपिला सरितां वरा ।
समागता सिद्धगणैः सेविता पापतारिणी ।। ७६ ।।

नलपर्वतसंभूता निःसृता कपिलाश्रमात् ।
विधात्रा चोपदिष्टा सा स्वर्णपीतजला शुभा ।। ७७ ।।

मान्धातुर्धनुषा देवि दर्शिताध्वा सरिद्वरा ।
आजगाम सरं शुद्धं जामदग्न्यनिषेवितम् ।। ७८ ।।

मूले तस्याः स्थितो विष्णुनारदाद्यैर्महर्षिभिः ।
तथा देवगणैर्देवि गुहायां जगदीश्वरः ।। ७९ ।।

उपास्यते महादेवि कृष्णं योगेश्वरं हरिम् ।
संपूजयति यो मर्त्यः स याति परमां गतिम् ।। ८० ।।

ततः परं महाभागे कपिलस्याश्रमं शुभम् ।
वरुणाद्यैर्देवगणैः पूजितं सुमनोहरैः ।। ८१ ।।

---

७०. –d) ने$_{1.3}$ समन्विताः (ने$_{3}$ °ता) (→समन्वितः). ७१. –a) ने$_{1}$ यत्र (→तत्र). –d) ने$_{2}$ °मार्गं (→°मार्ग–).
७२. –c) ने$_{1}$ सेवितुं (→सेवितं).

७५. –d) ने$_{2.3}$ पार्वती (→पार्वति). ७८. –b) ने$_{1}$ सरोवरा (→सरिद्वरा).
८०. –a) ने$_{2}$ उपास्योस्तेन, ने$_{3}$ तस्योपास्ते (→उपास्यते). –b) ने$_{1}$ कृस्नं, ने$_{2}$ कृष्णे (→कृष्णं); ने$_{2.3}$ योगीश्वरं (→योगेश्वरं). ८१. –d) ने$_{2.3}$ सुमनोहरम् (→सुमनोहरैः).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कपिलाख्यं महत्तीर्थं तत्रैव वरवर्णिनि।
शिलापञ्चकसंयुक्तं द्वात्रिंशत्क्रोशसंयुतम् ॥ ८२ ॥

विद्यते मृगशावाक्षि नलपर्वतमध्यगम्।
इन्द्रादिभिर्देवगणैः पूजितं सुमनोहरैः ॥ ८३ ॥

स्नात्वा कपिलतीर्थे वै नरो ब्रह्मपदं शुभम्।
समारुह्यति शक्राभः कुलकोटिसमन्वितः ॥ ८४ ॥

महर्षिकपिलं देवि संपूज्य विष्णुमन्दिरम्।
प्रयाति पातकान् हित्वा कुलकोटिसमन्वितः ॥ ८५ ॥

ततस्तु दक्षिणे तीरे कपिलायाः शुभव्रते।
काञ्चनस्याकरैर्युक्ता स्मराख्या गिरिकन्दरा ॥ ८६ ॥

पातालसदृशा पुण्या शिवलिङ्गसमन्विता।
विद्यते मृगशावाक्षि वाणेन परिसेविता ॥ ८७ ॥

तत्र वाणेश्वरो देवो पूज्यते दितिसूनुभिः।
तथैव दानवेशाद्यैर्दितिजैश्चोपदेशितैः ॥ ८८ ॥

संपूज्य तत्र वाणेशं मानवः शाङ्करं पदम्।
प्रयाति नात्र सन्देहः शिवकन्यानिषेवितः ॥ ८९ ॥

वाणतीर्थं महादेवि कपिलाया ततः परम्।
विद्यते मृगशावाक्षि तत्र स्नात्वां दिवं व्रजेत् ॥ ९० ॥

पदे पदे सुतीर्थानि कपिलाया शिवप्रिये।
सन्ति देवर्षिपूज्यानि मानवैः प्रार्थितानि च ॥ ९१ ॥

ततस्तु कपिला देवि शुभं मानसरोवरम्।
संमिलद् ऋषिपूज्यं वै जामदग्न्याश्रमे शुभम् ॥ ९२ ॥

जामदग्न्यं महत्तीर्थं तत्र मानसरे शुभे।
यः स्नाति मानवः सम्यक् स याति हरिमन्दिरम् ॥ ९३ ॥

जामदग्न्यसमं तीर्थं नास्ति मानसरे क्वचित्।
यत्र रामो जामदग्न्यरवाप(?) चिरजीविताम् ॥ ९४ ॥

---

८२ ने2.3. ab ⊙. ८५. –a) ने1.3 महर्षी– (→महर्षि). –d) ने2 °शतान्विते (→°समन्वितः).

८६. –c) ने1 युक्तां (→युक्ता). ८७. –b) ने1.2. °समन्वितां(ने2 °तः) (→°समन्विता). –d) ने1 °सेविताः, ने3 सेवित : (→°सेविता). ८८. –b) ने1 पूज्यन्ते (→पूज्यते). ९२. –b) ने3 शुभे (→शुभम्). ९४. –a) ने2 °महत् (→°समं).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

श्रीदेव्युवाच ।

कथं स देवदेवेश जामदग्न्यः प्रतापवान् ।
अवाप चिरजीवित्वं प्राप्य भूमण्डलं शुभम् ॥ ९५ ॥

ईश्वर उवाच ।

शृणुष्व त्वं महाभागे जामदग्न्यो यथाऽभवत् ।
यथानेन सुपुण्येन संप्राप्तं चिरजीवनम् ॥ ९६ ॥

तथा त्वां कथयिष्यामि चरितं विस्मयापहम् ।
मोक्षमार्गप्रदं पुण्यं विष्णुभक्तिप्रदायकम् ॥ ९७ ॥

कृतान्तरे महादेवि जामदग्निस्तोपनिधिः ।
विष्णुमाराधयामास खेदितो हैहयैर्नृपैः ॥ ९८ ॥

कालेन तं तदा देवो दर्शयामास स्वं वपुः ।
कलिकल्मषहन्तारं दुर्दर्शं दैवतैरपि ॥ ९९ ॥

ततस्तं कथयामास वरयेति वरं शुभम् ।
दुःप्राप्यं देवगन्धर्वैः शिवाद्यैर्मानवैः किल ॥ १०० ॥

सोवाच तं तदा देवि वरेण्यं वरदं प्रभुम् ।
वृणोम्यहं त्वत्सदृशं सुतं क्षत्रान्तकारकम् ॥ १०१ ॥

तथेत्युक्त्वा स भगवान् तत्रैवान्तरधीयत ।
ततः स ऋषिमुख्यो वै बभूव स्वस्थमानसः ॥ १०२ ॥

ततः कालेन महता सुतं क्षत्रान्तकारकम् ।
पारगं वेदविद्यानां प्राप विष्णोरनुग्रहात् ॥ १०३ ॥

ततस्तं लक्ष्मणोपेतं बालं राजीवलोचनम् ।
आख्यया रामनामं वै चकार स शुभव्रते ॥ १०४ ॥

स रामो मृगशावाक्षि वर्द्धमानो दिने दिने ।
चकार विविधं पुण्यं तपोभिः कायशोषिभिः ॥ १०५ ॥

ततः क्षत्रियभूपालान् जामदग्न्यः प्रतापवान् ।
जघान स परान् वाणैर्जमदग्निनियोजितः ॥ १०६ ॥

---

९५. –c) ने2.3 °जीवत्वं (→°जीवित्वं). –d) ने2 °मण्डले (→°मण्डलं). ९६. –c) ने2 यथा तेन (→यथानेन). –d) ने2 °जीवतम् (→°जीवनम्).

९७. ने2. ९७c–९८a ⊙. –b) चरितं विस्मयावहम्. ९८. ने2 a ⊙. –b) ने2.3 तपस्तेपे (→तपोनिधिः). ९९. –a) ने2 देशे (→देवो). १०३. –b) ने3 क्षेत्रान्त° (→क्षत्रान्त°). १०४. –c) ने1 सागैव (?) (→नामं वै) १०६. –d) ने1 जमदग्निमियोजितैः.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स हत्वा सर्वभूपालान् क्षत्रहीनां वसुन्धराम् ।
चकार निजबाणौघै रुधिरौघपरिप्लुतान् ॥ १०७ ॥

एवं त्रिसप्तकं कृत्वा स रामो शिववल्लभे ।
उत्ससर्ज धरां शुद्धां सशैलवनकाननाम् ।
ब्राह्मणेषु महाभागे नदीभिः समलङ्कृताम् ॥ १०८ ॥

ब्रह्मयत्तां धरां कृत्वा स रामो गिरिकन्यके ।
समुद्रं याचयामास वासमात्रं नदीपतिम् ॥ १०९ ॥

रामं न जानयामास समुद्रः सरितां पतिः ।
अवतीर्णं महाबाहुं जमदग्निगृहे प्रभुम् ॥ ११० ॥

मरुं कर्तुं सरिन्नाथं स रामस्तदनन्तरम् ।
नदीभिः पूरितं क्षारं चकार मतिमुत्तमाम् ॥ १११ ॥

समुद्रस्तं तदा देवि कृताञ्जलिपुटः स्वयम् ।
प्रार्थयामास क्षत्रारिं कार्यार्थे भुवि संस्थितम् ॥ ११२ ॥

सोवाच तं महादेवि गिरा सूनृतया हरिम् ।
प्रार्थितं देवगन्धर्वै ऋषिभिश्चापि संस्तुतम् ॥ ११३ ॥

वयं हि मन्दमतयो न जानीम खलाः प्रभुम् ।
अनुग्रहोऽयं भवता कृतं चात्र न संशयः ॥ ११४ ॥

त्वामहं कथयिष्यामि खलनिग्रहकारकम् ।
उपायं चिन्त्यतामाशु स्ववासार्थं जगत्पते ॥ ११५ ॥

शरमेकं समाधाय चापे स्वर्लोकपूजिते ।
तेन मां कुरु वै राम षष्टियोजनदूरगम् ॥ ११६ ॥

---

१०७. –b) ने2 वसुन्धरान् (→वसुन्धराम्).
१०९. –a) ने3 क्षणमात्रं (→वासमात्रं). ११०. ने1.2 ⊙. १११. –a) ने1 भरूं (→मरूं). –d) ने1 उत्तमम् (→उत्तमान्). १०९–१११ श्लोकानां स्थाने ने2 पाठः

ब्रह्मयत्तां धरां कृत्वा स रामो गिरिकन्यके ।
समुद्रं याचयामास [स] रामस्तदनन्तरं ।
नदीभिः पूरितं क्षारं चकार मतिमुत्तमाम् ॥

११२. –b) ने1 °पुरः (→°पुटः). –c) ने2 छत्राणि (→क्षत्रारिं). ११४. –b) ने1 जानाम (→जानीम). ११५. –d) ने3 स्ववासार्थे (→स्ववासार्थं).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तमिङ्गिलझषाकीर्णं जलजन्तुविराजितम् ।
तेनोपायेन वासाय दास्यामि वसुधां प्रभो ।
यावच्छरेण संस्पृष्टं स्थलं तावत् त्यजाम्यहम् ॥ ११७ ॥

समुद्रस्य च तां वाणीं श्रुत्वा रामः प्रतापवान् ।
चापे शरं समाधाय क्षत्रशोणितपारगः ॥ ११८ ॥

चकार सरितां नाथं षष्टियोजनदूरगम् ।
तिमिङ्गिलझषाकीर्णं वरुणालयशोभितम् ॥ ११९ ॥

प्राप्य दिव्यं स्थलं देवि स रामः सरितां पतेः ।
चकार वासं धर्मात्मा गोत्रजैर्ब्राह्मणैः सह ॥ १२० ॥

तत्रारोप्य तदा देवि यज्ञस्तम्भान् सुशोभितान् ।
उत्सृज्य कौङ्कणं देशं ब्राह्मणेभ्यो महामते ॥ १२१ ॥

तपसे कृतसङ्कल्पः पूतं मत्वा भुवस्तलम् ।
तदुत्तरेण मार्गेण जगाम हिमपर्वतम् ॥ १२२ ॥

तत्र शिरांसि मे देवि पूजयित्वा सरोवरम् ।
आजगाम पूतजले कपिलासङ्गमे शुभे ॥ १२३ ॥

स मामाराधयामास प्राप्य मानसरोवरम् ।
द्वादशाब्दानि वै देवि पूजयन् मां वरप्रदम् ॥ १२४ ॥

तुष्टश्चाहं ततो देवि दर्शयामास दर्शनम् ।
जामदग्न्याय रामाय त्वया सह न संशयः ॥ १२५ ॥

तुष्टाव मां तदा देवि जामदग्न्यो महातपाः ।
गिरा सूनृतया चापि वाष्पगद्गदपूर्णया ॥ १२६ ॥

तुष्टस्तस्मै सुयोग्याय दास्यामीति विचिन्त्य च ।
वरं देवमनुष्याणां दुःप्राप्यं मम वल्लभे ॥ १२७ ॥

वरयेति मया प्रोक्तो वरं वरद पूजिते ।
अजरामरतां लोके ददस्वेति उवाच ह ॥ १२८ ॥

अंशं वैकुण्ठदेहे वै संन्यस्याऽवनिमण्डले ।
तपामि न हि सन्देहो ददस्वामरतां प्रभो ॥ १२९ ॥

१२०. –b) ने$_{1.2}$ पते (→पतेः). –c) ने$_{1}$ चरवासं (→चकार). –d) ने$_{1}$ सहः (→सह) १२१. –b) ने$_{2}$ सुशोभनान् (→सुशोभितान्). –c) ने$_{1.3}$ उत्सर्ज्य (→उत्सृज्य) –d) ने$_{1.3}$ महात्मनाः (→महासते).

१२३. –c) ने$_{1}$ °जलं (→°जले). १२४. –c) ने$_{1}$ देवेशि (→वै देवि). १२७. –d) ने$_{3}$ शिव (→मम).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

इत्युक्तस्तेन रामेण तथेत्युक्त्वाऽप्यहं तदा ।
प्रत्याजगाम कैलासं रुद्रकन्यानिषेवितम् ॥ १३० ॥

मत्तः प्राप्य वरं सौम्यं रामोऽपि स्वगृहं शुभम् ।
जगाम 'द्विजमुख्यैश्च सेवितं सुमनोहरम् ॥ १३१ ॥

ततः कालेन महता पुण्ये रघुकुले हरिः ।
अवतारांशभागेन रक्षःकुलविनाशकृत् ॥ १३२ ॥

श्रुत्वा रामं तदा देवि संभूतं राघवे कुले ।
सोऽगमद् राजशार्दूल हन्तुं दाशरथिं प्रभुम् ॥ १३३ ॥

सोऽवदन् मृगशावाक्षि रामं दाशरथिं ततः ।
रामोऽहं भूतले ख्यातो न हि रामा अनेकशः ॥ १३४ ॥

त्वामहं निहनिष्यामि तस्माच्छब्दविलोपकम् ।
किन्तु मे छत्रहन्तारं चापं समधिरोपय ॥ १३५ ॥

न त्वहं वै शरीरत्नं भूमौ निःपातयामि वै ।
इत्युक्त्वा तं तदा देवि ददौ रत्नविराजितम् ॥ १३६ ॥

स्वं धनुः श्वाससंयोगैर्मिश्रितं वीरभूषणम् ।
समारोप्य तदा रामो जामदग्न्यमुवाच ह ॥ १३७ ॥

त्वदंशसंयुतं चापं मयि सम्यगुपस्थितम् ।
मया चारोपितं चापि पश्यस्व ससमाहितः ॥ १३८ ॥

इत्युक्त्वा तं तदा रामो वाणं चापि ना(नि ?)धाय च ।
पुनरेतान्तरगतं वचनं समुवाच ह ॥ १३९ ॥

मया सोदाहृतं चापि तथ्यं कर्तुं वचो हरिः ।
रघूणां न शरा ब्रह्मन् यान्ति चात्र निरर्थकाः ॥ १४० ॥

तस्मादेकां गतिं तेऽद्य नाशयामि न संशयः ।
तमुवाच तदा दीनो जामदग्न्यो महेश्वरि ॥ १४१ ॥

नाहं स्वर्गगतिं पुण्यां व्रजामि रघुनन्दन ।
तपामि भूतले पुण्ये गिरिकाननशोभिते ॥ १४२ ॥

---

१३४. –d) ने2.3 न हि रामादनेकशः.

१३५. –a) ने2 तुहनिष्यामि (→निहनिम्यामि). –c) ने2.3 छत्रनिहन्तारं (→छत्रहन्तारं). १३६. –a) ने3 हि (→वै); ने3. १३८-१३९. ⊙. १४२. –c) ने1 नयामि (→तपामि). १४२. –e) ने1 तीर्थैश्चापि च (→सुतीर्थैश्चापि).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सुतीर्थैश्चापि संकीर्णे वृक्षराजविराजिते ।
जामदग्न्यवचः श्रुत्वा स रामो दीनवल्लभः ।
चिच्छेद स्वर्गतिं तस्य प्रार्थितं मानवोत्तमैः ॥ १४३ ॥

तस्य चापस्य मार्गेण तद्देहाद्वैष्णवं ततः ।
तेजो रामशरीरे वै प्रविवेश महेश्वरि ॥ १४४ ॥

विसृज्य वैष्णवं तेजो जामदग्न्यो यतव्रतः ।
चचार वसुधां सर्वां सशैलवनकाननाम् ॥ १४५ ॥

इत्येतत् कथितं भद्रे रामाख्यानं सुविस्तरम् ।
तेन वै चिरजीवित्वं यथा प्राप्तं तथा मया ॥ १४६ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे मानसखण्डे रामाख्याने मानसतीर्थमाहात्म्यं नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

---

१४५. -a) ने₁ विसर्ज्य (→विसृज्य). -cd) ने₂ सर्वे*शैल° (→सर्वां सशैल°).
१४६. -d) ने₁ तेन सुचिरजीवत्वं.

पुष्पिका—अध्यायनाम—ने₁ नाम स तीर्थमाहात्म्यं नाम.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

१७

दत्त उवाच ।

इत्युक्त्वा तां प्रियां राजन् देवदेवो महेश्वरः ।
माहात्म्यं कथयामास तीर्थानां पुण्यदायिनाम् ॥ १ ॥

शिव उवाच ।

पुरा कृतयुगे देवि जामदग्न्यसरोवरे ।
मृता गृध्रा वडाश्चैव गता ब्रह्मपुरं प्रति ॥ २ ॥

तत्रैव जामदग्न्येशं हरं ये पूजयन्ति हि ।
ते व्रजन्ति महादेवि गृहं मे देवसेवितम् ॥ ३ ॥

ततः परं महातीर्थं काकतीर्थमिति स्मृतम् ।
यत्र स्नात्वा चतुस्त्रिंशत्काका ब्रह्मपदं गताः ॥ ४ ॥

परं शृगालतीर्थं वै संस्मृतं गिरिकन्यके ।
यत्र सर्वे फेरवकाः स्नात्वा शिवपुरं गता ॥ ५ ॥

भगचक्षुःकरं तीर्थं परं ते व्याहृतं मया ।
यत्रेन्द्रो गौतमीशापाद्विमुक्तो निजमन्दिरम् ॥ ६ ॥

समागतः सिद्धगणैस्त्रिदशैश्चापि मोदितः ।
संप्राप्य शतनेत्राणि बृहस्पतिरनुग्रहात् ॥ ७ ॥

ततः पुलोमजातीर्थं विद्यते वरवर्णिनि ।
यत्र स्नात्वा महेन्द्रं वै पतिं प्राप पुलोमजा ॥ ८ ॥

परं हि पुष्पभद्रायाः सङ्गमोऽस्ति वरेश्वरि ।
यत्र वै रघुनाथस्य तीर्थमस्ति न संशयः ॥ ९ ॥

पुष्पभद्रा सरिच्छ्रेष्ठा नलपर्वतसम्भवा ।
जगाम मानससरं ब्रह्मणा चोपदेशिता ॥ १० ॥

गौतमस्य ऋषेर्यज्ञे समाहूता महर्षिभिः ।
पूर्ववाहा सरिच्छ्रेष्ठा भद्रेशपदसम्भवा ॥ ११ ॥

---

१. -d) ने$_3$ °दायिनाम् (→°दायिनाम्). २. -a) ने$_2$ देवी (→देवि). -c) ने$_{2.3}$ मृतां (→मृता); ने$_2$ वाडविडशि, ने$_3$ वाद्रा विडाश् (→गृध्रा वडाश्). ४. -b) ने$_1$ स्फुटम् (→स्मृतम्). ८. -d) ने$_1$ प्राप्य (→प्राप). ९ -a) ने$_2$ °भद्रायां (→°भद्रायाः). -c) ने$_{2.3}$ तत्र (→यत्र). ११. -c) ने$_{2.3}$ °वाह्नो (→°वाहा).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मान्धातुर्दर्शिताध्वा सा जगाम मानसं सरम् ।
मूले तस्या स्थितो विष्णुर्भद्राया सह वल्लभे ।
प्लक्षादिभिर्नगैश्चैव सेवितो वरदो विभुः ॥ १२ ॥

भद्रया सहितं विष्णुं ये पश्यन्ति यतव्रताः ।
ते देवि मानुषे लोके भद्राहीनां भवन्ति हि ॥ १३ ॥

ततस्तु पुष्पभद्राया वामभागे महेश्वरि ।
देवभद्रा सरिच्छ्रेष्टा पातकानां विनाशिनी ॥ १४ ॥

जगाम मानसं क्षेत्रं देवगन्धर्वपूजितम् ।
महेन्द्रस्याश्वमेधे वै समाहूता सरिद्वरा ।
गुरुणा देवकार्यार्थे तत्रैव नलपर्वते ॥ १६ ॥

सेविता सिद्धगन्धर्वैः विष्ण्वङ्गुष्ठसमुद्भवा ।
मान्धातुर्दर्शितपथा ययौ मानसरोवरम् ॥ १६ ॥

तस्या मूले त्रयस्त्रिशद् देवाः सन्ति महेश्वरि ।
लिङ्गरूपधराः सर्वे महेन्द्रेण समन्विताः ॥ १७ ॥

पूजनाद् देवलिङ्गानां नराः स्वर्गगतिं प्रति ।
व्रजन्ति त्रिकुलैः सार्द्धं देवकन्यानिषेविताः ॥ १८ ॥

ततस्तु देवभद्रायां तीर्थानि श्रृणु पार्वती ।
यानि श्रुत्वा महाभागा व्रजन्ति मम मन्दिरम् ॥ १९ ॥

तीर्थं त्रिभुवनख्यातं सौरभं नाम विद्यते ।
यत्र सा सुरभी देवी दृश्यते वरवर्णिनि ॥ २० ॥

तावद्धि पितरः सर्वे मानवानां दुरात्मनाम् ।
वसन्ति नरके घोरे यावत् पिण्डं न सौरभे ॥ २१ ॥

तीर्थे ददन्ति कुलजा गोत्राख्यापनसंयुतम् ।
ततः परं न पश्यन्ति घोरं यमगृहं शुभे ॥ २२ ॥

परं तु देवभद्रायां तुङ्गतीर्थमिति स्मृतम् ।
स्वमातुर्गमनात् यत्र मुक्ति तुङ्गप्रजापतिः ॥ २३ ॥

तत्र स्नात्वा महाभागे मानवाः पापकारकाः ।
अगम्यागमनात् पापान् मुक्ता मुक्तिं व्रजन्ति हि ॥ २४ ॥

१४. –a) ने2 पुष्य° (→पुष्प°). २१. ने2 नरकं (→नरके).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ततस्तु देवभद्रायां मध्ये मानसरोवरे ।
तथैव पुष्पसरितोर्मध्ये शिवगणप्रिये ॥ २५ ॥

रामतीर्थमिति ख्यातं प्रयागेनाप्यलङ्कृतम् ।
शतजन्मार्जितानां हि पातकानां प्रणाशनम् ॥ २६ ॥

सेवितं पुष्पभद्रायाः जलैः पुण्यैः सुशोभनैः ।
तथाकारं द्रवद्द्विजैर्हंसैश्चापि निषेवितम् ॥ २७ ॥

प्रयागाल्लक्षगुणितं फलं तत्र हि विद्यते ।
तस्मान् नान्यं प्रपश्यामि स्थलं भूमण्डले क्वचित् ॥ २८ ॥

रथाश्वा यत्र रामेण त्यक्त्वा दिवि गतेन हि ।
दृश्यतेऽत्र न सन्देहः पुण्ये मानसरोवरे ॥ २९ ॥

तस्मान् नान्यतमं तीर्थं नास्ति मानसरोवरे ।
यत्र विष्णुमहेशाद्याः स्थापिता राघवेन हि ॥ ३० ॥

पिण्डं दत्वा च मतिमान् रामतीर्थे महेश्वरि ।
तारयित्वा पितृगणान् तथा मातामहान् नरः ॥ ३१ ॥

स याति विष्णुभवनं कुलकोटिशतान्वितः ।
वसित्वा कल्पमेकं वै तत्र भूमण्डलेश्वरी ।
पुनर्भूमण्डलं सर्वं प्राप्य राजा भवेदिह ॥ ३२ ॥

तत्र रामेश्वरं देवि संपूज्य मनुजोत्तमाः ।
प्रयान्ति ते विष्णुगृहं पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥ ३३ ॥

रामतीर्थादधो भागे बलितीर्थमिति स्मृतम् ।
मोक्षदं स्थिरचित्तानां धर्ममार्गप्रदायकम् ॥ ३४ ॥

तत्रैव बलिना देवि वाजिमेधत्रयं शुभम् ।
कृत्वा संपूर्णतां नीतं समाप्तं सरत्नदक्षिणैः ॥ ३५ ॥

तत्र स्नात्वा नरो देवि वाजिमेधफलं महत् ।
प्राप्नोति देवगन्धर्वैर्दुःप्राप्यं मानवैरपि ॥ ३६ ॥

बलिना पूजितं तत्र सन्ति विष्णोः पदत्रयम् ।
पद्माङ्कुशादिरेखाढ्यं सेवितं नारदादिभिः ॥ ३७ ॥

---

२५. –e ने2 3 पुष्पा (→पुष्प–). २७. –b) ने1 सुशोभितैः (→सुशोभनैः)
३२. –b) ने1 °समन्वितः (→°शतान्वितः). –c) ने3 हि (→वै).
३५. –c) ने1 संपूर्णता (→संपूर्णतां). –d) ने2.3 समाप्तं रत्नदक्षिणैः.
३७. –b) ने3 विष्णुः (→विष्णोः).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तान् संपूज्य नराः सर्वे तद्विष्णोः परमं पदम् ।
प्राप्नुवन्ति महाभागे कुलकोटिसमन्विताः ॥ ३८ ॥

ततः परं महाभागे कपितीर्थमिति स्मृतम् ।
गान्धर्वपददं पुण्यं सेवितं सिद्धनायकैः ॥ ३९ ॥

यत्र तीर्थे महाभाग हनुमान् नाम वानरः ।
प्राप्य नागायुतबलं कमाराध्य यतव्रते ॥ ४० ॥

तत्र स्नात्वा नरो देवि बलं प्राप्नोति दुर्जयम् ।
तथैव चाक्षयं वासो मम लोके न संशयः ॥ ४१ ॥

ततः परं महातीर्थं बालितीर्थेति विश्रुतम् ।
मनःशिलाकरैः युक्तं ताम्रशर्करशोभितम् ॥ ४२ ॥

तत्र वालीश्वरं देवं संपूज्य मनुजाधमाः ।
प्राप्नुवन्ति सुशोभाढ्यं गृहं मे वरवर्णिनि ॥ ४३ ॥

परं तीर्थशतैर्युक्तं ध्रुवतीर्थमिति स्मृतम् ।
सप्तर्षिसेवितं पुण्यं मोक्षमार्गप्रदर्शकम् ॥ ४४ ॥

तत्र स्नात्वा ध्रुवो देवि जगाम हरिमन्दिरम् ।
दुःप्राप्यं देवगन्धर्वैः किमुतान्यैर्जनैः शुभैः ॥ ४५ ॥

तत्र स्नात्वा नरो देवि ध्रुवस्य पदवीं शुभाम् ।
प्राप्नोति पितृभिः सार्द्धं त्यक्त्वा पापान् सरोवरे ॥ ४६ ॥

ततः परं महातीर्थं वागीशाख्यं महेश्वरि ।
षोडशाख्याभिः पुण्याभिर्मातृकाभिः सुसेवितम् ॥ ४७ ॥

तथा षोडशमातॄणां तीर्थैश्चापि समन्वितम् ।
अणिमाद्याभिः पुण्याभिरष्टसिद्धिभि[ः] सेवितम् ॥ ४८ ॥

पिण्डं दत्त्वा महाभागे तीर्थे वागीश्वराह्वये ।
नरः पितॄन् समुत्तीर्णान् करोति शिववल्लभे ॥ ४९ ॥

वासमात्रेण वै देवि तीर्थे वागीश्वराह्वये ।
मया सह नरो देवि सायोज्यमिह चाश्नुते ॥ ५० ॥

तत्र वागीश्वरं देवं मातृकाभिर्निषेवितम् ।
संपूज्य मानवो लोके पूज्यते मम लिङ्गवत् ॥ ५१ ॥

---

३९. –d) ने1 °नामकैः (→°नायकैः).
४०. –d) ने1 मामा° (→कमा°). ४५. –c) ने2 दुःप्राप्य (→दुःप्राप्यं).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

परं भूतान्तकं नाम तीर्थमस्ति वरेश्वरि ।
तत्र स्नात्वा च मनुजः कुलानां तारयेच्छतम् ॥ ५२ ॥
परं गोशतदं नाम तीर्थमस्ति न संशयः ।
देवर्षिमानवानां च सेवितं सुमनोहरम् ॥ ५३ ॥
गोसहस्रप्रदानेन तत्र राजा विदूरथः ।
मुक्तः पापान् महाभागे दुहितृगमनोद्भवात् ॥ ५४ ॥
ततस्तु पश्चिमे भागे नाम्ना गौरिगिरिः स्मृतः ।
सिद्धाश्रमैर्बहुविधैर्महौषधिसमन्वितः ॥ ५५ ॥
तस्योत्तरे महाभागाश्च(च?)न्द्रभागा सरिद्वरा ।
बभूव राजहंसैः सा सेविता सुमनोहरा ॥ ५६ ॥
ययौ सा सरितां श्रेष्ठा मानसाख्यं सरोवरम् ।
मान्धात्रा दर्शितपथा विधात्रा चोपदेशिता ॥ ५७ ॥
पुरा चन्द्रमसो यज्ञे समाहूता महर्षिभिः ।
सनकाद्यैर्ममहाभागे ऋत्विजैश्चापि दीक्षितैः ॥ ५८ ॥
आविर्भूता सरिच्छ्रेष्ठा मत्कपर्दविनिःसृता ।
जगाम मानसक्षेत्रं यत्र सा वसुधा हता ॥ ५९ ॥
तस्या मूले स्वयं ब्रह्मा ध्याति विश्वं चराचरम् ।
गौतमाद्यै ऋषिश्रेष्ठैः पूजितो विश्वकृद् विभुः ॥ ६० ॥
तत्र संतर्पितेनैव पितॄणां दत्तमक्षयम् ।
याति यावद् दिनकरो तपति स्वर्गमण्डले ॥ ६१ ॥
ब्रह्मणः पूजनात् सद्यो नरो ब्रह्मपदं शुभम् ।
आरुह्यति महाभागे कुलकोटिसमन्वितः ॥ ६२ ॥
दक्षिणे चन्द्रभागाया गुहा चन्द्रवती स्मृता ।
तत्र चन्द्रमसो मूर्तिर्दृश्यते ऋषिभिः सह ॥ ६३ ॥
तस्य सम्पूजनाद् सद्यो विमानमधिरुह्य वै ।
प्राप्नोति चन्द्रभुवनं नरस्त्रिशत्कुलान्वितः ॥ ६४ ॥
ततस्तु चन्द्रभागायां शशतीर्थमिति स्मृतम् ।
यत्र स्नात्वा शशः सम्यक् शशिसायोज्यतां गतः ॥ ६५ ॥
परं वै चन्द्रभागायां बिन्दुमाधवसंज्ञकम् ।
तीर्थमस्ति महाभागे मुक्तिद्वारमिवापरम् ॥ ६६ ॥

---

५५. –b) ने1 नाम्नां (→नाम्ना) ५७. –c) ने2 माधाता (→मान्धात्रा).
५९. –b) ने2 मत्कपर्दी° (→मत्कपर्द°).
६४. –c) ने3 °भवनं (→°भुवनं). ६६. –c) ने2.3 महाभागा (→महाभागे).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विन्दुमाधवतीर्थे वै स्नात्वा वैकुण्ठमन्दिरम् ।
प्राप्नोति मानवः सम्यग् यावदाहूतसंप्लवम् ॥ ६७ ॥

विन्दुमाधवसंज्ञं वै सम्पूज्य शिववल्लभे ।
हरेः सायुज्यतां याति पुत्रदारान्वितो नरः ॥ ६८ ॥

परं चापि कुबेराख्यं तीर्थमस्ति वरेश्वरि ।
तत्र स्नात्वा च मनुजो धनवान् जायते भुवि ॥ ६९ ॥

ततः पुण्या[:] सरिच्छ्रेष्ठा मानसाख्यं सरोवरम् ।
सम्मिलन्ति मुखैः पुण्यैः सेविता शशकैर्मृगैः ॥ ७० ॥

तत्र वै मृगशावाक्षि लिङ्गं चण्डेश्वराह्वयम् ।
पूजयित्वा मम पुरे वसन्ति मनुजोत्तमाः ॥ ७१ ॥

ततस्तु चन्द्रभागायाः सङ्गमे त्रिदशेश्वरि ।
सितातीर्थेति विख्यातं तीर्थसप्तकशोभितम् ॥ ७२ ॥

यत्र वै वसुधा देवि सितारूपेण शोभना ।
प्रविष्टा मानसक्षेत्रं मान्धात्रा परिखेदिता ॥ ७३ ॥

तस्मान्नान्यतमं तीर्थं त्रिषु लोकेषु भामिनि ।
न पश्यामि मनुष्याणां पातकान्तकरं शुभम् ॥ ७४ ॥

तत्र पिण्डप्रदानेन मनुष्याणां शुभात्मनाम् ।
यमालयगता वापि तथाऽसद्योनिसङ्गताः ॥ ७५ ॥

आब्रह्मस्तम्भ (स्तम्ब?)पर्यन्ता देवर्षिपितृमानवाः ।
तृप्यन्ति पितरः सर्वे मातृमातामहादयः ॥ ७६ ॥

सितातीर्थे महादेवि सितेशाख्यो महेश्वरः ।
विद्यते देवगन्धर्वैः पूजितः सुमनोहरः ॥ ७७ ॥

तस्य सम्पूजनात् सद्यो मानुषा मे गृहं शुभम् ।
प्राप्नुवन्ति न सन्देहो रुद्रकन्यानिषेविताः ॥ ७८ ॥

ततः परं तु वाणाख्यं तीर्थं त्रिदशसेवितम् ।
तत्र स्नात्वा नरो देवि महेन्द्रभवनं व्रजेत् ॥ ७९ ॥

ततः सारसतीर्थं वै वाग्भूतं नरकान्तकम् ।
शीतपीतजलैः पुण्यैः शोभितं सुमनोहरम् ॥ ८० ॥

---

६९. –c) ने1 तु (→च). ७२. –b) ने2 संगमं (→सङ्गमे).
७९. –a) ने2.3 चाणक्यं (→वाणाख्यं). –b) ने1 °सेवितम् (→°सेवितम्).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यत्र वै सारसाः सर्वे श्रुत्वा सरकथां शुभाम् ।
स्नात्वा गन्धर्वभुवनं गता गान्धर्वसेविताम्(?) ॥ ८१ ॥

तत्र स्नात्वा नरो देवि संतर्प्य॑ःच पितॄन् स्वकान् ।
याति गन्धर्वभुवनं गन्धर्वजनसेवितम् ॥ ८२ ॥

परं चण्डेश्वरं नाम तीर्थमस्ति सुपुण्यदम् ।
तत्र स्नात्वा द्विजवधात् पातकाद् वै प्रमुच्यते ॥ ८३ ॥

तथा चण्डेश्वरं देवं तत्र सम्पूज्य वै प्रिये ।
नरा मम पुरं रम्यं प्राप्नुवन्ति न संशयः ॥ ८४ ॥

ततो गौरिगिरेः पुण्यात् परभागा यतव्रते ।
सम्भवा सरितां श्रेष्ठा ब्रह्मणा चोपदेशिता ॥ ८५ ॥

सप्तब्रह्माण्डमध्योत्था पतिता गौरिपर्वते ।
वरुणस्य महायज्ञे समाहूता गिरा सुतैः ॥ ८६ ॥

सूर्यवंशप्रदीपेन दर्शिताध्वा सरिद्वरा ।
जगाम मानसं क्षेत्रं विश्वनाथशिवप्रिये ।
हिमज(जैस्)तोयविभवैर्वाहिता मन्दवाहिनी ॥ ८७ ॥

मूले तस्याः सुशोभाढ्या विश्वनाथशिला स्मृता ।
स्वर्णादिधातुखचिता हिमसीकरपूरिता ॥ ८८ ॥

उपपातकसंयुक्ता महापापान्वितापि हि ।
तां दृष्ट्वा मानवा देवि शिलां वर्णविचित्रताम् ।
प्राप्नुवन्ति हि सायोज्यं मया सह न संशयः ॥ ८९ ॥

ततस्तु विश्वनाथायां श्येनतीर्थमिति स्मृतम् ।
यत्रेन्द्रः श्येनरूपं च शिविजेतु(तुं?) चकार ह ॥ ९० ॥

तत्र श्येनस्वरूपेण मघवान् दृश्यते स्वयम् ।
तथाग्निना कपोतेन दीनरूपकृतेन च ॥ ९१ ॥

तत्र सम्पूज्य देवेन्द्रमग्निना सह मानवः ।
प्राप्नोति देवभुवनं यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥ ९२ ॥

परं तु विश्वनाथायां तीर्थं नारदसंज्ञकम् ।
पर्वताद्यैर्ऋषिवरैः सेवितं सुमनोहरम् ॥ ९३ ॥

---

८१. –a) ने1 तत्र (→यत्र). –c) ने3 °भवनं (→भुवनं). –d) ने1 °सेवितम् (→°सेविताम्). ८२. –c) ने2 °भुवने (→°भुवनं). ८३. –a) ने1 चंद्रेश्वरं (→चण्डेश्वरं). ८४. –a) ने1 देवि (→देवं). –b) ने3 प्रभो (→प्रिये). ८९. –a) ने2.3 उपपातकथं युक्ता. ९१. –d) ने3 दीप° (→दीन°).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नारदीयह्रदे स्नात्वा दृष्ट्वा स्वर्णमयं हरम् ।
प्राप्नोति मम सायोज्यं नरः शिवगणप्रिये ॥ ९४ ॥

ज्वालाख्यं वटकाख्यं च देवाख्यं च ततः परम् ।
तीर्थेष्वेतेषु संस्नात्वा नरो मम पदं व्रजेत् ॥ ९५ ॥

पश्चिमे विश्वनाथाया गुहा काञ्चनशोभिता ।
विद्यते मृगशावाक्षि दशद्वारैर्विराजिता ॥ ९६ ॥

तत्राहं मृगरूपेण त्वया सह वरेश्वरि ।
वसामि नात्र सन्देहः सत्यं ते व्याहृतं मया ॥ ९७ ॥

तस्मान् नान्यतमं स्थानं प्रियं मे विद्यते क्वचित् ।
यत्र देवास्त्रयस्त्रिंशन् मामुपासन्ति संयताः ॥

तत्र मां प्राप्य गिरिजे पूजयन्ति नरा हि मे ।
कुलकोटिशतैर्युक्ता व्रजन्ति मम मन्दिरे ॥ ९९ ॥

परं हि विश्वनाथाया दक्षिणे वरवर्णिनि ।
वैद्यनाथेति विख्यातो दिवोदासेन सेवितः ॥ १०० ॥

तस्य संपूजनात् सद्यः क्लेशहीना भवन्ति हि ।
पुत्रदारान्विताः सर्वे जनाः सत्यं मयेरितम् ॥ १०१ ॥

विश्वनाथा सरिच्छ्रेष्ठा मानसाख्यं सरोवरम् ।
सम्मिलन् मृगशावाक्षि श्वानतीर्थे न संशयः ।
श्वानतीर्थं समासाद्य तिलोदैर्यः प्रतर्प्पयेत् ॥ १०२ ॥

पितॄन् वै पितरस्तस्य ब्रह्मलोकमवाप्नुयुः ।
यत्र श्वानं पुरस्कृत्य सिंहाद्या मे गृहं शुभम् ।
स्नात्वा वै दिव्यदेहेन प्राप्ताः पार्षदसेविमम् ॥ १०३ ॥

तत्रैव विश्वनाथस्य पूजां कृत्वा यतव्रते ।
व्रजन्ति मानवाः शुद्धं गृहं त्रैलोक्यपूजितम् ॥ १०४ ॥

घण्टाकर्णेन तत्रैव पूजितोऽहं न संशयः ।
ततो मे पूजनाद् देवि गणत्वमुपलब्धवान् ॥ १०५ ॥

ततः परं महातीर्थं घण्टाकर्णाह्वयं स्मृतम् ।
तत्र स्नात्वा द्विजवधान्मुच्यते नात्र संशयः ॥ १०६ ॥

---

९४. –c) ने1 सायोज्य (→सायोज्यं). ९५ –a) ने3 ज्वालाख्यां वटकाख्यां च.
९६. –a) ने3 °नाथाय (→°नाथाया).
१००. –a) ने3 °नाथाय (→°नाथाया).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

परं वै गणनाथाख्यं तीर्थमस्ति यतव्रते।
गणेशं तत्र संपूज्य स्नात्वा सरजले शुचौ।
सान्निध्यं मम वै नित्यं प्राप्नुवन्ति नराः शुभाः॥ १०७॥

ततस्तु सरितां श्रेष्ठा शारदा पापनाशिनी।
वामाङ्गे संस्थिता देवि ब्रह्मणः परमेष्ठिनः॥ १०८॥

एकांशेन सरिद्भूता मुनीनां हितकारणात्।
ब्रह्मणा चोपदिष्टा सा प्रार्थिता गौतमादिभिः।
अवतीर्णा सरिच्छ्रेष्ठा सुपुण्ये गौरिपर्वते॥ १०९॥

सूर्यान्वयप्रदीपेन दर्शिताध्वा सरिद्वरा।
जगाम मानसक्षेत्रे ऋषीणामाश्रमे शुभे॥ ११०॥

शारदाया महन्मूले ब्रह्मा सप्तर्षिभिः सह।
राजते मृगशावाक्षि तथान्यैर्देवतागणैः॥ १११॥

तत्र संपूज्य धातारमृषिभिः सह वै प्रिये।
नरो ब्रह्मपदं पुण्यमधिरुह्यति सत्वरम्॥ ११२॥

दृश्यते यत्र वै ब्रह्मा ऋषिभिः सह सुव्रते।
तत्रैव मानसक्षेत्रे पिण्डं दातुं प्रभुर्महान्॥ ११३॥

मोहाद् गयायां दद्याद्यः स पितॄन् पातयेत् स्वकान्।
लभते च ततः शापं पितॄणां नात्र संशयः॥ ११४॥

ततः परं महाभागे शारदायां सुशोभनम्।
वसिष्ठाख्यं महातीर्थं अरुन्धत्या निषेवितम्॥ ११५॥

तत्र स्नात्वा महातीर्थे वसिष्ठं मुनिसत्तमम्।
सम्पूज्य सह पत्न्या वै नरो ब्रह्मपदं शुभम्।
प्राप्नोति देवगन्धर्वैः प्रार्थितं सुमनोहरम्॥ ११६॥

तत्रैव दक्षिणे भागे गुहा सुबहुशोभिता।
वसिष्ठाश्रमसंयुक्ता ताम्रधातुविराजिता॥ ११७॥

तपति तत्र वै देवि वसिष्ठः सह भार्यया।
ऋषिभिश्चोपकर्माभिस्तथा शिष्यैः समन्वितः॥ ११८॥

---

१०७. –a) ने2 °नाथाख्ये(→°नाथाख्यं).
११३. –d) ने2 दानं (→दातुं); ने1 प्रभुः पुमान् (→प्रभुर्महान्).
११५ –c) ने2 3 विशिष्टाख्यं (→वसिष्ठाख्यं).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तस्य संदर्शनात् सद्यो मानवो मानवेश्वरि ।
प्राप्नोति मम सायुज्यं यावदाहूतसंप्लवम् ॥ ११९ ॥

ततः परं महाभागे शारदायां कलापकम् ।
तीर्थमस्ति सुशोभाढ्यं ह्लदपञ्चकसंयुतम् ॥ १२० ॥

मज्जनात् तत्र वै सम्यक् नरो ब्रह्मपदं शुभम् ।
प्राप्नोति देवगन्धर्वैः पूजितं सुमनोहरम् ॥ १२१ ॥

ततस्तु शारदामध्ये तीर्थमस्ति महेश्वरि ।
वकतीर्थेति विख्यातं षष्टिक्रोशसमन्वितम् ॥ १२२ ॥

तत्र स्नात्वा पितॄणां च श्राद्धं कृत्वा महेश्वरि ।
त्रिसप्तकुलमुद्धृत्य विष्णुलोके महीयते ॥ १२३ ॥

ततस्तु शारदा पुण्या तरङ्गैर्व्याकुलीकृता ।
जगाम सा सरिच्छ्रेष्ठा पुण्यं मानसरोवरम् ॥ १२४ ॥

फेनिला फेनबहुला हंसैः कारण्डवैर्वकैः ।
सेविता सरितां श्रेष्ठा मुखैर्बहुभिः संयुता ॥
सम्मिलन् मानसक्षेत्रं सेविता अप्सरोगणैः ॥ १२५ ॥

सङ्गमे शारदायास्तु शृणुष्व परमेश्वरि ।
स्नात्वा नरो विष्णुगृहं प्राप्नोति कुलकोटिभिः ॥ १२६ ॥

शारदेशं हरं तत्र सम्पूज्य मनुजेश्वरि ।
मानवो मम सायुज्यमायाति नहि संशयः ॥ १२७ ॥

ततस्तु मानसक्षेत्रे प्रभातीर्थमिति स्मृतम् ।
सेवितं देवगन्धर्वैर्भानुभक्तैस्तथैव च ॥ १२८ ॥

यत्र भानोः प्रभा देवि पतिता पत्निहेतवे ।
तत्र स्नात्वा च मनुजो भानुना सह मोदते ॥ १२९ ॥

परं पुण्यतमं तीर्थं संज्ञाख्यं वरवर्णिनि ।
यत्र संज्ञा भानुभयादश्विनीरूपमास्थिता ॥ १३० ॥

तत्र स्नात्वा महादेवि नरो याति शुभां गतिम् ।
ततो मानसरे पुण्ये गणगन्धर्वसेविते ॥ १३१ ॥

---

११९. –c) ने1.2 सायोज्यं (→सायुज्यं). –d) ने3 °भूत° (→'हूत°). १२२. –d) ने1 °समन्वितम् (→°समन्वितः). १२७. –c) ने1 सायोज्य° (→सायुज्य). १२९. –b) ने3 पति° (→पत्नि°). –c) ने3 स (→च).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

धर्मार्थकाममोक्षाणां हेतुभूतं महेश्वरि ।
बलतीर्थेति विख्यातं पूजितं द्विजपुङ्गवैः ॥ १३२ ॥

यत्र स्नात्वा बलो देवि मुक्तो द्विजवधात् किल ।
तत्र स्नात्वा महाभागे कुलकोटिसमन्वितः ।
गोस्त्रीद्विजवधान् मुक्तः प्राप्नोति हरिमन्दिरम् ॥ १३३ ॥

ततस्त्वावर्तविपुलैः संक्षोभितजलाशये ।
पुष्करीभूतकल्लोलैः सेविते सुमनोहरे ॥ १३४ ॥

सुगम्भीरजले पुण्ये घनगम्भीरनिःस्वने ।
कैलासगृहउत्तीर्णैः सेवितं सिद्धनायकैः ॥ १३५ ॥

तथा मारीचप्रमुखैः सेवितं ऋषिनायकैः ।
सुपुण्ये मानसक्षेत्रे तीर्थं वामनसंज्ञकम् ॥ १३६ ॥

अदितीन्द्रादिभिर्देवैः पूजितं मनुजेश्वरि ।
यत्र वै वामनो भूत्वा कृत्वोपेन्द्रत्वतां पुरा ॥ १३७ ॥

समुत्ततार लोकेशो भासाभासितभूतलः ।
चिकीर्षन् देवताकार्यं जगाम मधुसूदनः ॥ १३८ ॥

तत्र विष्णोर्महादेवि पद्भिश्चैवाङ्किता मही ।
पद्माङ्कुशादिरेखाभिरङ्कितैर्देवपूजितैः ॥ १३९ ॥

शिलाया बाहुविस्तीर्णा तत्र मह्यां महेश्वरि ।
विराजन्ते सुपुण्याख्या विष्णोः पादैः सुपुजिताः ॥ १४० ॥

तान् वै सम्पूज्य मनुजाः कुलकोटिसमन्विताः ।
व्रजन्ति विष्णुभवनं पूजिताः फाल्गुनादिभिः ॥ १४१ ॥

नान्योपायं प्रपश्यामि मनुष्याणां दुरात्मनाम् ।
विष्णुपादं विना देवि पातके मज्जितात्मनाम् ॥ १४२ ॥

सरोवरतटस्थायां शिलायां मनुजेश्वरि ।
यावन्न मानवः सम्यक् पदं विष्णोः प्रपश्यति ॥ १४३ ॥

---

१३२ -b) ने3 हेतुभूते (→हेतुभूतं); ने3 महेश्वरं (→महेश्वरि). १३५. -d) ने1 सेविते (→सेवितं). १३७. -a) ने1 अस्तीन्दाद्यादिभिर्देवैः. -d) ने1 कृष्णो° (→कृत्वो°). १३८. -c) ने1 विकीर्षं देवताकायं. १३९. -d) ने1 °पूजिते (→°पूजितैः) १४०. -a) ने1 शिलायां (→शिलाया); ने1 बहु° (→बाहु°). १४१. -b) ने3 °शतान्विताः (→°समन्विताः).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तावद् भ्रमति संसारे दारुणे दुःखसङ्कुले ।
यावन्न मानसक्षेत्रे दृष्टं विष्णुपदत्रयम् ॥ १४४ ॥

संसारे भ्राम्यमाणानां बद्धानां कर्मरज्जुभिः ।
मोचनं मानसक्षेत्रे विद्यते तत्पदत्रयम् ॥ १४५ ॥

विष्णुपदाङ्कितां भूमिं स्पृष्ट्वापि मनुजाधमाः ।
आरुह्यन्ति दिवं देवि किमु तान् पूजनादतः ॥ १४६ ॥

स्नात्वा तत्र महादेवि तीर्थे वामनसंज्ञके ।
त्रिसप्तकुलमुद्धृत्य विष्णुलोके महीयते ॥ १४७ ॥

तत्र पिण्डप्रदानेन यावज्जलकणा दिवि ।
तावद् वर्षाणि पितरो मोदन्ते देववद् दिवि ॥ १४८ ॥

ये पुण्या दक्षिणाशायां सन्ति तीर्थाण्यनेकशः ।
वारुण्यां दिशि तीर्थानि तथैव परमेश्वरि ॥ १४९ ॥

प्राधान्येन सुपुण्यानि मयाख्यातानि साम्प्रतम् ।
मानसाख्यस्य सरसो नदीभिः सह सुव्रते ॥ १५० ॥

प्राधान्यनामयुक्तानि मम लिङ्गान्वितानि च ।
किमन्यत् पुण्यमाख्यानं प्रष्टुमिच्छसि सुव्रते ॥ १५१ ॥

॥ इति श्रीस्कन्दपुराणे मानसखण्डे तीर्थमाहात्म्यो नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

---

१४४. -d) ने2 दृष्टां, ने3 दृष्ट्वा (→दृष्टं). १४५. -c) ने2.3 °क्षेत्रे (→°क्षेत्रं). १४६. -a) ने2 भूमीं, ने3 भूमी (→भूमिं). १४८. -d) ने2 दिति (→दिवि). १५१. -a) ने1 प्रधान्य° (→प्राधान्य°). -b) ने1.2 लिंगानि तानि (→लिङ्गान्वितानि).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

१८

दत्त उवाच ।

इति शिववचः श्रुत्वा गौरी गौरेन्दुसन्निभा ।
पुनः पप्रच्छ देवेशं प्रफुल्लमुखपङ्कजा ॥ १ ॥

देव्युवाच ।

धन्याऽस्म्यनुगृहीताऽस्मि यत्त्वया भाषिताऽस्म्यहम् ।
लोकनाथेन देवेश धर्ममार्गप्रदायिना ॥ २ ॥

अथान्यदपि पृच्छामि माहात्म्यं धर्मदर्शकम् ।
मानसोत्तरभागे वै तीर्थानां परमेश्वर ॥ ३ ॥

तथैव पूर्वभागे वै तीर्थानां वर्णनं प्रभो ।
नदीनां चैव माहात्म्यं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ ४ ॥

ईश्वर उवाच ।

शृणुष्वेकमना देवि कथयामि न संशयः ।
यथा तीर्थं यथा लिङ्गं यथा ज्ञानतमं शुभम् ॥ ५ ॥

मानसस्योत्तरे भागे कैलासाख्यो महागिरिः ।
यत्र मे विद्यते वासस्त्वया सह महेश्वरि ॥ ६ ॥

अधित्यकासु पुण्यासु तस्याद्रेर्वरवर्णिनि ।
सेविता बहवः पुण्या मानसाख्यस्य वीचिभिः ॥ ७ ॥

त्रयस्त्रिंशच्छताख्याता पातालसदृशा गुहाः ।
तासु मे विद्यते वासस्त्वया सह न संशयः ॥ ८ ॥

तासां मध्ये महाभागा निर्झरैर्बहुभिर्युता ।
सेविता सिद्धगन्धर्वैस्तथा विद्याधरोरगैः ॥ ९ ॥

---

१. -b) ने1 गौरीन्दु° (→गौरेन्दु°). -d) ने1 °पङ्कजः (→°पङ्कजा).
२. -d) ने1 °प्रदायिनी (→°प्रदायिना). ३. -d) ने2 परमेश्वरी (→परमेश्वर).
६. -b) ने1 कैलाशाख्यो (→कैलासाख्यो). -d) ने1 महेश्वरी (→महेश्वरि).
७. -a) ने1 अधित्यगासु (→अधित्यकासु). -b) ने1.2 वरवर्णिनी (→वरवर्णिनि).
-d) ने2 वीतिभिः (→वीचिभिः). ८. -b) ने2.3 पातल° (→पाताल°).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सप्तब्रह्माण्डनिर्भेद्यसंगूढा मम मस्तके ।
स्वधाभासा स्वधापूर्णा शिवदा च स्वधाशिनाम् ॥ १० ॥

पीनकुङ्कुमलिप्ताभिः सुस्तनीभिः सुसेविता ।
विद्याधराणां पुण्याभिर्मृगनेत्राभिर्नारिभिः ॥ ११ ॥

तथैरावणमातङ्गकपोलान्निःसृतैर्मदैः ।
विमिश्रितजला पुण्या विधात्रा चोपदेशिता ॥ १२ ॥

सूर्यवंशप्रदीपेन धनुषाग्रेण वै शुभे ।
दर्शिताध्वा सरिच्छ्रेष्ठा नाम्ना मन्दाकिनी सरित् ॥ १३ ॥
जगाम सा सरिच्छ्रेष्ठा पुण्यं मानसरोवरम् ।
सा भद्रे मानवे लोके भद्रेति ख्यायते सदा ॥ १४ ॥

जगाम मानसं क्षेत्रं दक्षिणाभिमुखी सरित् ।
निर्झरैर्बहुलैर्युक्ता ये पश्यन्ति यतव्रताः ।
ते यान्ति ब्रह्मभवनं पुत्रपौत्रसमन्विताः । १५ ॥

भद्रामानसयोर्मध्ये ये मज्जन्ति महेश्वरि ।
तेषां मे भवने वासो विद्यते परमेश्वरि ॥ १६ ॥

तत्र भद्रेश्वरं नाम मम लिङ्गं महेश्वरि ।
सम्पूज्य मानवः सम्यङ् मम लोके महीयते ॥ १७ ॥

तत्र तीर्थे महादेवि नाम्ना राजा भगीरथः ।
स्वर्गतिं सागराणां वै र(अ?)न्विच्छन् प्रार्थयन् हरिम् ॥ १८ ॥

द्वादशाब्दानि वै देवि तपस्तेपे सुदुष्करम् ।
द्वादशाब्दे व्यतीते तु ददर्श स हरिं प्रभुम् ॥ १९ ॥
शङ्खचक्रगदाशार्ङ्गश्रीवत्साङ्केन शोभितम् ।
वनमालापरीताङ्गदिव्यकुण्डलशोभितम् ॥ २० ॥

तं दृष्ट्वा स तदा राजा वाष्पव्याकुलितेन्द्रियः ।
तुष्टाव विभुं शान्तं दिव्यकौशेयवाससम् ॥ २१ ॥

---

१०. -c, ने2 °भागा (→°भासा).

१४ ने2. ⊙. १५. -a) ने1 मानसक्षेत्रं (→मानसं क्षेत्रं). -d) ने1 यतव्रता (→यतव्रताः). -e) ने1 °भुवनं (→°भवनं) १६. -b) ने1 महेश्वरी (→महेश्वरि). -c) ने3 भवनं (→भवने). -d) ने1.2 परमेश्वरी (→परमेश्वरि). १७ -b) ने1 लिङ्ग-(→लिङ्गं); ने1.2 महेश्वरी (→महेश्वरि). १८. -c) ने1 स्वर्गतिः (→स्वर्गतिं). १९. -b) ने1 सुदुस्तरं (→सुदुष्करं). २०. -a) ने2 °शार्ङ्ग° (→°शार्ङ्ग-). -d) ने2 °दिव्यं (→°दिव्य-).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भगीरथ उवाच ।

नमस्ते देवदेवेश शङ्खचक्रगदाधर ।
शार्ङ्गपाणे नमस्तेऽस्तु गदाधर नमोऽस्तु ते ॥ २२ ॥

ईश्वर उवाच ।

इति तद्वचनं श्रुत्वा विष्णुः प्रीतमना भवत् ।
वरं वरय प्रोवाच भगवान् केशिसूदनः ॥ २३ ॥

सोवाच तं तदा देवि सागराणां परां गतिम् ।
ततस्तं दर्शयामास गत्यर्थे सरितां वराम् ॥ २४ ॥

निजपादसमुद्भूतां गङ्गां मन्दाकिनीं शुभाम् ।
अनया सागराः सर्वे तरिष्यन्ति न संशयः ॥ २५ ॥

व्रजस्व त्वां प्रदास्यामि मार्गेणानेन वै नदीम् ।
तया वै सागराः सर्वे तरिष्यन्ति न संशयः ॥ २६ ॥

इत्युक्त्वा देवदेवेशस्तत्रैवान्तरधीयत ।
राजाऽपि तां सरिच्छ्रेष्ठां दृष्ट्वा देवेन दर्शिताम् ॥ २७ ॥

निमज्य मानसक्षेत्रे परां प्रीतिमवाप्तवान् ।
जगाम न्यस्य तं प्रीतो यत्र जम्बुसरोवरः ॥ २८ ॥

सा भद्रा सरितां श्रेष्ठा विष्णुपादसमुद्भवा ।
कपर्दिमध्यसम्भूता कैलासात् पतिता भुवि ॥ २९ ॥

विमानमध्यगैर्देवैः सेविता भुवनेश्वरि ।
सम्मिलन् मानसक्षेत्रं तोयफेनैर्विवर्द्धिता ॥ ३० ॥

भद्राया महिमानं हि अपि ब्रह्मा शतक्रतुः ।
वक्तुं वर्षशतैर्देवि किमन्यदितरे जनाः ॥ ३१ ॥

भद्रामूले महादेवि ब्रह्मविष्ण्वादिरर्चितम् ।
जागर्ति मम लिङ्गं वै देवगन्धर्वपूजितम् ॥ ३२ ॥

---

२५. –b) ने$_1$ गङ्गा(→गङ्गां); ने$_1$ मन्दाकिनी(→मन्दाकिनीं). २६. –a) ने$_1$ ददस्यामि (→प्रदास्यामि). २७. –b) ने$_2$ °धीयते (→°धीयत). –d) ने$_1$ इष्ट्वा (→दृष्ट्वा). २८. –c) ने$_1$ जगामान्यस्य तं प्रीतो. २९. –c) ने$_1$ कपर्दो°; ने$_2$ कचपर्दि° (→कपर्दि°). –d) ने$_3$ पतितं (→पतिता). ३०. –b) ने$_1$ भुवनेश्वरी (→भुवनेश्वरि). –d) ने$_{1.2}$ विवर्धिताः (→विवर्धिता). ३१. –a) ने$_2$ भद्राया महि***. ३२. –c) ने$_2$ लिङ्गानां (→लिङ्गं वै).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दृष्ट्वा वै मानवः सम्यङ् महापुरुषलक्षणम् ।
गणेशस्य पदं पुण्यं प्राप्नोति नहि संशयः ॥ ३३ ॥

भद्रामध्ये ततो देवि क्रौञ्चतीर्थमिति स्मृतम् ।
तत्र स्नातो महादेवि नरो मम पदं व्रजेत् ॥ ३४ ॥

भद्राया निर्झरान्ते वै पुष्करी नाम वै गुहा ।
स्थानं तत्र महादेवि पद्मनाभस्य शोभनम् ॥ ३५ ॥

तत्र सुप्तो जगन्नाथः पुरा कृतयुगे हरिः ।
बभूव मृगशावाक्षि शेषाङ्के नहि संशयः ॥ ३६ ॥

मार्कण्डेयेन मुनिना नारदेन महात्मना ।
पूजितश्च महादेवि सुष्वाप स श्रिया सह ॥ ३७ ॥

तं दृष्ट्वा मानवा देवि अपि पातककोटिभिः ।
विलिप्तापि जरां त्यक्त्वा भवन्ति शतजीविनः ॥ ३८ ॥

ततः परं महाभागे भद्रायां योजनात्परे ।
अष्टधातुमयं लिङ्गं स्वर्णबिन्दुभिः शोभितम् ॥ ३९ ॥

मदीयं देवगन्धर्वैः पूजितं सुमनोहरम् ।
विद्यते चाति शोभाढ्यं पूजितं सिद्धनायकैः ॥ ४० ॥

तल्लिङ्गस्य चतुर्थे वै भागे त्वमसि शोभने ।
गौरीश्वरेति तल्लिङ्गं वदन्ति मुनिसत्तमाः ॥ ४१ ॥

गौरीश्वरं महादेवं सम्पूज्य मनुजेश्वरि ।
प्राप्नोति विभवं लोके प्रसादान्नात्र संशयः ॥ ४२ ॥

ततस्तु दक्षिणे देवि भद्रायाः सुमहागुहा ।
कलपीनाम पुण्याख्या हरिमन्दिरसन्निभा ॥ ४३ ॥

तत्र त्रिनेत्रसंज्ञं वै लिङ्गं मे वरवर्णिनि ।
सम्पूज्य मानवः सम्यग् अश्वमेधफलं लभेत् ॥ ४४ ॥

ततस्तु वामभागे वै मृत्युञ्जयमहेश्वरम् ।
सम्पूज्य मृगशावाक्षि मृत्युं जयति दुर्जयम् ॥ ४५ ॥

---

३५. –b) ने1 पुष्करि (→पुष्करी).

४१. –c) ने1 तं लिङ्गं (→तल्लिङ्गं). ४३. –c) ने1 कलापी माम (?), ने3 कलयी नाम (→कलपी नाम).

४४. –b) ने1 वरवर्णिनी, ने2 वरवर्णिभिः (→वरवर्णिनि). ४५. –d) ने1 दुर्जय (→दुर्जयम्).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ततस्तु दक्षिणे देवि कालीनाम महागुहा।
तत्र कालीश्वरं देवं सम्पूज्य मम मन्दिरम्।
प्राप्नोति सुरगन्धर्वैः पूजितं सुमनोहरम् ॥ ४६ ॥

ततो वामे महादेवि भवानीशं महेश्वरम्।
गत्वा सम्पूज्य मनुजो जायते मम वल्लभः ॥ ४७ ॥

ततो भद्रह्लदे पुण्ये कपिलेशं महेश्वरम्।
शिलामध्ये नाभिमयं गत्वा सम्पूज्य मानवः।
प्राक्तनानि हि पापानि भस्मसात्कुरुते शुभे ॥ ४८ ॥

ततो गत्वा महादेवि भद्रायाः पश्चिमे दिशि।
महेशं कालिकेशाख्यं सम्पूज्य शिवमाप्नुयात् ॥ ४९ ॥

ततो भद्रह्लदाः पञ्च ख्यायन्ते भुवि दुर्लभाः।
येषु स्नात्वा महामात्रो महेन्द्रस्य महात्मनः ॥ ५० ॥

बभूव सारथिर्देवि मातलिः कमलेक्षणे।
तेषां हि नामधेयं वै शृणुष्व सुसमाहिता ॥ ५१ ॥

कालीह्लदं कालह्लदं ततः कल्पह्लदं शुभम्।
ततः पद्मह्लदं पुण्यं ततो हरिह्लदं स्मृतम् ॥ ५२ ॥

तेषु स्नात्वा नरो देवि सन्तर्प्य च पितॄन् स्वकान्।
प्रयाति विष्णुभुवनं पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥ ५३ ॥

ततस्तु सा सरिच्छ्रेष्ठा कैलासगिरिसम्भवा।
सम्मिलन् मानसं क्षेत्रं राजहंसनिषेवितम् ॥ ५४ ॥

तत्र स्नात्वा नरो देवि सन्तर्प्य च पितॄन् स्वकान्।
कुबेरसदृशं संपत्प्राप्नोति नहि संशयः ॥ ५५ ॥

तत्र भद्रेश्वरं नाम लिङ्गं मे वरवर्णिनि।
सम्पूज्य मानवः सम्यङ् नैवाभद्रं प्रपश्यति ॥ ५६ ॥

---

४६. –e) ने$_{3}$ प्राप्नोसि (→प्राप्नोति). ४७. –a) ने$_{1}$ महादेवी (→महादेवि). ४८. –a) ने$_{1}$ भद्रा° (→भद्र°). –f) ने$_{1}$ शिवे (→शुभे). ५०. –a) ने$_{1.2}$ भद्रा (→भद्र–). –b) ने$_{3}$ वल्लभाः (→दुर्लभाः). –c) ने$_{1}$ महामात्र (→महामात्रो). ५१. –a) ने$_{2}$ देवी (→देवि). –b) ने$_{3}$ कमलेक्षणः (→कमलेक्षणे). –d) ने$_{1.3}$ सुसमाहितः (ने$_{1}$ °ताः) (→सुसमाहिता). ५२.–b) ने$_{1\ 3}$ कल्म° (→कल्प°).–d) ने$_{1}$ शुभम् (→स्मृतम्). ५३.–b) ने$_{2}$ समर्प्य (→संतर्प्य). –c) ने$_{3}$ °भवनं (→°भुवनं). ५५. –c) ने$_{1}$ °सदृशां (→°सदृशं). ५६. –b) ने$_{1.2}$ °वर्णिनी (→°वर्णिनि).

१७

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ततस्तु मानसक्षेत्रे भगीरथसरं स्मृतम् ।
तत्र स्नात्वा नरो देवि विश्वनाथस्य पूजनात् ॥ ५७ ॥

यत्फलं समवाप्नोति तत्फलं लभते ध्रुवम् ।
स्थापितं नृपसिंहेन लिङ्गं मे वरवर्णिनि ॥ ५८ ॥

भगीरथेशनामं वै सम्पूज्य मनुजाधमाः ।
प्राप्नुवन्ति गृहं कान्तं नन्दिकेशनिषेवितम् ॥ ५९ ॥

ततस्तु मानसक्षेत्रे वज्रतीर्थमिति स्मृतम् ।
यत्र सूर्यस्य तनुजो धर्मराजो महामतिः ॥ ६० ॥

कालदण्डं च मुद्रां च प्राप विष्णोरनुग्रहात् ।
तत्र स्नात्वा महादेवि यमलोकं न पश्यति ॥ ६१ ॥

ततस्तु चित्रगुप्ताख्यं तीर्थमस्ति महेश्वरि ।
चित्रगुप्तः स्वयं यत्र धर्माधर्मस्य निर्णयम् ॥ ६२ ॥

करोति यतवान् नित्यं सुविचार्य पुनः पुनः ।
तत्र स्नात्वा महादेवि विद्यावाञ्जायते नरः ॥ ६३ ॥

ततो विष्णुप्रयागाख्यं तीर्थमस्ति महेश्वरि ।
तत्र स्नात्वा नरः सम्यक् विष्णुलोकं प्रपश्यति ॥ ६४ ॥

परं रामप्रयागाख्यं तीर्थं त्रिदशसेवितम् ।
तत्र स्नात्वा नरो देवि सप्तविंशत्कुलान्वितः ।
प्रयाति विष्णुभवनं सेवितः किन्नरीगणैः ॥ ६५ ॥

मुचुकुन्दाह्वयं तीर्थं परं त्रिदशसेवितम् ।
योजनत्रयगम्भीरं कटूष्णजलसंनिभम् ।
तत्र स्नात्वा नरो देवि महेन्द्रपदमश्नुते ॥ ६६ ॥

कैलासवामभागे वै कलापाख्यो महागिरिः ।
गुहाभिर्द्वादशैर्युक्तो रजताकरशोभितः ॥ ६७ ॥

तत्रोत्तीर्णा सरिच्छ्रेष्ठा सुनन्दा हंससेविता ।
स्वर्णाभा हिमसम्भूता पूरिता स्वर्णधातुभिः ॥ ६८ ॥

---

५९. -d) ने1 नन्दिकेशं (→नन्दिकेश-).
६२. -b) ने1 चित्रमस्ति (→तीर्थमस्ति). ६४. -b) ने1.2 महेश्वरी (→महेश्वरि).
६५. -e) ने1 °भुवनं (→°भवनं). ६६. -a) ने1 मुचकुण्डा° (→मुचुकुन्दा°).
-b) ने1 कटुस्रजलसेवितं, ने2 कटुद्वजलसंनिभम्. -e) ने1 महेन्द्रं (→महेन्द्र-).
६७. -b) ने1 कालापाख्यो (→कलापाख्यो). ६८. -a) ने1 तत्रोत्कीर्णा, ने2 तत्रातीर्णा (→तत्रोत्तीर्णा). -d) ने2 °धानभिः (→°धातुभिः).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नानाविधैः पक्षिरुतैः सेविता सरितां वरा ।
मनसा मानसक्षेत्रे विधात्रा चोपदेशिता ॥ ६९ ॥
धनुषाग्रेण वै राज्ञा दर्शिताध्वा सरिद्वरा ।
जगाम मानसक्षेत्रं सुनन्दा सरितां वरा ॥ ७० ॥
सुनन्दस्य महायज्ञे समाहूता महर्षिभिः ।
मूले तस्याः स्थितो यज्ञे सुनन्दः सुमहातपाः ।
तस्य संदर्शनात् सद्यः प्राप्नुवन्ति नरा हरिम् ॥ ७१ ॥
सुनन्दायां ततो देवि कालात्मा विश्वभावनः ।
शिलायां संस्थितः सूर्यो दृश्यते वरवर्णिनि ॥ ७२ ॥
तं दृष्ट्वा भूतभव्येशं सम्पूज्य विधिपूर्वकम् ।
रमते सुचिरं कालं सूर्यलोके हि मानवः ॥ ७३ ॥
ततो कूर्मह्रदं दिव्यं विद्यते वरवर्णिनि ।
तत्र स्नात्वा नरो देवि रूपवाञ्जायते भुवि ॥ ७४ ॥
तथैव दक्षिणे तीरे कूर्मधारां सुपुजिताम् ।
स्नात्वा सायुज्यतां यान्ति वासुदेवस्य सुव्रते ॥ ७५ ॥
तथा कूर्मशिलां पूज्य वामे गिरिशवल्लभे ।
जायते दिव्यदेहो वै मानवो भुवि संस्थितः ॥ ७६ ॥
तत्रैव वासुकीतीर्थं मीनतीर्थं ततः परम् ।
ततो गौतमतीर्थं वै तीर्थं नारदसंज्ञकम् ।
तेषु स्नात्वा नरो देवि सहस्राब्दं वसेद्दिवि ॥ ७७ ॥
ततो वामे महाकालो गुहायां वरवर्णिनि ।
संपूज्य मानवः सम्यक् प्रियो मे जायते भुवि ॥ ७८ ॥
ततः सा सरितां श्रेष्ठा सुनन्दा मानसं गता ।
सुनन्दासङ्गमे देवि सुनन्देशं महेश्वरम् ।
संपूज्य मानवः सम्यङ् मद्भक्तिं समवाप्नुयात् ॥ ७९ ॥

---

६९. -a) ने1 विहग°, ने2 पति° (→पक्षि°). -b) ने2 वराः (→वरा). -c) ने1 मानसा (→मनसा); ने2 °क्षेत्रं (→°क्षेत्रे). -d) ने2 नोपदेशिता (→चोपदेशिता). ७०. -a) ने1.2 राजा (→राज्ञा). ७२. -a) ने1 सुनन्दाया (→सुनन्दायां). -c) ने2 सूर्ये (→सूर्यो). -d) ने1 2 °वर्णिनी (→°वर्णिनि). ७५. -c) ने1.2 सायोज्यतां (→सायुज्यतां). ७७. -a) ने1 ततस्तु (→तत्रैव). -b) ने1.2 स्मृतं (→परम्). -c) ने2.3 तु (→वै). -d) ने2.3 ततो (→तीर्थं). -f) ने1 सहस्राहं (→सहस्राब्दं).
७८. -a) ने1.3 महाकाले (→महाकालो). ७९. -c) ने2 देशि (→देवि).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ततस्तु मानसक्षेत्रे देवगन्धर्वपूजिते ।
कुबेरतीर्थेति विख्यातं पातकान्तकरं शुभे ।
तत्र स्नात्वा देवपूज्यो मानवो जायते शुभे ॥ ८० ॥

ततो दिलीपतीर्थं वै विद्यते वरवर्णिनि ।
यत्र साङ्गाश्वमेधस्य स राजा फलमाप्तवान् ।
तत्र स्नात्वा नरो देवि कुबेरपदवीं व्रजेत् ॥ ८१ ॥

शाकुन्तलेयो भरतो यत्तमजितवान् पुरा ।
भरतेशं हरं तत्र गुहायां लिङ्गरूपिणे ॥ ८२ ॥
संपूज्य मृगशावाक्षि भारतश्रवणं फलम् ।
प्राप्नोति मानवः सम्यक् प्रसादान् मम वल्लभे ॥ ८३ ॥

ततो मेरुरिति ख्यातः पर्वतप्रवरः शुभे ।
महामरकतप्रख्यो देवगन्धर्वसेवितः ॥ ८४ ॥

तत्रोत्तीर्णा सरिच्छ्रेष्ठा पुण्या गुप्तसरस्वती ।
वसिष्ठस्य महाज्ञेय आहूता च महर्षिभिः ॥ ८५ ॥

मनसा मानसक्षेत्रे विधात्रा सा नियोजिता ।
सूर्यवंशप्रदीपेन गुप्तमार्गे प्रदर्शिता ॥ ८६ ॥
ययौ सा मानसक्षेत्रे सुशीतविमले जले ।
तस्या मूले स्थितो ब्रह्मा मध्ये देवर्षयस्तथा ॥ ८७ ॥

कट्यां वै पद्मनाभस्तु पादौ चाहं प्रतिष्ठितः ।
तस्यां स्नात्वा नरो देवि दिव्यदेहो हि जायते ॥ ८८ ॥

सरस्वत्या महादेवि सङ्गमे स्नाति यो नरः ।
स याति विष्णुभवनं पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥ ८९ ॥

ततो मेरुसमुद्भूता सेविता हिमसीकरैः ।
स्वर्णधारासरिच्छ्रेष्ठा सुतोया स्वर्णसन्निभा ॥ ९० ॥
मनसा मानसक्षेत्रे विधात्रा चोपदेशिता ।
नृपेण दर्शिताध्वा सा ययौ मानसरोवरम् ॥ ९१ ॥

---

८०. ने2. cd ⊙. ८२. –d) ने2 गुहाया (→गुहायां). ८४. –b) ने3 पर्वतः (→पर्वत–). –c) ने1·3 °मरकतः (→°मरकत-). ८५. –a) ने3 तत्रोत्तीर्ण– (→तत्रोत्तीर्णा). ८८. –a) ने2 भग्न° (→पद्म°). –d) ने1 दिव्यं (→दिव्य–); ने3 °देहे (→°देहो); ने3 तापते (→जायते).
९०. –b) ने3 °शीकरैः (→°सीकरैः). –d) ने2 मृतोया (→सुतोया).
९१. –b) ने2 विघाता (→विधात्रा).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्वर्णधारेति विख्याता पतिता मेरुमूर्द्धनि ।
पूजिता देवगन्धर्वैर्महर्षिभिरभिष्टुता ॥ ९२ ॥

देवदुन्दुभिनिर्घोषा जातीकुसुमसन्निभा ।
तच्छिरोपरि राजर्षे कमला नाम वै गुहा ॥ ९३ ॥

तत्र त्वं मृगशावाक्षि महर्षिभिरभिष्टुता ।
राजसे बालचरितैर्महामायेति विश्रुता ॥ ९४ ॥

संपूज्य तां महाभागे गुहायां संस्थितां शिवाम् ।
ऋषिभिर्बहुभिर्युक्ता विराजन्ते नरा भुवि ॥ ९५ ॥

ततस्तु स्वर्णधाराया दक्षिणे वरवर्णिनि ।
वराहाख्यां शिलां पूज्य नरो शिवपुरं व्रजेत् ॥ ९६ ॥

ततस्तु स्वर्णधारायां नरसिंहह्रदं शुभम् ।
तत्र स्नात्वा च मनुजो हरिभक्तिमवाप्नुयात् ॥ ९७ ॥

परं तु कमलातीर्थं दृश्यते यवरूपिणी(?) ।
देवि विष्णोः प्रिया लक्ष्मी भुक्तिभुक्तिप्रदायिनी ।
तत्र संपूज्य कमलामतुलां श्रियमवाप्नुयात् ॥ ९८ ॥

सङ्गमे स्वर्णधारायाः सरराजस्य वै शुभे ।
स्वर्णधातुमयं लिङ्गं मदीयं ये भजन्ति हि ।
तेषां मम गृहे वासो विद्यते वरवर्णिनि ॥ ९९ ॥

सङ्गमे स्वर्णधारायाः शृणुष्व परमेश्वरि ।
श्राद्धं कृत्वा च मतिमान् कुलानां तारयेच्छतम् ॥ १०० ॥

ततस्तु मानसक्षेत्रे तीर्थं त्रिदशसेवितम् ।
पुण्यं ब्रह्मकपालाख्यं शिलायां चाति शोभितम् ॥ १०१ ॥

तत्र श्राद्धं गयाश्राद्धादनन्तगुणितं स्मृतम् ।
तत्रैव मुण्डनं कृत्वा चोपवासं विशेषतः ॥ १०२ ॥

निमज्य मानसक्षेत्रे विधिदृष्टेन कर्मणा ।
संतर्प्य च पितॄन् सर्वान् ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥ १०३ ॥

---

९२. -d) ने1.2 अभिष्टुताः (ने2 °तः) (→अभिष्टुता).
९५. -a) ने1 तं (→तां). -c) ने2 ऋद्धिभिर् (→ऋषिभिर्).
९७. ने1. ⊙. -b) ने2 नाद° (→नर°).
९९. -f) ने1-3 °वर्णिनी (→°वर्णिनि).
१००. -c) ने1 मनुजो (→मतिमान्).
१०२. -b) ने3 शुभं (→स्मृतं).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सनत्कुमारनामे वै तीर्थे स्नात्वा यतव्रते।
तत्रैव मानसक्षेत्रे नरो हरिपुरं व्रजेत् ॥ १०४ ॥

अश्विनाख्यं महातीर्थं ततो मानसरोवरे।
यत्र वै चाश्विनीपुत्रौ कुमारौ ब्रह्मवादिनौ ॥ १०५ ॥
स्नात्वा महेन्द्रभवने संप्राप्तौ कविपूजितौ।
तत्र स्नात्वा नरो देवि महेन्द्रभवनं व्रजेत् ॥ १०६ ॥

ततस्तु मानसक्षेत्रे देवर्षिगणसेविते।
धर्माधर्माह्वयं तीर्थमावर्तैर्बहुभिर्युतम्।
तत्र स्नात्वा च मनुजो मोदते देववद्दिवि ॥ १०७ ॥
ततो महेन्द्रनामा वै पर्वतः पर्वतेन्द्रजे।
सप्तमो गिरिराट् पुण्यो मया ख्यातो न संशयः ॥ १०८ ॥
तस्माद् विनिःसृता देवि माहेन्द्री सरितां वरा।
जयन्तस्य स्वसा भूता या भूता सरितां वरा ॥ १०९ ॥
महेन्द्रपर्वतोद्देशे पतिता सा सरिद्वरा।
मनसा मानसक्षेत्रे ब्रह्मणा चोपदेशिता ॥ ११० ॥
सूर्यवंशप्रदीपेन दर्शिताध्वा सरिद्वरा।
देवेन्द्रेण समाज्ञाता प्रार्थिता सिद्धनायकैः ॥ १११ ॥

जगाम मानसक्षेत्रं देवर्षिगणसेवितम्।
नाम्ना पाशुपतं नाम शिवकिङ्करसेवितम् ॥ ११२ ॥
तस्या मूले महादेवः सेवितः किन्नरोरगैः।
विद्यते मृगशावाक्षि पूजितः सुरनायकैः ॥ ११३ ॥
तं दृष्ट्वा मानवः सम्यक् प्रयाति शिवमन्दिरम्।
कुलैर्द्वादशभिर्युक्तो विहाय पातकान् स्वकान् ॥ ११४ ॥
ततो माहेन्द्रिमध्यस्थं तीर्थं ब्रह्मर्षिसेवितम्।
तत्र स्नात्वा महादेवि मम सायुज्यमश्नुते ॥ ११५ ॥
ततो माहेन्द्रिमध्ये वै तीर्थं मकरसंज्ञकम्।
तत्र स्नात्वा च मनुजो मातुर्गर्भं न पश्यति ॥ ११६ ॥

---

१०४. –d) ने1 हरपुरं (→हरिपुरं).
१०६. –b) ने1 लोक° (→कवि°). १०७. –d) ने2 मतम् (→युतम्).
१०९. –d) ने2 माहेन्द्रि–, ने3 माहेन्द्र– (→या भूता).
११२. ने1. cd. ⊙.
ने3. ११३-११५ b. ⊙. ११५. –a) ने2 ततो माहेंद्रिमध्यं वै.
११६. –a) ने3 माहेन्द्र° (→माहेन्द्रि°). –b) ने1 तीर्थ– (→तीर्थं).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ततः सा सरितां श्रेष्ठा माहेन्द्री मानसं सरम् ।
जगाम तीर्थबहुला स्वधाफेनमिवापरा ॥ ११७ ॥

माहेन्द्रीसङ्गमे देवि महेन्द्रेशं महेश्वरम् ।
संपूज्य मानवः सम्यक् शिवलोके महीयते ॥ ११८ ॥

ततस्तु मानसक्षेत्रं वारुणी सरितां वरा ।
जगाम मानसक्षेत्रं द्वितीयमिव सागरम् ॥ ११९ ॥

ब्रह्मणा चोपदिष्टा सा सरितां प्रवरा सरित् ।
सूर्यवंशप्रदीपेन दर्शिताध्वा महानदी ।
प्रविष्टा मानसक्षेत्रं शीतपीतजलं शुभम् ॥ १२० ॥

तस्या मूले च वरुणो वसति त्रिदिवेश्वरि ।
संपूज्य वरुणं देवं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १२१ ॥

ततस्तु वारुणीमध्ये ब्रह्मर्षिगणसेवितम् ।
नाम्ना पाशुपतं नाम शिवकिङ्करसेवितम् ।
तत्र स्नात्वा नरो देवि मम सायुज्यमश्नुते ॥ १२२ ॥

ततस्तु वारुणीमध्ये सूर्यकुण्डमिति स्मृतम् ।
तत्र स्नात्वा च मनुजो रवेर्मण्डलमध्यगः ।
जायते मृगशावाक्षि सत्यं ते व्याहृतं मया ॥ १२३ ॥

ततस्तु वारुणीमध्ये चक्रतीर्थमिति स्मृतम् ।
तत्र स्नात्वा च मनुजो विष्णुलोके महीयते ॥ १२४ ॥

वारुण्या वामभागे वै क्रौञ्चाख्या हि महागुहा ।
तत्र धूर्जटिनामानं संपूज्य मनुजेश्वरि ।
मम लोकमवाप्नोति प्रसादान् नात्र संशयः ॥ १२५ ॥

ततः सरोवरं पुण्यं वारुणी सरितां वरा ।
संमिलन् मृगशावाक्षि तोयावर्तसमाकुला ॥ १२६ ॥
तत्र संपूज्य मनुजा वरुणेशं महेश्वरम् ।
मम सायोज्यतां यान्ति महेन्द्रेण प्रपूजिताः ॥ १२७ ॥

---

११७. -b) ने2 महेन्द्री (→माहेन्द्री). -d) ने2.3 °पर (→°परा).
११९. -b) ने1 सरिता (→सरितां).
१२१. -b) ने2 वसंति (→वसति). १२२. ने1. ⊙.
१२७. -d) ने3 प्रपूजितः. (→प्रपूजिता).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ततो मानसरे देवि ब्रह्मतीर्थमिति स्मृतम् ।
पावनं स्थिरचित्तानां मानवानां दुरात्मनाम् ॥ १२८ ॥

तत्र स्नात्वा च मनुजो वह्नितीर्थे महेश्वरि ।
सप्तजन्मार्जितान् पापान् निमज्य क्षालितं जनः ।
करोति मृगशावाक्षि सत्यं सत्यं न संशयः ॥ १२९ ॥

ततो मानसरे देवि महेन्द्रगिरिसंभवा ।
स्वातिनामा सरिच्छ्रेष्ठा देवर्षिगणसेविता ॥ १३० ॥

मनसा मानसक्षेत्रे ब्रह्मणा चोपदेशिता ।
सूर्यवंशप्रदीपेन दृष्टमार्गा सरिद्वरा ॥ १३१ ॥

पुलस्त्यस्य महायज्ञे समाहूता महर्षिभिः ।
ययौ मानसरं देवि यत्र हंससरोवरः ।। १३२ ॥

तस्यां निमज्य मनुजो दुःकृतानां शतं महत् ।
विहाय देवलोके वै सुचिरं वसति ध्रुवम् ॥ १३३ ॥

तस्या मूले महादेवि त्वमेव पूजिता ह्यसि ।
तां दृष्ट्वा मानवः सम्यगृद्धिं विन्दति भूतले ॥ १३४ ॥

स्वात्यां तीर्थाण्यनेकानि सन्ति वै शिववल्लभे ।
तेषां हि नाम संख्यानं न शक्नोमि यतव्रते ॥ १३५ ॥

स्वातिमानसयोः सङ्गं (ङ्गे ?) पुण्यं हंससरोवरम् ।
निमज्य मानवः सम्यक् पूज्यते देववद् भुवि ॥ १३६ ॥

यत्र हंसः कलत्रेण सह पुत्रान्वितोऽपि हि ।
स्मृत्वा वसिष्ठगीतं वै निर्ममो निरहङ्कृतः ।
संन्यस्य विधिवद् देवि जगाम ब्रह्मणः पदम् ॥ १३७ ॥

श्रीदेव्युवाच ।

कथं सरोवरे पुण्ये हंसो वै परमेश्वर ।
संन्यस्य स कथं धन्यो प्राप ब्रह्मपदं शुभम् ॥ १३८ ॥

ईश्वर उवाच ।

द्वापरादौ महादेवि बभूव द्विजनायकः ।
वेगवान् नाम वै हंसो धर्मात्मा धातृवल्लभः ॥ १३९ ॥

---

१२८. १२८ cd–१२९b ने1. ⊙. –b) ने1 वह्नितीर्थे महेश्वरी.
१३८. –b) ने2 परमेश्वरी (→परमेश्वर). १३९. –d) ने2.3 धातु° (→धातृ°).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स कदाचिन् महाभागे पुत्रकलत्रपोषकः ।
जगाम मानसक्षेत्रे पुत्रदारान्वितो हि सः ॥ १४० ॥
तत्र वृद्धमृषिं श्रेष्ठं वसिष्ठं शुभलक्षणम् ।
ददर्श स महाभागं साक्षाद् द्विजकलाधरम् ॥ १४१ ॥
तं नत्वा स तदा पक्षी वाष्पव्याकुलितेन्द्रियः ।
पप्रच्छ स ऋषिं देवि कथं मुक्तो भवामि वै ॥ १४२ ॥
तमुवाच तदा विप्रः प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।
असारभूते संसारे नास्ति सारमयं क्वचित् ॥ १४३ ॥
धर्ममार्गं विना हंस नान्यमार्गं निषेवय ।
तेन मुक्तिमवाप्नोति तं वाञ्छन्ति यतव्रता[ः] ॥ १४४ ॥
कलत्रपुत्रादिभिरन्विता जनाः
कथं हि सद्धर्मपथं व्रजन्ति वै ।
तस्मात् कुटुम्बं सुविहाय वै खग
व्रजस्व धर्मस्य पथं सुनिर्मलम् ॥ १४५ ॥
पुत्रदारादिभिर्भूतं सागरं ये त्यजन्ति हि ।
ते यान्ति विष्णुभवनं पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥ १४६ ॥
इति गीतं वसिष्ठस्य श्रुत्वा हंसो महामनाः ।
विहाय पुत्रदारादीन् तपस्तेपे सुदुष्करम् ।
ब्रह्माणं स तदा देवि पूजयामास वै तदा ॥ १४७ ॥
ततो ब्रह्मर्षिभिः सार्द्धं ब्रह्मा लोकपितामहः ।
तस्मै प्रदर्शयामास दर्शनं लोकनायकः ॥ १४८ ॥
तं दृष्ट्वा सहसोत्थाय वाष्पव्याकुलितेन्द्रियः ।
तुष्टाव प्रणतो भूत्वा ब्रह्माणं देवपूजितम् ॥ १४९ ॥

हंस उवाच ।

नमो नमस्ते हरिवल्लभाय
हरिप्रपूज्याय महाभुजाय ।
चतुर्मुखाय सुमुखष्टुताय
तस्मै विधात्रे कमलासनाय ॥ १५० ॥

---

१४०. –c) ने2 °क्षेत्रं (→°क्षेत्रे).

१४६. –c) ने1 °भुवनं (→°भवनं). १४७. –b) ने2 महात्मनः (→महामनाः). १४८. –b) ने2 °पितामहा (→°पितामहः). –d) ने3 °नायकं (→°नायकः). १४९. –c) ने3 प्रयती (→प्रणतो). १५०. –c) ने1 सुमुषस्तुताय (→सुमुखष्टुताय).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रजापतीनां पतये नमस्ते
वेदान्तवेद्याय नमो नमस्ते ।
महेन्द्रसूर्यादिभिः संस्तुताय,
तस्मै विधात्रे प्रणमामि तुभ्यम् ॥ १५१ ॥

ईश्वर उवाच ।

इति हंसेरितं पुण्यं स्तवं श्रुत्वा पितामहः ।
उवाच वदतां श्रेष्ठश्चातिगम्भीरया गिरा ॥ १५२ ॥

ब्रह्मा उवाच ।*

सुप्रीतोऽस्म्यद्य ते वत्सतपसा च स्तवेन च ।
वरं वरय भद्रं ते यत्ते मनसि वर्तते ॥ १५३ ॥

ईश्वर उवाच ।

ततो वव्रे विधातारं स हंसस्तुष्टमानसः ।
निवासं ब्रह्मलोके वै पुत्रपौत्रसमन्वितः ॥ १५४ ॥
पुनरेव विधातारं स हंसः शिववल्लभे ।
मानुषाणामदृश्यत्वं कलौ हंसा भवन्त्विति ॥ १५५ ॥
तथेत्युक्त्वा तदा ब्रह्मा ब्रह्मर्षिगणसेवितः ।
जगाम ब्रह्मभवनं सिद्धगन्धर्वसेवितम् ॥ १५६ ॥
स कलत्रान्वितो हंसो विमानमधिरुह्य वै ।
ब्रह्मलोकं जगामाशु पूजितः सिद्धनायकैः ॥ १५७ ॥
ततः प्रभृति वै देवि हंसान् वै पापकारिणः ।
न पश्यन्ति महादेवि जना भूमण्डले क्वचित् ॥ १५८ ॥
इत्येतत् कथितं देवि हंसाख्यानं सुविस्तरम् ।
स कलत्रान्वितो हंसो यथा ब्रह्मभुवं गतः ॥ १५९ ॥
तस्मिन् हंससरे स्नात्वा सन्तर्प्य च पितॄन् स्वकान् ।
त्रिसप्तकुलमुद्धृत्य ब्रह्मलोके महीयते ॥ १६० ॥
ततो ब्रह्मकपालाख्ये तीर्थे पिण्डप्रदानतः ।
समुद्धरन्ति वै मर्त्याः कुलमेकोत्तरं शतम् ॥ १६१ ॥
अपि पातकसाहस्रैः संप्लुतोऽपि महेश्वरि ।
निमज्य हंसतीर्थे वै शुद्धो भवति मानवः ॥ १६२ ॥

---

१५२. –b) ने2 °महाः (→°महः). –c) ने3 श्रेष्ठो (→श्रेष्ठश्).
* ने1 ब्रह्मोवाच.
१५५. –c) ने1 अदृश्यत्व (→अदृश्यत्वं). –d) ने1 भवत्विति (→भवन्त्विति).
१५६. –c) ने1 °भुवनं (→°भवनं). १६२. –b) ने1 महेश्वरी (→महेश्वरि).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तस्मिन् हंससरे स्नात्वा ककुत्स्थो नाम वै नृपः ।
ममैव पदवीं पुण्यां प्राप्तवान् संशितव्रते ॥ १६३ ॥

हंसतीर्थात् परं तीर्थं न पश्यामि महेश्वरि ।
चत्वारिंशत् सहस्राणि सन्ति तीर्थानि मानसे ॥ १६४ ॥
प्राधान्येन महादेवि व्याख्यातानि न संशयः ।
चतुर्दश महानद्यो याभिः संपूरितं सरः ॥ १६५ ॥

पुण्यतीर्थान्विताः सर्वाः सर्वाः पुण्यजलाशयाः ।
कथिता मृगशावाक्षि मूलैर्बहुभिरन्विताः ॥ १६६ ॥

तथैव गिरयः पुण्याः सप्तसप्तर्षयो यथा ।
गुहाभिर्बहुभिर्युक्ता यैः पुण्यैः परिवेष्टितः ।
सरोवरस्य तीर्थानां माहात्म्यं कथितं मया ॥ १६७ ॥
स्वर्णहंसस्य व्याख्यानं तथा मानसरस्य च ।
कथितं मृगशावाक्षि किमन्यत् प्रष्टुमिच्छसि ॥ १६८ ॥

येनेदं मानसो नाम खण्डो वै समुदाहृतः ।
यस्माद्धि सरितः सर्वाः संभूताः शिववल्लभे ॥ १६९ ॥
पुण्ये मानसखण्डे वै सुरगन्धर्वसेविते ।
मर्यादालङ्घनं यस्य नास्ति कालत्रयेऽपि हि ।
तस्य माहात्म्यकथने कः समर्थोऽस्ति मानिनि ॥ १७० ॥

येनेयं सादिता भूमि(मिः ?) शतयोजनविस्तृता ।
येन कैलासशिखरः सेव्यतेऽहर्निशं शुभे ॥ १७१ ॥
प्राप्ते कलियुगे घोरे पुण्यो मानसरोवरः ।
पर्वतैः सादितो भूत्वा क्षीणत्वमुपयास्यति ॥ १७२ ॥

इत्येतत् सरमाहात्म्यं मया ते व्याहृतं सति ।
तीर्थैरनेकसाहस्रैरन्वितं पातकान्तकम् ॥ १७३ ॥
यः श्रृणोति महाभागे वाचयेद्वा समाहितः ।
त्रिसप्तकुलमुद्धृत्य विष्णुलोके महीयते ॥ १७४ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे मानसखण्डे सरोवरमाहात्म्यं नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

---

१६३. –c) ने2.3 पुण्यं (→पुण्यां). १६४. –b) ने1 महेश्वरी (→महेश्वरि). १६५. –b) ने1 *ख्यातातित (→व्याख्यातानि). १६९. –b) ने2 यै (→वै). १७०. –b) ने2 °सेवित (→°सेविते).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दत्त उवाच ।

विकसद्वदनाम्भोजा गौरी गौरीश्वरं प्रभुम् ।
पुनरेव महाभागा प्रपच्छातिकुतूहलात् ॥ १ ॥

देव्युवाच ।

सरोवरस्य माहात्म्यं त्वत्प्रसादान् मया श्रुतम् ।
कुत्र ते देवदेवेश वासः समनुवर्णय ।
एतद्वै श्रोतुमिच्छामि त्वत्प्रसादान्महेश्वर ॥ २ ॥

ईश्वर उवाच ।

शृणुष्व मम चार्वङ्गि वचनं समुदाहृतम् ।
स्थानेषु च सुपुण्येषु वसामि वसुधातले ॥ ३ ॥
तथाप्येकं महाभागे कथयामि स्थलं महत् ।
यत्र मे विद्यते वासस्त्वया सह न संशयः ॥ ४ ॥
लङ्कामानसयोर्मध्ये गुहा याः समुदाहृताः ।
तासां मध्ये महाभागे वरिष्ठैका महागुहा ॥ ५ ॥
शूलप्रियेति विख्याता सचान्द्रेव कुमुद्वती ।
तस्यां वसामि वै भद्रे त्वया सह न संशयः ॥ ६ ॥
वह्नितेजोपमं मां वै तत्र पश्यन्ति किन्नराः ।
तस्मान् नान्यस्थले देवि वासो मे विद्यते क्वचित् ॥ ७ ॥
तत्र ये मां प्रपश्यन्ति दिव्यशूलधरं हरम् ।
तेषां मृत्युभयं घोरं नास्ति नास्ति भुवःस्थले ॥ ८ ॥
दर्शनाद् यत्र मे देवि वाजिमेधसहस्रजम् ।
प्राप्नुवन्ति फलं पुण्यं तस्मात् कोऽन्यतमः स्थलः ॥ ९ ॥
यस्या द्वारं महाभागे एकं कैलासमूर्द्धनि ।
संप्राप्य कौतुकाविष्टः पुष्पदन्तो महामतिः ॥ १० ॥

---

१. –a) ने2 °म्भोगो (→°म्भोजा). –b) ने1 गौरेश्वरं (→गौरीश्वरं). –c) ने3 °भाग (→°भागा). –d) ने2 पप्रच्छामि (→पप्रच्छाति–). २. –d) ने1 समनुवर्णितः (→समनुवर्णय). –f) ने1 महेश्वरः (→महेश्वर). ३. –a) ने1 चार्वाङ्गि, ने2 चार्वङ्गी (→चार्वङ्गि). ६. –b) ने1 कुमुद्वति (→कुमुद्वती). ७ –c) ने2 देवी (→देवि). १०. –d) ने3 पुष्पदत्तो (→पुष्पदन्तो).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रविश्य तां गुहां पुण्यां ममाग्रे स ययौ पुरा।
स दृष्ट्वा महिमानं मे प्राप भक्तिमनुत्तमाम् ॥ ११ ॥

देव्युवाच।

स कथं पुष्पदन्तो वै प्राप पुण्यं महागुहाम्।
कथं ते महिमानं वै दृष्ट्वा भक्तिमवाप्तवान् ॥ १२ ॥

कथं कैलासमध्ये वै गुहाद्वारमभूत् प्रभो।
लङ्कामानसयोर्मध्ये कथं सा वर्ण्यते गुहा ॥ १३ ॥

ईश्वर उवाच।

शृणुष्व तां गुहां देवि ब्रह्मा लोकपितामहः।
विरच्य विविधद्वारैः संवृतां स्फाटिकीं यथा ॥ १४ ॥

लङ्कामानसयोर्मध्ये द्वारमेकं विरच्य वै।
एकं कैलासमध्ये वै विरच्य स प्रजापतिः।
मां वै विज्ञापयामास निवासाय महामतिः ॥ १५ ॥

सोऽहं तद्वचनाद् देवि त्वया सह गुहां तदा।
प्राप्तवानस्मि वै सद्यो नन्दिकेन समन्वितः ॥ १६ ॥

दृष्ट्वा पुण्यां महाभीमां गुहां चन्द्रनिभां तदा।
निवासं रुरुचे तत्र त्वया सह महेश्वरि ॥ १७ ॥

ततः कालेन महता पुष्पदन्तो महामनाः।
विजहार तटे रम्ये मन्दाकिन्या महेश्वरि ॥ १८ ॥

ततः कैलासशिखरे विहरन् स महामतिः।
ददर्श स गुहाद्वारं रचितं पद्मयोनिना ॥ १९ ॥

द्वारे तस्मिन् महादेवि गन्धर्वाधिपतिस्तदा।
प्रविवेश महाभागः कौतुकाविष्टमानसः ॥ २० ॥

परित्यज्य गुहाः सर्वा गुहाद्वारान् विलङ्घ्य सः।
विहायान्यान् शिवगणान् मामेव शरणं गतः ॥ २१ ॥

ततो ददर्श मां देवि ज्वलदग्निशिखोपमम्।
सहस्रादित्यसंकाशं तुष्टाव प्रणताञ्जलिः ॥ २२ ॥

---

१४. –a) ने1 गुहा (→गुहां). १६. –a) ने3 त्वद्वचनाद् (→तद्वचनाद्). १७. –d) ने2 सम (→सह). १९. –b) ने2 निहरेत् (→विहरन्). २०. –c) ने2 महाभागः (→महाभाग). २१. –c) ने1 सुर° (→शिव°). २२. –b) ने2 °शिवो° (→°शिखो°).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पुष्पदन्त उवाच ।

नमो देवाधिदेवाय विरूपाक्षाय ते नमः ।
कपर्दिने नमस्तुभ्यं शितिकण्ठाय ते नमः ॥ २३ ॥

भवाय भवबीजाय सृष्टिस्थित्यन्तकारिणे ।
भूताय भूतनाथाय नागहाराय ते नमः ॥ २४ ॥

भस्मोद्धूलितसर्वाङ्गमौलिमालाधराय च ।
कालाय कालकल्पाय नमः कालान्तकाय च ॥ २५ ॥

महाभैरवरूपाय भैरवान्तकराय च ।
महादेवाय देवाय देवदेवाय ते नमः ॥ २६ ॥

पृथिवी वायुराकाश महिम्ना येन व्यापितम् ।
तस्मै शिवाय शान्ताय हराय च नमो नमः ॥ २७ ॥

इति तेन महादेवि संस्तुतस्तुषितोऽस्म्यहम् ।
मया तस्मै महापुण्या दर्शिताश्चाष्टसिद्धयः ॥ २८ ॥

वरेण ते तदा देवि भक्तिः समुपदेशिता ।
बभूव मन्त्रियुक्तेन पुष्पदन्तस्य सत्कृता ॥ २९ ॥

पुष्पदन्तोऽपि तत्रैव प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।
विनिवद्धस्य(?) तां पुण्यां ययौ मानसरं शुभम् ॥ ३० ॥

लङ्कामानसयोर्मध्ये दृष्ट्वा द्वारं सुयन्त्रितम् ।
तस्मिन् द्वारे स्वनाम्ना वै लिङ्गं संस्थाप्य मे शुभम् ॥ ३१ ॥

निमज्य मानसक्षेत्रे ययौ निजगृहं प्रति ।
मत्तः सिद्धिमनुप्राप्य मोदते सुचिरं सति ॥ ३२ ॥

पुष्पदन्तस्य चाख्यानं मया ते कथितं सति ।
यथा सिद्धिमनुप्राप्य मोदते निजमन्दिरे ॥ ३३ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे मानसखण्डे शूलगुहामाहात्म्ये पुष्पदन्ताख्यानं नामैकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

---

२८. -b) ने₁ तुषितोस्महम् (→तुषितोऽस्म्यहम्). -d) ने₁ दर्शिता (→दर्शिताश्). ३०. -c) ने₁ चिरं निवद्धवां (→विनिवद्धस्य तां). ३१. -b) ने₁ दृष्टां (→दृष्ट्वा). ३३. -a) ने₁ चाख्यातं (→चाख्यानं).

112271

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ईश्वर उवाच ।

अथान्यदपि माहात्म्यं श्रृणुष्व मम वल्लभे ।
यं श्रुत्वा सर्वपापेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः ॥ १ ॥

तादृशं हि स्थलं देवि न पश्यामि भुवःस्थले ।
यत्र मच्छिरसि पुण्या सुरभी कामरूपिणी ।
अभिषिञ्चति स्वस्तन्यैः कृत्वा धारां सहस्रशः ॥ २ ॥

तत्र तां सुरभीं देवीं संपूज्य गिरिकन्यके ।
मनोभिलषितां सिद्धिं प्राप्नुवन्ति जना भुवि ॥ ३ ॥

तत्र मे विद्यते वासो नान्यस्थाने महेश्वरि ।
तत्र देवास्त्रयशित्रशन्मामेव न हि संशयः ॥
मन्दवारप्रदोषे वै सेवन्ते त्रिदशेश्वरि ॥ ४ ॥

संपूज्य विधिवत् तत्र त्वया सह महेश्वरि ।
निःक्रम्य च गुहाद्वारे पुष्पदन्तेश्वरं व्रजेत् ॥ ५ ॥

पुष्पदन्तेश्वरं तत्र संपूज्य परमेश्वरि ।
वाजपेयस्य यज्ञस्य फलमाप्नोति मानवः ॥ ६ ॥

ततो गच्छेन्महादेवि देवीं लोकेश्वरीं शुभाम् ।
पूजितां देवगन्धर्वैर्मानवैश्च महेश्वरीम् ।
संपूज्य मृगशावाक्षि सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ७ ॥

ततो गच्छेन्महादेवि शूलपाणिं हरं व्रजेत् ।
शूलपाणिं हरं तत्र पूज्य पापैः प्रमुच्यते ॥ ८ ॥

इत्येतत् कथितं देवि गुहाया वर्णनं शुभम् ।
आयुरारोग्यमैश्वर्यसुखसम्पद्विवर्द्धनम् ॥ ९ ॥

ने$_{1}$. ईश्वर उवाच । ⊙.

२. –d) ने$_{1}$ सुपत्नी (→सुरभी). –f) ने$_{1}$ अभिसिञ्च्य निजस्तन्यैः ३. –c) ने$_{1}$ मनोभिलाषतां सिद्धि. ४. –f) ने$_{1.2}$ त्रिदशेश्वरी (→त्रिदिवेश्वरि). ५. –c) ने$_{1}$ त्रिःक्रम्य (→निःक्रम्य). –d) ने$_{1}$ पूज्य(→पुष्प–). ६. –a) ने$_{1}$ पूज्य (→पुष्प–). –b) ने$_{1}$ परमेश्वरी (→परमेश्वरि). ७ –b) ने$_{2}$ देवी– (→देवीं). –d) ने$_{1.2}$ महेश्वरी (→महेश्वरीं). ९. –c) ने$_{2}$ ऐश्वयं (→ऐश्वर्य–).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

112271
Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दत्त उवाच ।

इति श्रुत्वा महादेवी प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।
निश्वासा चाभवद् देवी मेने पूर्णमनोरथाम् ।
तूष्णीं बभूव प्रणता शिवभक्तिपरायणा ॥ १० ॥

शिवेन कथितं पुण्यं मया ते समुदाहृतम् ।
यथावत् कथितं पुण्यं सर्वपापप्रणाशनम् ॥ ११ ॥

यस्माद्धि सुमहापुण्या सरितः संभवा किल ।
येनेदं मानसं नाम खण्डं तत् समुदाहृतम् ॥ १२ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे मानसखण्डे सरोवरमाहात्म्यं नाम विंशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥

---

१०. –a) ने1 महादेवि (→महादेवी). –c) ने1.2 निश्वसा (→निश्वासा). –d) ने2.3 °मनोरथं (→°मनोरथाम्). –e) ने1.2 तूष्णी (→तूष्णीं).
१२. –a) ने3 सुमहापुण्याः (→सुमहापुण्या). –b) ने1.3 संभवाः (→संभवा).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Compiled
1999-2000

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri